

समास प्रकरणम्

अथ उपसृपा

६४७ । समर्थः पदविधिः ॥ २।१।१ ॥

दीक्षितः । पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ।

It is to be understood that injunctions regarding inflected words have to be carried out without alteration of sense.

मितभाषिणी । पदानां विधिः 'पदविधिः' पदसम्बन्धी विधिः । शेषषष्ठा समासः ॥ 'समर्थः' इत्यत्र अर्थशब्दः प्रयोजनवचनः । समासे 'सम्' इति तुल्यार्थे वर्तते । सम् तुल्यः अर्थः, यद्वा समः तुल्यः अर्थः, प्रयोजनमेवां समर्थाः अभिप्रायबोधनं प्रति तुल्य-प्रयोजनाः । 'राज्ञः पुरुषः' इति राजस्वामिकं पुरुषं बोधयति । तत्र बोधि 'राज्ञः' इति यथा सप्रयोजनं 'पुरुषः' इत्यपि तथा । हावपीह तुल्यप्रयोजनौ शब्दौ परस्पर-सापेक्षौ । एवं 'समर्थः' सापेक्षः । इह तु लक्षणया समर्थशब्दः समर्थाश्रिते वर्तते । 'पदविधिः समर्थाश्रितः' समर्थमाश्रित इति बोध्यः । सापेक्षान् शब्दानामित्य पदविधिः प्रवर्तते इति भावः ॥ प्रवृत्तेः पूर्वं यः सापेक्षशब्दानां समुदायः स वाक्यमिति विग्रह इति विग्रहवाक्यमिति च कथ्यते । प्रवृत्ते विधौ जातं रूपं वृत्तिरित्यभिधीयते । सामर्थ्यं सापेक्षता व्यपेक्षा इति पर्यायवचनानि ॥ किञ्च—अर्थशब्दः अभिप्रेयवचनः । संसृष्टः एकीभूतः अर्थः अस्मिन् विधौ इति 'समर्थः पदविधिः' । सत्यां वृत्तौ घटका-पदयोस्तुल्यार्थता जायते इत्यर्थः । राजपुरुषशब्दे राजशब्दः पुरुषयुक्तं राजान-माह न राजमात्रम् । एवं पुरुषशब्दोऽपि राजयुक्तं पुरुषमाह न पुरुषमात्रम् । इत्थं राजशब्दस्य पुरुषशब्दस्य च अर्थः संसृष्टी जातः । सति संसर्गे सामर्थ्यं, तच्च एकार्थीभाव इत्यपि कथ्यते ॥ इत्थं समर्थशब्दस्य इह हावर्थी—समर्थः सापेक्षः, समर्थः संसृष्टार्थः एकार्थीभूत इति । तत्र सापेक्षता वाक्ये एकार्थीभावी वृत्ताविव ॥ अन्यच्च विधिप्रवृत्तेः प्रागपि वाक्ये योऽर्थः परमपि वृत्तौ स एव । 'राज्ञः पुरुषः' इति

dropping the case-affixes पूर्व भूत । But Panini himself writes भूतपूर्व in the rule “भूतपूर्वे—” (१०११); hence the form of the प्रातिपदिक is भूतपूर्व with the word भूत leading in it.

मित—। “श्लक्ष्णियार्थ—” (१२६७—२।४।५८) इत्यती ‘लुक्’ इत्यनुवर्ते । तदपेक्षया ‘सुप्’ इति षष्ठी । ‘सुपी लुक्’ सुप् लुप्यते इत्यर्थः । स्वपेक्षया घातु-प्रातिपदिकयोरिति अवयवावयवविभावसम्बन्धे षष्ठी । घात्ववयवः सुप् प्रातिपदिकावयवश्च सुप् लुप्यते इत्यर्थः । ‘पूर्वं भूतः’ इति पदसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा । विभक्ति-क्षीपे ‘पूर्वभूत’ इति प्राप्तं “भूतपूर्वे—” इति निर्देशात् ज्ञापकात् ‘भूतपूर्व’ इति प्राति-पदिकम् । ततः प्रातिपदिकार्थे प्रथमा - भूतपूर्वः । समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा, षट्कपदयोस्तु लुहोऽपि प्रत्यये “प्रत्ययक्षीपे—” (२६२—२।१।६२) इति पदसंज्ञा प्रायेण न हीयते ॥

दी—। “इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च” (वार्तिक) । जीमूतस्येव ।

A word having syntactical relation with इव is compounded with it and leads in the compound retaining its विभक्ति । Thus जीमूतस्येव—As of the cloud.

मित—। इह ‘पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च’ इत्यधिकं भाष्ये । ‘सुप् इवेन समस्यते स च सुप् न लुप्यते’ इत्यर्थः । ‘सुप् सुपा’ इति समासः । ‘इवेन’ इति तृतीयान्तत्वात् इवशब्दस्य परनिपातः । इवशब्दे तु अव्ययत्वात् समासात् प्रागपि लुप्ता विभक्तिः । ‘जीमूतस्य’ इति “सुपी घातु—” (६५०—२।४।७१) इत्यनेन प्राप्ती क्षीपः ‘विभक्त्यक्षीपः’ इति प्रतिषिध्यते ॥ इवार्यस्य प्राधान्यात् समुदायस्यापि अव्ययत्वम् । इदं तत्पुरुषप्रकरणोऽपि पठितम् ॥

अथाव्ययीभावः

६५१ । अव्ययीभावः ॥ २।१।४ ॥

दी—। अधिकारोऽयम् ।

What follows comes under the jurisdiction of अव्ययीभाव, i. e., this संज्ञा attaches to what follows.

६५२ । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धार्थाभावात्प्रयासस्यति-
शब्दप्रादुर्भाषपश्चाद्व्ययानुपूर्व्यं यौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्त-
वचनेषु ॥ २।१।६ ॥

दी— । ‘अव्ययम्’ इति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह सम-
स्यते । सोऽव्ययीभावः ।

Here अव्ययम् has to be separated from its context and forms a rule by itself. The sense then is—An अव्यय may be com-
pounded with anything syntactically connected with it, and
the compound is an अव्ययीभाव । The object of this यौगविभाग is
to compound अप, in the sense मध्य, with दिशयीः, for the com-
pound अपदिशम् ।

मित— । ‘सुप् सुपा’ इति वक्तृते । यस्य यस्य अव्ययस्य विभक्त्यादिरर्थः तत्तत्
समर्थेन सुबन्नेन सह समस्यते इति सूत्रार्थः ॥ नन्विह ‘विभक्ति—’ इत्यादिषु मध्यार्थो न
गृह्यते, तत् ‘अपदिशम्’ इत्यादिषु मध्यार्थे वर्तमानस्य ‘अप’ इत्यव्ययस्य कथं समासः ?
एतदर्थम् ‘अव्ययम्’ इति यौगविभागः । ततः दिशयीर्मध्ये इत्यर्थे ‘दिशयीः अप’
इति समासे “सुपो धातु—” (६५०—२।४।७१) इति सुब्लुकि ‘दिशा अप’ इति
जाते, ‘अप दिशा’ इति ‘दिशा अप’ इति वा विन्यासः स्यात् इति सन्देहे—

६५३ । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ १।२।४३ ॥

दी— । समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ।

In the rules under समास the word that occurs in the प्रथमा
विभक्ति is called an उपसर्जन । Here the rule is ‘अव्ययम्’ and प्रथमा
is in the word अव्यय ; so the अव्यय in an अव्ययीभाव is an उपसर्जन ।

मित—। इह समास इति लक्षणया समासशास्त्रम् समासप्रकरणीक्तानि सूत्राणि । तदाह 'समासशास्त्रे' इति । "अवायं विभक्ति—" इति सूत्रे अव्ययमिति प्रथमानिर्दिष्टम् । तदेवाव्ययीभावे उपसर्जनम् । उदाहरणे 'अप' इत्युपसर्जनम् ॥ भवतु, तस्य किम् ?

६५४ । उपसर्जनं पूर्वम् ॥ २।२।३० ॥

दी—। समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् ।

In a compound, it is the उपसर्जनं that leads. Thus अपदिशा is the order of the constituents.

मित—। समासे कृते यदुपसर्जनं तत् प्राक् पतति । इह 'अप' इत्यस्य पूर्वनिपाते 'अप दिशा' इति जातम् ॥ प्रसङ्गात् उपसर्जनस्य लक्षणान्तरमाह—

६५५ । एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ १।२।४४ ॥

दी—। विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात्, न तु तस्य पूर्वनिपातः ।

In the two words that are being compounded, that which does not change its विभक्ति while that of the other changes, is also an उपसर्जनं but will not lead in the compound. Here, in the samasa अप (मध्ये) दिशयोः the विभक्ति in दिशयोः, does not change while that in अप (मध्य) changes according to the context. Thus अप (मध्यं) दिशयोः पश्यामि, अप (मध्येन) दिशयोः गच्छामि, अप (मध्यात्) दिशयोः आगच्छति, अप (मध्ये) दिशयोः निलीयते । Hence दिशा also is an उपसर्जनं here but not in the matter of leading in the compound.

मित—। 'समासे' इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । समासश्चेह समाससंज्ञितं सविभक्तिकं पदद्वयम्, तदाह 'विग्रहे' इति । एका नियता विभक्तिर्यस्मिन् तदेकविभक्तिः । भिन्नेऽपि वाक्येषु प्रविष्टे पदद्वये यस्य विभक्तिर्न भिद्यते तदित्यर्थः । 'समासे एकविभक्ति

च अपूर्वनिपाते विषये उपसर्जनम्' इत्यन्वयः । पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये तु यदि कविभक्ति तस्य उपसर्जनसंज्ञा न भवति । अतएव 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र पूर्वेष्वैव संज्ञा नानेन ॥ उदाहरणे दिशयोर्मध्यं' पश्यामि, दिशयोर्मध्येन गच्छामि, दिशयोर्मध्यादागच्छति इत्यादिषु प्रकरणवशात् मध्यशब्दादनेकविभक्तिरुत्पद्यते, दिशाशब्दे तु एकैव षष्ठी-विभक्तिः स्थिता । यदेव अप इति तदेव मध्यमिति । एवमिह दिशा इत्युपसर्जनम्, तस्य तु पूर्वनिपाती न । यद्येवं किं संज्ञया इत्याह—

६५६ । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ १।२।४८ ॥

दी— । उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तञ्च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । “अव्ययीभावश्च” (४५१—१।१।४१) इत्यव्ययत्वम् ।

The word गो and a word with a feminine affix, if an उपसर्जन and at the end of a प्रातिपदिक, will have its final vowel shortened. Thus दिशा which has the feminine affix टाप् becomes दिश । The compound now is अपदिश, and it is an अव्ययीभाव ; also it is an अव्यय by the rule “अव्ययीभावश्च” (451—I. I. 41).

मित— । “ऋस्त्री नपुंसके प्रातिपदिकस्य” (३१८—१।२।४७) इत्यती 'ऋस्त्रः प्रातिपदिकस्य' इत्यनुवर्त्तते । तदन्तविधिः । प्रातिपदिकस्य अन्ते यदि उपसर्जनगोशब्दः यदि वा उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तशब्दः तदा तस्य ऋस्त्रादेशः स्यात् इति सरलार्थः । गोशब्दस्य उदाहरणं चित्रगुः । “एच इक्—” (३२३—१।१।४८) इति ऋकारस्य ऋस्त्र उकारः । स्त्रीप्रत्ययान्तेषु दिशा इति टावन्तः । दिश् इत्येव स्त्रियां वर्त्तते ततः “वष्टि भायुरि-रह्लोपमवाधोरुपसर्गयोः । आपञ्चापि हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥” इति पुन-ष्टाप् । “अव्ययीभावश्च” इत्यव्ययत्वम् (४५१—१।१।४१) । अन्ते चैतत् प्रातिपदिकस्य । ततो ऋस्त्रे 'अपदिश' इति जातम् । समासघटकावाक्यं तु 'दिशयोर्मध्ये' इति अधि-करणप्रधानम्, तेन 'अपदिशे' इति प्राप्ते “अव्ययादाप्सुपः” (४५२—२।४।८२) इति सुम्बुका भाव्यम् । तदाह—

६५७ । नाव्ययीभावादतोऽमृत्वपञ्चम्याः ॥ २।४।८३ ।

दी— । अदन्तादव्ययीभावात् सुपो न लुक् । तस्य तु पञ्चमीं विना

अमादेशश्च स्यात् । दिशयोर्मध्ये अपदिशम् । “ह्यीवाव्ययं त्वपदिशं दिशो-
र्मध्ये चिद्विक् ख्रियाम्” इत्यमरः ।

An अव्ययीभाव ending in अ does not drop its सुप्, but, except in पञ्चमी, the सुप् becomes अम् । Thus finally दिशयोर्मध्ये gives अप-
दिशम् in the सप्तमी । Amara confirms this sense by “क्लीव—” &c.

मित— । ‘अत्’ इत्यवर्णां ङस्वः । ‘लुक्’ ‘सुप्’ इत्यनुवृत्तम् । ‘अतः अव्ययीभावात्
सप्तमी लुक् न, अपञ्चम्यास्तु अम्’ इत्यन्वयः । सुप् न लुप्यते किन्तु तस्य सुप्: अमादेशः
स्यात्, पञ्चम्यां तु सुप् स्वरूपेणैव तिष्ठति ॥ इह सप्तम्या अमादेशे अपदिशमिति रूपम् ॥
‘अपञ्चम्याः’ किम् ? अपदिशात् अपदिशाभ्यामपदिशेभ्यः ॥ अमरीकं दिशोर्मध्ये इत्यर्थ-
निर्देशः न विग्रहः ॥

६५८ । तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ २।४।८४ ॥

द्वी— । अदन्तादव्ययीभावात् तृतीयासप्तम्योर्बहुलममभावः स्यात् ।
अपदिशम्—अपदिशेन । अपदिशम्—अपदिशे । बहुलग्रहणात् ‘सुमद्रम्’
‘उन्मत्तगङ्गम्’ इत्यादौ सप्तम्या नित्यममभावः ।

There is diversity in the change into अम् in the तृतीया and
सप्तमी after an अव्ययीभाव ending in अ । Thus both अपदिशम् and
अपदिशेन in the तृतीया, also अपदिशम् and अपदिशे in the सप्तमी are seen ;
while after सुमद्र, उन्मत्तगङ्ग, &c, the सप्तमी is invariably changed
giving सुमद्रम् and उन्मत्तगङ्गम् and not सुमद्रे and उन्मत्तगङ्गे also.

मित— । बहुलमिति अनिश्चयद्योतकं । न विकल्पार्थकम् । “क्वचित् प्रवृत्तिः
क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विकल्पः क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं बहुधा समौच्यं चतुर्विधं बाहुलकं
वदन्ति ॥” द्विवहुवचनयोरपि अपदिशमित्येव । अमभावे—अपदिशेन अपदिशाभ्याम्
अपदिशेभ्यः इति तृतीयायास्, अपदिशे अपदिशयोः अपदिशेषु इति सप्तम्याम् ॥ सम्प्रति
“अवायम्—” इति सूत्रस्य शिष्टमंशं व्याचष्टे—

द्वी— । “विभक्ति—” इत्यादेरथमर्थः—विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानसव्ययं

सुबन्तेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत्—हरौ इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः । हरि डि अधि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । अत्र निपातेन अभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात् सप्तमी ।

After the योगविभाग of अव्ययम्, the part that remains means this—An अव्यय having the sense of some विभक्ति or meaning सप्तमी, सप्तद्धि &c. is compounded with a सुबन्त word syntactically connected with it and the compound is called an अव्ययीभाव । Thus—(विभक्ति) अधिहरि in the sense हरौ । Here अधि merely expresses the sense of सप्तमी । The विग्रहवाक्य is हरि डि अधि which exists on paper only and cannot be used in ordinary language. Here though the अव्यय indicates the अधिकरण, there is still डि because the rule wants to have a समास ।

मित—। ‘हरौ’ इत्यर्थे ‘अधिहरि’ इत्यव्ययीभावो नित्यसमासः । हरिरित्यधिकरणम् । अधिरिति सप्तम्यर्थमात्रं वक्ति, तेन तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमा, अव्ययत्वात् लुप्ता । तदिह ‘हरौ अधि’ इति समासघटकं पदद्वयम् । सूत्रे च अव्ययमिति प्रथमान्तम् । तत उप-सर्जनत्वात् अव्ययस्य पूर्वनिपातः । तेन च ‘अधि हरौ’ इति विन्यासः । समाससंज्ञा, सुक्-लीपः—‘अधिहरि’ इति प्रातिपदिकम् । अव्ययीभावसंज्ञायामव्ययत्वम् । अधिकरणार्थे सप्तमी । “अत्रायात्—” (४५२—२।४।८२) इति पुनः सुक्लीपः । अम् तु न भवति अदन्त्वाभावात् ॥ नित्यसमासलौकिकं प्रयोगार्हं विग्रहवाक्यं नास्ति । अलौकिकं शास्त्रीयन्तु हरि डि अधि इति ॥ इह डिरिति अधिरिति च तुल्यार्थौ, तदन्योरन्यतरो मास्तु । नैवम् । अधिरित्यसति ‘हरि डि’ इत्येकमेवेह पदं कुतः समासः ? असति च डौ ‘हरि’ इति प्रातिपदिकमात्रं न सुबन्तम् । ‘सुप्सुपा’ इति च वर्त्तते, तत्तथैव असमासः । इत्यते च विभक्त्यर्थे समासः यतोऽयं ‘अव्ययं विभक्ति’ इति शास्त्रि । तत् सूत्रकारवचनसामर्थ्यादिह अधिना उक्तमप्यर्थं डिः पुनर्वक्ति ॥

६५६ । अव्ययीभावश्च ॥ २।४।१८ ॥

दी—। अयं नपुंसकं स्यात् । “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य”

(३१८—१।२।४७) । गोपायतीति, गाः पातीति वा, गोपाः । तस्मिन्—
अधिगोपम् ।

An अव्ययीभाव compound is in the neuter. Hence with the exposition गोपायति—guards, or गाः पाति—preserves the earth, we have गोपाः । Compounding with अधि in the sense of ङि (विभक्त्यर्थे) we have अधि गोपि or अधि गोपे । Dropping the सुप् the result is अधिगोपा । This is to be in the neuter. Hence by “ऋस्वी नपुंसके—” (318) we have अधिगोप as the final form of the प्रातिपदिक । In the सप्तमी this yields अधिगोपम् with अम् attached by “नाव्ययी—” (657—2. 4. 83).

मित— । गोपायतीति क्तिपि—“अती लोपः” (२३०८—६।४।४८), “लोपी ङीः—” (८७३—६।१।६६), “विरुक्तस्य” (३७५—६।१।६७)—गोपाः । यथा गाः पातीति क्तिपि विधि वा गोपाः । तस्मिन् इति “आती घातीः” (२४०—६।४।१४०) इत्याकारलोपि ‘गोपि’ । गोपि वा इत्यर्थे अधिना समासे सुब्लुकि अधिगोपा । अव्ययत्वे नपुंसकत्वम् । “ऋस्वी नपुं—” (३१८) इति ऋस्त्वम् । अधिगोप । ततः सप्तम्यां “नाव्ययी—” (६५७) इत्यन्वावे अधिगोपम् ।

दी— । समीपे—कृष्णस्य समीपसुपकृष्णम् । समया ग्रामम्, निकषा लङ्काम्, आराद्वनात्, इत्यत्र तु नाव्ययीभावः “अभितः परितः—” (५४४, वा—) अन्वारात्—“ (५६५—२।३।२६) इति द्वितीयापञ्चम्योविधान-सामर्थ्यात् ॥

In the sense of समीप—neighbourhood—उपकरणम् is an example, the meaning being ‘neighbourhood of Krishna’. समया ग्रामम् etc., are uncompounded and not instances of अव्ययीभाव, the reason being that the declaration of द्वितीया and पञ्चमी by “अभितः—” and “अन्वारात्—” then becomes meaningless.

मित—। समीपमिति सन्निधिमात्रम् । उप इति समीपार्थकमवयवं प्रथमान्तम् । कृष्णस्य समीपमित्यर्थनिर्देशः न त्रियहः । प्राग्वत् सुब्लुगादौ उपकृष्णम् । प्रथमाया अम्भावः ॥ समया ग्रामम् इत्यादिषु भिन्ने पदे, न समासः । सति समासे “अभितः—” (५४४) इति, “अन्यारात्—” (५६५) इति च व्ययं स्यात् । द्वितीयायां सत्यामस-त्याच्च समयाग्राममित्येव समासे रूपम् किं कृतं द्वितीयया ? किञ्च नित्योऽयं समासः, तेन ग्रामं समया इत्यादि व्यसनिर्देशं परिकल्प्य विधिसमर्थनमप्ययुक्तमेव । तदाह ‘विधानसामर्थ्यात् नाव्ययीभावः’ इति । नागेशस्तु—‘समया’ इत्यादीनां ‘समीपे’ इत्याद्यधिकरणप्रधान एवार्थः । ततः ‘समीपम्’ इत्यर्थे असति, समासस्य प्रातिरेव नास्ति—इत्याह ॥

दी—। मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां वृथद्धिर्दुर्यवनम् । विगता ऋद्धिर्वृथद्धिः । मत्तिकाणामभावो निर्मत्तिकम् । हिमस्य अत्ययः अति-हिमम् । अत्ययो ध्वंसः । निद्रा सम्प्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रम् । हरि-शब्दस्य प्रकाशः इतिहरि ।

समृद्धि prosperity—सुमद्रम् prosperity of the Madras. व्यृद्धि adversity—दुर्यवनम् । अर्थाभाव absence of a substance—निर्मत्तिकम् absence of flies. अत्यय dis-appearance, destruction—अतिहिमम् absence of cold. असम्प्रति unsuitability—अतिनिद्रम् unsuitability of sleep. शब्दप्रादुर्भाव notoriety, spread of fame—इतिहरि spread of Hari’s fame.

मित—। सुमद्रमिति समृद्धार्थकमुशब्देन अव्ययेन समासः । सु इति प्रथमा-न्तम् । मद्राणामिति षष्ठान्तेन समासः ॥ विगता ऋद्धिरिति प्रादितत्पुरुषः ॥ दुरित्य-व्ययम् इह ऋद्धिनाशे वर्तते । तस्य प्रथमान्तस्य यवनानामिति षष्ठान्तेन समासः । एव-मुत्तरत्रापि षष्ठ्या एव समासः ॥ निरित्यभावावर्थकमव्ययम् । ‘अर्थाभाव’ इति उत्तरपद-वाच्यस्य अर्थस्य अभावः । तेन दुर्यवनमित्यादौ नानेन प्रसङ्गः, तत्र हि अभावा यवनानामृद्धेर्न तु उत्तरपदवाच्यानां यवनानामिव । निर्मत्तिकमिति उपसर्जनरङ्गस्यो नपुंसकत्वाद्भ्रुस्यो वा । एवमतिनिद्रमित्यपि ॥ असम्प्रति इत्यस्य सम्प्रति न युज्यते

इत्यर्थः । प्रथमान्तस्य प्रथमान्तेन समासः ॥ प्रादुर्भावः प्रकाशः । इतिशब्द इह शब्द-
प्रादुर्भाववचनः ॥ सर्वत्र नित्यः समासः । अव्ययीभावे अव्ययार्थस्य प्राधान्यम् ।
पूर्वपदार्थप्रधानीऽव्ययीभावः ॥

दी— । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नाथं समासः,
“ततः पश्चात् संस्यते” इति भाष्यप्रयोगात् ।

In अनुविष्णु, अनु means पश्चात् । पश्चात् itself cannot be com-
pounded by this rule as is evident from ततः पश्चात् used un-
compounded in the भाष्य ।

मित— । पश्चाच्छब्दस्य समासे तु नित्यत्वात् समासस्य ‘ततः पश्चात्’ इति वाक्यं
“तासाञ्च पश्चात् कनकप्रभाणाम्” इत्यादि च दुर्लभम् । ज्ञापितच्चेदमनेन यत् सूत्रेऽस्मिन्
तत्तदर्थनिर्देशे गृहीतानि अव्ययानि तेषु तेषु अर्थेषु नानेन समस्यन्ते इति । तेन
अतिहिममित्युक्तमव्ययस्त्रीदाहरणम्, अव्ययशब्दे अतैर्ग्रहणात् । निर्हिममिति
वत्पुत्रत्वेनैव ज्याय इति नागेशः ॥

दी— । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । अनु-
रूपम्—रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रतिशब्दस्य
वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्य-
मपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सहरि । वक्ष्यमाणेन
सहस्य सः ।

The senses of यथा are—Suitability, Repetition, Non-trans-
gression, Similitude. Thus (योग्यता) अनुरूपम् which means ‘befitting
the looks. (वीप्सा) प्रत्यर्थम् towards all. प्रति has been declared a
कर्मप्रवचनीय in the matter of वीप्सा, hence in connection with it
a वाक्य with the द्वितीया is also allowable—अर्थमर्थं प्रति । (पदार्था-
नतिवृत्ति) यथाशक्ति, again, in the sense ‘not going beyond one’s
powers.’ (सादृश्य) सहरि in the sense resemblance with हरि

is a compound of सह and हरि where सह implies सादृश्य and is changed into स in the compound by the rule following.

मित—। योग्यता सामञ्जस्यम् । पदार्थस्य अनतिवृत्तिरनतिक्रमः ॥ अनुरूप-
मित्यत्र योग्यता अनुरूपस्य मुख्योऽर्थः, योग्य इति गौणः । अथवा मुख्यार्थे एव
समासः । क्रिया काचिदध्याहर्त्तव्या । तथा हि रूपस्य योग्यता अनुरूपम् । तत्
यथा भवति तथा करोति अनुरूपं करोति ॥ अर्थमर्थं प्रति इति साकाङ्गं वाक्यम् ।
अर्थमर्थं प्रति शब्दः प्रयुज्यते इत्याकाङ्गानिहतिः । इह द्विरुक्तेन वीप्सा गम्यते, प्रतिना
च वीप्सायुक्तस्य शब्दप्रयोगस्य अर्थेन सम्बन्धः । समासे तु प्रतिना एव द्योतिता वीप्सा,
तत् तदर्थं पुनरर्थशब्दो न द्विरुच्यते ॥ ननु नित्यसमासे कथमर्थमर्थं प्रति इति स्वपद-
वियङ्गो दर्शितः ? उच्यते—“लक्षणेऽन्भूत—” (५५२—१।४।६०) इति वीप्सायां
प्रतेः कर्मप्रवचनीयता उक्ता । तस्याः सार्थकता वाक्ये एव स्यात् । नित्ये तु समासे
प्रत्यर्थमित्यन्वावो यथा द्वितीयायां तथा षष्ठ्यामपि तुल्य एवेति निष्फला कर्मप्रवचनीय-
द्वितीया । तत् कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् इह समासो वैकल्पिको न
नित्यः । वस्तुतस्तु अर्थमर्थं प्रति इत्यत्र प्रतिवीप्सार्थत्वाभावात् व्याख्यानमावमेतन्न वियङ्गः ।
तेन निर्वाधा समासस्य नित्यता ॥ शक्तिमनतिक्रमस्य इत्यपि साकाङ्गम् । शक्ति-
मनतिक्रमस्य यतते इत्यादि पूरणीयम् । इह शक्तेरनतिक्रमः यथाशक्ति, तत् यथा तथा
यतते इत्याद्यर्थः । शक्तिमनतिक्रमस्य यतते इति स एवार्थः ॥ आसामेतत्, परं यथा-
पश्चाच्छब्दस्य नायं समासः इति प्रागुक्तं, तथा मन्ये यथाशब्दस्यापि न, तत् कथं यथा-
शक्ति ? सत्यं न, अतएव हि “यथाऽसादृश्ये” (६६१—२।१।७) इत्यनुपदमेव वच्यते ॥
सहरीति मुख्यतः सदृशवाचिनी गौण्या दृष्ट्या सादृश्यार्थकस्य सहशब्दस्य प्रथमान्तस्य
‘हरेः’ इति षष्ठान्तेन समासः । “अव्ययी—” (६६०—६।१।८१) इति सहस्य स
आदेशः ॥

दी—। ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येण इत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगात् इति
विग्रहे—

आनुपूर्व्य precedence. Thus अनु etc., which means—In order
of seniority. यौगपद्य is simultaneity. With the exposition.

चक्रेण युगपत् we compound सह in the sense युगपत् with चक्रेण and look forward,

मित— । अनुगतः पूर्वम् अनुपूर्वः प्रादिसमासः । तस्य भावः आनुपूर्वम् अनुक्रमः । ब्राह्मणादित्वात् थञ् । अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु भवन्तः इत्यादि पूरणीयम् । क्रियाविशेषणे द्वितीया । अन्भावः ॥ यौगपदवाचिनः सहशब्दस्य 'चक्रेण' इत्यनेन समासे—

६६० । अव्ययीभावे चाकाले ॥ ६।३।८१ ॥

दी— । सहस्य सः स्यात् अव्ययीभावे न तु काले । सचक्रम् । काले तु सहपूर्वाहम् ॥ सदृशः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्य-ग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥

In an अव्ययीभाव, सह is changed into स but not if the परपद means some 'time'. Thus सह चक्रेण in the sense simultaneously with the discuss, becomes सचक्रम् with अन्भाव of द्वितीया । But witness सहपूर्वाहम् where the उत्तरपद is a काल and सह is retained. सादृश्य is illustrated by ससखि which is a compound of सह and सख्या with सह changed into स as above. This समास is already enjoined and is available because सादृश्य is one of the meanings of यथा, yet सादृश्य is separately mentioned only to ensure समास even when the सादृश्य is indirectly stated.

मित— । पूर्वाहमप्यपरिव्यज्य इत्यर्थे सहपूर्वाहम्, साकल्येऽव्ययीभावः । ससखि इति सदृशार्थकसहशब्दस्य 'सख्या' इत्यनेन समासः । ननु सूत्रे सादृश्यमित्यस्ति न सदृशमिति, तत् कुतः सदृशार्थकस्य समासः ? तदाह "यथार्थत्वेनैव—" इत्यादि । अयमाशयः—सादृश्यवान् खलु सदृश इत्युच्यते । सदृश इत्युक्ते साचादनुक्तमपि सादृश्यं गम्यते एव । सादृश्यं तत्र गौणम्, सादृश्यवान् मुख्यः । सादृश्यञ्च यथार्थः । तस्मिन् विहित एव समासः । इह पुनर्विधिसु गौणेऽपि सादृश्ये सदृशार्थे समासार्थम् । यथाकथञ्चित् सादृश्ये प्रतीशमानेऽपि समास इति भावः । एतेन अनुरूपमित्यादिषु सर्वत्र मुख्यार्थे समास एव न्यायः प्रतिभाति ॥

दी—। ज्ञानाणां सम्पत्तिः सन्नलम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः, अनुरूप
आत्मभावः सम्पत्तिरिति भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति, साकल्येन
इत्यर्थः । न त्वन्न तृणभक्षणे तात्पर्यम् ॥ अन्ते—अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते
साग्नि ॥

सम्पत्ति development. सह in this sense is compounded
with चत्राणाम् yielding सच्चत्रम् । सम्पत्ति is different from समृद्धि ।
The latter means “exuberance of wealth” while सम्पत्ति is only
“proper development.” As an instance of साकल्य—thorough-
ness—we have सतृणम् which is a compound of सह and तृणेन ।
सतृणमत्ति does not imply that grass was actually eaten, but that
all that was offered was eaten up. अन्त completion—साग्नि a
compound of सह and अग्निना, is an illustration. अग्नि stands here
for the section relating to fire. साग्नि अधीते means—reads to the
end of the section dealing with अग्न्याधान ।

मित—। इह सर्वत्र सहशब्दस्य समासः । “अव्ययी—” इति सः ॥ समृद्धौ
समासः प्राग्विहितः । सम्पत्तिस्तु न समृद्धिरिति भेदं दर्शयति—आत्मनी भावः आत्म-
भावः निजपरिणतिः । अनुरूप इति प्रादिसमासः, नाव्ययीभावः । अनुरूप आत्मभावी
यथायथं निजपरिणतिः । यादृशी विपरिणानी युक्तस्तादृश इत्यर्थः । तत् सम्पत्तेः पृथङ्
निर्देशो युक्त एव ॥ सतृणमत्ति इति वाक्यस्य तृणभक्षणं न तात्पर्यम् इत्याह
नलवेति ॥ अन्त इति एतावदध्येतव्यमद्य इति प्रक्रान्तस्य अध्ययनस्य अन्तः, न तु
तावती ग्रन्थस्य । तत् साकल्यात् पृथक् अन्त इत्युच्यते । अग्निरिति लक्ष्णया
अग्निसत्त्वन्वी ग्रन्थः ॥

६६१ । यथाऽसादृश्ये ॥ २।१।७ ॥

दी—। असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते । तेन इह न—यथा हरिस्तथा
हरः । ‘हरेरूपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति, तेन ‘सादृश्ये’ इति वा ‘यथार्थे’
इति वा प्राप्तं प्रतिषिध्यते ।

The word यथा is compounded only when it does not imply resemblance. Thus there is no समास in यथा etc. Here यथा implies resemblance with हरि, hence the समास which comes in either through सादृश्य or through यथार्थ is prohibited.

नित—। यथा इत्यव्ययं सुपा सह समस्रते, सादृश्यार्थे तु न, इत्यर्थः। यथा हरिस्तथा हरः इत्यत्र यथाशब्दः हरिनिष्ठस्य सादृश्यस्य अनुवादकः। तथाशब्दस्तु तस्यैव सादृश्यसा हरे विधायकः। विधानात् प्राक् हरौ एव सादृश्यस्य सत्ता, तदाह हरिरपमानत्वमित्यादि। एतेन 'यथा हरिः' इत्यत्रैव समासप्रसङ्गः न 'तथा हरः' इत्यत्र। स च समासो निषिध्यते ॥ ननु प्राप्तस्यैव प्रतिषेधो भवति, कुत इह प्राप्तिः? आह च "सादृश्ये इति वा" इत्यादि। "यथार्थे" इति तु न युक्तम्। यथाशब्दस्य मूले गृहीतत्वात् तदर्थं तस्य समासो न। भाष्यकार आह "सादृश्यसम्पत्ति—" इति प्राप्नोति। एतेन योग्यता वीक्षा पदार्थानतिवृत्तिरिति निषेधेषु यथाशब्दस्य अभावः समासो विधीयते इति फलितम्। तत् 'यथाशक्ति' इति प्रागुक्तम् अस्वैवीदाहरणम् ॥

६६२। यावद्वधारणे ॥ २१।८ ॥

दो—। यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामाः, यावच्छ्लोकम्।

अवधारण is 'estimate or determination of amount' यावत् should be compounded when meaning अवधारण। Thus यावच्छ्लोकमच्युतप्रणामाः which means that the prostrations were as many as the number of verses recited.

नित—। अवधारणमियत्तापरिच्छेदः। तस्मिन् श्लोके यावदित्यव्ययं नित्यं समस्रते। ननु कथं नित्ये समासे यावन्तः श्लोकाः इति स्वपदविग्रहः? अर्धनिर्देशोऽयं न विग्रहः। यावदित्यव्ययेन तुल्यार्थकी यावदिति तद्धितान्तोऽप्यस्ति "यत्तदेतिभ्यः परिमासि वतुप्" (१८४०—प्रा२।३९) इति वतुपा सिद्धः। इह अव्ययस्य समासः, तद्धितान्तेन अलपदविग्रहः। 'अवधारणे' किम्? यावद्वत्तां तावद्वत्ताम्, कियद्वत्तां नावधारयामि इत्यत्र न समासः ॥

६६३ । सुप् प्रतिना मात्वर्थे ॥ २।१।८ ।

दी—। शाकस्य लेशः शाकप्रांतः । 'मात्वर्थ' किम्? वृत्तं प्रति विद्यो-
तते विदुद्यत् ।

A सुबन्त word should be compounded with प्रति in the sense
'a little', 'a trace.' Thus शाकप्रति—a trace of vegetables. Why
मात्वर्थे? Witness वृत्तं प्रति etc. where वृत्तम् is un-compounded.

मित—। सुबिति प्रथमान्तं समासे पूर्वं पतति । मात्रा इत्यल्यार्थे । प्रतीत्यव्यय-
मपि अल्पार्थकमस्ति । 'मात्वर्थे' अल्पार्थे वर्तमानेन 'प्रतिना' अव्ययेन सह अनव्ययं
'सुबन्त' समसप्रति अव्ययीभावश्च समासी भवति इत्यर्थः ॥ 'सुप्' इति वर्तमाने पुनः
सुब्यङ्गणमव्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥ वृत्तं प्रति इत्यत्र प्रतिर्लक्षणे न मात्वर्थे, अतो न समासः ॥

६६४ । अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ २।१।१० ॥

दी—। दूयतव्यवहारे पराजये एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं वृत्तम्
अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि ।

Numerals and the words अक्ष and शलाका are compounded
with परि । This समास is allowed in gambling parlance and to
imply loss only. Thus अक्षपरि etc., meaning 'reverse caused
by an अक्ष etc.'

N. B.—It is not clear what अक्ष and शलाका are here. It
seems these are small bodies of metal or bone shaped so as to
have a face and a back only. When a cast is made with them
they fall either face or back upwards like ordinary shells.

मित—। अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संख्यावाचकशब्दश्च अन्यथाभावार्थे वर्तमा-
नेन परिणा अव्ययेन समसप्रति अव्ययीभावश्च समासी भवति । दूयते यी व्यवहारः,
अक्षपातः शलाकापातो वा, तस्मिन्, तत्रापि पराजयवर्णनायामिवायं समास इष्यते ॥
वृत्तमिति भावे त्तः । अक्षेणेति अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया । विपरीतं विरुद्धं यथा तथा

इत्तं, जयविरुद्धतया अची वा शलाका वा बर्त्तते इति भावः । परि इति पथ्याभवने अव्ययम् । प्रथमान्तेन तेन सह 'अचीण' इत्यस्य समासः । पञ्चभिरचैः शलाकाभिर्वा द्वातव्यवहाराः । तत्र सर्वेषामेव अवाक्पाते उचानपाते वा जयः, एकस्यपि विपथ्येये पराजय इति जयादित्यः । 'एकपरि' इति एकस्य अक्षस्य अन्यथापातात् पराजय इत्यर्थः ॥

६६५ । विभाषा ॥ २।१।११ ॥

दी— । अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्य-
समासत्वम् । 'सुप् सुपा' इति तु न नित्यसमासः, 'अव्ययम्' इत्यादि
समासविधानात् ज्ञापकात् ।

Hence-forward all that is ordained is optional. On the strength of this very statement those here-in-before mentioned are obligatory. सुप् सुपा is not obligatory, for then समाससंज्ञा by "अव्ययम्—" (652—2-1-6) etc., would be unnecessary, the संज्ञा having been already attached by सुप्सुपा ।

मित— । 'अधिकारोऽयम्' इत्यस्य विभाषा इत्यधिक्रियते आ समासपरिसमाप्तः इत्यर्थः । इत उत्तरं यदयदुच्यते तत्तत् वैकल्पिकमिति भावः । 'प्राचीनानां' प्रागुक्तानाम् ॥ भाष्यकारेण विस्पष्टपटुरिति 'सुप् सुपा' समासे विस्पष्टं पटुः इति स्वपदविग्रहो दर्शितः । तत् 'सुप् सुपा' इति न नित्यः समासः । अत्र युक्तिमाह— 'सुप् सुपा' इत्यसौव विशेषा अव्ययीभावादयः । तत् सुप्सुपा इत्यस्य समाससंज्ञायां सत्यां अव्ययीभावादीनामपि प्राप्ता एव । तथापि यत् सूत्रकारः अतुष्यन् "प्राक् कङारात् समासः" (६४८—२।१।३) इति प्रत्येकमव्ययीभावादीनां पृथक् संज्ञां करोति तत् ज्ञापयति 'सुप् सुपा' इत्यत्र न नित्या समाससंज्ञा । अत एवाह 'समासविधानात् ज्ञापकात्' इति, समाससंज्ञाविधानादित्यर्थः ॥ अन्यच्च "समर्थः पदविधिः" इत्यत आरभ्य "सह सुपा" इति यावत् उपक्रममावत् । "अव्ययीभावः" इतीह शास्त्रारम्भः । सूत्रकारेण हि "सह सुपा" इति अधिकारसूत्ररूपेणैवोपन्यस्तं

न लक्षणरूपेण । सूचकाररीत्या “अव्ययम्—” (६५२) इत्यत एव लक्षणसूत्रारम्भः । नित्यता वा अनित्यता वा लक्षणेणैव प्रसज्यते । तत् कथं “सह सुपा” इत्यत्र तस्याः प्रसङ्गः ? सत्यं, भगवान् भाष्यकारः सूचमिदं विभज्य “सुप् सुपा” इत्यधिकारं लक्षणञ्च ज्ञातवान् । परं तेनापि स्वपदविग्रहं वदता विकल्पता एवास्य दर्शिता ॥ किञ्च “सुप् सुपा” इति भाष्यकारस्य वचनं न सूचकारस्य । तदिह विभाषां वदन् सूचकारसस्यापि नित्यतां नैवीत्पश्येत् । अतएव भाष्यकारेण विस्मयं पटुरिति स्वपदविग्रही दर्शितः ॥

६६६। अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ २।१।१२ ॥

दी— । अपविष्णु संसारः—अप विष्णोः । परिविष्णु—परि विष्णोः । बहिर्वनम्—बहिर्वनात् । प्राग्वनम्—प्राग्वनात् ।

The indeclinables, अप, परि, बहिस् and those that are derivatives of the root अच् to go, are optionally compounded with पञ्चम्यन्त words with which they are syntactically connected. Thus अपविष्णु compounded, or अप विष्णोः un-compounded etc.

मित— । ‘अच्’ इति अचूत्तरपदः शब्दी लक्ष्यते । अपादीनि अचूत्तरपदानि च अत्रायानि पञ्चम्यन्तेन वा समस्यन्ते अव्ययीभावश्च समासी भवति ॥ “अपपरी वर्जने” (५९६—१।३।८८) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । “पञ्चम्यपाङ्—” (५९८—२।३।१०) इति पञ्चमी ॥ अस्मादेव सूत्रात् ज्ञापकात् बहिर्योगे पञ्चमी ॥ “अन्यारात्—” (५९५—२।३।२९) इत्यचूत्तरपदयोगे पञ्चमी । प्राच्यां दिशि इति “दिक्शब्देभ्यः—” (१९७४—५।३।२७) इति स्वार्थे अस्तातिः । ‘प्राची अस्तात्’ इति स्थिते “अच्चेर्लुक्” (१९८०—५।३।३०) । प्राची इति जाते “लुक् तद्धितलुकि” (१४०८—१।२।४९) । प्राक् । “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः” (४४८—१।१।३८) इत्यावयत्वम् ॥

६६७। आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥ २।१।१३ ॥

दी— । एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संसारः—आमुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः—आ बालेभ्यः ।

The indeclinable आङ् implying 'inclusion' or 'exclusion' is optionally compounded with the पञ्चम्यन्त word syntactically connected with it. Thus आमुक्ति &c., implying exclusion, आवाङ् &c., implying inclusion.

मित—। 'पञ्चम्या' इत्यस्ति। 'एतयोः' मर्यादायामभिविधौ च वर्त्तमानम् 'आङ्' इत्यवाचं 'पञ्चम्या' समस्यते इत्यन्वयः ॥ मुक्तौ सत्यां न संसारः, तेन 'आमुक्ति' इति मर्यादा। वाता अपि हरिभक्ताः, तत् 'आवाङ्' इति अभिविधिः। उभयत्र "आङ् मर्यादावचने" इति कर्मप्रवचनीयता। ततश्च "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इति पञ्चमी ॥

६६८। लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ २।१।१४ ॥

दी—। आभिमुख्यद्योतकौ अभीप्रती चिह्नचाचिना सह प्राग्वत् ।
अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति—अग्निमभि । प्रत्यग्नि—अग्नि प्रति ।

When अग्नि and प्रति imply 'facing towards' they are optionally compounded with the indicator of that facing. Thus अभ्यग्नि &c.—Locusts' rush towards fire ; also un-compounded अग्निमभि &c.

मित—। लक्षणं चिह्नम् । 'प्राग्वत्' इत्यस्य 'वा समस्येते' इत्यादिरर्थः ॥ "लक्षणेन लक्ष्यभूत—" (५५२—१।४।२०) इति प्रतिः कर्मप्रवचनीयता, "अभिरभागे" (५५३—१।४।२१) इति च अग्नेः ॥ इह अग्निर्लक्षणम्, तदभिसुखलञ्च शलमपातस्य प्रसङ्गमेव ॥

६६९। अनुर्यत् समया ॥ २।१।१५ ॥

दी—। यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेन अनुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः ।

अनु is optionally compounded into an अव्ययीभाव with that indicator whose neighbourhood is implied. Thus अनुवनम् &c.—

the meaning being 'the thunder-bolt passed close to the forest.'

मित—। समया समीपे । 'यत्' इति सामान्ये नपुंसकं समयायोगे द्वितीया-
न्तम् । 'लक्षणेन' इत्यनुवर्तते । वनस्य समीपे अग्निर्गत इत्यनेन वनं लक्षणमित्यु-
च्यते । सामीप्यकृतं लक्षणत्वम् । ईदृशस्यत्वे एतल्लक्षणमित्युक्ते तस्य पदार्थस्य समीपे
'किञ्चिज्जातमिति प्रतीयते । तादृशस्य पदार्थस्य वाचकशब्दं न अनुर्वा समस्यते इत्यर्थः ॥
"अव्ययं विभक्तिः समीप—" (६५२) इति न सिद्धिः । इह तु 'वनस्य समीपे' इति
विग्रहः न हि 'वनस्य समीपम्' इति । अतो न प्राप्तिः ॥ वृत्तौ "वनस्य समीपं गतः"
इति अर्थप्रदर्शनमात्रं न विग्रहः । विग्रहे समीपमिति प्रथमान्तं स्यात् इह च
द्वितीयान्तम् ॥ समानाभावे वनमनु इति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया । यद्वा 'यत्
समया' इत्यस्य द्योत्यत्वात् लक्ष्यलक्षणभावद्योतनं नास्ति तेन कर्मप्रवचनीयता न, अतो
वनस्य अनु इति युक्तम् ॥

६७० । यस्य चायामः ॥ २।१।१३ ॥

दी—। यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेन अनुः समस्यते ।
अनुगङ्गा वाराणसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षिता इत्यर्थः ।

अनु is optionally compounded with the indicator whose length is expressed by it. Thus अनुगङ्गम् &c., which means—
Varanasi is like Ganga in length. Optionally un-compounded—
गङ्गाया अनु ।

मित—। 'लक्षणेन' इत्यस्मि 'अनुः' इति च । अनुः समस्यते लक्षणेन यस्य
आयामस्य इत्यन्वयः । यस्य लक्षणस्य आयामो दैर्घ्यं द्योत्यते तेन लक्षणेन अनुः समस्यते
इत्यर्थः । तदाह यस्य दैर्घ्यमित्यादि ॥ उदाहरणे अनुगङ्गमिति वाराणसीति च
समानाधिकरणे पदे । समानाधिकरणता च उपमानोपमेयभावाद्भवति । उपमान-
मिह पुनर्न गङ्गा किन्तु गङ्गाया दैर्घ्यम् । तदेव अनुना द्योत्यते । दैर्घ्यविषये गङ्गा-
सदृशी वाराणसी । तदाह गङ्गादैर्घ्यमित्यादि । गङ्गेव उत्तरदक्षिणतो दीर्घा वाराणसी
इत्यर्थः । इहापि लक्ष्यलक्षणभावद्योतनं नास्तीति गङ्गाया अनु इति भवति ॥

६७१ । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ २।१।१७ ॥

दी—। एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु
दोहनकालः । आयतीगवम् । इह श्वादेशः पुं वद्भावविरहः समासान्तश्च
निपात्यते । खलेयवम् । इत्यादि ।

तिष्ठद्गु and similar words that are listed together are obtained irregularly and are treated as अव्ययीभाव compounds. Thus तिष्ठद्गु, the time when cows stand still—time for milking, *i. e.*, dawn. Similarly आयती &c., the time when cows return—dusk. Here the substitution of श्वा for लट्, absence of the masculine form, and the attachment of the समासान्ताffix are irregularities. In खलेयवम्, which means the time when wheat is placed in the mortar for husking, the सप्तमी is irregularly retained.

मित—। तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले सः इति स्थिते, लटः स्थाने श्वादेशे,
तिष्ठन्त्यः गावो यस्मिन् इति । इहैव निपातनात् प्रथमासमानाधिकरणेऽपि श्वा । ततः
समासे पुं वद्भावे “गोस्त्रियीः—” (६५६—१।२।४८) इत्युपसर्जनङ्गत्वे, अव्ययीभाव-
त्वादव्ययत्वे तिष्ठद्गु ॥ एवम् आयन्ति गावो यस्मिन् काले स इति स्थिते, निपातनात्
श्वादेशे, ततः समासे निपातनादेव पुं वद्भावाभावे, आयती गो इति जाति, निपातनात्
अव्ययीभावेऽपि तत्पुरुषाधिकारीक्तः समासान्तश्च । तेन आयतीगव इति रूपम् ।
ततः प्रथमाया अभावः ॥ खले उलूखले यवाः क्षिप्यन्ते यस्मिन् काले स खलेयवम् ॥
चकार इह अवधारणार्थः । तिष्ठद्गुप्रभृतीन्धेव, अन्यः समासी मा भूत्, परमतिष्ठद्गु
इति ॥

६७२ । पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ २।१।१८ ॥

दी—। पारमध्यशब्दौ पृष्ठ्यन्तेन वा समस्येते । एदन्तत्वञ्चानयो-
र्निपात्यते । पद्मे षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गादानय—गङ्गापारात । मञ्जे-

गङ्गात्—गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्यमपि—गङ्गायाः पारात्,
गङ्गाया मध्यात् ।

The words पार and मध्य are optionally compounded into an अव्ययीभाव with the syntactically connected षष्ठान्त word. When an अव्ययीभाव, the words end in ए, otherwise there is a षष्ठीतत्पुरुष । Thus (अव्ययी—) पारिगङ्गात् &c., . (षष्ठीतत्—) गङ्गा-पारात् &c. From the original optionality that pervades the whole subject, वाक्य is also allowed ; thus गङ्गायाः पारात् &c.

मित— । इह गङ्गायाः पारम् इति वाक्ये विभाषा समासः । एतच्च “विभाषा” (६६५—२।१।११) इति प्रक्रान्तया ‘महाविभाषया’—वापिन्या विभाषया । समासपक्षे पुनरनेन अव्ययीभावे वा षष्ठीतत्पुरुषो वा । तत् त्रैरूप्यं भवति—(असमासे) गङ्गायाः पारम्, (षष्ठीतत्पुरुषे) गङ्गापारम्, (अव्ययीभावे) पारिगङ्गामिति ॥ पारि-गङ्गादिव्यव नपुंसकङ्गस्त्रे पारिगङ्ग इति प्रातिपदिकम् । “नाव्ययी—” (६५७—२।४।८३) इति पञ्चम्या अन्वावाभावे पारिगङ्गात् ॥ एवं पारिमध्यात् ॥

६७३ । संख्या वंशयेन ॥ २।१।१६ ॥

दी— । वंशो द्विधा—विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणास्य । विद्या-तद्गतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशतिभारद्वाजम् ।

Succession is of two kinds—that by birth and that by initiation. A descendant is one coming in through succession. A numeral is compounded into an अव्ययीभाव with a descendant. Thus द्विमुनि means two sages as descendants by initiation, as in the case of Grammar which has the first sage Panini and then Katyayana. Similarly त्रिमुनि counting पतञ्जलि as the third descendant. Taking the sage as identical with his science, we

may also say तिसुनि व्याकरणम्—three sages constituting Gram-
mar. For descent by birth, witness एकविंशति &c.,—twenty one
descendants of Bharadvaja.

मित—। वंशः सन्तानपरम्परा। स च जन्मना पुत्रपरम्परा, विद्यया शिष्य-
परम्परा। वंशे भवः वंशः “दिगादिभ्यो यत्” (१४२९—४३।५४) इति यत्।
वंशस्य संख्या वंशेन ऋमानाधिकारणेन समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति ॥
व्याकरणमिति विद्या। तत्र पाणिनिः, कात्यायनः, पतञ्जलिरिति त्रयो मुनयो वंश्याः
शिष्यपरम्परा। हौ मुनी पाणिनिकात्यायनौ द्विसुनि वंश्यौ व्याकरणस्य ॥ पाणिनिरिव
व्याकरणम्, कात्यायन एव व्याकरणम्, पतञ्जलिरिव व्याकरणम्, इत्यभेदे विवक्षिते
द्विसुनि व्याकरणम् तिसुनि व्याकरणम् ॥ भरद्वाजस्य गीत्रापत्यानि भरद्वाजाः वंश्याः
पुत्रपरम्पराः। भरद्वाजशब्दाद्भवे अञ् । “यञ्जीञ्” (११०८—२।४।६४) इति बहुषु
लुक्। एकविंशतिः भरद्वाजा एकविंशतिभारद्वाजम्। समासे तु लुगभावः, “द्वतीया-
सप्तम्यीर्बहुलम्” (६५८—२।४।८४) इति सूत्रे “एकविंशतिभारद्वाजम्” इति
भाष्यप्रयोगात् ॥ नागेशस्तु वाक्ये लुकि सति समासे लुगभावं नाद्रियते, तेन एक-
विंशतिर्भरद्वाजवंश्या इत्येव वाक्यमाह। किञ्च अस्मादेव भाष्यप्रयोगात् भरद्वाजशब्दस्य
उपकादिषु (११५१—२।४।६९) पाठं कल्पयति। तथा सति वैकल्पिके लोपाभावे
भरद्वाजस्य गीत्रापत्यानि भारद्वाजा इत्यपि भवति। तत एकविंशतिर्भारद्वाजा
इति वाक्ये एकविंशतिभारद्वाजम् ॥

६७४। नदीभिश्च ॥ २।१।२० ॥

दी—। नदीभिः संख्या प्राग्वत्।

Numerals are optionally compounded into an अव्ययीभाव with
words designating rivers.

मित—। ‘संख्या’ इति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते। नदीवाचकशब्देन सह संख्या वा
समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति ॥ इह बहुवचनेन नदीति न नदीविशेषः नापि

नदीशब्दमात्रम् इत्यनुमीयते । तेन नदीति यस्य अर्थः तेन समासो लभ्यते । नदी-
शब्देनापि भवति ॥

दी— । “समाहारे चायमिष्यते” (वार्त्तिक) । सप्तगङ्गम् । द्वियसुनम् ।

This applies only in case of समाहार । Thus सप्तगङ्गम् &c.

मित— । चकारोऽवधारणार्थः समाहारे एवेति । सप्तानां गङ्गानां समाहारः
सप्तगङ्गम् । नपुंसकऋसः । अर्भावः ॥ इह लक्षणया ‘गङ्गा’, ‘यमुना’ इत्यादि
नदीनाञ्चस्य वाचकम् ॥ समाहारेऽपि अव्ययीभाव एव द्विगुर्न । यदा तु न समाहारः
तदा एका नदी एकनदी, “पूर्वकालेक—” (७२६-२११४६) इति समासः ॥

६७५ । अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २।१।२१ ॥

दी— । अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते
संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः ।
उन्मत्तगङ्गः नाम देशः । लोहितगङ्गम् ।

Any सुबन्त word is compounded into an अव्ययीभाव with words
designating rivers when the whole is a proper name of some-
thing not denoted by the constituents of the compound. Such
compounds are obligatory, though enunciated in the section of
optional compounds, because the वाक्य does not give the im-
pression of a proper name. Thus उन्मत्त &c., which is the
name of a country. Similarly लोहित &c.

मित— । संख्या इति निबन्धम् । पूर्वसूत्रात् नदीभिरित्यनुवर्त्तते । अव्ययीभावश्च
समासो भवति बहुव्रीहिरपवादः ॥ उन्मत्ता गङ्गा अस्मिन् इति विग्रहः । परन्तु विग्रहेण
देशो नाभिधीयते । अत आह नित्यसमास इति । इह वाक्यं नास्ति इति न, वाक्ये अर्थो
भिन्न इत्येव । समासस्तु वैकल्पिक एव इति “द्वितीयद्वितीय—” (७१४—२।२।३)
इत्यत्र भाष्यम् ॥

६७६ । समासान्ताः ॥ ५।४।६८ ॥

दी— । इत्यधिकृत्य—

Having taken up this subject, viz, समासान्ता affixes—

नित— । समासस्य अन्ताः अन्तावयवाः समासान्ताः । तद्विना एते स्वार्थिकाः ॥

एतैः सङ्घ समुदायस्य समाससंज्ञा ॥

६७७ । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ ५।४।१०७ ॥

दी— । शरदादिभ्यष्टच् स्यात् समासान्तः अव्ययीभावे । शरदः समीपम् उपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाशु । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनहुह् । दिशु । दृशु । विशु । चेतस् । च्चुर । त्यद् । तद् । यद् । कियत् ।

In an अव्ययीभाव the समासान्ता affix टच् comes in after words listed with शरद् leading. Thus उपशरदम् proximity of शरद् । प्रतिविपाशम् towards the river Vipasa. The list is शरद् &c.

नित— । शरदः समीपम् इति समीपार्थेऽव्ययीभावः । “भयः” (६८२—५।४।१११) इति विकल्पे प्राप्ते इह पाठान्नित्यष्टच् । उपशरद् टच् इति समुदायस्य अव्ययीभावसंज्ञा । तेन ‘उपशरद’ इति अदन्ते प्रातिपदिके “नाव्ययी—” (६५७—२।४।८७) इत्यम् ॥ प्रतिविपाशमिति “लक्षणेनाभि—” (६६८—२।१।१४) इत्यव्ययीभावः । प्राग्वत् प्रक्रिया । अथ शरत्प्रभृतयो निर्दिश्यन्ते शरदिति ॥

दी— । “जराया जरस् च” (गणसूत्र) । उपजरसम् ।

जरा is शरदादि and is changed into जरस् when टच् follows. Thus उपजरसम् proximity of old age.

नित— । टचि परे जराशब्दस्य जरसादेशः सादित्यर्थः । जरायाः समीपमिति विशयः । प्रक्रिया प्राग्वत् ॥

दी—। “प्रतिपरसमनुभ्योऽङ्गाः” (गणसूत्र) । “यस्येति च” (३११—
६।१।१४८) । प्रत्यक्षम् । अङ्गाः परमिति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्या-
दव्ययीभावः । “परोक्षे लिट्” (२१७१—३।२।११४) इति निपातनात्
परस्य ओकारादेशः । परोक्षम् । ‘परोक्षा क्रिया’ इत्यादि तु अर्शत्याद्यच्चि ।
समक्षम् । अन्वक्षम् ।

अच्चि directs टच् when coming after प्रति, पर, सम् and अनु ।
Thus अच्चि प्रति when compounded gives प्रति अच्चि टच्, i. e., प्रत्यक्षि
अ । Now the इ of अच्चि disappears by the rule “यस्येति च” ।
Hence प्रत्यक्षम् with अम् by “नावायी—” (657—2. 4. 83) । Again
अङ्गाः परम्—beyond the range of vision—cannot be compounded
into an अवायीभाव, there being no rule for it. Yet the समास is
allowed, because otherwise this rule to attach टच् becomes
meaningless in the case of पर । Hence we have पर अच्चि टच् ।
Dropping इ by “यस्येति च” पराच्च is expected, but परोच्च follows
by निपातन in the rule “परोक्षे लिट्” । With अम्, the form is परोक्षम् ।
Statements like परोक्षा क्रिया are defended by attaching अच् in
the sense of मतुप् । समक्षम् means अक्षीर्योग्यम्, and अन्वक्षम् means
अक्षीः पश्चात् ।

मित—। प्रति, पर, सम्, अनु इत्येतेभ्यः परो यः अच्चिशब्दः तदष्टच् स्यात्
अवायीभावचरभावयवः ॥ अच्चि प्रति इति वाक्ये, “लक्षणेनाभि—” (६६८—२।१।१४)
इति समासे, प्रति अच्चि टच् इति स्थिते, “यस्येति च” (३११) इति इकार-
लोपे प्रत्यक्षम् ॥ अङ्गाः परमिति वाक्ये अवायीभावविधेरभावादाह समासान्तविधाने-
त्यादि । असति समासे कुतः समासान्तः ? तदिह समासीऽस्ति इत्यस्य टञ्चिधरेव
ज्ञापकः । क्वते समासे पर अच्चि टच् इत्यादि प्राग्वत् । ‘पराच्च’ इति प्राप्ते “परोक्षे
लिट्” इति निपातनात् परशब्दस्य परो भावः । ततः परो अच्च परोच्च । “एङ्-
पदान्तादिति” (८६—६।१।१०९) इति पूर्वक्षपम् ॥ भवतु, कथं ‘परोक्षा क्रिया’ इति ?

अवायीभावे तु 'परोक्षं क्लिया' इत्यापद्यते । उच्यते—'परोक्ष' इति 'परोक्षता' इत्यर्थे लक्षणा । ततः परोक्षं परोक्षता अस्ति अस्या इति मत्वर्थीये अचि परोक्षा अक्षीरगोचरा इति । वस्तुतस्तु परशब्द इह गणसूत्रे प्रक्षिप्त इति नागेशः ॥ समच्चमिति यथार्थेऽवायीभावः अक्षीर्योग्यमित्यर्थः ॥ अन्वच्चमिति अक्षीः पश्चादिति वाक्ये पश्चादर्थेऽवायीभावः ॥

६७८ । अनञ्च ॥ ५।४।१०८ ॥

दी— । अन्नन्तादव्ययीभावात् टच् स्यात् ।

टच् is attached after the second member of an अवायीभाव ending in अन् ।

मित— । अवायीभावस्य द्वितीये पदे अन्नन्ते सति ततश्च स्यात् । टचा समेतस्य समुदायस्य अवायीभावसंज्ञा, न तु टचः पूर्वस्य अन्नन्तस्य अङ्गस्य केवलस्य । तेन अवायीभावादिति अवायीभावद्वितीयपदादित्यर्थे लक्षणा ॥ पूर्वसूत्रात् 'अवायीभावे' इत्यनुवर्त्य—अवायीभावे कर्त्तव्ये अनः परं टच् स्यात् समासान्त इति व्याख्यानं युक्ततरं प्रतिभाति ॥

६७९ । नस्तद्धिते ॥ ६।४।१४४ ॥

दी— । नान्तस्य भस्य टेलोपः स्यात् तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् ।

When a तद्धित affix beginning with य or a vowel follows, the stem drops the whole of its portion beginning with its last vowel. Thus उपराजन् टच् gives उपराजन् अ which drops अन् from the stem, the result being उपराज and then अम् is substituted for स । Similarly अध्यात्मन् टच् &c.

मित— । इह समीपार्थे अवायीभावे उपराजन् टच् इति स्थिते उपराजन् अ इति जाति उपराजन् इत्यस्य भसंज्ञा । ततट्टिलोपार्थम् "अवायानां भमाच्चे टिलोपः"

इति न प्रवर्तते, अत्रायसंज्ञाभावात् । टच्समेतस्य समुदायस्यैव संज्ञा इत्युक्तं प्राक् ।
तेन “नस्तद्धिते” इति टिलीपः ॥ एवम् विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे अथात्मम् ॥

६८० । नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ ५।४।१०६ ॥

दी— । अन्नन्तं यत् क्लीवं तदन्तादव्ययीभावात् टच् वा स्यात् ।
उपचर्मम्—उपचर्म ।

If the अन्नन्त word is neuter, टच् is optional. Thus उपचर्मन्
with टच् and उपचर्म without it.

मित— । इहापि अव्ययीभावादिति अव्ययीभावोत्तरपदादित्यर्थे लक्षणा । यथा—
अव्ययीभावे कर्त्तव्ये नपुंसकादुत्तरपदात् टच् वा इति प्राग्वत् व्याख्येयम् ॥ टच्
टिलीपि उपचर्मम् । टजभावे उपचर्म इति अदन्तत्वाभावादम् न ॥

६८१ । नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ५।४।११० ॥

दी— । वा टच् स्यात् । उपनदम्—उपनदि । उपपौर्णमासम्—उप-
पौर्णमासि । उपाग्रहायणम्—उपाग्रहायणि ।

टच् is attached optionally after the words नदी, पौर्णमासी and
आग्रहायणी final in an अव्ययीभाव । Thus उपनदम् with टच् and
उपनदि without it, the vowel being shortened by “ऋसो नपुंसके—”
(३१८—१।२।४७) । Similarly उपपौर्णे &c.

मित— । अव्ययीभावे इति वर्त्तते । नद्यन्तस्य पौर्णमास्यन्तस्य आग्रहायण्यन्तस्य च
अव्ययीभावस्य टच् अन्तावधवी वा स्यात् ॥ उपनदि इत्यादि नपुंसकऋसेन ॥ इह
नदीति न “धृस्त्राख्यौ—” (२६६—१।४।३) इति नदीसंज्ञकशब्दाः । तथा सति पौर्ण-
मास्याग्रहायण्यौरीकारान्तयोः स्त्राख्ययोः नदीसंज्ञयोः घृद्युपादानं न स्यात् ॥

६८२ । भयः ॥ ५।४।१११ ॥

दी— । भयन्तादव्ययीभावात् टच् वा स्यात् । उपसमिधम्—उप-
समित् ।

टच् is optionally attached after the second member in an अवयवीभाव if it ends in a वर्गीय वर्ण except the nasals. Thus उपसमिधम् with टच् and उपसमिन् without it.

मित—। भय इत्यपञ्चमवर्गीयाः। अवयवीभावादिति प्राग्वल्लक्षणा। यद्वा—
अवयवीभावे इत्यनुवर्त्तते। भयः इति भयन्तादित्यर्थः।

६८३। गिरिश्च सेनकस्य ॥ ५।४।११२ ॥

दी—। गिर्यन्तादव्ययीभावात् टच् वा स्यात्। सेनकग्रहणं पूजार्थम्।
उपगिरिम्—उपगिरि।

The worthy teacher सेनक wants टच् to be optionally attached to गिरि when it is the second member in an अवयवीभाव। सेनक is mentioned out of respect. Thus उपगिरिम् with टच् and उपगिरि without it.

मित—। अवयवीभावादिति प्राग्वल्लक्षणा। यद्वा—अवयवीभावे इति वर्त्तते।
अवयवीभावे गिरिः परं टच् समासान्तः स्यात् इत्यन्वयः ॥ पूजार्थं न विकल्पार्थम्।
विकल्पस्तु अन्यतरस्याग्रहणानुवर्त्तेरेव लभ्यते ॥

अथ तत्पुरुषः

६८४। तत्पुरुषः ॥ २।१।२२ ॥

दी—। अधिकारोऽयं प्राग्वहुव्रीहेः।

The designation तत्पुरुष continues so long as the word बहु-
व्रीहि is not pronounced (829—2.2.23).

मित—। “शेवी बहुव्रीहि” (८२९—२।२।२३) इत्यतः प्राक् तत्पुरुषप्रकरण-
सित्यर्थः ॥

६८५ । द्विगुश्च ॥ २।१।२३ ॥

दी—। द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्, “संख्यापूर्वो द्विगुश्च” (७३०—२।१।५२) इति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वय-समावेशस्य सुवचत्वात् । समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चराजम् ।

द्विगु compounds also are deemed as तत्पुरुष । The rule for द्विगु is “संख्यापूर्वो द्विगुः” which supplants the name तत्पुरुष । If we add a च the sense becomes “द्विगु also.” The ‘also’ secures तत्पुरुष संज्ञा too ; and then the present rule becomes superfluous. The object of giving तत्पुरुषसंज्ञा to द्विगु compounds is to have समासान्त affixes that are enjoined after तत्पुरुष compounds. Thus पञ्चानां राज्ञां समाहारः gives द्विगुसंज्ञा to “पञ्चराजम्” । If this is to be a तत्पुरुष the समासान्त affix टच् comes in by “राजाङ्,—” (788—5.4.91). Thus पञ्चराजन् टच्, i. e., पञ्चराज । Now this is in the neuter by “स नपुंसकम्” (821—2.4.17). Hence पञ्चराजम् ।

मित—। सूत्रेणैतेन यो द्विगुः स तत्पुरुषोऽपि इति संज्ञाद्वयसमावेश उच्यते । एतत् लघुवारेण प्रयत्नेन कर्तुं शक्यमिति दर्शयति संख्यापूर्वेति । “तद्धितार्थ—” (७२८—२।१।५१) इत्यत्र यः संख्यापूर्वस्तत्पुरुषः तस्य द्विगुसंज्ञा क्रियते । सूत्रे “संख्यापूर्वो द्विगुः” (७३०—२।१।५२) इति । एतेन तत्पुरुषसंज्ञा निवर्तते । यदि तु सूत्रे चकारः क्रियते, “संख्यापूर्वो द्विगुश्च” इति, तदा चकारेण तत्पुरुषस्थानुवर्तनात् संज्ञाद्वयसमावेशो भवति ॥ भवतु, द्विगोः पुनस्तत्पुरुषसंज्ञया किं प्रयोजनम् ? समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चानां राज्ञां समाहार इति समाससंज्ञायां सुबलुकि ‘पञ्चन राजन्’ इति स्थिते “नलोपः—” (२३६—८।२।७) इति पञ्चन्शब्दस्य पदसंज्ञकस्य नकादौ लुप्यते, ‘पञ्चराजन्’ इति भवति । समासचरभावयवानां तु “उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ” (वा, १।१।६२) इति पदसंज्ञा निषिद्धा । तेन राजन्शब्दस्य नैव लोपः । ततस्तत्पुरुषसंज्ञासमावेशक्षणे एव टजुत्पद्यते । “नस्तद्धिते” (६७९—

६४।१४४) इति टिलीपे पञ्चराज इति च भवति । अस्य “स नपुंसकम्” (८२१—
२।४।१७) इति नपुंसकत्वे पञ्चराजम् । स्त्रीत्वं तु न भवति समुदायस्यैवेह अकार-
रान्ता न हि उत्तरपदस्य, तेन “अकारान्तीत्तरपदी द्विगुः स्त्रियामिष्टः” (सू ८२१—
वा) इति न प्रवर्तते ॥

६८६ । द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥२।१।२४॥

दी— । द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः छवन्तैः सह वा समस्यते स
तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । दुःखमतीतो दुःखातीतः इत्यादि ।

द्वितीयान्त words are optionally compounded into a तत्पुरुष
with श्रित, श्रिता, पतित, गत, अत्यस्त, प्राप्त, आपन्न having a suitable सुप्
attached. Thus कृष्णं श्रितः gives कृष्णश्रितः where कृष्ण leads because
द्वितीया is an उपसर्जन here. Similarly दुःखम् &c.

मित— । द्वितीया इति द्वितीयान्तं लक्ष्यते । श्रितादीनि प्रातिपदिकानि ।
सुप्सुपा इति वर्तते, तेन सुपा युक्तैः श्रितादिभिः सह समासः । तदाह श्रितादिप्रकृ-
तिकैरिति । श्रितादयः प्रकृतिः प्रकृतयो वा सुवविषयी येषां तैरित्यर्थः ॥ “प्राति-
पदिकग्रहण्ये लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” इति “श्रिता श्रिता” इत्यादिभिः
स्त्रीलिङ्गैरपि समासो भवति । कष्टं श्रिता कष्टश्रिता । श्रिताद्यन्तैस्तु न भवति
“समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधः” (२६, वा) इति वचनात् ॥ पत्त इति प्राप्ते
पतित इति इहैव निपातनादिट् । अत्यस्त इति विचिन्तः । एभिर्द्यौर्णि कर्मणि द्वितीया,
सा समस्यते ॥

दी— । “गम्यादीनामुपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । ग्रामं गमी ग्रामगमी ।
अन्नं बुभुनुः अन्नबुभुनुः ।

Words listed with गमि leading have to be enumerated along
with श्रित &c. Thus ग्रामं गमी gives ग्रामगमी &c.

मित— । “गमेरिति” इत्यौषादिक इति: “भविष्यति गम्यादयः” (३१७१—

३।३।३ इति भविष्यत्कालविषयः । ततः “अकीनोः—” (६२८—२।३।७०) इति षष्ठीनिषेधात् ग्राममित्यनुक्ते कर्मणि द्वितीया ॥

६८७ । स्वयं क्तेन ॥ २।१।२५ ॥

दी— । ‘द्वितीया’ इति न सम्बध्यते । अयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्य अपत्यं स्वायंकृतिः ।

The indeclinable स्वयम् is compounded in a तत्पुरुष with a word having क्त attached. Here द्वितीया does not come in from the preceding rule because द्वितीया cannot be attached to स्वयम् which has the sense of तृतीया । Thus स्वयं क्ततः स्वयंक्ततः । स्वयम् being an अव्यय, the compounded form looks like the uncompounded ; but witness the same with a तद्धित attached as in स्वायंक्ततिः having the first-vowel lengthened.

मित— । स्वयमिति तृतीयासमर्थम् । तदाह ‘द्वितीया न सम्बध्यते अयोग्यत्वात्’ इति । समासस्तु तृतीयातत्पुरुषः । समासफलञ्च वृद्धिर्द्वितीया तद्धिते आदिवृद्धिः, स्वायंक्ततिरिति ॥ क्त इति लक्षणया क्तान्तप्रकृतिकः सुप् ॥

६८८ । खट्वा क्षेपे ॥ २।१।२६ ॥

दी— । खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम् । खट्वारूढो जालमः । नित्यसमासोऽयम् । न हि वाक्येन निन्दा गम्यते ।

The word खट्वा with द्वितीया attached is compounded with a क्तान्त word having a suitable सुप् to express deprecation. Thus खट्वारूढः which means a fool. The समास is obligatory, because the वाक्य will not imply censure.

मित— । ‘क्तेन’ इति वर्त्तते ‘द्वितीया’ इति च । खट्वा इति लक्षणया ‘खट्वा-प्रकृतिका’ । ततः “खट्वाप्रकृतिका द्वितीया क्तान्तप्रकृतिकेन सुपा समस्यते क्षेपे”

इत्यन्वयः । चेपो निन्दा । विद्यार्थी हि भूमिशयी भवति इति नियमः । समासविद्यो
युक्ताभ्यनुज्ञाती गृही भूत्वा खट्वाङोद्दणमर्हति । यस्तु प्रागेव तथा कुरुते, जात्यः
क्विल सः । ततः परित्यक्तयोगार्थः अयथाकारिमात्रे अयं रुढः । खट्वाङ्माङ् इत्युक्ते तु
खट्वाङोद्दणमात्रमेव गम्यते न मूर्खता, तदाह नहि वाक्येनेति । नित्यसमासता च
उत्सन्नगङ्गवत् द्रष्टव्या ॥

६८६ । सामि ॥ २।१।२७ ॥

दी— । सामिकृतम् ।

The indeclinable सामि (semi ?) meaning 'half' is com-
pounded with a क्तान्त word. Thus सामिकृतम् ।

मित— । 'क्तेन' इत्यस्ति । सामि इत्यङ्गार्थे अवायम् । क्रियाविशेषणो द्वितीया ।
सामिप्रकृतिका द्वितीया क्तान्तप्रकृतिकेन सुपा समस्यते । सामि यथा तथा कृतं
सामिकृतम् ॥

६९० । कालाः ॥ २।१।२८ ॥

दी— । 'क्तेन' इत्येव । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासप्रमितः
प्रतिपच्चन्द्रः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः ।

Words meaning 'time', when in the द्वितीया, are optionally
compounded with a क्तान्त word. This rule covers cases where
there is no pervasion. Thus मासप्रमितः in मास &c. means 'it has
commenced to measure a fresh month.'

मित— । कालाः इति लक्षणया कालवाचकशब्दप्रकृतिकाः । 'द्वितीया'
इत्यस्ति 'क्तेन' इति च । ततः कालवाचकशब्दप्रकृतिका द्वितीयाः क्तान्तप्रकृतिकेन
सुपा समस्यन्ते इत्यन्वयः ॥ सामान्येन विधानं व्याप्तौ च अव्याप्तौ च प्राप्नोति । अङ्गते
सुप्ते उत्तरसुप्तेषु व्याप्तौ सिध्यति अव्याप्तौ तु न सिध्यति । तदाह—अनत्यन्तसंयोगार्थं
वचनमिति ॥ शुक्लप्रतिपदि मासारम्भः । तत् प्रतिपच्चन्द्र एव मासं प्रमातुमारभते ।

स हि चन्द्री मासप्रमित इत्युच्यते । तत्र प्रमित इति प्रमातुमारब्ध इत्यर्थे आदि-
कर्मणि कर्त्तरि क्तः । मासं प्रमित इति विग्रहे न हि प्रतिपद्भ्येण मासस्य सर्वात्मना
योगी गम्यते । तेन नास्त्यन्तसंयोगः ॥

६६१ । अत्यन्तसंयोगे च ॥ २।१।२६ ॥

दी— । 'कालाः' इत्येव । अक्तान्तार्थं वचनम् । मुहूर्त्तं सुखं मुहूर्त्त-
सुखम् ।

Words meaning 'time' are also compounded with a suitable
सुबन्त word when there is pervasion. Thus मुहूर्त्तं &c.

मित— । कालाः द्वितीयान्ताः समर्थेन समस्यन्ते व्राप्तौ सत्याम् इत्यर्थः ॥ सामा-
न्यती विहितोऽयं समासः क्तान्तेन च अक्तान्तेन च भवति । क्तान्तेन तु पूर्वेष्वेव सिद्धः ।
तदाह—अक्तान्तार्थं वचनमिति ॥ एवमिह कालस्य समासे चत्वारः पक्षाः—व्राप्तौ
क्तेन इत्येकाः, अव्राप्तौ क्तेन इति द्वितीयः, व्राप्तौ अक्तेन तृतीयः, अव्राप्तौ अक्तेन
चतुर्थः । एषु चतुर्थे समासो नेष्यते, अन्वेषु इष्टः समासः ॥ उदाहरणानि च,
व्राप्तौ क्तेन मासमधीतो मासाधीतः (६६१), अव्राप्तौ क्तेन—मासप्रमितः (६६०),
व्राप्तौ अक्तेन मुहूर्त्तसुखम् (६६१) ॥

६६२ । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ २।१।३० ॥

दी— । 'तत्कृत' इति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृत-
गुणवचनेन अर्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्खलया खण्डः शङ्खलाखण्डः ।
धान्येन अर्थः धान्यार्थः । 'तत्कृत' इति किम् ? अक्षणा काणः ।

Here तत्कृत is not compounded with अर्थ, but is a separate
word in the तृतीया विभक्ति which has been dropped irregularly.
Hence the sense is—A word expressing the cause is optionally
compounded in the तृतीया with the word expressing the change
the cause works in a substance and also with the word अर्थ ।

Thus शङ्खला &c.—divided by a pair of nippers, also धान्यार्थः—
Money from paddy. Why तत्कृत—caused by it? Witness
अक्षयः काणः which stands uncompounded because काणल is not
caused by अक्षि ।

मित—। लुप्ततृतीयाकमिति सौवी विभक्तिस्त्रीप इत्यर्थः । तृतीयान्तमिति
'तृतीया' इत्यतो लभ्यते तदन्तविधिना । गुणमुक्तवत् न तु सम्प्रति वक्ति इति गुणवचनम्,
यद्धि प्राक् गुणमुक्ता सम्प्रति तद्गुणविशिष्टं द्रव्यमाह तत् । बाहुलकात् कर्षरि ल्युट् ।
मृत्वाक्षराणामन्वयस्तु—तृतीया तत्कृत गुणवचनेन अर्थेन (च समस्यते) । अयमर्थः
—'तृतीया' तृतीयान्त' पदं 'तेन' तेनैव तृतीयान्तपदार्थेन 'कृती' यो 'गुणः' तस्य
'वचनेन' तद्गुणविशिष्टद्रव्यवाचकेन पदेन 'अर्थे'-शब्देन च सह समस्यते ॥ शङ्खला
शब्दविशिषः । तेन कृतः 'खण्डः' तेन खण्डितं खण्डगुणवत् जातं वस्तु 'शङ्खलाखण्डः' ॥
ननु तत्कृतो यो गुणः इति व्याख्याने 'गुण'-शब्दस्य 'तत्कृत'-'शब्देन सामर्थ्यं' भवति,
न 'वचनं' शब्देन । तर्हि कुतो 'गुणवचनेन' इति समासः ? उच्यते—इह सापेक्षस्य
समासोऽपि सौव एव बीडाः ॥ 'अर्थो' धनम् । धान्येन इति हेतौ तृतीया । धान्यार्थं
इति धान्यहेतुकं धनमाह ॥ 'काणः' इति तद्गुणविशिष्टं द्रव्यं वक्ति सत्यं, परम्
अक्षयः कृतः काणः इति तु नेहार्थः, तेन न समासः ॥

६६३ । पूर्वसदृशसमीनार्थकलहनिपुणमिश्रश्चक्षुः ॥२।१।३१॥

दी—। तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । माससदृशः । पितृसमः ।
ऊनार्थे—माषोऽनं कार्षापणम्, माषविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः ।
गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः ।

Words with तृतीया may be compounded with पूर्व &c.,
having syntactical relation with them. Thus मासेन पूर्वः मासपूर्वः—
anterior by a month &c.

मित—। 'तृतीया' इत्यनुवर्त्तते । तदन्तविधिः । तदाह तृतीयान्तमिति ।
'पतेः' इति पूर्वादेशो लक्ष्यते । 'अर्थे' इति ऊनशब्देनैव सम्बध्यते ॥ मासपूर्व

इत्यत्र मासः पूर्वत्वे हेतुः । हेतुतृतीयायाः समासः । नाटसदृशः पितृसम इति तुल्यार्थतृतीयायाः समासः । माषीनं माषविकल्पमिति हेतुतृतीयायाः । एवं शिष्टेष्वपि

दी—। मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् । “मिश्रञ्चानुपसर्ग-
मसन्धौ” (३८८८—६।२।१५४) इत्यलानुपसर्गग्रहणात् । गुडसंमिश्रा
धानाः ।

मिश्र in the rule includes मिश्र with an उपसर्ग preceding, because Panini in the rule “मिश्रञ्च—” (3888) refers to तृतीया-
तत्पुरुष compounds with मिश्र having an उपसर्ग prefixed. Thus
गुड &c.

मित—। ननु धातुग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणं भवति । इह तु ‘मिश्र’ इति
प्रातिपदिकं न धातुः । तदन्तविधिय समासविधौ प्रतिषिद्धः, तेन मिश्रस्य यः समासः
स मिश्रान्तस्य न स्यात् । तत् कथं ‘गुडसंमिश्राः’ इति सोपसर्गेण समासः ? उच्यते—
“मिश्रञ्चानुप—” इति उत्तरपदस्य मिश्रशब्दस्य तृतीयासमासि अन्तोदात्तता विधीयते
सोपसर्गस्य तु तस्य प्रतिषिध्यते । प्राप्तस्यैव प्रतिषेधो भवति । तेन सोपसर्गनापि
मिश्रशब्दे नायं समासो ज्ञाप्यते ॥

दी—। “अवरस्योपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । मासेन अवरो
मासावरः ।

अवर should be included in the list in the rule. Thus
मासावरः ।

मित—। अवर इति कनिष्ठः पश्चाद्वर्त्ती वा । न तु हीनः, तस्य उनायंनेव
ग्रहणात् ॥

६६४ । कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ २।१।३२ ॥

दी—। कर्त्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा वाता
हरिलातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः ।

A तृतीयान्त word meaning a कर्त्ता or a कारण is, though not uniformly, compounded with a कृदन्त word. Thus हरिवातः where हरि is कर्त्ता ; नखभिन्नः in which नख is कारण ।

मित— । तृतीया इत्यनुवर्त्तते । कर्त्ता च कारणञ्च कर्त्तृकरणम्, इन्द्रः । “सर्वी इन्दी विभाषया एकवद्भवति” (परिभाषा) इति एकवद्भावः । तस्मिन् या तृतीया । अनुक्ते कर्त्तरि कारणे च या तृतीया सा इत्यर्थः ।

दी— । “कृद् ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्” (परिभाषा) । नखनिर्भिन्नः । ‘कर्त्तृकरणे’ इति किम् ? भिन्नाभिरुषितः । हेतावेषा तृतीया ॥ बहुलग्रहणं सर्वोपाधिष्वभिचारार्थम् । तेन ‘दाक्षेण लूनवान्’ इत्यादौ न । ‘कृता’ किम् ? काष्ठैः पचतितराम् ।

कृत् does not mean a simple कृदन्त only, but also includes कृदन्त words with a गति or a कारक prefixed. Thus नखनिर्भिन्नः where the कृदन्त word has निर, which is a गति, prefixed to it. Why say कर्त्तृकरणे ? Witness भिन्नाभिः &c. uncompounded because the तृतीया in भिन्नाभिः is हेतौ and does not express a कर्त्ता or a कारण । बहुल implies all manner of irregularities ; thus दाक्षेण &c. are uncompounded though the rule applies. Why say कृता ? Witness काष्ठैः &c., which cannot be compounded because though the तृतीया is कारणे the second member is a तद्धित not a कृत् ।

मित— । ‘कृत्’ इत्युक्ते शब्दः कृत्, गतिपूर्वः कृत्, कारकपूर्वश्च कृत् रञ्जते इत्यर्थः ॥ गतिपूर्वं उदाह्रियते । तदन्तविधौ प्रतिषिद्धेऽपि भिन्नशब्दे न य इह ‘कृता’ इति समासः स निर्भिन्नशब्दे नापि भवति ॥ कारकपूर्वस्य उदाहरणमिह नास्ति ॥ ‘सर्वोपाधि—’ इत्यादिरसमर्थः । सूत्रे ‘कर्त्तृकरणे’ इत्येक उपाधिः, ‘कृता’ इति द्वितीयः । अनुवर्त्तित्वञ्चा ‘तृतीया’ इत्यपरः । ‘समासः’ इति चतुर्थः । सर्वेषामिषां व्यभिचारी

दृश्यते। पचतितराम् इति “किमेत्तिङ्—” (२००४—५।४।११) इत्यादिना क्रियाप्रकर्षे आम् तद्धितः। आमन्तत्वादव्ययम्। सुद्वलीपः। अकृत्वात् करण-
द्वितीयया न समासः। तेन ‘कृता’ इति तद्धितनिवृत्त्यर्थमित्याशयः ॥

६८५। क्लृप्तैरधिकार्थवचने ॥ २।१।३३ ॥

दी—। स्तुतिनिन्दाफलकम् अर्थवादवचनम् अधिकार्थवचनम्। तत्र कर्त्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत्। वातच्छेद्यं वृणाम्। काकपेया नदी।

अधिकार्थवचन means a hyperbole resulting in appreciation or deprecation. In such cases a द्वितीयान्त word meaning a कर्त्ता or a करण is optionally compounded with a कृत्यप्रत्ययान्त word. Thus वात &c., which may be either an appreciation of the fineness of the reed or a deprecation of its rottenness. Similarly काक &c.

मित—। द्वितीया इत्यस्ति कर्त्तृकरणे इति च। अर्थवादः आरीपितोऽर्थः अधिकार्थ इति भावः ॥ वातच्छेद्यमिति वातेनापि क्लृप्तं शक्यम्। कोमलत्वात् स्तुति-
दुर्बलत्वान्निन्दा वा ॥ काकपेया इति काकैरपि पातुं शक्या। तीरस्थैः काकैः पीयते इति बहुजलतया स्तुतिः। काकैः पीत्वा परिशीष्यते इति स्वल्पजलतया निन्दा वा ॥

६८६। अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ २।१।३४ ॥

दी—। संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तम् अन्नेन प्राग्वत्। दग्ना ओदो नो दध्योदनः। इह अन्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥

A word in the द्वितीया meaning a flavouring substance is optionally compounded with a word meaning food. Thus

दध्ना &c. Here syntactical connection between दधि and औदन is established through उपसर्कक्रिया which is implied.

मित—। व्यञ्जनमिति संस्कारकम् । व्यज्यते रसः अनेन इति ल्युट् करणे । अन्नं संस्कार्यम् । तृतीया इत्यस्ति, तदाह 'संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तम्' इत्यादि ॥ इह दध्ना औदनस्य कथं सामर्थ्यमित्याह तृतीया अन्तर्भूता या उपसर्कक्रिया तद्द्वारा सामर्थ्यमस्ति । दध्युपसिक्त औदन इत्यर्थो गम्यते, तेन सामर्थ्यमस्ति समासश्च भवति इति भावः ॥

६८७ । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ २।१।३५ ॥

दी—। गुडं न धाना गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ।

भक्ष्य is hard food. A तृतीयान्त word meaning some hard food is compounded optionally with a word meaning something that is mixed with the food to improve its taste. Thus गुडं न &c. Syntactical connection is due to मिश्रणक्रिया ।

मित—। 'तृतीया' इत्यस्ति । भक्ष्यं कठिनम्, अन्नं कीमलम् । अमिश्रं मिश्रं क्रियते अनेन इति मिश्रीकरणम्—करणे ल्युट् । एतदपि अद्रवम् । एवं भक्ष्य-समाह्वितं मिश्रीकरणञ्च व्यञ्जनात् । तेन मास्य पूर्वसूत्रेण गतार्थता । मिश्रीकरणं तृतीयान्तं भक्ष्येण समस्यते इत्यन्वयः ॥ सामर्थ्यञ्च पूर्वञ्च यथा उपसर्कक्रियाद्वारा तथा इह मिश्रणक्रियाद्वारा । कठिना गुडाः कठिनाभिर्धानाभिर्मिलित्वा ता मिश्रीकृतवन्ति । इदमपि स्वादुतासम्पादनार्थम् ॥

६८८ । चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ २।१।३६ ॥

दी—। चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभावे एव, बलिरक्षितग्रहणात् ज्ञापकात् । यूपाय दाहू यूपदाहू । नेह—रन्धनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठी-समासाः ।

A चतुर्थ्यन्त word is compounded optionally with the words अर्थ, बलि, हित, सुख, रक्षित and words denoting things intended for the substance designated by the चतुर्थ्यन्त word (तदर्थे)। The समास with तदर्थे is allowed only when the relation of transformation and the thing transformed exists, *i. e.*, when something is made of something else ; this is inferred from the separate mention of बलि and रक्षित in the rule. A simple तदर्थे includes these two also. Thus यूपाय &c, where दारु (wood) is the material which is transformed into a यूप (a sacrificial stake). Witness also रत्ननाय &c., where समास is not allowed because स्थाली is not transformed into रत्न। Compounds like अश्वघास where घास &c, are intended for अश्व &c., which are not transformations, have to be expounded as अश्वस्य not अश्वाय घासः &c.

मित—। 'चतुर्थी' इति चतुर्थ्यन्तं पदमित्यर्थः। तदर्थे अर्थे—इति च्छेदः। तस्मै इदं तदर्थम्। यद्वा स प्रयोजनमस्य तदर्थम्। वाक्यधीरितयोः 'तस्मै' इति 'स' इति च चतुर्थ्यन्तपदस्य अर्थः अभिधेयं वस्तु लक्ष्यते। तेन 'चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्' तत् 'तदर्थम्' इति फलितम्। समासस्तु वस्तुना न सम्भवति किन्तु वस्तुवाचिना शब्देन। तदाह 'चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना' इति ॥ उदाहरणे 'यूपाय' इति चतुर्थ्यन्तं तदर्थश्च यूपनामकं पशुबन्धनम्। तच्च दारुणा क्रियते तत् दारु इति दूपायं भवति। तेन 'यूपाय' इति चतुर्थ्यन्तः शब्दः 'दारु' इति प्रथमान्तेन शब्देन समस्यते ॥ तदर्थेन य इह समासः स प्रकृतिविकृतिभावे एव भवति नान्यत्र। विकृतिरेव चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या प्रथमान्तेन समस्यते इति भावः। तथा चैवोदाहृतम् ॥ कुत इयं व्यवस्था इत्याह—सूचे बलिशब्दो रक्षितशब्दश्च पृथगुपात्तः। परं यः कुबेराय बलिः स कुबे-रार्थ एव। एवं 'तदर्थे' इति यदि तादर्थ्यमात्रस्य द्योतकं स्यात् बलिशब्दोऽपि तत्रैवान्तर्भूतः स्यात् पृथङ् नीच्यते। तत् 'तदर्थे' इति न तादर्थ्यमात्रमाह किन्तु प्रकृतिविकारभावे सति या तदर्थता तस्या एव ज्ञापकम्। एवं रक्षितशब्दादप्युद्धम् ॥

दध्ना &c. Here syntactical connection between दधि and औदन is established through उपसेकक्रिया which is implied.

मित—। व्यञ्जनमिति संस्कारकम् । व्यज्यते रसः अनेन इति ल्युट् करणे । अन्नं संस्कार्यम् । तृतीया इत्यस्ति, तदाह 'संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तम्' इत्यादि ॥ इह दध्ना औदनस्य कथं सामर्थ्यमित्याह वृत्तौ अन्नभूता या उपसेकक्रिया तद्वारा सामर्थ्यमस्ति । दध्यपसिक्त औदन इत्यर्थो गम्यते, तेन सामर्थ्यमस्ति समासश्च भवति इति भावः ॥

६८७ । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ २।१।३५ ॥

दी—। गुडनेन धाना गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ।

भक्ष्य is hard food. A तृतीयान्त word meaning some hard food is compounded optionally with a word meaning something that is mixed with the food to improve its taste. Thus गुडनेन &c. Syntactical connection is due to मिश्रणक्रिया ।

मित—। 'तृतीया' इत्यस्ति । भक्ष्यं कठिनम्, अन्नं कीमलम् । अमिश्रं मिश्रं क्रियते अनेन इति मिश्रीकरणम्—करणे ल्युट् । एतदपि अद्रवम् । एवं भक्ष्य-सन्नाक्षिन्नं मिश्रीकरणञ्च व्यञ्जनात् । तेन नास्य पूर्वसूत्रेण गताथेता । मिश्रीकरणं तृतीयान्तं भक्ष्येण समस्यते इत्यन्वयः ॥ सामर्थ्यञ्च पूर्वञ्च यथा उपसेकक्रियाद्वारा तथा इह मिश्रणक्रियाद्वारा । कठिना गुडाः कठिनाभिर्धानाभिर्भिल्लिवा ता मिश्रीकृर्वन्ति । इदमपि खादुतासम्पादनार्थम् ॥

६८८ । चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ २।१।३६ ॥

दी—। चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभावे एव, बलिरक्षितग्रहणात् ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह—रन्धनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठी-समासाः ।

A चतुर्थ्यन्त word is compounded optionally with the words अर्थे, बलि, हित, सुख, रक्षित and words denoting things intended for the substance designated by the चतुर्थ्यन्त word (तदर्थे)। The समास with तदर्थे is allowed only when the relation of transformation and the thing transformed exists, *i. e.*, when something is made of something else ; this is inferred from the separate mention of बलि and रक्षित in the rule. A simple तदर्थे includes these two also. Thus यूपाय &c, where दारु (wood) is the material which is transformed into a यूप (a sacrificial stake). Witness also रत्ननाय &c., where समास is not allowed because स्थाली is not transformed into रत्नम्। Compounds like अश्वघास where घास &c, are intended for अश्व &c., which are not transformations, have to be expounded as अश्वस्य not अश्वाय घासः &c.

मित—। 'चतुर्थी' इति चतुर्थ्यन्तं पदमित्यर्थः। तदर्थे अर्थे—इति च्छेदः। तस्मै इदं तदर्थम्। यद्वा स प्रयोजनमस्य तदर्थम्। वाक्यधीरितयोः 'तस्मै' इति 'स' इति च चतुर्थ्यन्तपदस्य अर्थः अभिव्येयं वस्तु लक्ष्यते। तेन 'चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्' तत् 'तदर्थम्' इति फलितम्। समासस्य वस्तुना न सम्भवति किन्तु वस्तुवाचिना शब्देन। तदाह 'चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना' इति ॥ उदाहरणे 'यूपाय' इति चतुर्थ्यन्तं तदर्थश्च यूपनामकं पशुबन्धनम्। तच्च दारुणा क्रियते तत् दारु इति यूपार्थं भवति। तेन 'यूपाय' इति चतुर्थ्यन्तः शब्दः 'दारु' इति प्रथमान्तेन शब्देन समस्यते ॥ तदर्थेन य इह समासः स प्रकृतिविकृतिभावे एव भवति नान्यत्र। विकृतिरेव चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या प्रथमान्तेन समस्यते इति भावः। तथा चैर्वादाहृतम् ॥ कुत इयं व्यवस्था इत्याह—सूचे बलिशब्दो रक्षितशब्दश्च पृथगुपात्तः। परं यः कुवैराय बलिः स कुवैराय एव। एवं 'तदर्थे' इति यदि तादर्थ्येमात्रस्य द्योतकं स्यात् बलिशब्दोऽपि तत्रैवान्तर्भूतः स्यात् पृथङ् नोच्यते। तत् 'तदर्थे' इति न तादर्थ्येमात्रमाह किन्तु प्रकृतिविकारभावे सति या तदर्थता तस्या एव ज्ञापकम्। एवं रक्षितशब्दादपूञ्जम् ॥

रन्वनाय स्यात्वे इति प्रकृतविकारभावी नास्ति न च समासः । अन्वाय घासः इत्यपि न समासः । अन्वघासशब्दस्तु अन्वस्य घास इति कृत्वा लभ्यते ॥

दी—। “अर्थान् नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्” (वार्तिक) । द्विजायाय द्विजार्थः सूपः, द्विजार्था यवागूः, द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरञ्जितम् ।

The समास with अर्थ is obligatory and the compound has the gender of the word it qualifies. Thus द्विजाय अर्थं द्विजार्थः in the masculine, द्विजाय इयं द्विजार्था in the feminine, द्विजाय इदं द्विजार्थम् in the neuter. Again भूतबलिः &c., are also चतुर्थीतत्पुरुष ।

मित—। नित्यसमास इति अस्वपदविग्रही दृश्यते द्विजाय अर्थमित्यादि । इह अर्थशब्दः प्रयोजनवचनः । विशेष्यलिङ्गता इति “परबलिङ्गं हन्वतत्पुरुषयोः” (८१२—२।४।२६) इत्यस्यापवादः । अन्यथा अर्थशब्दस्य पुंस्त्वे नित्यपुंलिङ्गता स्यात् । यूपदारु, द्विजार्थः, भूतबलिः इत्यादिषु सर्वत्र पूर्वपदे तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ गीष्ठी हितमिति हितशब्दयोगे चतुर्थीचानेन ज्ञायते ॥

६८८ । पञ्चमी भयिन ॥ २।१।३७ ॥

दी—। चोराङ्ग्यं चोरभयम् । “भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम्” (वार्तिक) । वृकभीतः ।

A पञ्चम्यन् word is compounded optionally with the word भय । Thus चोरभयम् । Along with भय have to be mentioned भीत, भीति, भी also. Thus वृकभीतः ।

मित—। पञ्चम्यन् भयशब्देन प्रथमान्तेन समस्यते । “भौचार्यानाम्—” (५८८—१।४।२५) इत्यपादानत्वात् चोरशब्दात् पञ्चमी ।

७०० । अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ २।१।३८ ॥

दी—। एतैः सह अल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः । सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापलस्तः । ‘अल्पशः’ क्रिम् ? प्रासादात् पतितः ।

A few words with पञ्चमी are compounded with अपेत, अपोद्, मुक्त, पतित, अपवस्त optionally in a तत्पुरुष । Thus सुख &c., strayed from happiness, कल्पना &c., carried away from the original resolve, चक्र &c., saved from the discus, स्वर्ग &c., dropped from heaven, तरङ्ग &c., scared by waves. Why अल्पशः ? Witness absence of compound in प्रासाद &c.

मित— । पञ्चमी इत्यस्ति । अत्या पञ्चमी इति अल्पशः पञ्चमी । अत्याधात् कर्मणि कारके शस् । मङ्गलामङ्गलवचनाभावात् इहैव निपातनात् शस् इति हरदत्त-नागेशी । वस्तुतस्तु शसि मङ्गलामङ्गलवचनता कात्यायनस्य । सूत्रकारस्य तु तद्वचना-दृतेऽपि कारकमात्रे शस् । परवर्तिवार्तिककारप्रामाण्यात् सूत्रकारः प्रयुङ्क्ते इति तु न श्चेयमेतत् ॥

७०१ । स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि त्नेन ॥ २।१।३६ ॥

दी— । स्तोकान्मुक्तः—अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः—अभ्याशा-दागतः । दूरादागतः—विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः । “पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः” (६५६—६।३।२) इत्यलुक् ।

Words meaning स्तोक, अन्तिक, दूर and the word कृच्छ्र, in the पञ्चमी, are compounded optionally with क्तान्त words. Thus स्तोकात् &c. In these examples पञ्चमी is retained in the compound by the rule “पञ्चम्याः—” (959).

मित— । पञ्चमी इत्यस्ति । तस्याश्च पञ्चमीयुक्तानि इतीहार्थः ॥ स्तोकश्च अन्ति-कश्चदूरश्च स्तोकात्तिकदूरार्थः । तानि अर्थ एषां स्तोकात्तिकदूरार्थानि । तानि च कृच्छ्रश्च स्तोकात्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि । एतानि पञ्चम्यन्तानि क्तान्तेन सुवन्तेन समसन्ते इत्यर्थः ॥ “करणे च स्तोक—” (६०४—२।३।३३) इति स्तोकात्पञ्चम्यः पञ्चमी । “दूरान्तिक—” (६०५—२।३।३५) इति अन्तिकाभ्याशदूरभ्यः पञ्चमी ॥

७०२ । षष्ठी ॥ २।२।८ ॥

दी— । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ।

Words with षष्ठी are compounded optionally with what is syntactically connected with them. Thus राज्ञः &c.

७०३ । याजकादिभिश्च ॥ २।२।९ ॥

दी— । एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते । “तृजकाभ्यां कर्त्तरि” (७०६—२।२।१५) इत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः । देवपूजकः ।

Words with षष्ठो are compounded optionally with words of the याजकादि class. This provides for exceptions of the prohibition “तृजकाभ्यां—” (709). Thus ब्राह्मण &c.

मित— । “षष्ठी” (७०२) इति सामान्यतो विहित एव समासः, तत् किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? आह च ‘प्रतिप्रसवोऽयम्’ इति । “तृजकाभ्याम्—” (७०९) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यार्थं प्रतिप्रसवः । याजक, पूजक इत्यादयो याजकादिषु पठ्यन्ते । ततः समासः ॥

दी— । “गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । तरबन्तं यद्गुणावाचि तेन सह समासस्तरलोपश्च । “न निर्द्धारणे” (७०४) इति “पूरणगुण—” (७०५) इति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ।

The word सर्व in the षष्ठी विभक्ति is optionally compounded with an attributive having तरप् attached and the तरप् is dropped. This is an exception to the prohibition “न निर्द्धारो—” (704) and also to “पूरणगुण—” (705). Thus सर्वेषाम् &c.—whiter than the white colour of all ; also सर्वेषाम् &c.—mightier than the might of all.

मित— । ‘गुणात्’ गुणवचनात् उत्तरो यः ‘तरप्’-प्रत्ययः तदन्तेन सङ्घ षष्ठाः समासः स्यात् तरप्-प्रत्ययस्य च लीपी भवेत् । गुणवचनः शब्दसरपा युक्तीऽपि गुणवचन एव । तदाह ‘तरवन्तं यद्गुणवाचि’ इति ॥ सामान्यतो निर्देशः । वस्तुतस्तु “सर्वे गुणकार्त्स्नो” (३८२७—६।२।६३) इति सर्वशब्दमधिकृत्यैव उक्तत्वात् सर्वशब्दस्यैवायं समासः ॥ सर्वेषां श्वेततर इत्यस्य अयमर्थः—‘सर्वेषां’ प्रकृतादपरिषा यः ‘श्वेती’ गुणः तदपेक्षया सातिशयः श्वेत इति ‘श्वेततरः’ एषः । “सर्वेषामिति गुणसम्बन्धे षष्ठी” इति “द्रव्यान्तराधारश्वेतगुणापेक्षया सातिशयः श्वेती गुणः” इति च कैयटः । नागिस्तु “द्रव्यान्तराधिद्यश्वेत” इति पठति । गुणसम्बन्धे षष्ठी इति श्वेतापेक्षया षष्ठी, न तु निर्द्धारणे इत्यर्थः । निर्द्धारणे हि श्वेततम इति तमप् स्यात् । तेन नायं “न निर्द्धारणे” (७०४) इत्यस्य प्रतिप्रसवः किन्तु “पूरणगुण—” (७०५) इत्यस्य । इह हि यः श्वेतीः गुणः स ‘सर्वरूपे’ आधारि स्थितोऽपि न ‘तत्स्थः’ । तेन “तत्स्थेश्च गुणैः षष्ठी समस्यते” इति न प्राप्नोति । एवं सति निषेधे गुणेन समासः प्रतिप्रसूयते । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् इति “न निर्द्धारणे” इत्यस्य प्रतिप्रसवः ॥

दी— । “ऋद्योगा च षष्ठी समस्यते इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) ।
इध्मस्य प्रव्रश्ननः इध्यप्रव्रश्ननः ।

It should be noted that षष्ठी in connection with a क्तु may also be compounded. Thus इध्मस्य &c.—Wood-chopper.

मित— । ऋदन्तेन योगी जाता या षष्ठी सा समस्यते ॥ ननु कुतः समासाभावः दावता ‘षष्ठी’ (७०२) इति प्राप्त एव समासः ? उच्यते— “प्रतिपदविधाना—” (सू ७० ४, वा) इति निषिद्धः समासः, तस्यायं प्रतिप्रसवः ॥ प्रव्रश्नते द्विद्यते अनेन इति प्रव्रश्ननः । इध्मं काष्ठम् । तस्य प्रव्रश्ननः । “कर्तृकर्मणोः कति” (६२३—२।३।६५) इति कर्मणि षष्ठी ॥

७०४ । न निर्द्धारणे ॥ २।२।१० ॥

दी— । निर्द्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ।

७०२ । षष्ठी ॥ २।२।८ ॥

दी— । राजः पुरुषो राजपुरुषः ।

Words with षष्ठी are compounded optionally with what is syntactically connected with them. Thus राजः &c.

७०३ । याजकादिभिश्च ॥ २।२।९ ॥

दी— । एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते । “नृजकाभ्यां कर्त्तरि” (७०६—२।२।१५) इत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः । देवपूजकः ।

Words with षष्ठी are compounded optionally with words of the याजकादि class. This provides for exceptions of the prohibition “नृजकाभ्यां—” (706). Thus ब्राह्मण &c.

मित— । “षष्ठी” (७०२) इति सामान्यतो विहित एव समासः, तत् किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? आह च ‘प्रतिप्रसवोऽयम्’ इति । “नृजकाभ्याम्—” (७०६) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं प्रतिप्रसवः । याजक, पूजक इत्यादयो याजकादिषु पठ्यन्ते । ततः समासः ॥

दी— । “गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । तरबन्तं यद्गुणावाचि तेन सह समासस्तरलोपश्च । “न निर्द्धारणे” (७०४) इति “पूरण्यगुण—” (७०५) इति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ।

The word सर्व in the षष्ठी विभक्ति is optionally compounded with an attributive having तरप् attached and the तरप् is dropped. This is an exception to the prohibition “न निर्द्धारो—” (704) and also to “पूरण्यगुण—” (705). Thus सर्वेषाम् &c.—whiter than the white colour of all ; also सर्वेषाम् &c.—mightier than the might of all.

मित— । ‘गुणात्’ गुणवचनात् उत्तरी यः ‘तरप्’-प्रत्ययः तदन्तेन सह षष्ठाः समासः स्यात् तरप्-प्रत्ययस्य च लीपो भवेत् । गुणवचनः शब्दस्तरपा युक्तोऽपि गुणवचन एव । तदाह ‘तरवन्तं यद्गुणवाचि’ इति ॥ सामान्यतो निर्देशः । वस्तुतस्तु “सर्वे गुणकार्त्स्न्ये” (३८२७—६।२।२३) इति सर्वशब्दमधिकृत्यैव उक्तत्वात् सर्वशब्दस्यैवायं समासः ॥ सर्वेषां श्वेततर इत्यस्य अथमर्थः—‘सर्वेषां’ प्रकृतादपरेषां यः ‘श्वेती’ गुणः तदपेक्षया सातिशयः श्वेत इति ‘श्वेततरः’ एषः । “सर्वेषामिति गुणसम्बन्धे षष्ठी” इति “द्रव्यान्तराधारश्वेतगुणापेक्षया सातिशयः श्वेती गुणः” इति च कैयटः । नागेशस्तु “द्रव्यान्तराधेश्वेत” इति पठति । गुणसम्बन्धे षष्ठी इति श्वेतापेक्षया षष्ठी, न तु निर्द्धारणे इत्यर्थः । निर्द्धारणे हि श्वेततम इति तमप् स्यात् । तेन नायं “न निर्द्धारणे” (७०४) इत्यस्य प्रतिप्रसवः किन्तु “पूरणगुण—” (७०५) इत्यस्य । इह हि यः श्वेतीः गुणः स ‘सर्वरूपे’ आधारे स्थितोऽपि न ‘तत्स्यः’ । तेन “तत्स्येश्च गुणैः षष्ठी समस्यते” इति न प्राप्नोति । एवं सति निषेधे गुणेन समासः प्रतिप्रसूयते । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् इति “न निर्द्धारणे” इत्यस्य प्रतिप्रसवः ॥

दी— । “ऋद्योगा च षष्ठी समस्यते इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) ।
इध्मस्य प्रवश्चनः इध्यप्रवश्चनः ।

It should be noted that षष्ठी in connection with a क्तृ may also be compounded. Thus इध्मस्य &c.—Wood-chopper.

मित— । ऋदन्तेन योगे जाता या षष्ठी सा समस्यते ॥ ननु कुतः समासाभावः यावता “षष्ठी” (७०२) इति प्राप्त एव समासः ? उच्यते— “प्रतिपदविधाना—” (हू ७० ४, वा) इति निषिद्धः समासः, तस्यायं प्रतिप्रसवः ॥ प्रहश्चरते छिद्यते अनेन इति प्रवश्चनः । इध्मं काष्ठम् । तस्य प्रवश्चनः । “कर्तृकर्मणोः क्वति” (६२३—२।३।६५) इति कर्मणि षष्ठी ॥

७०४ । न निर्द्धारणे ॥ २।२।१० ॥

दी— । निर्द्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ।

षष्ठी arising out of निर्द्धारण (६३८) is not compounded. Thus नृणाम् &c., in which नृणां and षष्ठ, stand un-compounded.

मित—। यतो निर्द्धार्यते, यश्च निर्द्धार्यते, यश्च निर्द्धारणहेतुः एतत् त्रितयसन्निधाने एव निर्द्धारणं भवति इत्युक्तं प्राक् । तदेव हि समासनिषेधः । षष्ठीसमास एव निषिद्धः, सुप्सुपा तु भवत्येव ॥

दी—। “प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । सर्पिषो ज्ञानम् ।

षष्ठी enjoined by direct mention of कर्त्ता, कर्म &c., is not compounded. Thus सर्पिषो &c., has षष्ठी करणे (612—2351) and cannot be compounded.

मित—। कारकविशेषे विहिता षष्ठी प्रतिपदविधाने लुच्यते । कर्त्तरि, कर्मणि, करणे इत्यादिप्रकारेण पदे पदे विधानं यस्याः तादृशी षष्ठी न समस्यते ॥

७०५ । पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥

२।२।११ ॥

दी—। पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे—सतां षष्ठः । गुणे—काकस्य कार्णार्धम् । ब्राह्मणस्य शुक्लाः । यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणम् । अनित्योऽयं गुणेन निषेधः “तद-शिष्यं संज्ञाप्रमाणात्वात्” (१२६५—१२।५३) इत्यादि निर्देशात् । तेन ‘अर्थगौरवम्’ ‘बुद्धिमान्धम्’ इत्यादि सिद्धम् । सुहितार्थास्तृप्तार्थाः । फलानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः । सत्—द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणो वा । किङ्कर इत्यर्थः । अव्ययम्—ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात् कृदव्ययमेव गृह्यते, तेन ‘तदुपरि’ इत्यादि सिद्धमिति रजितः । तव्यः—ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव—स्वकर्त्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणे—तन्नकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्तु इह

बहुलग्रहणात् न । ‘गोर्धेनोः’ इत्यादिषु “पीडा युवति—” (७४४—२।१।६५) इत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्बाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः । सोऽप्यनेन वाच्यते ।

A word with the sixth case-ending is not compounded with ordinal numbers, attributives, words meaning satiety, words ending in श्ठ or शानच्, indeclinables, words ending in तव्य and collocative words (co-inherent? समानाधिकरण) । Thus— (Ordinals) सतां &c. ; (attributives) काकस्य &c. ब्राह्मणस्य शुक्ताः is also an example but only when from the context शुक्ल stands for something white in the person of the Brahmana such as दन्त । The prohibition of a गुण has exceptions, because Panini himself writes संज्ञाप्रमाणात्वात् in “तदश्विं—” (1295). Hence अर्थगौरवम्, बुद्धिमान्यम् &c., are defended. सुहितार्थं means दत्तार्थं । Thus फलानाम् &c., फलसुहितः is a तृतीयातत्पुरुष not षष्ठी-तत्पुरुष । The difference is in the pitch. (सत्, *i. e.*, श्ठ and शानच्) द्विजस्य &c.—the Brahman’s servant. (Indeclinable) ब्राह्मणस्य etc. Here क्त् indeclinables are intended as it appears from the context. Hence तदुपरि etc., are obtained—so says रक्षित । (तव्य) ब्राह्मणस्य etc., स्वकर्तव्यम् is a तृतीयातत्पुरुष, the difference lying in the pitch. (collocative—समानाधिकरण) तत्कस्य etc. विशेषण समास (736—2.1.57) is irregular, and is not available here. In गोर्धेनोः etc., षष्ठीसमास bars the समानाधिकरण समास guided by “पीडा युवति—” (744) because the former is subsequent in Panini’s arrangement and the latter still has its scope in case-endings other than the sixth. This rule, however, bars the षष्ठी समास also.

मित—। पूरणेति पूरणप्रत्ययः। गुणेति गुणवत् द्रव्यम्, तद्भावश्च। मुह्यितसृप्तः।
 पूरणार्थाश्च गुणार्थाश्च मुह्यितार्थाश्च पूरणगुणमुह्यितार्थाः। अर्थशब्दः प्रत्येकं इन्द्राङ्गैः
 सम्बध्यते। “तौ सत्” (३१०६—३।२।१२७) इत्यनेन सदिति शब्दज्ञानचीः संज्ञा।
 समानाधिकरणम् एकद्रव्यनिष्ठम्। षष्ठां पूरणः इति षष्ठः, पूरणार्थकस्य कप्रत्ययः।
 कार्णां कृण्वता कृण्वगुणयुक्तस्य द्रव्यस्य भावः। सीऽपि गुणेन गृह्यते। शुक्लाः
 गृह्यगुणयुक्तानि द्रव्याणि। कानि तानि? दन्ताः, पक्वाः, केशाः, इत्यादि। एतच्च
 प्रकरणादधीत्यम्। तदाह—यदा प्रकरणादिना इत्यादि। ‘दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातम्’
 इत्यस्य नायमर्थः ‘दन्ता इति विशेष्यमध्याहृत्य “ब्राह्मणस्य शुक्ला दन्ताः” इति
 वाक्यं पूरणार्थमिति। तथा सति “ब्राह्मणस्य शुक्लाः” इति सामर्थ्यं नास्ति समासश्च
 न प्राप्नोति। तत् कुतः प्रतिषेधः? वस्तुतस्तु ‘शुक्लाः’ इति गुणोपसर्जनद्रव्यवाची
 शब्दः, शुक्लाः दन्ता इत्यर्थकः, स्वयमेव विशेष्यं विशेष्यान्तरं नापिच्छते। उदाहरणमिदं
 गुणोपसर्जनद्रव्यस्य, अपरञ्च—काकस्य कार्णांमिति—भावप्रत्ययान्तस्य तादृशद्रव्य-
 वाचकशब्दस्य ॥ नायं सार्वत्रिकी निषेधः। तथाहि “तदशिष्यं—” (१२८५) इति
 सूत्रे “संज्ञाप्रमाणत्वात्” इति सूत्रकारस्य प्रयोगः। प्रमाणत्वं हि प्रमाणगुणवती
 द्रव्यस्य भावः। प्रमाणमितीह गुणमुक्त्वा सम्प्रति गुणोपसर्जनद्रव्यमाह। तादृशाः
 शब्दाः, भावप्रत्ययान्ताश्च ते, निषेधस्य विषयः। अस्मादेव स्वोपात्तात् समासात्
 ज्ञापकात् अन्यत्राप्येवैविवे स्थले सिद्धः समासः। तथाहि ‘अर्थगौरवम्’ इत्यत्र
 ‘गुरु’ इति केवलं गुणमुक्त्वा सम्प्रति गुणवत् द्रव्यमाह। गौरवञ्च तद्भावः, तेन
 निषिद्धोऽपि ज्ञापकसिद्धः समासः ॥ एवं वृद्धिमान्यमित्यपि ॥ मुह्यितं त्तिः। भावि
 क्तः। तदाह मुह्यितार्थांस्तुभार्थाः। तृतीयासमासे तु ‘मुह्यित’ इति कर्मणि क्तः।
 तृतीयासमासे क्तान्तस्य प्रकृतिस्वरः, षष्ठीसमासे अन्तीदात्तः इत्याह स्वरं विशेष इति ॥
 द्विजस्य कुर्वन् इति शेषे षष्ठी, न कर्मणि “न लोके—” (६२७—२।३।६९)
 इति निषेधात्। तदाह कुर्वन्नि क्तिस्यार्थकम् ॥ कृत्वा इति “अव्ययकृती भावे”
 इति भावे क्त्वा। कर्णमित्यर्थः। ब्राह्मणस्य कृत्वा इति ब्राह्मणस्य कार्यमित्यर्थः।
 शेषषष्ठ्याः समासप्रतिषेधः ॥ ‘उपरि’ इति रिल्प्रत्ययस्तद्धितः न कृत्। तेन समासः ॥
 ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यमिति कर्त्तरि षष्ठी। स्वकर्त्तव्यमिति तव्यता समासे अन्तस्वरितम्।

तव्येन तु मध्योदात्तं स्यात् ॥ तच्चकस्य सर्पस्य इति द्रव्यान्तरापेक्षा षष्ठी, तच्चकस्य सर्पस्य विलमिति । परिनिष्ठितविभक्त्या प्राप्तः समानाधिकरणसमासो निषिध्यते, तच्चकसर्पस्य विलमिति न भवति ॥ ननु तच्चकश्चासौ सर्पश्च इति कर्मधारये, पश्चाद्विल-सम्बन्धयोगात् षष्ठा, भविष्यति तच्चकसर्पस्य विलमिति, तत् किं प्रतिषेधेन? इत्याह विशेषणसमासस्तु नेति । बहुलग्रहणमिति “विशेषणं विशेष्येण बहुलम्” (७३६—२।१।५७) इति सूत्रे ग्रहणम् ॥ अन्यदपि फलमाह गोर्धेनीरिति । एषापि द्रव्यान्तरापेक्षा षष्ठी, गोर्धेनीर्घास इति । ननु किमिह “पीटायुवति—” (७४४—२।१।६५) इति कर्मधारयः षष्ठीसमासो वा प्राप्तः? षष्ठीसमास इत्याह । “षष्ठी” (७०२—२।२।८) इति परा प्राप्तिः “पीटायुवति—” इति पूर्वां प्राप्तिं बाधते । नैतावता “पीटायुवति—” इति निर्विषयं भवति । गोर्धेनुश्चरति गोधेनुश्चरति, गां धेनुं चारय गोधेनुं चारय इत्यादिषु सावकाशं सूत्रम् । एवं विभक्त्यान्तरे चरितार्थस्य नायमदुक्तः षष्ठीमात्रे बाधः । एवमिह गोर्धेनीर्घास इति प्राप्तः षष्ठीसमासः “पूरणगुण—” इति निषिध्यते ॥

७०६ । क्तेन च पूजायाम् ॥ २।२।१२ ॥

दी— । “मतिबुद्धि—” (३०८६—३।२।१८८) इति सूत्रेण विहितो यः क्तः तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । ‘राजपूजितः’ इत्यादौ तु भूते कान्तेन सह तृतीयान्तस्य समासः ।

Words with the sixth case-ending are not compounded with क्तान् words got from the rule “मतिबुद्धि—” (3089). Thus राज्ञाम् etc. राजपूजितः etc., have राजभिः in the तृतीया, compounded with पूजितः etc., with क्त in the past as usual.

मित— । ‘न’ इति वर्त्तते । ‘पूजायाम्’ इति क्तस्य विशेषणम् । पूजायां यः क्तः तेन इत्यर्थः । क्त च पूजायां क्तः? “मतिबुद्धि—” इति सूत्रे । ‘पूजायाम्’ इति तत्पुत्रीक्तानां सर्वेषामप्यर्थानामुपलक्षणम् । तदाह ‘मती बुद्धः पूजितो वा’ इति । वर्त्तमाने क्तः । राज्ञामिति “क्तस्य च—” (६२५—२।३।६७) इति कर्त्तरि षष्ठी ॥ अथच्च वर्त्तमाने क्तस्य अप्राप्ते विधिः, न हि प्राप्तस्य भूते क्तस्य प्रतिषेधः । “पूजितो

यः सुरासुरैः” इत्यादिषु भूतेऽपि प्रयुज्यते । तत्र अनुक्ते कर्त्तरि द्वतीयैव “न लोके—” (६२७—२।३।६६) इति षष्ठ्याः प्रतिषेधात् । तेन द्वतीयासमासे ‘राजपूजितः’ इत्याद्यपि भवति ॥

७०७ । अधिकरणवाचिना च ॥ २।२।१३ ॥

दी— । केन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा ।

Words in the sixth case-ending are not compounded with words having क्त in the locative. Thus इदम् etc.

मित— । इत्तौ ‘क्तेन’ इत्यादिकं सूत्राच्चरैरन्वितम् । अधिकरणवाचिना क्तेन च षष्ठी न समस्यते इति ॥ आसितमित्यादिषु “क्तोऽधिकरणे—” (३०८७—३।४।७६) इति क्तः । ततः “अधिकरणवाचिनश्च” (६२६—२।३।३८) इति ‘एषाम्’ इत्यत्र षष्ठी ॥

७०८ । कर्मणि च ॥ २।२।१४ ॥

दी— । “उभयप्राप्तौ कर्मणि” (६२४—२।३।३६) इति या षष्ठी सा न समस्यते । आश्रय्यो गवां दोहोऽगोपेन ।

Words in the sixth case-ending directed by “उभय—” (624) are not compounded with the corresponding कृदन्त word. Thus आश्रय्यः etc., where we cannot have the compound गोदीहः ।

मित— । ‘न’ इत्यनुवर्त्तते ‘षष्ठी’ इति च । ‘कर्मणि’ इति तु षष्ठ्या न विशेषणं ‘कर्मणि वा षष्ठी सा’ इति । तथा सति निखिलाया अपि कर्मषष्ठ्याः समासनिषेधं आपद्यते । “द्वजकार्यां कर्त्तरि” (७०९) इति च निषेधः पुनः कर्त्तव्यो न भवति ॥ ‘क्तेन’ इत्यनुवर्त्तते ‘कर्मणि विहितो यः क्तः तेनापि सच्च षष्ठी न समस्यते’ इत्यपि व्याख्यानमसङ्गतम् । सत्यध्विन् “क्तेन च—” (७०६) इत्यनर्थकः प्रतिषेधः स्यात् ॥ तदिह सूत्रे च-शब्द इति-शब्दस्यार्थे व्याख्येयः, निपातानामनेकार्थत्वात् । एवञ्च ‘क्तेन’ इति भिन्नम् ॥ ‘कर्मणि च’ कर्मणि इति विहिता या षष्ठी सा न समस्यते । कुत्र सा ‘कर्मणि’ इति विहिता? “उभयप्राप्तौ कर्मणि” इत्यत्र ॥

७०८ । वृजकाभ्यां कर्त्तरि ॥ २।२।१५ ॥

दी— । कर्त्तृवृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । वृजस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्त्तरि किम् ? इन्द्र्यां भक्षयामिन् भक्षिका । पत्यर्थभक्तृशब्दस्य याजकादित्वात् समासः—भूभर्ता । कथं तर्हि “घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः” इति ? शेषषष्ठ्याः समास इति कैयटः ।

Words having the sixth case-ending are not compounded with words ending in वृच् or अक in the कर्त्तृवाच्य । Thus अपान् etc. Why say कर्त्तरि ? Witness इन्दुभक्षिका where भक्षिका has अक in the भाववाच्य and the compound is allowed. In compounds like भूभर्ता the word भर्त्तृ in the sense ‘lord’ ‘master’ etc., though with वृच्, is of the याजकादि class, and the समास is allowed (703). What about the compound त्रिभुवनविधातुः in the line “घटानाम्—” ? कैयट says त्रिभुवनस्य विधाता has षष्ठी शेषे नो कर्मणि, hence the समास is not barred.

मित— । ‘कर्त्तृवृच्’ इति ‘कर्त्तृवाचि’ इत्यर्थः । ननु वृच् कर्त्तृव्येव, तत् कथं ‘कर्त्तरि’ इति स्फुटीक्तिः ? अकार्यं तत् । तच्च भाषेऽपि भवति । ‘कर्त्तरि’ वाच्ये यौ ‘वृजकौ’ ताभ्यां कर्मषष्ठी न समस्यते ॥ वृजस्य भर्ता इति वृजस्य षष्ठी इत्यर्थः न तु वृजस्य षष्ठी इति । पत्यर्थे इत्येते एव समास इत्यनुपदमेव वक्ष्यति ‘याजकादित्वात् समासः’ इति ॥ भक्षयामिन् भक्षिका । घालयामिन् इति खलु भावे । भुवी भर्ता पतिः भूभर्ता, “याजकादिभिश्च” (७०३—२।२।१५) इति समासः ॥ अयं हि कर्मषष्ठाः समासनिषेधः । शेषषष्ठी तु समस्यते एव । तथा च भवभूतेः ‘त्रिभुवनविधातुः’ इति ॥

७१० । कर्त्तरि च ॥ २।२।१६ ॥

दी— । कर्त्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह वृजनुवर्त्तते । तद्योगे कर्त्तृरभिहितत्वेन कर्त्तृ षष्ठ्या अभावात् ।

Words having the sixth case-ending in the कर्त्ता are not compounded with words ending in अक् । Thus भवतः etc.— It is your turn to sleep. त्वच् does not come in here, because, being in the कर्त्तृवाच्य, it cannot give the sixth case-ending to the कर्त्ता ।

मित— । 'कर्त्तरि' इति षष्ठा विशेषणम् । कर्त्तरि या षष्ठी तस्या इत्यर्थः । पूर्वसूत्रादक इति इन्द्राङ्गमनुवर्तते न च त्वजित्ज्ञान्तरम्, असम्भवात् । त्वच् कर्त्तृ-
र्थेव, तेन योगे कर्त्तरि षष्ठाः सुतरामभावः । 'अकीन' इति भावे विहितेन अकीन ॥
शायिका शयनपर्यायः । "पर्यायावाह—" (३२८८—३३१११) इति खुच् भावे ॥

७११ । नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ २।२।१७ ॥

दी— । एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका ।
क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । "संज्ञायाम्" (३२८६—३३११०६) इति भावे
यवुल् । जीविकायाम्—दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे, जीविकायां
"तृजकाम्यां कर्त्तरि" (७०६—२।२।१५) इति निषेधे प्राप्ते वचनम् ।

A word with the sixth case-ending is compounded with one ending in the affix अक्, the compound being a संज्ञा of some sport or profession. The समास is obligatory (नित्य) । Thus उद्दालक etc., which is the name of a kind of sport. The यवुल् is भावे by the rule "संज्ञायाम्" (3286). Again दन्त etc., is the designation of a dentist by profession. In the case of sport, the खुल् (अक्) is भावे, the समास was expected to be optional, this rule makes it obligatory. Implying a profession, the खुल् (अक्) is कर्त्तरि, and the prohibition "तृजकाम्याम्—" (709) comes in, but is barred by this rule.

मित— । द्वौ निषेधाधिकारः ॥ त्वजन्तेन क्रौडाजीविकयोः संज्ञा नास्ति, तदाह अकेन इति । 'एतयोरर्थयोः' इति क्रौडायां जीविकायाश्च वाच्यायाम् इत्यर्थः ॥ नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः । उद्दालकी द्वचविशेषः, स्निग्धातक इति ह्रदत्तः । तस्य पुष्पाणि उद्दालकपुष्पाणि । तानि भज्यन्ते अस्यां क्रौडायामिति कर्मोपपदे ऋत्तु अधिकरणे, इति ह्रदत्तः । व्युत्पत्तान्तरं तु तत् व्याख्यानमात्रत्वेन उपस्थापितम् । इह भावे ऋत्तुत्वेन षष्ठाः समास इष्टः । भञ्जिका भञ्जनम् । उद्दालकपुष्पाणां भञ्जनम्, नित्यसमासः । बालानां क्रौडाविशेषस्य संज्ञामात्रमेतत् न हि तत्र तत्त्वतः पुष्पाणि भज्यन्ते । महाविभाषया भावे अकेन विकल्पः प्राप्तः, नित्यता विधीयते । कर्त्तरि अकेन निधिहः समासः (७०६), स चेह नित्यं विधीयते ॥

७१२ । पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ २।१।१ ॥

द्वी— । अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते, एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेद्वयवौ । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । 'एकदेशिना' किम् ? पूर्वं नामनेः कायस्य । 'एकाधिकरणे' किम् ? पूर्व-शब्दात्प्राप्तम् ।

पूर्वं, अपर, अधर, उत्तर, denoting parts, are compounded with the word denoting the whole in the sixth case-ending if the whole is a single object and not a collection of distinct objects. This bars षष्ठीसमास (702—2.2.8). Thus पूर्वम् etc., the fore-part of the body. Here पूर्वं refers to a part of the entire काय and the काय is a single object ; hence the समास । Similarly अपर etc. Why say 'एकदेशिना'—with the whole ? Witness पूर्वम् etc., where नाभि, not being the whole of which पूर्वं is a part, we have no समास of पूर्वं with नाभि ।

मित— । एको देश एकदेशः अवयवः । सः अस्ति अस्य इत्येकदेशी अवयवौ । तेन । अधिक्रियन्ते अस्मिन् गुणादयो धर्मा इति अधिकरणं द्रव्यम् । एकमधिकरण-

मेकाधिकरणमेकद्रव्यम्, तस्मिन् सति, तदाह एकत्वसंख्याविशिष्ट इत्यादि । मतान्तरं—
 'एकाधिकरणे' इति 'एकदेशिना' इत्यस्य विशेषणम् । तृतीयार्थे सप्तमी सौत्री । पूर्वश्च
 अपरश्च अधरश्च उत्तरश्च पूर्वापराधरीत्तरम् । इन्दैकत्वम् ॥ पूर्वापराधरीत्तरम् एक-
 देशः एकदेशिना षष्ठान्तेन सह समस्यते एकाधिकरणे'सति इत्यन्वयः ॥ पूर्वा-
 परेति प्रथमान्तत्वादुपसर्जनम् । अतः समासे पूर्वादयः प्राक् पतन्ति षष्ठान्तं परम् ।
 तदाह 'षष्ठीसमासापवादः' इति ॥ उदाहरणे पूर्वादीनां पूर्वभागादयः अर्थाः ।
 दिग्योगलक्षणां पञ्चमीं बाधित्वा कायस्य इत्यवयवावयविसम्बन्धे षष्ठी "तस्य
 परमाशेडितम्" (८३—८१, २) इति निर्देशात् ॥ 'एकदेशिना' इत्यनुक्ते तु
 असति एकदेशिनि अवयवावयविसम्बन्धी नास्ति, तेन 'पूर्व' नामिः कायस्य' इत्यत्र
 'नामिः' इति पञ्चम्येव । नामिर्यत् पूर्वं तत् कायस्य इत्यर्थः । न हि नाभिरिकदेशिनी ।
 पूर्व नामिः इति समासश्च न भवति ॥ 'पूर्वव्याघाणाम्' इत्यत्र त्रितयसन्निधानाभावात्
 निर्धारणम् । असि च अवयवावयविसम्बन्धः, ततः षष्ठी । अवयवी तु बहुलविशिष्टः,
 तेन न समासः ॥

दी— । सर्वोऽप्येकदेशः अह्ना समस्यते, "संख्याविसाय—" (२३८—
 ६।३।११०) इति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायाह्नः । केचित्तु—सर्व एकदेशः
 कालेन समस्यते न तु अह्नैव, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन 'मध्य-
 रात्रः' 'उपारताः पश्चिमरात्रगोचरात्' इत्यादि सिद्धम्—इत्याहुः ।

All its parts are compounded with अह्नन् as the whole, not merely the parts पूर्व &c. This is implied by the rule "संख्या-
 विसाय—" (238). Thus मध्याह्नः &c. Others again contend
 that parts are compounded with time as the whole, not merely
 with अह्नन्, because the implication rests upon generalisation.
 Thus मध्यरात्र, पश्चिमरात्र &c.

मित— । सर्वोऽपि, न केवलं पूर्वादयः सूत्रीकृता एकदेशाः । "संख्याविसाय
 इति सूत्रं 'सायाह्न'-शब्दस्य सिद्धतामाश्रित्य प्रवर्तते । कथं पुनस्तस्य सिद्धिः ? साय
 इति सो भक्तकर्मणि इति दैवादिकस्य अधिकरणे घञि रूपम् । सीयतेऽस्मिन्निति

सायः चरमी भागः । भागस्य भागवता अमिदविवक्षया सायश्च तददृश्य इति कर्मधारये सायाहः इति भवति न तु सायाङ् इति । अङ्गः साय इति विग्रहे तु षष्ठीसमासे अहःसाय इति प्राप्नोति । एकदेशिसमासे एव सायाङ् न् टच् इति स्थिति “अङ्गीङ् एतेभ्यः” (७२०—५।४।८८) इति सायाङ्गश्चः सिध्यति । एवं कृत्वा ज्ञापकता भवति पूर्वादिभ्यतिरिक्तोऽप्येकदेशः समस्यते इति । ततो मध्यमङ्गः इति विग्रहे मध्याङ् इत्यपि साधु । ननु “संख्याविसाय—” इति सूत्रेण ‘साय’ इति एकदेशविशेषस्यैव समासी ज्ञाप्यते कथं पुनर्भवान् विशेषमतिक्रम्य सामान्यत आह ‘सर्वोऽप्येकदेश’ इति ? उच्यते—ज्ञापकमिह विशेषपरमपि सामान्यमपेक्षते इति ॥ यद्येवमेकदेशे सामान्यापेक्षा, एकदेशिनि अपि किं सा न स्यात् ? तदस्तु सामान्यापेक्षा एकदेशिनि अपि । तेन इदं भवति विज्ञापितम्— “सर्वोऽपि एकदेशः, न केवलं पूर्वादयः, सर्वेषामपि कालेन एकदेशिना, न केवलमङ्गा, समस्यते” इति । ततश्च मध्यं रात्रेः मध्यरात्रः, पश्चिमं शेषः रात्रेः पश्चिमरात्रः, इत्यादि सिध्यति । इह रात्र इति अच् समासान्तः (७८७—५।४।८७), पुंस्त्वम् (८१४—२।४।२९) ॥

७१३ । अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २।२।२ ॥

दी— । समांशवाची अर्द्धशब्दो नित्यं क्लीबे । स प्राग्वत् ।

The word अर्द्ध meaning ‘half’ is always in the neuter. It is optionally compounded with the whole in the sixth case-ending. Now if we compound अर्द्धं पिप्यल्याः we expect अर्द्धपिप्यलिः because पिप्यली here is an उपसर्जन and becomes ऋस् by “गोस्त्रियोः—” (656—1.2.48). Hence—

मित— । “अर्द्धं समे ऽंशके” इत्यमरः । तदाह ‘नित्यं क्लीबे’ इति ॥ प्राग्वदिति एकदेशिना समस्यते एकाधिकरणे सति इति लक्ष्यते । अर्द्धं पिप्यल्या इति वाक्ये अर्द्धं प्रधानं पिप्यलीत्यप्रधानमुपसर्जनम् । शास्त्रतश्च अर्द्धं पिप्यल्यास्तिष्ठति, अर्द्धं पिप्यल्या भुङ्क्ते, अर्द्धेन पिप्यल्यासृष्यति इत्यादिषु पिप्यलीशब्दे नित्यषष्ठीदर्शनात्

“एकविभक्ति—” (६५५—१।२।४४) इति तस्य उपसर्जनत्वमेव । ततः समासे
“गोत्रियोः—” (६५६—१।२।४८) इति ऋस्वले अर्द्धपिप्पलिः इति प्राप्ते—

दी— । “एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम्” (वार्त्तिक) । एकदेशिसमास-
विषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषधः । ‘तेन पञ्चखट्वा’ इत्यादि सिध्यति ।
अर्द्धं पिप्पल्या अर्द्धं पिप्पली । क्लीवे किम् ? ग्रामार्द्धः । द्रव्यैक्ये एव—
अर्द्धं पिप्पलीनाम् ।

The sixth case-ending, even though invariable, does not make an उपसर्जन । Thus the ई of पिप्पली is not shortened and the form is अर्द्धपिप्पली । This prohibition relates to the एकदेशिसमास only. Hence पञ्चानां खट्वानां समाहारः gives an optional form पञ्चखट्वा । Why speak of the neuter अर्द्धं ? Witness ग्रामार्द्धः where we have the ordinary पठौसमास with अर्द्धं, meaning a part only, in the masculine. All this is in the case of a single object only. Thus there is no एकदेशिसमास in अर्द्धं पिप्पलीनाम् with पिप्पली in the plural.

मित— । एकविभक्तौ विषये यदुक्तं तत्र षष्ठ्यन्तस्य अवचनमनुक्तिः, ज्ञेयमिति शेषः । यद्वा—तत् षष्ठ्यन्तस्य षष्ठ्यन्तवर्जितस्य वचनमिति मन्तव्यम् । एकविभक्तौ उपसर्जनसंज्ञा उक्ता, सा षष्ठ्यां विभक्तौ न भवतीत्यर्थः । तेनेह षष्ठ्यन्तपिप्पलीशब्दो नोपसर्जनम् । अतो न ऋस्वः, ‘अर्द्धपिप्पली’ इति च रूपम् ॥ भवतु, पञ्चानां खट्वानां समाहार इति वाक्ये द्विगौ, ‘पञ्चखट्वा’ इति प्रातिपदिके जाते, “आवन्तो वा” (सू ८२१—वा) इति वैकल्पिके स्त्रीले, यदा नपुंसकं तदा “ऋस्वी नपुंसके—” (३१८—१।२।४७) इति ऋस्वले पञ्चखट्वम् । स्त्रीत्वपक्षे ‘खट्वानाम्’ इति षष्ठ्यन्तत्वात् उपसर्जनता नास्ति । तेन ऋस्वी न, पञ्चखट्वा इत्येव रूपम् । “द्विगौ.” (४७८—४।१।२१) इति ङीप् तु न, अदन्तस्यैव हि तत्, न तु आदन्तस्यापि । भाष्ये पुनः पञ्चखट्वाति दृश्यते । तदाह अयं षष्ठ्यन्तस्य उपसर्जनसंज्ञानिषध एकदेशिसमासे

एव प्रवर्तते नान्यत्र । तेन द्विगौ सिद्धा संज्ञा । उःसर्जनङ्खेन च पञ्चखट्व इति जाते
अदन्तत्वात् ङीपि पञ्चखट्वीति भाष्यं सङ्गच्छते ॥ ग्रामार्द्धं इति षष्ठीसमासः । ग्रामस्य
भागमात्रं नार्द्धम् ॥

७१४ । द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्थ्याख्यन्यतरस्याम् ॥ २।२।३ ॥

दी— । एतानि एकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीय-
भिक्षा । 'एकदेशिना' किम् ? द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्यां-
ग्रहणसामर्थ्यात् “पूरणगुण—” (७०५—२।२।११) इति निषेधं बाधित्वा
पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् ।

The words द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ, तुर्थ्य are optionally compounded
with an एकदेशिन् as before. Thus द्वितीयम् etc.—the second
portion of the alms. Why say एकदेशिना ? Witness द्वितीयम् etc.—
The beggar's second half of his alms—where there is no समास ।
The word अन्यतरस्याम् in the rule makes the एकदेशिसमास optional
with षष्ठीसमास । This implies that the prohibition “पूरणगुण—”
(705) is barred in this case. Hence भिक्षा &c.—half of the alms.

मित— । एकदेशिना इत्यस्ति एकाधिकरणे इति च । भिक्षाया एकदेशिले
द्वितीयमिति द्वितीयो भागः, यथा पूर्वमिति पूर्वो भागः ॥ प्रत्युदाहरणे भिक्षुकस्य
भिक्षाया द्वितीयं द्वितीयो भागः इत्यन्वयः । तत्र द्वितीयं भिक्षुकस्य इति न एकदेशि-
समासः । कुतः ? भिक्षुकस्य इति शेषे षष्ठी । भिक्षाया यद्वितीयं तस्य स्वामी भिक्षुकः ।
एवम् अवयवावयविसम्बन्धाभावात् समासाभावः ॥ अन्यतरस्यामिति विकल्प' बोधयति ।
कस्य विकल्पः ? न हि वाक्यस्य, स च “विभाषा” (६६५—२।२।११) इति महा-
विभाषयैव सिद्धः । तत् षष्ठीसमासेन विकल्पः । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा
भिक्षाद्वितीयं वा ॥ ननु इयोः पूरणं द्वितीयमिति पूरणप्रत्ययान्तेन कथं षष्ठीसमासः ?
अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात् “पूरणगुण—” (७०५—२।२।११) इति निषेधो नेह
प्रवर्तते ॥

७१५ । प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ २।२।४ ॥

दी—। पन्ने “द्वितीयया श्रित—” (६८६—२।१।२४) इति समासः । प्राप्ते जीविकां प्रासजीविकः—जीविकाप्रासः । आपन्नजीविकः—जीविकापन्नः । इह सूत्रे ‘द्वितीयया अ’ इति छित्वा अकारोऽपि विधीयते, तेन जीविकां प्रासा स्त्री प्रासजीविका—आपन्नजीविका ।

प्राप्त and आपन्न are optionally compounded with a द्वितीयान्त word, the alternative being a compound by “द्वितीयया श्रित—” (686). Thus प्राप्ते जीविकाम् yields प्राप्तजीविकः by this rule and जीविकाप्रासः by “द्वितीययाश्रित—” । Similarly आपन्न etc. Here द्वितीयया in the rule is a सन्धि of द्वितीयया and अ following. The अ thus obtained goes with प्राप्त and आपन्न, the sense being that प्राप्त and आपन्न will become अकारान्त when compounded by this rule. This makes no difference when प्राप्त and आपन्न are in the masculine ; but in the feminine प्राप्ताजीविका, the form expected, is replaced by प्रासजीविका etc.

मित—। वृत्त एकदेशिसमासः । अन्यतरस्यामित्यस्ति । प्राप्तशब्दः आपन्नशब्दश्च द्वितीयान्तेन सङ्घ वा समस्यते इत्यर्थः । तेन “द्वितीयया श्रित—” इत्यनेन विकल्पः । तदाह ‘पन्ने—’ इत्यादि ॥ प्राप्ते जीविकामिति वाक्ये अनेन प्राप्तापन्नयोः प्रथमानिर्दिष्टयोः पूर्वनिपाते प्राप्तजीविका इति स्थिते “एकविभक्ति—” (६५५—१।२।४४) इति जीविकाशब्दस्य उपसर्जनत्वे “गोस्त्रियोः—” (६५६—१।२।४८) इति ऋस्ते । “द्विगुप्राप्त—” (सू ८११—वा) इति परवलिङ्गतापवादः । ततः प्राप्तशब्दाश्रयात् पुंस्ते प्राप्तजीविकः ॥ ‘द्वितीयया अ’ इति छेदे—‘प्राप्तापन्ने द्वितीयया’ अन्यतरस्यां समस्यते ‘अ च’ प्राप्तापन्नयोर्भवति इत्यन्वयः ॥ ननु प्राप्तापन्ने अदन्ते एव, तत् किमनेन अकारिण क्रियते ? एतदर्थं स्त्रियामुदाहरति । जीविकां प्राप्ता इति वाक्ये प्राप्ताजीविका इति स्थिते प्राप्तशब्दस्य अकारः—प्रासजीविका । उपसर्जनशब्दे प्रासजीविका । स्त्रियां

टापि प्राप्तजीविका ॥ 'प्राप्तापन्ने अ च' इति छेदः, अग्रगृह्यत्वं सौचम्, इति तु भाष्याशय इति नागेशः ॥

७१६ । कालाः परिमाणिना २।२।५ ॥

दी— । परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य मासजातः । द्व्यहजातः । द्वयोरहोः समाहारो द्व्यहः । द्व्यहो जातस्य इति विग्रहः ।

Words meaning time are compounded with what is measured in time. Thus मासजातः—born a month ; द्वाहजातः—born two days. In the latter case द्वाह is first obtained as a समाहार द्विगु, and then द्वाहो जातस्य is the वाक्य । विग्रहे is a misreading.

मित— । परिमाणं कालपरिमाणमस्यास्तीति परिमाणी । 'परिच्छेद्यं' परिमेयम् । 'कालाः' मासादयः परिमाणानि 'परिमाणिना' तेनैव कालेन यत् परिमितं तेन समस्यन्ते इत्यर्थः ॥ परिमाणपरिमाणिसम्बन्धे परिमाणिनि षष्ठी । षष्ठान्तेन समासः । तदाह मासो जातस्य इति । द्वाह वाक्ये मासः प्रधानम्, समासे तु प्रधानं जातं इति । एवं वृत्तिविग्रहयोर्भिन्नार्थत्वे गमकता नास्ति, तथापि वचनबलात् समासः । केचित्तु 'मासो जातस्य यस्य सः' इति पठन्ति, अपपाठः सः । एतदुत्तरत्वं स्फुटीभविष्यति ॥ द्वाह इति "न संख्यादिः—" (७६३—५।४।८८) इति अज्ञादेश-प्रतिषेधः । "रात्राज्ञाहाः—" (८१४—२।४।२८) इति पुंस्त्वम् । 'द्वयोरहोः—' इत्यादि द्वाहजातशब्दस्य विवरणम् । 'विग्रहः' इत्यत्र 'विग्रहे' इति अन्ये पठन्ति तदसमञ्जसम् । सप्तमी च उत्तरेण सम्बन्धं कथयति, तत्तु न सङ्गच्छते । उत्तरस्य हि बहूनां तत्पुरुषो विषयः । तत्र 'द्वाहो जातस्य' इति द्विपदविग्रहो विरुद्ध एव । वस्तुतस्तु 'द्वाहो जातस्य' इति 'द्वाहजातः' इत्यस्यैव विग्रहः । एवं सति मन्वे पूर्ववापि 'मासो जातस्य' इत्येव विग्रहो दर्शितो दीक्षितेन लोखकैस्तु कौशित् 'यस्य सः' इति प्रचितम् ॥

दी—। “उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योप-
संख्यान्तम्” (वार्तिकं) । द्वे अहनी जातस्य यस्य स (?) द्वयहजातः ।
“अह्नोऽह्नः—” (७६०—५१४८८) इति वक्ष्यमाणः अह्नादेशः । पूर्वतु “न
संख्यादेः समाहारे” (७६३—५१४८६) इति निषेधः ।

Special provision has to be made for a तत्पुरुष of more than
one पद with a view to secure द्विगु compounds with an उत्तरपद
meaning something measured by what is denoted by the द्विगु ।
Thus द्वाहजातः—born two days. Here द्वे अहनी जातस्य are com-
pounded all at the same time, the whole being a तत्पुरुष and
the first two members forming a द्विगु । अहन् becomes अह्न because of the
“अह्नोऽह्नः—” (790). In द्वाहजातः there is no अह्न because of the
prohibition “न संख्यादेः—” (793).

मित—। ‘सुप्सुपा’ इत्यस्ति । तत्र एकत्वं विवक्षितमित्युक्तं प्राक् । ततः एकं
सुबन्तमपरिण सुबन्तेन एकैर्नैव समस्यते इत्यर्थो लभ्यते । तथा सति ‘द्वे अहनी जातस्य’
इति त्रिपदतत्पुरुषो दुर्लभः । तदाह—‘परिमाणिना उत्तरपदेन’ सहेव युगपत्,
परिमाणिवाचकी उत्तरपदे सति इत्यर्थः, पूर्वयोः पदयोः ‘द्विगोः सिद्धये बहूनां’ पदानां
‘तत्पुरुषस्य उपसंख्यानं’ कर्तव्यम् इत्यर्थः ॥ द्वे अहनी जातस्य इति विग्रहे समुदायस्य
तत्पुरुषसंज्ञा । आद्ययोश्च द्विगुसंज्ञा । द्विगुश्च तत्पुरुषभेदः । तेन द्वे अहनी
इत्यतः परं तदवयवः समासान्तश्च प्राप्नोति । तस्मिंश्च सति “अह्नोऽह्नः—” इत्यह्नादेशे
द्वाहजातः । इहापि ‘द्वे अहनी जातस्य’ इत्यतः परं ‘यस्य सः’ इति प्रक्षिप्तमिवाभाति ॥
द्वाहजात इत्यत्र तु नहि चयाणां युगपत् समासः । पूर्वयोः समाहारात् परं तृतीयैः
समासः । तेन “न संख्यादेः—” इत्यह्नादेशनिषेधः ॥

७१७ । सप्तमी शौण्डेः ॥ २।१।४० ॥

दी—। सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः ।
अधिशब्दोऽन्त पठ्यते । “—अध्युत्तरपदात्—” (२०७६—५१४७) इति
सः । ईश्वराधीनः ।

A word with the seventh case-ending is optionally compounded with words listed with श्रौख leading. Thus अक्षेपु etc.—adept at dice. The word अधि occurs in this list ; hence ईश्वराधीनः—dependent upon God, or a master. In this example the तद्धित affix ख is compulsory by “—अध्युत्तर—” (2079).

मित—। श्रौख इति आसक्त उच्यते । श्रौख्वादिषु अधिशब्दः पठ्यते । तेन समासे ‘ईश्वरे अधि’ इत्यत्र नित्यं खप्रत्यये ईश्वराधीनः । “अधिरौश्वरे” ५(६४४—१।४।९७) इति कर्मप्रवचनीयता । “—यस्य चेश्वरवचनम्—” (६४५—२।३।९) इति कर्मप्रवचनीययोगे सप्तमी ॥

७१८ । सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ २।१।४१ ॥

दी—। एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । साङ्काश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः ।

A word in the सप्तमी is compounded optionally with सिद्ध, शुष्क, पक्व, बन्ध । Thus साङ्काश्य etc.—Attained success in Samkasya. etc.

मित—। सङ्काशेन केनचित् मुनिना निर्वर्तितं वनं साङ्काश्यम् । चातुरर्थिकी यः (१२९२—४।२।२०) । तत्र सिद्धः तपसा लब्धसिद्धिः साङ्काश्यसिद्धः । एवमातपे शुष्क इत्यादि ॥

७१९ । ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ २।१।४२ ॥

दी—। ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाक इत्यर्थः ।

A word in the सप्तमी is optionally compounded with words meaning a crow if censure is implied thereby. Thus तीर्थध्वाङ्क्ष, तीर्थकाक etc. which imply desultory habit and therefore censure.

मित—। ध्वाङ्गः काकः। अर्थग्रहणमेतत्, तदाह ध्वाङ्गवाचिना इति। क्षेपी निन्दा ॥ विग्रहे 'इव' इति सादृश्यमुक्त्वा निन्दामाह न तु वाक्याङ्गं तत्। तीर्थे इतस्तौ त्रिभिर्भक्षणार्थं धावन्ननवस्थितः काकः। एवं यो गुरुकुले चिरं न वसति सोऽपि सादृश्यात् तीर्थकाक इत्युच्यते। अनवस्थितता तत्र निन्दा ॥

७२०। कृत्यैर्ऋणे ॥ २।१।४३ ॥

दी—। सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यकैः। मासेदेयम् ऋणम्। ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम्। पूर्वाह्णेगेयं साम।

A word in the सप्तमी is compounded with a word ending in a कृत्य affix to imply the inevitable or unavoidable character of something. Thus मासेदेयम्—to be paid back in a month. The rule has ऋण—debt; this stands for anything unavoidable like the repayment of a debt. Thus पूर्वाह्णेगेयम्—to be chanted in the morning.

मित—। कृत्या यदादयः। तेषु च यत्प्रत्यय एव इह इष्यते। तदन्तविधिना यत्प्रत्ययान्ता गृह्यन्ते। तादृशानां शब्दानां बहुलात् बहुवचनम् ॥ मासेदेयमिति "तत्पुरुषे क्विति—" (२७२—६।३।१४) इति सप्तम्या अलुक् ॥ ऋणमिति न केवलऋणमेव, अपि तु यत् यत् ऋणनिर्यातनमिव अवश्यकर्तव्यं तत् सर्वस्योपलक्षणम्। तदाह आवश्यक इति नियोगिति च। तेन सिद्धं पूर्वाह्णेगेयमिति ॥

७२१। संज्ञायाम् ॥ २।१।४४ ॥

दी—। सप्तम्यन्तं छपा प्राग्वत् संज्ञायाम्। वाक्येन संज्ञानकामाञ्चित्य-समासोऽयम्। अरण्येतिलकाः। वनेकशेरुकाः। "हलदन्तात् सप्तम्याः—" (६६६—६।३।६) इत्यलुक्।

A word in the सप्तमी is compounded with a syntactically connected सुबन्त word to imply a proper name. A वाक्य does

not give one the impression of a proper name, hence the सप्तमी here is obligatory. Thus अरखेतिलका; a kind of flower, etc. The सप्तमी is retained, not elided, by the rule “हलदन्तात्—” (966).

मित—। ‘वाक्येन संज्ञा—’ इत्यादि व्याख्यातं प्राक् (६७५) । अरखेतिलका इत्यादयः पुष्पमेदाः । संज्ञाशब्दा एते न हि योगार्थं नैव व्यभिचरन्ति । तेन अरख्य एव जातानि पुष्पाणि इति न ॥

७२२ । क्षेनाहोरात्रावयवाः ॥ २।१।४५ ॥

दी—। अहो रात्रेश्च अवयवाः सप्तम्यन्ताः कान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्नकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् ? अह्नि दृष्टम् ।

Words indicating stages of day or night and in the सप्तमी are optionally compounded with words ending in क्तप्रत्यय । Thus पूर्वाह्न etc. Why say ‘अवयव’ ? Witness अह्नि दृष्टम् un-compounded, अह्नि referring to the day in general not to any particular stage of it.

मित—। अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः । तस्य अवयवाः । पूर्वाह्न इति अहः पूर्वाह्णम् अवयव एव । अपररात्र इति रात्रेर्हि तीयाह्णम् अवयवः ॥

७२३ । तत्र ॥ २।१।४६ ॥

दी—। ‘तत्र’ इत्येतत् सप्तम्यन्तं कान्तेन सह प्राग्वत् । तत्रभुक्तम् ।

The word तत्र, which is in the सप्तमी when implying an अधिकरण, is optionally compounded with a क्तान्त word. Thus तत्रभुक्तम्—the meal taken there.

मित—। ‘तत्र’ इति स्वार्थिकस्य । स्वार्थश्च सप्तम्यर्थः । अधिकरणे सप्तमी । सप्तम्यर्थेऽपि प्रत्यये पुनः सप्तमी । तदाह सप्तम्यन्तमिति ॥ इदं हरदत्तादीनाम् । अन्ये तु स्वार्थिकेन सप्तम्यर्थस्य उक्तत्वात् न पुनः सप्तमी । सप्तम्यन्तमिति तु सप्तम्यन्तसदृशमित्यर्थः इति मन्यन्ते । भुक्तमिति भावे क्तः ॥

७२४ । क्षेपे ॥ २।१।४७ ॥

दी—। ससम्यन्तं कान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् ।

A word in the सप्तमी is optionally compounded with a कान्त word to imply censure. Thus अवतप्तेनकुलस्थितम् etc.—This of yours is like the stand of a weasel at a heated spot.

मित—। नकुलेन स्थितं नकुलस्थितम् । भावे क्तः । अनुक्तो कर्त्तरि ढतीया । “कर्त्तृकारणे—” (६९७—२।१।३२) इति समासः ॥ इह क्त इति क्तत् । “कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि यद्ग्रहम्” इति परिभाषया ‘नकुलस्थितम्’ इति कर्त्तृकारकपूर्वोऽपि क्तप्रत्ययः ‘क्तेन’ इत्यनुग्रह्या गृह्यते । अवतप्ते नकुलस्थितमिति विग्रहे “तत्पुरुषे क्तिति—” (९७२—६।३।१४) इत्यलुक् ॥ ते एतदिति त एतत् । यथा तप्ते देशे नकुला न चिरं तिष्ठन्ति तथा त्वमपि कर्म आरभ्य एव ततो निवृत्तः । इत्यनवस्थितता एवात्र निन्दा ॥

७२५ । पात्रेसमितादयश्च ॥ २।१।४८ ॥

दी—। एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रेसमिताः । भोजनसमये एव सङ्गता न तु कार्ये । गेहेशूरः । गेहेनर्दी । आकृतिगणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकृतया प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः ।

Words, listed with पात्रेसमित leading, are irregularly formed सप्तमी compounds implying censure. Thus पात्रेसमिताः implies appearance when plates are laid, *i. e.*, at meals, and disappearance when it is time for work. Similarly गेहेशूरः, गेहेनर्दी etc., are applied to an arm-chair hero. The list is not a closed one and is added to from usage. The च in the rule is emphatic—पात्रेसमित etc. *only* and not also compounds made up

with पात्रेसमित etc., as constituents. Thus परमाः पात्रेसमिताः must stand un-compounded.

मित—। चेषे इत्यनुवर्त्तते । पात्रे भोजनपात्रे एव समिताः सम्प्राप्ताः कार्थ्येकाक्षि अदृश्याः इति निन्दा ॥ एवं गेहे स्वगृहे एव शूरी नर्दनशीली वा न तु रणे इति निन्दा ॥ आकृत्या गण्यते संख्यायते इति आकृतिगणः । कर्मणि घञ् । प्रयोगे दर्शनेन एषां गणनिर्णयः न तु पाठादित्यर्थः ॥ ‘चकारः—’ इत्यादि व्याख्यातं प्राक् (६७१) । पात्रेसमित एव साधुः इत्यवधारणम् । समासाल्पे प्रविष्टः पात्रेसमितः न साधुचित्थर्थः ॥ सर्वत्र “तत्पुरुषे कृति—” (८७२—६।३।१४) इति सप्तम्या अलुक् । इहैव निपातनादलुगित्यन्ये ॥

७२६ । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥
२।१।४६ ॥

दी—। “विशेषणं विशेष्येण—” (७३६—२।१।५७) इति सिद्धे पूर्व-निपातनियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य “दिकसंख्ये संज्ञायाम्” (७२७—२।१।५०) इति नियमबाधनार्थञ्च । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः । जरन्नैयायिकाः । पुराणमीमांसकाः । नव-पाठकाः । केवलवैयाकरणाः ।

Words expressive of what is antecedent and the words एक, सर्व, जरत्, पुराण, नव, केवल, are compounded with collocative (समानाधिकरण) words. The compounds here intended are available by “विशेषणम्—” (736); the object of the rule is to restrict the lead in the compound to these particular words, and also, in the case of एक, to remove the restriction introduced by “दिकसंख्ये—” (727). Thus स्नातानुलिप्तः—first bathed next anointed. Similarly एकनाथः—the sole master ; सर्वयाज्ञिकाः—all sacrificers ; जरत् etc.—old logicians ; पुराण etc.—old ritualists ; नव etc.—young reciters ; केवल etc.—mere grammarians.

मित—। अधिकरणं द्रव्यम्, पदार्थः। समानाधिकरणस्य समानाधिकरणम् एकपदार्थनिष्ठम् ॥ पूर्वः काशी यस्य स पूर्वकालः तद्वाचकः शब्द इत्यर्थः। पूर्व इत्यापेक्षिकः शब्दः। यदपेक्षया पूर्वत्वं तस्मिन्निघाने एव पूर्वशब्दः। एवं परकालाक्षेपे सति अयमर्थः सम्पद्यते—पूर्वकालिकार्थवाचकः शब्दः एकद्रव्यनिष्ठेन परकालिकार्थवाचकशब्देन समस्यते। एकादयश्च शब्दाः एकद्रव्यनिष्ठेन शब्दान्तरेण समस्यन्ते ॥ ननु 'ज्ञात' इति विशेषणम् 'अनुलिप्त' इति विशेष्यम्। तत् "विशेषणं विशेष्येण" इति सिद्ध एव 'ज्ञातानुलिप्त' इति, किमेतेन सूत्रेण ? उच्यते—वक्तृविवक्षाधीनो विशेष्यविशेषणभावः। अनुलिप्तेषु केचित् ज्ञाताः केचिदज्ञाता इति विवक्षायां ज्ञात इति अनुलिप्तस्य विशेषणं भवति। यदा तु ज्ञातेषु केचिदनुलिप्ताः केचिच्च न इति विवक्षा तदा अनुलिप्त इति ज्ञातस्य विशेषणं जायते समासश्च अनुलिप्तज्ञात इत्येव सम्पद्यते। तत्तु नेष्यते। अतो नियमः क्रियते पूर्वकाल एव विशेषणं परकाल एव विशेष्यम्। पूर्वकालस्येव पूर्वनिपातो भवति। तदाह—'पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्' इति ॥ एकशब्दश्च संख्यावाचो न मुख्यार्थकः। संख्यायाः "दिक्संख्ये—" इति संज्ञायामेव कर्मधारय इति नियमः। तत् एकनाथः, एकवीरः इत्यादयः असंज्ञायामपि यथा सुसुन्दर्यश्च सूत्रम् ॥ 'पुराण' इति इहैव निपातनात् न तुट्। अबाधकान्यपि निपातनानि इति 'पुरातन' इत्यपि भवति ॥ तद्देह इत्यर्थे याज्ञिकनैयायिकौ ठक्, मीमांसकौ बुनि, वैयाकरणः अणि ॥ जरन् ङङ्। पुराणशब्दसाहचर्यात् 'नव' इति नूतनार्थकम् ॥

७२७। दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ २।१।५० ॥

दी—। 'समानाधिकरणेन' इत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः। 'संज्ञायामेव' इति नियमार्थं सूत्रम्। पूर्वेषुकामशमी। सप्तर्षयः। नेह—उत्तरा वृक्षाः। पञ्च ब्राह्मणाः।

Words meaning some दिक् or some संख्या are compounded with the corresponding noun (विशेष्य) only when the compound is intended as a संज्ञा। The condition समानाधिकरणेन continues

to the end of the section. Now, दिक् and संख्या are attributives, hence can be compounded by the rule “विशेषणं विशेष्येण—” (736—2.1.57); hence this rule has to be interpreted as restrictive, allowing the compound only when it is a संज्ञा । Thus पूर्वेषु etc.—East Isukamasami, सप्तर्षयः—The constellation Ursa Major; but no compounding in उत्तराः etc.—the trees to the North, पञ्च etc.—five Brahmanas.

मित—। दिग्वाचकाः संख्यावाचकाश्च शब्दाः संज्ञायामिव समानाधिकरणेन समस्यन्ते । “विशेषणं विशेष्येण—” (७३६) इति सिद्धे समासे नियमार्थोऽयमारम्भः । विशेषणं यो दिग्वाचकः संख्यावाचकश्च शब्दः तस्य “विशेषणं विशेष्येण—” इति कर्मधारये कर्तव्ये संज्ञायामिव कर्तव्यो नान्यथा । कर्मधारये एवायं नियमः तेन पञ्चगुः इति बहुव्रीहौ, पञ्चगवमिति च द्विगौ सिध्यति ॥ कथं “दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी” “तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः” “पूर्वजन्मधनुषा समागतः” इत्यादयः ? नैते दिक्षु प्रयोगाः । क्व तर्हि ? काले । “पूर्वपदात् संज्ञायामगः” (८५७—८।१।३), “तद्धितार्थोत्तरपद—” (७२८—२।१।५१), “अलुगुत्तरपदे” (८५८—६।३।१) इत्यादिषु च देशे ॥

७२८ । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ २।१।५१ ॥

दी—। तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्-संख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः । समासे कृते “दिक्-पूर्वपदादसंज्ञायां जः” (१३२८—४।२।१०७) इति जः । आपरशालः ।

If the object is to attach a तद्धित, or if there is an उत्तरपद following, or again if समाहार is indicated, words implying दिक् or संख्या may be optionally compounded with a collocative (समानाधिकरण) word. Thus पूर्वस्यां etc.—born in the eastern

room—is the वाक्य of a तद्धित in the sense तत्र भवः। The rule “दिक्पूर्व—” (1328) directs च; but to attach it we want a प्रातिपदिक by compounding पूर्वस्यां शालायाम्। The समास may therefore be allowed. Hence पौर्वशालः। Similarly आपर etc.

मित—। तद्धितः अर्थः प्रयोजनं यस्मिन् तस्मिन् विषये, किञ्च यत् किञ्चिदुत्तर-पदं परं यत्र तत्र, एवं समाहारी यदा वाच्यस्तदा च, दिक्संख्ये समानाधिकरणेन वा समस्येति इत्यर्थः। असंज्ञार्थमिदम् ॥ तद्धितार्थमुदाहरति पूर्वस्यामित्यादि। अे कर्त्तव्ये समासः। असति समासे प्रातिपदिकत्वाभावात् “ङ्गाप्रातिपदिकात्” (१८२—४।१।१) इति विहितस्तद्धितो न स्यात्। सति समासे आदिद्विद्धिः—पौर्वशालः ॥ इत उत्तरम् ‘आपरशालः’ इत्यतः प्राक्, मुद्रितेषु पुस्तकेषु “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुं वद्भावः” इति वार्तिकं दृश्यते। उत्तरपदीदाहरणविषयकं तत्। इह तु “पुं वत् कर्मधा—” (७४६—६।३।४२) इत्यपि सिध्यति तदिदं वार्तिकमुपरिष्ठाद्वष्टव्यम् ॥

दी—। “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुं वद्भावः” (वार्तिकं)। पूर्वां शाला प्रिया यस्येति लिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः। तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः—पूर्वशालाप्रियः। दिङ्नु समाहारो नास्ति—अनभिधानात्। संख्यायास्तद्धितार्थे—षण्णां मातृयामपत्यं षण्मातुरः। पञ्च गावो धनं यस्येति लिपदे बहुव्रीहौ अवान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते—

In any sort of a वृत्ति, a सर्वनाम will appear in the masculine form. Thus पूर्वां शाला etc. gives a बहुव्रीहि of the three words पूर्वां, शाला, प्रिया। Hence, this being a वृत्ति, the feminine form पूर्वा is replaced by the masculine पूर्व। Also with प्रिया as उत्तरपद the preceding two make a तत्पुरुष। The आ in शाला is therefore of a high pitch—पूर्वशालाप्रियः। दिग्वाचक words give no sense with a समाहार, hence no examples. As an

example of संख्या in तद्धितार्थे we have षष्ठी &c., giving अण् in the sense तस्यापत्यम् । Hence compounding षष्ठात् + अण् = षाष्ठात्तुरः where माह् become मातु by “मातुरुत्संख्या—” (1118—4. 1. 115) and र comes in by “उरण्—” (70—1. 1. 51). For an instance of उत्तरपद, if we compound पञ्च etc., into a बहुव्रीहि of the three पञ्च, गावः, धनम् then the तत्पुरुष, in पञ्च गावः being optional, we get, where there is no तत्पुरुष, the undesirable form पञ्चगोधनः । Hence—

मित— । इह बहुव्रीहौ ‘पूर्वा’ इति पूर्वपदं ‘शाला’ इति मध्यपदं ‘प्रिया’ इति चोत्तरपदम् । पूर्वमध्ययोस्तत्पुरुषो बहुव्रीहिणा समकालमेव भवति, तेन शालाशब्दस्य उत्तरपदसंज्ञा न, नापि तस्मिन् परतः पूर्वाशब्दस्य पुं वज्ञावः । “स्त्रियाः पुं वत्—” (८३१—६।३।३४) इत्यत्र हि ‘उत्तरपदं’ इत्यधिकारोऽस्ति । अत आह “सर्व-
नाम्नो वृत्तिभावे—” इति ॥ पूर्वमध्ययोस्तत्पुरुषे शालाशब्दस्य अन्य आकार उदात्तो भवति, असति तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरैण पूर्वशब्दस्य ऊकार उदात्तः स्यात् ॥ ‘दिक्षु’ इति विषयसप्तमी । दिक्षु विषये समाहारी नास्ति न सम्भवति । अनेकस्य एकव कारणं समाहारः । अनेकत्वञ्च द्वादिभिः संख्याशब्दैरेव प्रतीयते न दिक्षुशब्दैः । तदाह—अनभिधानादिति । एवंविधे विषये दिक्षुशब्दः समाहारार्थं नाभिधत्ते इति भावः । तेन समाहार इह नोदात्तयते ॥ षाष्ठात्तुर इति “मातुरुत्—” (१११८—४।१।११५) इत्युत् । “उरण्—” (७०—१।१।५१) इति रः ॥ “विकल्पे प्राप्तं” इति महाविभाषया विकल्पः प्राप्तः । तेन पचे तत्पुरुषाभावः स्यात् । तदा च पञ्चगोधन इत्यनियमापद्येत । तदाह—

दी— । “द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्” (वार्त्तिक) ।

In a द्वन्द्व or a तत्पुरुष, with an उत्तरपद outside either, the समास is obligatory. Hence the तत्पुरुष is compulsory in पञ्च गावो धनं यस्य सः । We now look forward.

मित—। उत्तरपदे परे पूर्वमध्ययोः यो वन्दः यश्च तत्पुरुषः तस्य नित्यसमास-
संज्ञा वक्तव्या । नित्याविव तौ न वैकल्पिकौ । तेन पञ्च गावो घनमस्य इत्यत्र पञ्च गाव
इत्वंशे नित्ये तत्पुरुषे—

७२९ । गोरत्तद्धितलुकि ॥ ५।५।९२ ॥

दी—। गोऽन्तात् तत्पुरुषात् टच् स्यात् समासान्तः । न तद्धित-
लुकि । पञ्चगवधनः । पञ्चानां गवां समाहारः—

A तत्पुरुष ending in गौ will have टच् affixed to it as a part of
the compound, but not if some तद्धित affix disappears from it.
Thus attaching टच् after the तत्पुरुष portion पञ्चगौ above, we
get पञ्चगौ + टच् + घन = पञ्चगवधनः । As an instance of समाहार let
us take the statement पञ्चानां गवां समाहारः—

मित—। पञ्चगौ इत्यत उत्तरं टचि कृते पञ्चगव इति जातम् । ततश्च पञ्चगवधन
इत्येकमेव रूपं न च पञ्चगौघन इत्यपि ॥ इन्द्रपत्नी वाक् च दृषञ्च प्रिया अस्त्र इति वाक्ये
पूर्वमध्ययोः समाहारे “इन्द्रास्तु—” (९३०—५।४।१०६) इति टचि वाग्दृषदप्रियः ॥
समाहारस्य उदाहरणं प्रति पञ्चानां गवां समाहार इति स्थिते—

७३० । संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ २।१।५२ ॥

दी—। “तद्धितार्थ—” (७२८) इत्यलौकः संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् ।

Compounds with numerals leading as directed by “तद्धि-
तार्थ—” (728) are called द्विगु ।

मित—। पूर्वसूत्रे दिग्वाचकस्य संख्यावाचकस्य च समास उक्तः । तत्र संख्या-
वाचकस्य यः समासः स द्विगुसंज्ञः स्यात् । समाहार इत्यर्थनिर्देशः, न च्छयं समासस्य
अवयवः । तेन ‘पञ्चानां गवाम्’ इत्येतावदेव समासशरीरम् । अस्य च द्विगुसंज्ञा ।
संज्ञायाः फलमाह—

७३१ । द्विगुरिकवचनम् ॥ २।४।१ ॥

दी— । द्विगुर्वर्थः समाहारः एकवत् स्यात् । “स नपुंसकम्” (८२१—
२।४।१७) इति नपुंसकत्वम् । पञ्चगवम् ।

The समाहार, which is one of the senses of द्विगु above, always indicates a single object. Hence ‘पञ्चानां गवाम्’ in the sense of समाहार gives पञ्चगव (with टच् affixed) as a single object. This is to be in the neuter by “स नपुंसकम्” (821) yielding पञ्चगवम् ।

मित— । द्विगोरिह तयोऽर्था निर्दिष्टाः—तद्वितार्थे, उत्तरपदे, समाहारे च स इति । तत्र समाहाररूपो योऽर्थः स एकवत् स्यात् ॥ अथ किमर्थमिदमेकवत्तावचनं यावता समाहृतानां बहूनामपि अवयवानामभेदविवक्षाया समूहस्य एकत्वेन ग्रहणे सिद्धयैव एकवत्ता । सत्यं सिध्यति । यदा पुनरवयवानां भेदो विवक्ष्यते तदा न सिद्धयति । तन्नियमार्थं सूत्रम्— तिरोहितावयवभेद एव समासो यथा स्यात् न तु पक्षे उद्भूतावयवभेदोऽपि । समाहारे एकाधिकव्यक्तेरुपस्थितावपि समुदाय एकवत् स्यात् । तस्य समुदायस्य अवयवानां भेदविवक्षा न स्यादित्यर्थः । कुतोऽयमर्थो लभ्यते ? उच्यते—एकवचनमिति अन्वर्थः शब्दः न पारिभाषिकम् । वक्तृति वचनं, बाहुलकात् कर्त्तरि ल्युट् । एकस्य एकद्रव्यस्य वचनम् । द्विगुः एकवचनम् एकं द्रव्यं वक्ति । सामान्ये नपुंसकम् । “उच्यते वचनम् । एकस्यार्थस्यवचनम्” इति तु भाष्यम् । तत्र कैयटः—“कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट्, एकस्यार्थस्येति वाच्यवाचकसम्बन्धे षष्ठी” इति । अयमवयवानां भेदविवक्षाभावा द्विगावेव न इन्देऽपि । तेन इन्दे अवयवभेदस्य अविवक्षायां हंसकोकिलम्, विवक्षायां तु हंसकोकिलौ ॥ ननु समाहारस्य समूहार्थत्वात् पञ्चगवमित्यत्र “तस्य समूहः” (१२३३—४।२।३७) इति तद्वितोत्पत्तिः कथं न भवति ? तद्वितार्थस्य समासेनेव उक्तत्वात् प्रत्ययो नीतुपद्यते ॥

७३२ । कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ २।१।५३ ॥

दी— । कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्रागवत् । वैयाकरणशास्त्रमुचिः ।
मीमांसकदुर्दुरुदः ।

A word, referring to one who is being deprecated, is compounded with the word attaching the deprecation. Thus वैया-
&c.—A grammarian pointing at the sky ; मीमांसक &c.—A
ritualist addicted to vicious habits.

मित—। “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” (३०८९) इत्यत्र चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थ-
त्वात् कुत्स अत्रक्षेपणे इति घातोर्वर्चमाने क्तः। कुत्सितानि कुत्स्यमानानि इत्यर्थः।
कुत्स्यते एभिरिति कुत्सनानि, करणे ल्युट् ॥ खमाकाशं सूचयति दर्शयति पश्यति
वा खसूचिः, कर्त्तरि औणादिक इ-प्रत्ययः। वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्च। यः प्रतिभाह्वीनी
वैयाकरणः पृष्टः सन् प्रश्नं विस्मारयितुमाकाशं वर्णयति—अहो निर्मलं गगनमिति—
स एवसूचते। खसूचिलमिह निन्दाप्रकारः, वैयाकरणत्वं निन्दाविषयः ॥ दुर्दुर्द
इति रुद्रिभ्रष्टो दुष्कर्म्मनिरते वर्त्तते। अत्रापि मीमांसकत्वं निन्दाविषयः, दुर्दुर्दता
निन्दाप्रकारः ॥ इह यत् कुत्सितं तद्विशेष्यमेव, कुत्सनं तस्य विशेषणम्। एतयोः
समासे “विशेष्यं विशेष्येण—” (७३६—२।१।५७) इति कुत्सनस्य विशेषणस्य
पूर्वनिपातः प्राप्तः, कुत्सितस्य विशेष्यस्य तु पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् ॥

७३३। पापाणके कुत्सितैः ॥ २।१।५४ ॥

दी—। पूर्वसूत्रापवादः। पापनापितः। अणककुलालः।

The words पाप and अणक are compounded with what is
being deprecated. This is an exception to the previous rule.
Thus पाप &c.—a wicked barber ; अणक &c.—a wicked potter.

मित—। पापमस्मात्सीति अर्शन्नाद्यचि पापः पापीत्यर्थः। अणको गह्वरः।
त्रापि कुत्सनौ। एतौ कुत्सितैः सह समस्येते। पूर्वसूत्रेण कुत्सनस्य परनिपाते प्राप्ते
पूर्वनिपातार्थं वचनम् ॥

३४। उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ २।१।५५ ॥

दी—। धन इव श्यामो धनश्यामः। इह ‘पूर्वपदं तत्सदृशे लान्नाणिकम्’
इति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते। पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्।

Words, referring to standards of comparison, are compounded with words expressing the basis of comparison. Thus घन इव &c., which is a compound of घन, the standard, and श्याम, the basis, of comparison. The इव in the वाक्य is not a constituent of the compound and is used only to show that the first member in such compounds is an attributive meaning 'like it' by transference of epithets. The rule is to restrict the lead to the standard.

मित— । उपनीयते तील्यते स्वरूपपरिज्ञानार्थमित्युपमानं प्रसिद्धं परिचायकम् । इह उपमानमिति लक्षणया उपमानसदृशे वर्त्तते । ततश्च उपमेयं विशेषयति ॥ समानं साधारणम् । तदेव सामान्यं, व्यञ् स्वार्थं । साधारणता च एकाधिकद्रव्यनिष्ठा भवति । अत्र तु उपमानसंशब्दनात् उपमेयमिति द्वितीयं द्रव्यमाचिष्यते । उपमानोपमेययोर्यत् साधारणं, तदिह सामान्यम् । सामान्यमुक्तवन् इति सामान्यवचनाः, ये पूर्वं सामान्यमुक्त्वा सम्प्रति सामान्यविशिष्टं द्रव्यमभिदधति ते, यथा गुणवचनशब्दाः । एतेऽपि विशेषणशब्दा एव ॥ घनश्यामशब्दे घनशब्दः श्यामशब्दश्च उपमेयस्य देवदत्तस्य विशेषणम् । वक्तुविवचया द्वयोर्विशेषणयोर्यस्य कस्यापि विशेष्यता, इतरस्य च विशेष्यता जायते । स्तूत्रेणानेन तु नियमः क्रियते सामान्यवचनमेव विशेष्यम् उपमानवचनमेव विशेषणं, तेन च पूर्वनिपाती नियम्यते । एवं घनशब्दस्य पूर्वनिपाती सिद्धं घनश्याम इति ॥ अथ कथमिवशब्दो वाक्ये प्रयुज्यते इतौ च न दृश्यते ? नार्थ समासावयवः शब्दः, किन्तु घनशब्दो घनसदृशे प्रयुक्त इत्यस्य ज्ञापकभावम् । एतदेव कथ्यते 'पूर्वपदं तत्सदृशे' इत्यादिना ॥

७३५ । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ २।१।५६ ॥

दी— । उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्, साधारणधर्मस्य अप्रयोगे सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादि-राकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे किम् ? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ।

A word, referring to one who is being deprecated, is compounded with the word attaching the deprecation. Thus वैया- &c.—A grammarian pointing at the sky; मीमांसक &c.—A ritualist addicted to vicious habits.

मित—। “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” (३०८६) इत्यत्र चकारस्य अतुक्तसमुच्चयार्थ-
त्वात् कुत्स अवचेपणे इति घातोर्वचमाने क्तः। कुत्सितानि कुत्स्यमानानि इत्यर्थः।
कुत्स्यते एभिरिति कुत्सनानि, करणे ल्युट् ॥ खमाकाशं सूचयति दर्शयति पश्यति
वा खत्सिः, कर्त्तरि औष्णदिक इ-प्रत्ययः। वैयाकरणश्चासौ खत्सिश्च। यः प्रतिभाङ्गीनो
वैयाकरणः पृष्टः सन् प्रश्नं विन्मारयितुमाकाशं दर्शयति—अहो निर्मूलं गगनमिति—
स एवसूचते। खत्सिखलमिह निन्दाप्रकारः, वैयाकरणत्वं निन्दाविषयः ॥ दुर्दुर्द
इति रुद्धिशब्दो दुष्कर्म्मनिरते वर्त्तते। अत्रापि मीमांसकत्वं निन्दाविषयः, दुर्दुर्दत्ता
निन्दाप्रकारः ॥ इह यत् कत्सितं तद्विशेष्यमेव, कुत्सनं तस्य विशेषणम्। एतयोः
समासे “विशेषणं विशेष्ये—” (७३६—२।१।५७) इति कुत्सनस्य विशेषणस्य
पूर्वनिपातः प्राप्तः, कुत्सितस्य विशेष्यस्य तु पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् ॥

७३३। पापाणक्ते कुत्सितैः ॥ २।१।५४ ॥

दी—। पूर्वसूत्रापवादः। पापनापितः। अणककुलालः।

The words पाप and अणक are compounded with what is being deprecated. This is an exception to the previous rule. Thus पाप &c.—a wicked barber ; अणक &c.—a wicked potter.

मित—। पापमस्यास्तीति अर्शन्नाद्यच्चि पापः पापीत्यर्थः। अणको गर्हः।
वापि कुत्सनौ। एतौ कुत्सितैः सह समस्येते। पूर्वसूत्रेण कुत्सनस्य परनिपाते प्राप्ते
पूर्वनिपातार्थं वचनम् ॥

७३४। उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ २।१।५५ ॥

दी—। घन इव श्यामो घनश्यामः। इह ‘पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकम्’
इति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते। पूर्वनिपातनिधमार्थं सूत्रम्।

Words, referring to standards of comparison, are compounded with words expressing the basis of comparison. Thus घन इव &c., which is a compound of घन, the standard, and श्याम, the basis, of comparison. The इव in the वाक्य is not a constituent of the compound and is used only to show that the first member in such compounds is an attributive meaning 'like it' by transference of epithets. The rule is to restrict the lead to the standard.

मित—। उपनीयते तोल्यते स्वरूपपरिज्ञानार्थमित्युपमानं प्रसिद्धं परिचायकम् । इह उपमानमिति लक्षणाया उपमानसदृशे वर्तते । ततश्च उपमेयं विशेषयति ॥ समानं साधारणम् । तदेव सामान्यं, ध्वज् स्तब्धिः । साधारणता च एकाधिकद्रव्यनिष्ठा भवति । अत्र तु उपमानसंशब्दनात् उपमेयमिति द्वितीयं द्रव्यमाक्षिप्यते । उपमानोपमेययोर्यत् साधारणं, तदिह सामान्यम् । सामान्यमुक्तवन्त इति सामान्यवचनाः, ये पूर्वं सामान्यमुक्त्वा सम्प्रति सामान्यविशिष्टं द्रव्यमभिदधति ते, यथा गुणवचनशब्दाः । एतेऽपि विशेषणशब्दा एव ॥ घनश्यामशब्दे घनशब्दः श्यामशब्दश्च उपमेयस्य देवदत्तस्य विशेषणम् । वक्तृविवक्षया द्वयोर्विशेषणयोर्यस्य कस्यापि विशेष्यता, इतरस्य च विशेषणता जायते । सूत्रेणानेन तु नियमः क्रियते सामान्यवचनमेव विशेष्यम् उपमानवचनमेव विशेषणं, तेन च पूर्वनिपातो नियम्यते । एवं घनशब्दस्य पूर्वनिपाते सिद्धं घनश्याम इति ॥ अथ कथमिवशब्दो वाक्ये प्रयुज्यते वक्तौ च न दृश्यते ? नार्यं समासावयवः शब्दः, किन्तु घनशब्दो घनसदृशे प्रयुक्त इत्यस्य ज्ञापकमात्रम् । एतदेव कथ्यते 'पूर्वपदं तत्सदृशे' इत्यादिना ॥

७३५ । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ २।१।५६ ॥

दी—। उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्, साधारणधर्मस्य अप्रयोगे सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादि-
राकृत्तिगाणः । सामान्याप्रयोगे किम् ? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ।

The subject of comparison is compounded with such standards as व्याघ्र, सीम &c. if the basis of comparison is not mentioned. The rule is to give the lead to the विशेष्य in the compound. Thus पुरुष &c.—a tiger-like person, च &c.—a moon-like man. Words of the व्याघ्रादि class have to be gathered from usage. Why say सामान्य &c.—if the basis &c. ? Witness पुरुषी &c. where there is no समास because शूरः points out the सामान्य—basis.

मित—। उपमितं तोलितम् उपमेयमित्यर्थः । सामान्यं व्याख्यातं प्राक् । उपमितनिर्देशात् सामान्यशब्दीच्चारणाच्च व्याघ्रादय उपमानानि ॥ पूर्वतुच्चे इव इहापि उपमानशब्दा व्याघ्रादयो लक्षण्या तत्सदृशे वर्तन्ते, ततश्च उपमितस्य, उपमेयस्य इत्यर्थः, विशेषणानि सम्पद्यन्ते । तदेव ज्ञापयितुं वाक्ये प्राग्वत् इवशब्दस्य प्रयोगः ॥ पुरुषी व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः, ना सीम इव वृत्सीमः, इत्येवमादिषु व्याघ्रः सीम इत्यादीनि विशेषणानि, पुरुषी विशेष्यम् । पुरुषश्चासौ व्याघ्रश्च इत्याद्यनवद्यं विग्रहवाक्यम् ॥ “विशेषणं—” (७३६) इत्यनेन विशेषणस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते अनेन विशेष्यस्य पूर्वनिपाता विधेयते । तच्च यदि विशेषणं व्याघ्रादिषु दृश्यते तदैव नान्यथा । कौमुदी व्याघ्रादय इत्यपेक्षायामाह व्याघ्रादिः आह्वत्या प्रयोगरूपेण गण्यते इत्याकृतिगणः । शिष्टप्रयोगादनुसर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ प्रत्युदाहरणे शूर इत्यनेन शौर्यं सामान्यमुक्तमतो न समासः ॥

७३६ । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ २।१।५७ ॥

दी—। भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । बहुलप्रहयात् क्वचिन्नित्यम्—कृष्णसर्पः ; क्वचिन्न—रामो जामदग्नयः ।

Differentiating epithets may be compounded with words denoting the differentiated, but there is no uniformity in this

matter. Thus नौलीत्पलम् in which the compound is optional, क्णसर्पः where it is obligatory, रामो जामदग्न्यः in which it is not allowed at all.

मित—। विशेष्यते पृथक्क्रियते अनेन इति विशेषणं भेदकम्। यद्विशेष्यते तद्विशेष्यं भेदकम्। नौलमिति भेदकं पीतीत्पलात् रक्तीत्पलाच्च उत्पलमिदं पृथक्-करोति ॥ बहुलमिति नानालबोधकम्। तदेव दर्शयति—नौलीत्पलमिति समास-विकल्पः, क्णसर्प इति नित्यः समासः, रामो जामदग्न्य इत्यसमास एव। “क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विकल्पः क्वचिदन्यदेव। विधिर्विधानं बहुधा समीच्य चतुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति ॥” ‘समानाधिकारणेन’ किम्? देवदत्तस्य गुरुः इत्यत्र नैतत् सूत्रं प्रवर्तते ॥

७३७। पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥

२।१।५८ ॥

दी—। पूर्वनिपातनियमार्थमिदम्। पूर्ववैयाकरणः। अपराध्यापकः।

The words पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम, वीर may be compounded with collocative (समानाधिकारण) words. This is only to restrict the lead in the compound to these words. Thus पूर्व &c.—an older grammarian; अपर &c.—the other professor.

मित—। “विशेषणं विशेष्येण—” (७३६) इति सिद्धे समासे पूर्वादीनामेव विशेष्यता, वैयाकरणादीनामेव विशेष्यता इति नियमार्थम्, ततः पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्। पूर्व इति नाथं दिशिप्रयुक्तः शब्दः नाथपर इति ॥

दी—। “अपरस्याद्धे पश्चभावो वक्तव्यः” (वार्त्तिक)। अपरश्चासावद्धेश्च पश्चाद्धेः। कथम् ‘एकवीर इति? “पूर्वकालैक—” (७२६—२।१।४६) इति

The subject of comparison is compounded with such standards as व्याघ्र, सोम &c. if the basis of comparison is not mentioned. The rule is to give the lead to the विशेष in the compound. Thus पुरुष &c.—a tiger-like person, नृ &c.—a moon-like man. Words of the व्याघ्रादि class have to be gathered from usage. Why say सामान्य &c.—if the basis &c. ? Witness पुरुषो &c. where there is no समास because शूरः points out the सामान्य—basis.

मित—। उपमितं तोलितम् उपमेयमित्यर्थः। सामान्यं व्याख्यातं प्राक्। उपमितनिर्देशात् सामान्यशब्दीच्चारणाच्च व्याघ्रादय उपमानानि ॥ पूर्वसूचे इव इहापि उपमानशब्दा व्याघ्रादयो लक्षण्या तत्सदृशे वर्त्तन्ते, ततश्च उपमितस्य, उपमेयस्य इत्यर्थः, विशेषणानि सम्पद्यन्ते। तदेव ज्ञापयितुं वाक्ये प्राग्वत् इवशब्दस्य प्रयोगः ॥ पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः, ना सोम इव नृसोमः, इत्येवमादिषु व्याघ्रः सोम इत्यादीनि विशेषणानि, पुरुषो विशेष्यम्। पुरुषश्चासौ व्याघ्रश्च इत्याद्यनवयं विग्रहवाक्यम् ॥ “विशेषणं—” (७३६) इत्यनेन विशेषणस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते अनेन विशेष्यस्य पूर्वनिपाता विधोयते। तच्च यदि विशेषणं व्याघ्रादिषु दृश्यते तदैव नान्यथा। केऽसौ व्याघ्रादय इत्यपेक्षायासाह व्याघ्रादिः आह्वत्या प्रयोगरूपेण गण्यते इत्याकृतिगणः। शिष्टप्रयोगादनुसर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ प्रत्युदाहरणे शूर इत्यनेन शौर्यं सामान्यमुक्तमती न समासः ॥

७३६। विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ २।१।५७ ॥

दी—। भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बहुलं प्राग्वत्। नीलमुत्पलं नीलोत्पलम्। बहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यम्—कृष्णसर्पः; क्वचिन्न—रामो जामदग्नयः।

Differentiating epithets may be compounded with words denoting the differentiated, but there is no uniformity in this

matter. Thus नौलोत्पलम् in which the compound is optional, क्णसर्पः where it is obligatory, रामो जामदग्न्यः in which it is not allowed at all.

मित—। विशेष्यते पृथक्क्रियते अनेन इति विशेषणं भेदकम् । यद्विशेष्यते तद्विशेष्यं भेदकम् । नौलमिति भेदकं पीतोत्पलात् रक्तोत्पलाच्च उत्पलमिदं पृथक्-करोति ॥ बहुलमिति नानात्वबोधकम् । तदेव दर्शयति—नौलोत्पलमिति समास-विकल्पः, क्णसर्प इति नित्यः समासः, रामो जामदग्न्य इत्यसमास एव । “क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विकल्पः क्वचिदन्यदेव । विधिर्विधानं बहुधा समीच्य चतुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति ॥” ‘समानाधिकरणेन’ किम्? देवदत्तस्य गुरुः इत्यत्र नैतत् सूत्रं प्रवर्त्तते ॥

७३७ । पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमीराञ्च ॥

२।१।५८ ॥

दी—। पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः ।

The words पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम, वीर may be compounded with collocative (समानाधिकरण) words. This is only to restrict the lead in the compound to these words. Thus पूर्व &c.—an older grammarian ; अपर &c.—the other professor.

मित—। “विशेषणं विशेष्येण—” (७३६) इति सिद्धे समासे पूर्वादीनामेव विशेष्यता, वैयाकरणादीनामेव विशेष्यता इति नियमार्थम्, ततः पूर्वनिपातनियमार्थं सूचम् । पूर्व इति मायं दिशिप्रयुक्तः शब्दः नाप्यपर इति ॥

दी—। “अपरस्याद्धे पश्चभावो वक्तव्यः” (वार्त्तिक) । अपरश्चासावद्धश्च पश्चाद्धः । कथम् ‘एकवीर इति ? “पूर्वकालैक—” (७२६—२।१।४६) इति

बाधित्वा परत्वादनेन समासे 'वीरैकः' इति हि स्यात् । बहुलग्रहणा-
द्भविष्यति ।

In compounding by this rule, अपर changes into पश्च when
अर्द्ध follows. Thus पश्चाद्धः, the lower half. How can you have
एकवीरः ? The rule "पूर्वकालैक—" (726) does not apply ; because
एकः and वीरः being समानाधिकरण, the rule "पूर्वापर—", which comes
later, over-rules "पूर्वकाल—" and gives the lead to वीरः, thus
yielding वीरैकः । The fact is बहुलम् comes in here from the
preceding rule and justifies the anomalous form एकवीरः ।

मित— । प्रथमजन्म, चरमकृषिः, जघन्यजनः, समानशब्दः, मध्यदेशः, मध्यम-
पाण्डवः, वीरपुरुषः इत्याद्यपि द्रष्टव्यमुदाहरणेषु ॥ एको वीरः इति समासे तुल्यबल-
विरोधः । "पूर्वकालैक—" (७२६) इत्येकशब्दस्य, अनेन च वीरशब्दस्य, पूर्वनिपातः
प्राप्तः । इदं तु सूत्रं विन्यासे परं दृश्यते । तदनेन पूर्वस्य बाधे वीरैक इति भवति ।
दृश्यते च "इतः स राजन्यकमेकवीरः" इति प्रयोगः कालिदासस्य । तत् कौशल
समाधिः ? आह च 'बहुलग्रहणाद्भविष्यति' इति । पूर्वसूचात् बहुलमित्यनुवर्तते,
तेन च सिद्धमेकवीर इति इत्याशयः ॥

७३८ । श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ २।१।५८ ॥

दी— । "श्रेण्यादिषु स्वयर्थवचनं कर्तव्यम्" (वार्तिक) । अश्रेण्यायः
श्रेण्यायः कृताः श्रेणिकृताः ।

Words listed with श्रेणि leading may be compounded with
कृत &c. It should be noted that श्रेण्यादि words convey the
sense of च्चि when compounded by this rule. Thus श्रेणिकृताः
means that those that were previously unclassified have now
been classed together and punished or rewarded collectively.

मित— । श्रेष्ठादयः शब्दाः कृतादिभिः शब्दैः समस्यन्ते वा, समानाधिकरणत्वे सति ॥ एकेन शिल्पेन पश्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणिः । चिद्विप्रत्ययस्य योऽर्थः अश्रुततद्भावरूपः स इह वक्तव्यः । चिद्विप्रत्ययस्य अर्थः समासः इति फलितम् । समासिनेव चार्थस्य उक्तत्वात् न पुनश्चिद्विप्रत्ययः । तेन श्रेणौकृताः इति यत् बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते अपपाठ एव सः । श्रेणिकरणमिह पृथक्स्थितानामपि दण्डनादिषु तुल्यफलभागित्वेन व्यवस्थापनम् ॥

७३९ । क्तेन नञ् विशिष्टेनानञ् ॥ २।१।६० ॥

दी— । नञ् विशिष्टेन क्तान्तेन अनञ् क्तान्तं समस्यते । कृतञ्च तदकृतञ्च कृताकृतम् ।

A क्तान्त word may be compounded with itself having नञ् added and referring to the same object (collocative—समानाधिकरण) । Thus कृताकृतम्—done yet not done—referring to something that is only partly done.

मित— । अनञ् इति प्रथमान्तम्, तस्य पूर्वनिपातो नियस्यते । समासस्तु “विशेषणं—” (७३६) इति सिद्ध एव ॥ नञा, नञा एव न तु अन्येनापि केनचित्, विशिष्टः अधिकः नञ् विशिष्टः । यस्मिन् नञ् मात्रमधिकं सर्वमन्यत् समानं सः । एतेन ह्योरपि क्तान्तयोरिकैव प्रकृतिरिति लभ्यते । तथा च सिद्धञ्च तदभुक्तञ्च इत्यत्र सिद्धाभुक्तयोः समासे न नियमः, प्रकृतिभेदात् । तेन सिद्धाभुक्तम् असुक्तसिद्धमिति द्वावपि भवतः ॥ इह नञ् अन्यथात्वबोधकाव्ययमात्रस्योपलक्षणम् । तेन कृतञ्च तदपकृतञ्च कृतापकृतमिति भवत्येव नियमः ॥ ननु समानाधिकरणेन इत्यधिकृतमस्ति । कथञ्च कृताकृतयोः समानाधिकरणता ? यदेव अंशतः कृतं तदेव अंशतः अकृतम्, इत्यवयवगता कृताकृतता समुदाये आरोप्यते, समानाधिकरणता च सिद्धा भवति ॥

दी— । “शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः ।

Words like शाकपार्थिव are derived by the elision of the last member of certain compounds. Thus शाकपार्थिवः comes from शाकप्रियः पार्थिवः—a king fond of vegetables. The compound शाकप्रिय is समानाधिकरण with पार्थिव and drops प्रिय which is its last member. Similarly देवपूजको ब्राह्मणः देवब्राह्मणः ।

मित— । शाकः प्रियो यस्य स शाकप्रियः । अस्य तु समानाधिकरणेन 'पार्थिवः' इत्यनेन समासे उत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः ॥ नित्योऽयं लोपः तेन शाकप्रिय-पार्थिवः, देवपूजकब्राह्मणः, इत्यादयो न भवन्ति इति नागेशः ॥

७४० । सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ २।१।६१ ॥

दी— । सद्द्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन (८०७) महत् आकारः—महावैयाकरणः । 'पूज्यमानैः' किम् ? उत्कृष्टो गौः, पङ्कानुद्धृत इत्यर्थः ।

The words सत्, महत्, परम, उत्तम, उत्कृष्ट, may be compounded with what is honoured by the epithets. Thus सद्द्वैद्य—a good physician ; महा &c.—a great grammarian, महत् becoming महा by a subsequent rule (807). Why say पूज्यमानैः ? Witness उत्कृष्टो गौः, which means, a cow extricated from mud, and, therefore, no praise is implied ; the two stand uncompounded.

मित— । सदादयः पूजावचनाः प्रशंसावचना इत्यर्थः । येषामितैः पूजा गम्यते तैरिति समस्यन्ते समानाधिकरणत्वे सति । महान् वैयाकरणः इति विग्रहे "आत्महतः—" (८०७—६।३।४६) इत्यात्वे महावैयाकरणः । एवं परमवैश्वर्यः, उत्तमप्रस्तावः, उत्कृष्टवस्तु इत्यादि ॥ "विशेषणं विशेष्येण—" (७३६) इति सिद्ध एव समासः । वचनं तु गुणक्रियाशब्दैरपि समासे सदादीनामेव पूर्वनिपातनियमार्थम् इति हरदत्तः ॥ प्रत्युदाहरणे उत्कृष्टो गौः इत्यत्र उत्कृष्ट इति न पूजामाह किन्तु पङ्के सौदत उद्धारम् । इह उत्कृष्टो गौः इति वाक्यभुक्तं पूजाभावप्रदर्शनार्थं न

हि समासाभावज्ञापनार्थम् । तथा च “महापापमित्यादौ पूजाभावेऽपि विशेषणसमासी वीध्यः” इति नागेशः, “पूजाभावेऽपि विशेषणं विशेष्येण इति समासः” इति शब्दकौस्तुभः पदमञ्जरी च । तदत्र समासे उत्कृष्टगवः, गवुत्कृष्टः, गवीत्कृष्टः इति रूपाणि । यदि पूजा स्यात् उत्कृष्टगव इत्येकमेव रूपं स्यात् । गीत्वमुत्कृष्टता व्यभिचरति, उत्कृष्टता च गीत्वमित्यस्ति उभयथा समासप्राप्तिः ॥

७४१ । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ २।१।६२ ॥

दी—। गोवृन्दारकः । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्य-
प्रयोगार्थं वचनम् ।

Words referring to what is honoured may be compounded with वृन्दारक, नाग and कुञ्जर implying honour. Thus गी &c.— a fine cow. This समास is already available, because व्याघ्रादि is an open list to be filled in from usage. Hence the rule is to allow the mention of the basis of comparison.

मित— । वृन्दारकनागकुञ्जरशब्दा यदा पूजां गमयन्ति तदा यस्य पूजा गम्यते तत् एभिः समस्यते वा । तत्र वृन्दारकशब्दो देववाची, नागशब्दो गजवाची सर्पवाची च, कुञ्जरशब्दो हस्तिवाची । नञ्छेति स्वाभिधानेन पूजावचनाः, उपमानत्वेन प्रयुक्तास्तु पूजां गमयन्ति । तत् गौवृन्दारक इव इति विशदः । तथा सति वृन्दारकशब्दस्य व्याघ्रादिषु पाठादेव “उपमितं व्याघ्रादिभिः—” (७३५—२।१।५६) इति सिद्धः समासः किमेतेन सूत्रेण ? युक्तश्चैतत् यती व्याघ्रादयः प्रयोगादनुसर्त्तव्या न हि सूचकारिण निःशेषात् पठिताः । एतत् प्रत्याह सामान्यप्रयोगार्थं वचनमिति । “उपमितं—” इत्यत्र ‘सामान्याप्रयोगे’ इत्यस्ति । इह च सामान्यप्रयोगे अपि समासी विधीयते—गीकुञ्जरः स्थूलः ॥

७४२ । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ २।१।६३ ॥

दी—। कतरकृष्टः । कतमकालापः । “गोसृज्व चरणैः सह” इति जातित्वम् ।

The words कतर and कतम may be compounded with one of whom enquiry relating to caste or class is made. Thus कतर &c.—Which of you two is of the class Katha? कतम &c.—Which of you belongs to the class Kálápa? कठ and कालाप are taken as class by the Káriká “गीवञ्च—” ।

मित—। यस्य जातिगतः परिप्रश्नः कतरकतमशब्दाभ्यां ज्ञायते तेन सह तौ शब्दौ वा समस्येते ॥ भवतीः कतरः कठः इत्यर्थे भवतीः कतरकठः । भवतां कतमः कालापः इति भवतां कतमकालापः ॥ कठ इति ऋषिनाम । कठेन प्रीक्तः इति षिनिः । तस्य “कठचरकालुक्” (१४८७—४।३।१०७) इति लुकि कठः वेदशाखा-विशेषः । चरणः शाखा इति पर्यायशब्दौ । कठं तदाख्यं चरणमधीते इत्यण् । तस्य “प्रीक्तालुक्” (१२७४—४।२।६४) इति लुकि कठः कठशाखाध्येता । “गीवञ्च चरणैः सह” इत्यञ् लक्षण्याया चरण इति चरणाध्येता गृह्यते । तस्य जातिले कठ इति जातिः ॥ एवं कलापी ऋषिः । तेन प्रीक्त इत्यणि टिलीपि कालापः शाखा चरण इत्यर्थः । कालापमधीते इति अण्लुकि कालापो जातिः । इह सुद्विषु पुस्तकेषु कतमकलाप इत्यपपाठः ॥ ननु जातिपरिप्रश्ने एव उतमञ् विधीयते, तदनुक्तोऽप्येतस्मिन् जातिपरिप्रश्नो लभ्यते एव । तथाप्युच्यते ज्ञापनार्थम्—अन्यत्रापि उतमञ् भवति, समासस्तु अस्मिन्नेवार्थे नान्यत्र इति । तेन कतमः पण्डितो भवतामित्यत्र समासो न भवति । एवञ्च नागेशो मन्यते ॥ यद्वा—भवतीः कतरः कठः, भवतां कतमः कालापः इत्यादिषु कतरः कतमः इत्येतौ भवतीः भवताम् इत्येतार्थां सापेक्षौ । तेन असति सामर्थ्ये अप्राप्तः समासोऽनेन विधीयते । इत्यं वा इत्यन्तान्निदमसामर्थ्यम्—भवतीः कतरः भवतां कतमः इत्यत्र भवतीः भवताम् इत्येतौ कतरः कतमः इत्येतयो-र्विशेषणम् । ततः “सविशेषणानां न हृत्तिः” इति भाष्यकहचचनादसमासः, ऋद्धस्य राजमातङ्ग इत्यादिषु यथा । देवदत्तस्य गुरुकुलम् इत्यादिषु तु स्फुटा गमकता ततः सविशेषणस्यापि हृत्तिः इति भाष्यम् । एवमप्राप्ते समासि विधिः ॥

७४३ । किं क्षेपे ॥ २।१।६४ ॥

द्वी—। कुत्सितो राजा किंराजा, यो न रक्षति ।

When किम् implies censure, it may be compounded with the object censured. Thus किंराजा—a bad king—as applied to one that neglects the protection of his people.

मित—। किमित्यव्ययमनव्ययञ्च । अव्ययं तु निन्दायामपि दृश्यते । निन्दितेन सञ्च तत् वा समस्यते । कुत्सितो राजा इत्यर्थे किंराजा । “किमः क्षिपे” (२५५—५।४।७०) इति टच्प्रतिषेधः । प्रजानामरक्षणात् निन्दा ॥

७४४ । पीटायुवतिस्त्रीककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहृष्यक्षयणी-
प्रवक्तृश्रीद्वियाध्यापकधूर्त्तर्जातिः ॥ २।१।६५ ॥

A class-name may be compounded with the words पीटा, युवति, स्त्रीक, कतिपय, गृष्टि, धेनु, वशा, वेहृत्, वक्ष्यणी, प्रवक्तृ, श्रीद्विय, अध्यापक and धूर्त्त when these are collocative (समानाधिकरण) with it. Thus suppose our वाक्य is इभौ चासौ पीटा च, we now look forward.

मित—। जातिवाचकः शब्दः समानाधिकरणेन पीटाप्रभृतिना समस्यते । इभौ चासौ पीटा च इति विग्रहे—

७४५ । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ १।२।४२ ॥

A तत्पुरुष in which the constituents refer to the same object (collocative—समानाधिकरण) is called a कर्मधारय । Hence इभौ चासौ पीटा च is a कर्मधारय ; we now look further forward.

मित—। अधिक्त्रियेते गुणकर्मणौ अस्मिन्नित्यधिकरणं द्रव्यम्, पदार्थः । समानम् एकम् अधिकरणं द्वयोरपि पदयोः अस्मिन् समानाधिकरणः । तादृशस्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञां लभते । तत्पुरुषसंज्ञां तु न जहाति । द्वयोः संज्ञयोः समावेशः । अतएव भिन्नप्रकरणे कृतमेतत् सूत्रम् । बाधश्चेदिष्टः स्यात् इहैव तत्पुरुषाधिकारि

“समानाधिकरणः कर्मधारयः” इत्येतन्मात्रमुक्त्वा प्रथमलाघवं कुर्यात् ॥ प्रकृते एतावता इमौ चासौ पीटा च इत्यस्य कर्मधारयसंज्ञायाम्—

७४६ । पुं वत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ६।३।४२ ॥

दी— । कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात् पर ऊङ्भावो यस्मिंस्तथाभूतं पूर्वं पुं वत् । पूरणीप्रियादिषु अप्राप्तः पुं वद्भावो विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया ।

An attributive in the feminine, not ending in the affix ऊङ्, takes the corresponding masculine form when leading in a कर्मधारय and also when the affixes जातीयर् and देशीयर् follow. This enjoins the masculine form which was not available with an ordinal numeral or a word of the प्रियादि class following. Thus मह्ना etc.—the great ninth phase of the moon, कृष्ण &c.—the dark fourteenth phase, मह्ना &c.—a great favourite.

सित— । भाषितः प्रागुक्तः न तु भाष्यभाषः पुमान् येन स भाषितपुंस्काः शब्दः । यः शब्दः प्रथमं पुरुषमुक्त्वा सम्प्रति स्त्रियमाचष्टे सः । “स्त्रियाः पुं वत्—” (८३१—६।३।३४) इत्यत्र भाषितपुंस्काशब्दी व्याख्यास्यते । भाषितपुंस्काः शब्दः ऊङ्भिन्नस्त्रीप्रत्यययोगात् स्त्रियं चेत् वक्ति, तस्य पुं वत् रूपं स्यात् यदि स कर्मधारयस्य पूर्वपदं भवति, यदि वा स जातीयदेशीयराभ्यां प्रत्ययाभ्यां युज्यते इत्यर्थः ॥ “स्त्रियाः पुं वत्—” (८३१) इति सामान्यतो विहितः पुं वद्भावः तत्रैव सूत्रे “अपूरणीप्रियादिषु” इति प्रतिषिद्धः । कर्मधारये तु पूरणीप्रियादिष्वपि अनेन पुं वद्भावो भवति । तथा च महती नवमी इत्यत्र पुं वद्भावे “आन्महतः—” (८००—६।३।४६) इत्यात्वे च महानवमी ॥

दी— । तथा कोपघादेः प्रतिषिद्धः पुं वद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभाष्य्या । पञ्चमभाष्य्या । सौम्यभाष्य्या । सुकेशभाष्य्या । ब्राह्मणभाष्य्या । एवं पाचकजातीया । पाचकदेशीया । इत्यादि ।

Besides, in a कर्मधारय, and when जातीयर् or देशीयर् follows, provision is here made for the masculine form prohibited by the five rules beginning with “न कोपधायाः” (838—6. 3. 37). Thus पाचकस्त्री (कोपध); दत्त &c. (संज्ञा); पञ्चम &c. (पूरणी); स्त्री &c. (वृद्धि); सुकेश &c. (स्नाङ्ग); ब्राह्मण &c. (जाति) । पाचक &c. (कोपध)—(like a cook, as good as a cook).

मित— । सूत्रस्य प्रयोजनान्तरञ्च, “न कोपधायाः” (८३८) इत्यादि पञ्चसूत्रां प्रतिषिद्धस्य पुं वद्भावस्य कर्मधारयजातीयदेशीयेषु प्रतिप्रसवः । पाचिका स्त्री इति कर्मधारये “न कोपधायाः” (८३८) इति निषेधो निवर्तते । दत्तभाष्या पञ्चमभाष्या इति “संज्ञापूरण्यीश्च” (८३९) इत्यस्य व्यावृत्तिः । स्त्रीभाष्या इतीह “वृद्धि-निमित्तस्य—” (८४०) इति निषेधो बाध्यते । सुकेशभाष्या इति “स्नाङ्गश्चेत्” (८४१) इत्यस्य प्रतिप्रसवः । ब्राह्मणभाष्या इति “जातिश्च” (८४२) इत्यस्य । पाचिकातुल्या इत्यर्थे “प्रकारवचने—” (२०२४—१।३।६९) इति पाचिकाशब्दात् जातीयर्प्रत्यये पुं वद्भावः । ईषदसमाप्ता पाचिका इत्यर्थे, “ईषदसमाप्ता—” (२०२२—१।३।६७) इति देशीयर् पुं वद्भावश्च ॥

दी— । इमपोटा—“पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा” । इभयुवतिः । अग्नि-स्तोकः । उदश्वित्कतिपयम् । “गृष्टिः सकृत्प्रसूता”—गोगृष्टिः । “धेसुर्नव-प्रसूतिका”—गोधेनुः । वशा बन्धया—गोवशा । वेहद्गर्भघातिनी—गोवेहत् । बष्कयणी तरुणावत्सा—गोबष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठाध्यापकः । कठधूर्त्तः ।

In the rule “पोटा—” (744), पोटा is one with both male and female characteristics. पोटा इमौ gives इमपोटा with पुं वद्भाव and पूर्वनिपात of the class-name इम । Similarly इभयुवतिः । स्तोकः अग्निः a small fire. कतिपयम् उदश्वित् a little thin curd. &c. तरुण is well advanced towards maturity. &c.

मित—। इह षोढादयो विशेषणानि, जातिर्विशेष्यम् । “विशेषणम्—” (७३६—
२।१।५७) इति विशेष्यस्य परनिपाते प्राप्ते पूर्वनिपातार्थं वचनम् । स्त्री च पुमाञ्च
स्त्रीपुंसौ । “अचतुर—” (२४५—५।४।७७) इति निपातः । तौ लक्ष्येते सूच्येते
अनया इति करणे ल्युटि स्त्रीपुंसलक्षणा, या सनादिभिः स्त्रीति श्मश्रुप्रभृतिभिश्च
पुरुष इति प्रतीयते सा । षोढा इभी इति विग्रहे अनेन इभी इत्यस्य पूर्वनिपातः ।
“पुंवत्—” (७४६) इति पुंवद्भावः ॥ उदञ्चित् तक्रम् ॥ तरुणी बाल्ययौवनयो-
रन्तरा वर्चमानः । अतरुणवत्सा इति पाठे तरुणी बालः ॥ कठः प्राग्वाख्यातः
(७४२) ॥ कठधूर्त्त इत्येवमादिषु न हि कठत्वादिकं कुत्स्यते । तथा च कुत्सि-
तानि—” (७३२—२।१।५३) इत्यनेन न गतायंता ॥

७४७ । प्रशंसावचनैश्च ॥ २।१।६६ ॥

दी—। एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतल्लिका । गोमचर्चिका ।
गोप्रकाण्डम् । गवोद्भवः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरित्यर्थः । मतल्लिकादयो
नियतलिङ्गा न तु विशेष्यनिष्ठाः । जातिः किम् ? कुमारी मतल्लिका ।

A class-name may be compounded with words implying appreciation and referring to the same object with it (collo-
cative—समानाधिकरण) । Thus गो &c.—a fine cow. मतल्लिका &c.,
retain their gender and do not adopt the gender of what they
qualify. Why say जातिः ? Witness कुमारी &c., un-compounded.

मित—। जातिरिति विशेष्यं वर्चते, तस्य च पूर्वनिपातः । मतल्लिकादयः प्रशंसा
गमयन्ति । के पुनसे ? “मल्लिकीहमियाः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः । हसपाशतटाः
पादपालीमचर्चिकादयः ॥” एते नियतलिङ्गाः शब्दाः । ततो मतल्लिका चासौ गौश्च
इति विग्रहे गोमतल्लिकेति तुल्यं धेन्वां वृषभे च । तथा प्रकाण्डं चासौ गौश्च गोप्रकाण्ड-
मिति पुंसि स्त्रियाञ्च कौवमेव रूपम् ॥

७४८ । युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ २।१।६७ ॥

दी—। पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवति-

शब्दोऽपि समस्यते । युवा खलतिर्युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । युवजरती । युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात् सामानाधिकरण्यम् ।

The word युवन् leads when compounded with खलति, पलित, बलिन, जरती । The object of the rule is to restrict the lead to युवन् । What is enjoined of a प्रातिपदिक is enjoined of it in all genders. Hence युवति in the feminine may also be compounded with the lead restricted to it. Thus युवा &c.—a bald-headed young man, युवतिः &c.—a bald-headed young woman, with पुंवद्भाव of युवति (746). In युवजरती—young yet old—the same person having the characteristics of youth and age, such as darkness of the hair of youth, and wrinkles of age, &c., may be styled both young and old.

मित— । जातिरिति निवृत्तम् । युवा इति समानाधिकरणेन खलत्यादिशब्दन समस्यते ॥ युवा इत्यस्य खलत्यादिश्च विशेष्यविशेषणभावः अनियतः । वक्तृविवक्षया यः कश्चिदेषां विशेष्यं भवति अन्यो विशेषणम् । तदिह नियमः क्रियते—एभिः समासे युवा इति विशेषणं वा विशेष्यं वा पूर्वमेव निपतति न कदापि परम् ॥ इह स्त्रियां जरतीशब्दो गृह्यते, समानाधिकरणेन इति च वर्त्तते । कथं न युवा इत्यस्य जरती इत्यनेन समानाधिकरणता स्यात् ? उच्यते—एतदर्थं युवन्शब्दः स्त्रियां नियः । ज्ञाप्यते चानेन—सर्वत्र सूत्रे गृहीतानां प्रातिपदिकानां लिङ्गननियतमिति । अस्ति च परिभाषा “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” इति ॥ खलतिर्लुप्तकेशः पुरुषः । स्त्रियां ङीषि खलतीति । समासे युवतिशब्दस्य पुंवद्भावे युवखलती ॥ एवं युवजरती । तथा युवपलितः युवपलिता इत्यादि ॥ युवजरती इत्यर्थं युवतिशब्दे गृहीतेऽपि युवतीलजरतील्योः समानाधिकरणता दुर्लभा इत्याह युवत्यामेव इत्यादि । युवतिरेव इयं, जरतीलन्तु आगन्तुकी धर्म इत्यर्थः । तथा सति जरती इति युवतिरित्यस्य

विशेषणम्, निर्वाधा च समानाधिकरणता। विशेषणस्य जरतीशब्दस्य तु पूर्वनिपाते प्राप्ते (७३६) अनेन विशेष्यस्य युवतिशब्दस्य पूर्वनिपातः। पुंवाङ्गवि युवजरती ॥ किञ्च स्यात् यदि इह जरत्यां युवतिधर्मं उपलब्ध इत्येवं मन्येत ? तदा युवतिरिति विशेषणं जरतीति विशेष्यं भवति। “विशेषणं—” (७३६) इति विशेषणस्य च युवतिशब्दस्य पूर्वनिपाते युवजरतीति प्राग्बदेव रूपम्। अकृते जरतोयङ्गणे युवत्यां जरतोधर्मांरोपे जरदयुवतिः, जरत्यां युवतिधर्मांरोपे च युवजरतीति रूपद्वयं स्यात् ॥

७४८। कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ २।१।६८ ॥

दी—। भोज्योप्याम्। तुल्यश्वेतः। सदृशश्वेतः। अजात्या किम् ? भोज्य आदनः। प्रतिषेधसामर्थ्यात् विशेषणसमासोऽपि न।

Words formed with कृत्य affixes, the word तुल्य and its synonyms, may be compounded with a collocative (समानाधिकरण) word but not if it is a class-name. Thus भोज्य &c.—hot food, तुल्य &c.—white like it. Why say अजात्या ? Witness भोज्य आदनः—food that has to be chewed and eaten—uncompounded, आदन being a class-name. Here the prohibition bars also the समास by “विशेषणं—” (736).

सित—। कृत्यप्रत्ययान्ताः शब्दाः, तुल्यशब्दः तत्पर्यायशब्दाश्च, समानाधिकरणेन शब्देन समस्यन्ते, जातिवाचिना तु न ॥ उष्णं भोज्यमिति विग्रहे उष्णमिति विशेषणं भोज्यमिति विशेष्यम्। विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं वचनम्। एवं श्वेत इति विशेष्यम्, तुल्य इति सदृश इति च विशेषणम्। तस्य च परनिपातः ॥ आदन इति जाति-विशेष्यम्, भोज्यः चर्वणेन भक्ष्य इति विशेषणम्। ‘अजात्या’ इति विशेष्येण विशेषणस्य प्रतिषेधः समासः “विशेषणं—” (७३६) इतिसूत्रोपात्तसमासस्य प्रतिषेधे पर्यवस्यति, तदाह ‘विशेषणसमासोऽपि न’ इति ॥

७५०। वर्षो वर्षेन ॥ २।१।६९ ॥

दी—। समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः ।

A word meaning some colour may be compounded with another collocative word also meaning some colour. Thus कृष्ण &c.—dark and spotted.

मित—। वर्षा इति वर्षाविशेषवाची शब्दः । स तथाविधेन शब्दान्तरेण समानाधिकरणेन सह वा समस्यते ॥ सारङ्गश्विनः बहुवर्ष इत्यर्थः । स हि कर्णधीः कृष्णो वा लोहितो वा इत्येकवर्षीऽपि सन् सारङ्गत्वं न जहाति, भवति च तदा कृष्णवर्णः सारङ्गः लोहितवर्णः सारङ्ग इत्यादिस्तस्य व्यपदेशः । एवं कृष्णो लोहित इत्यादि विशेषणं सारङ्ग इति विशेष्यम् । समासस्तु “विशेषणं—” (७३६) इति न सिध्यति यावता कृष्णशब्दः कर्णशीर्षां चरणेषु वा पुच्छे वा वर्त्तमानः समुदाये ऋगश्ररीरे वर्त्तमानेन सारङ्गशब्देन नैव समानाधिकरणः ॥ इह तु अवयवे स्थिता कृष्णता समुदाये आरोप्यते, तेन च समानाधिकरणता लभ्यते । ततो “विशेषणं—” (७३६) इत्येव सिद्धः समासः, व्यर्थञ्चेदं सूत्रम् ॥ अथवा आरोपलब्धा समानाधिकरणता गौषी इति दृश्यतां, न मुख्या । तत् गौषेऽपि समानाधिकरणत्वे यथा वर्षस्य वर्षेन समासः स्यात् तदर्थं वचनम् ॥

७५१ । कङ्काराः कर्मधारये ॥ २।२।३८ ॥

दी—। कङ्कारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः । कङ्कार-जैमिनिः । जैमिनिकङ्कारः ।

Words listed with कङ्कार at the head are optionally given the lead in कर्मधारय compounds. Thus कङ्कारो जैमिनिः—purple-headed Jaimini—gives कङ्कार &c.

मित—। कङ्कारः पिङ्गलः । विशेषणमेतत् जैमिनेः । “विशेषणं—” (७३६) इति नित्ये पूर्वनिपाते विकल्पी विधीयते ॥ ‘कङ्काराः’ इति बहुवचनेन गणो लक्ष्यते । तदाह ‘कङ्कारादयः’ इत्यादि ॥

७५२ । कुमारः श्रमणादिभिः ॥ २।१।७० ॥

दी—। कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । इह गणे श्रमणा ‘प्रव्रजिता’ गर्भिणी इत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एतदेव ज्ञापकं बोध्यम् ।

The word कुमार may be compounded with words of the अमयादि class that are collocative with it. Thus कुमारी &c., with पु'वद्भाव of कुमारी। Feminine words अमया, प्रव्रजिता, गर्भिणी &c. are here found in this list. But कुमार; in the masculine cannot be collocative with them. Hence कुमार; must include कुमारी also and the latter has to be compounded, not the former, with these words. Thus the inference that some such परिभाषा as “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” exists.

मित—। कुमारशब्दः अमयादिग्रहे पठितेन समानाधिकरणेन शब्दान्तरेण वा समस्यते ॥ अमया भिन्नः स्त्री। स्त्रीत्वात् कुमारः इति पुल्लिङ्गेन समानाधिकरणता नास्ति। अतः कुमारीशब्दो गृह्यते। इयमेव प्रव्रजिता, गर्भिणी इत्यादिषु अपि इह पठितेषु शब्देषु गतिः ॥ विशिष्टः अधिकः। लिङ्गविशिष्टस्य येन केनचित् लिङ्गेन, तद्विधकप्रत्ययेन इत्यर्थः, अधिकस्य ग्रहणं प्रति “प्रातिपदिकग्रहणे—” (७४८ टीका) इति वा परिभाषा प्रागुक्ता तस्याः ज्ञापकमेतदेव एतदपि इत्यर्थः। “युवा खलति—” (७४८) इत्यनेनाप्ये तदज्ञाप्यते ॥ पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ॥

७५३। चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ २।१।७१ ॥

दी—। चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत्। गो-गर्भिणी। “चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक)। नेह—स्वस्तिमती गर्भिणी।

Class-names of four-footed animals may be compounded with the word गर्भिणी। Thus गौ &c. Note that class-names only are compounded, hence there is no समास in स्वस्तिमती गर्भिणी।

मित—। चत्वारः पादा एषां चतुष्पादः। “संख्यासु—” (८७९—५।३।१४०)

इति पादशब्दस्य लीपः समासान्तः । जातेरिव समासो न व्यक्तेः इति वार्तिककार्यः ॥ प्रलुदाहरणे स्वस्मिमतौति चतुष्यादपि न जातिः । तेनेदं गोविशेषस्य नाम, यथा नन्दिनीति । अती न समासः ॥ सर्वत्र गर्भिणी इति विशेषणम् । तस्य परनिपातार्थं सूत्रम् ॥

७५४ । मयूरव्यंसकादयश्च ॥ २।१।७२ ॥

दी— । एते निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूस्रः । उदक् च अवाक् च उच्चावचम् । निश्चितञ्च प्रचितञ्च निश्च-
प्रचम् । नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः । नास्ति कुतो भयं यस्य
सः अकुतोभयः । अन्यो राज्ञ राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् ।

Compounds like मयूरव्यंसक are तत्पुरुष irregularly derived. Thus मयूर &c.—a decoy pea-fowl, व्यंसक meaning a cheat ; उच्च &c.—high and low ; निश्च &c.—collected and hoarded ; अकिञ्चनः—Possessing nothing whatever ; अकुतो &c.—Suspecting danger from no-where ; राज &c.—Another king ; चित् &c.—Consciousness in the abstract.

मित— । मयूरव्यंसकादयः अविहितलक्षणास्तत्पुरुषा निपात्यन्ते । 'मयूरव्यंसक' इति इह निपातनाद्विशेषणस्य परनिपातः ॥ उच्चावचमिति चार्थे तत्पुरुषः, उदक्शब्दस्य उच्चभावः, अवाक्शब्दस्य अवचभावश्च, इति त्रीणि निपातनफलानि ॥ निश्चप्रचमिति निश्चितस्य निश्चभावः, प्रचितस्य प्रचभावः, चार्थे तत्पुरुषश्च, इति त्रीणि फलानि ॥ अकिञ्चन इति नञ् किम् चन इति विपदि तत्पुरुषः, अन्यपदार्थे तत्पुरुषश्च, इति द्वे फले निपातनस्य ॥ अकुतोभय इति तदेव ॥ राजान्तरमिति अन्तरशब्दो भिन्नवाची । विशेषणस्य परनिपातः । अस्त्रपदविग्रहो नित्यतां बोधयति ॥ चिन्मात्रमिति साच-
शब्दोऽवधारणे । चैतन्यसम्बन्धे अवधारणम् । विशेषणस्य परनिपातः ॥ सूत्रे चकारोऽवधारणार्थः । मयूरव्यंसकादय एव, अन्यः समासो न भवति परममयूरव्यंसक इति । विस्तरस्तु "तिष्ठद्—" (६७१—२।१।१७) इत्यत्र द्रष्टव्यः ॥

दी—। “आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये” (गणसूत्र) । अशनीतः पिवत इत्येवं सततं यत्नाभिधीयते सा अशनीतपिवता । पचतभृज्जता । खादतमीदता ।

One तिङन्त word is compounded with another तिङन्त word when ceaselessness of their action is implied and the compound means some thing different from the sense of the constituents. अशनीतपिवता—Some thing in which the cry “Eat and drink” is incessantly uttered. Similarly पचतभृज्जता—A function at which “Boil and bake” is constantly shouted. खादतमीदता—A function at which “Eat and be merry” is repeatedly uttered.

मित—। आख्यातं तिङन्तं पदम् । तिङन्तस्य तिङन्तेन तत्पुरुषो निपात्यते अन्यपदार्थे, तिङन्तबीधक्रिययोः सातत्ये नैरन्तर्यं धीत्ये ॥ अशनीतपिवता इति लीङन्तयोः समासः । अन्यपदार्थे इह ‘क्रिया’ काचित् । तस्याः स्त्रीत्वात् टापि अशनीतपिवता । एवमुत्तरतापि । पचतमीदता इत्यत्र मीदध्मिति वक्तव्ये निपातनात् मीदत इति । इह “एहीडादयोऽन्यपदार्थे” इत्यतः ‘अन्यपदार्थे’ इत्यनुवर्तते । तदेतत् “एहीङ्—” इत्यतः परं पाठ्यम् ॥

दी—। “एहीडादयोऽन्यपदार्थे” (गणसूत्र) । एहि ईड इति यस्मिन् कर्मणि तत् एहीङ्म् । एहिपचम् । उद्धर कोष्ठात् उत्सृज देहि इति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । असातत्यार्थमिह पाठः ।

एहीङ् &c. are compounded to mean some thing different from the meaning of the constituents. Thus एहीङ्म् is a function in which the phrase “come and sing in praise” is pronounced. Similarly एहिपचम्—A function in which “come and cook” is shouted. Similarly उद्धर &c.—A function at

which is shouted "Bring out from the room and distribute" ;
उद्धम &c.—A function at which is shouted "Exhale and in-
hale" or "Inflate and deflate." These are separately mentioned
here because ceaselessness is not implied by them.

मित— । इहापि तिङन्तस्य तिङन्तेन तत्पुरुषो निपात्यते अन्यपदार्थे, सातत्वं
तु नास्ति ॥ एहोडम् इति केचिदेहि ईङ् इति विगृह्णन्ति, केचिच्च एहि ईङ्गे इति ।
आये ईङ् इति लोटि रूपं परस्मैपदं तु निपात्यते । द्वितीये ईङ्गे इति लटिरूपं तस्य च
इह निपातनादीङ्दिशः ॥ इह अन्यपदार्थः 'कर्म' इति न 'क्रिया' इति । तस्य च
क्लीबत्वात् एहोडम् न एहीङ्गा ॥ उद्धर इति लोटि रूपम् ऊर्ध्वमानय इत्यर्थः । भूगर्भस्थे
कोष्ठे भाण्डं निधीयते । तस्माद्भ्रव्यादिकमादाय उत्सृज समागतेभ्यो देहि इति
यस्यामुच्यते सा उद्धरीत्सृजा क्रिया ॥ उद्धम निश्चसिहि विधम प्रश्चसिहि—कर्मणि
घटित्वा व्यायच्छस्—इति यस्यामुच्यते इत्यादि ॥ गये इदमेव प्रथमं पठितमन्यपदार्थे
इत्यनुवर्तनार्थम् ।

दी— । "जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये कर्त्तारञ्चाभिदधाति" (गण-
सूत्र) । जहि इत्येतत् कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ये गम्ये समासेन
चेत् कर्त्ता अभिधीयते । जहिजोडः । जहिस्तम्बः ।

जहि is compounded with its कर्म if frequency is implied, and
the compound refers to the speaker ; there is, however, no uni-
formity in the matter. Thus जहिजोडः &c.—One who fre-
quently shouts "sever connection." जहिस्तम्बः—One who
often says "destroy the trunk."

मित— । 'अन्यपदार्थे' इति वर्तते । जहीति लोटि रूपम् । कर्मणा जहीत्यस्यैव
कर्मणा । आभीक्ष्यामिह असन्नदुच्चारणं गमयति । कर्त्ता च कर्मसमेतजहिश्चो-
च्चारणक्रियायाः कर्त्ता । अयमेव कर्त्ता इह, अन्यपदार्थः । जुड वन्धने इत्यस्य घञि
जोडः वन्धनम् । 'जहि जोड' मुक्तवन्धनं कुरु इति यः असन्नदाह स जहि-
जोडः । एवं जहिस्तम्बः ॥

७५५ । ईषदक्लना ॥ २।२।७ ॥

दी— । ईषत्पिङ्गलः । “ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम्” (वार्त्तिक) ।
ईषद्रक्तम् ।

The word ईषत् may be compounded with a collocative word not ending in क्त् । Thus ईषत् &c.—slightly brown. It should be said that ईषत् is compounded with a गुणवचन word. Thus ईषद्रक्तम्—slightly pink—though रक्त has a क्त् ।

मित— । पिङ्गल इत्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ॥ समानाधिकरणेन इत्यस्ति ।
पिङ्गलतायास्तथा पिङ्गलतानिष्ठाया ईषत्तायाश्च भिन्नेऽप्यधिकरणे परस्परसम्बन्धेन
एकमेव अधिकरणम् ॥ अथवा असमानाधिकरणे एव विधिः ॥ कथमीषद्रक्तमिति ?
रक्तशब्दश्च क्कदन्तः । एवमाद्यर्थे वार्त्तिककारः ‘अक्लता’ इत्यपाकृत्य ‘गुणवचनेन’ इति
पठति ॥

७५६ । नञ् ॥ २।२।६ ॥

दी— । नञ् छपा सह समस्यते ।

The privative particle नञ् may be compounded with any सूचन word having syntactical connection with it. Thus with the statement न ब्राह्मणः we compound and look forward.

मित— । समानाधिकरणेन इति निवृत्तम् । जिदर्यं नञ् निषेधार्थकः ।
“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्वयं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञ्थार्थः षट् प्रकौर्त्तितः ॥”
न ब्राह्मण इति विग्रहे—

७५७ । नलोपो नञः ॥ ६।३।७३ ॥

दी— । नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ।

नञ् drops its न् before the last member of a compound.

Thus ज् being an इत्, the final form is अ । Hence the compound अत्राङ्गणः ।

मित—। “अलुगुत्तरपदे” (६५८—६।३।१) इत्यतः ‘उत्तरपदे’ इत्यनुवर्तते । न-
लीपे सति अकारमात्मवशिष्यते । ततश्च अत्राङ्गण इति रूपम् । ब्राह्मणसदृश
इत्यर्थः । निषिधादेव सादृश्यमिह प्रतीयते । नायं गौः इति वचनं गौसदृशं गवये
उपपद्यते न तु अत्यन्तमसदृशे लोष्ट्रे ॥

७५८ । तस्मान्नुडचि ॥ ६।३।७४ ॥

दी—। लुप्तनकाराङ्गज उत्तरपदस्य अजादेर्नुडागमः स्यात् । अनश्वः ।
अर्थाभावे अव्ययीभावेन सह अयं विकल्पते, “रन्नोहागमलघुसन्देहाः प्रयो-
जनम्” इति “अद्द्रुतायामसंहितम्” इति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेन
‘अनुपलब्धिः’ ‘अविवादः’ ‘अचिघ्नम्’ इत्यादि सिद्धम् ।

After नञ् has dropped न, the final member of the compound,
if beginning with a vowel, will have नुट् prefixed to it. Thus न
अश्वः gives अ अश्वः dropping न । Now अश्वः becomes नश्वः with नुट्
prefixed. Hence अनश्वः । This समास alternates with अव्ययीभाव
that implies privation, i. e., the absence of some thing, because
such alternation is seen in both भाष्य and वार्तिक । Thus the
भाष्य writes असन्देहाः with a तत्पुरुष in “रन्नीह—” and the वार्तिककार
has both अद्द्रुता, a तत्पुरुष, and असंहितम्, an अव्ययीभाव in the same
line in “अद्द्रुतायाम्—”— all in the sense अर्थाभाव । Hence
अनुपलब्धिः &c. are justified.

मित—। ‘उत्तरपदे’ इत्यस्ति । ‘अचि’ इति तद्विशेषणम् । “यस्मिन् विधिसदा-
दावलुग्रहणे” इति अचि इत्यस्य अजादौ इत्यर्थः । अजादौ उत्तरपदे अयं नुडविधिः ॥
ननु कस्यायं विधिः, पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य वा ? ‘अचि’ इति सप्तमीनिदेशात् “तस्मि-
न्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य” (४०—१।१।६६) इति पूर्वपदस्य नञः प्राप्नोति । ‘तस्मात्’

इति पञ्चमीनिर्देशात् “तष्मादित्युत्तरस्य” (४१—१।१।६७) इति अजादेरुत्तरपदस्य प्राप्नोति । किञ्च कर्त्तव्यम् ? “तष्मात्—” इति सूत्रं परत्वात् बलवत्तरम् । अत उत्तरस्य अयं विधिः । किञ्च “आदिः परस्य” (४४—१।१।५४) इति परस्य यो विधिः स परस्य य आदिवर्णस्यैव भवति । एवमुत्तरपदस्य आदेरची नुट् स्यात् इत्यर्थः सम्ययते ॥ अत्रापि सन्देहः अचः ‘स्थाने’ आदेशो नुट्, अत ‘प्राक्’ वा ‘परं’ वा आगमः ? “आद्यन्तौ टकितौ” (३६—१।१।४६) इति टिट् अयं नुट् अचः प्राक् आगमः । तेन न अचः इति विग्रहे नलोपि (७५७) अ अश्चः इति स्थिते नुडागमे अ नृश्चः इति जाते अनश्च इति रूपम् । अकृते परादित्त्वे अन्नश्च इति स्यात् ॥ कथं तर्हि “अविग्रससु ते स्थेयाः पितेव घुरि पुञ्चिष्णाम्” ? नञ्त्तत्पुरुषोऽयं परत्वादभावाद्ये नञः अव्ययीभावं वाधेत । तेन अविन्नः इति पुंसि स्यात् । समाधिनाह अव्ययीभावेन सह विकल्पते इति । विकल्पे प्रमाणम्—सन्देहस्य अभाव इत्यर्थे ‘असन्देहः’ इति पुंसि प्रयोगी भाष्ये, तथा द्रुताया अभाव इत्यर्थे ‘अद्रुता’ इति स्त्रियां प्रयोगी वार्तिके, तथा च संहिताया अभाव इत्यर्थे ‘असंहिताम्’ इति क्लीबे प्रयोगस्तत्रैव । आद्ययोस्तत्पुरुषः तृतीयोऽव्ययीभावः ॥

दी—। “नञो नलोपस्तिङ्ङि ज्ञेपे” (वार्तिक) । अपचसि त्वं जालम् ।
‘नैकधा’ इत्यादौ तु नशब्देन “सह सुपा” (६४६—२।१।४) इति समासः ।

If censure is implied, नञ् is compounded with a तिङन्त word and drops न । Thus अपचसि &c.—you cook badly &c. नैकधा &c. are compounds of न not नञ्, by the rule “सहसुपा” (649—2.1.4).

मित—। ‘सुपा’ इति वचनात् तिङन्तेन समासी न प्राप्नोति । तदनेन विधीयते । अपचसि कुत्सितं पचसि इत्यर्थः । न एकधा इति विग्रहे नायं नञ्, किन्तु अव्ययं तत्समानार्थको निरनुबन्धको नशब्द एवापरः । नञः समासे तु अनेकधा इत्येष भवति ॥

७५८ । नभ्राण्णपान्नवेदा नासत्या नमुचिनकुलनखनपुंसक-

नचत्वनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ६।३।७५ ॥

दी—। पादिति शतन्तः। वेदा इत्यस्यन्तः। न सत्याः असत्याः। न असत्या नासत्याः। न मुञ्चतीति नमुचिः। न कुलमस्य। न खमस्य। न स्त्री पुमान्। स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात्। न क्षरतीति नक्षत्रम्। क्षीयतेः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते। न क्रामतीति नक्रः। क्रमेर्डः। न अकमस्मिन्निति नाकः।

नञ् stands unaltered in नभाज्, नपात्, नवेदस्, नासत्य, नमुचि, नकुल, नख, नपुंसक, नक्षत्र, नक्र, नाक। पात् ends in श्ठ। वेदस् has असन् affixed. नासत्य, not inimical to the good. नमुचि—does not relinquish. नकुल—without a pedigree. नख—not allowed in heaven. नक्षत्र—does not move ; क्षत्र is irregularly derived from क्षि or क्षर। नक्र—does not stir ; the affix is ड after क्रम। नाक—having no room for sin.

मित—। भजते इति क्तिपि षाट्। न षाट् नभाट् नषाड् वा। “ब्रह्मसूज—” (२२४—८२।३६) इति जकारस्य षकारः। तस्य “भक्त्या जग्मोऽन्ते” (८४—८२।३६) इति ङकारः। तस्य च “वावसाने” (२०६—८४।५६) इति पच्चे टकारः॥ पातीति पात् शतन्तः। अन्ये तु क्तिपि निपातनात् तुक् इत्याहुः॥ वेत्तीति वेदाः। औषादिकः असन्। सत्सु साधवः सत्याः। बहुवचनं वैचिचार्यमिति नागेशः॥ चत्वारि एतानि पृथक्पदानि। सतस्यर्थे प्रथमा॥ मुञ्चतीति मुचिः। औषादिक इः॥ स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ। “अचतुर—” (२४५—५।४।३३) इति निपातः। न स्त्रीपुंसौ नपुंसकम्। स्त्रीपुंसशब्दस्य पुंसकभाव एकवचनत्वञ्च समुदायस्य निपात्यते। क्षियति क्षरति वा क्षत्रम्। अक्षि निपात्यते। क्षी इति दिवादिषु न पठितः। क्षीयते इति दीर्घपाठो दिवादीनामाकृतिगणत्वात्॥ अकं दुःखम्॥ नभाजि नपाति नवेदसि नासत्ये नमुचादिमु च सप्तषु नञ् प्रकृत्या स्वभावेन सह तिष्ठति नलीपादिविकारं न भजते इत्यर्थः। तेन नासत्यनाकयीर्न नुट्॥

७६०। नगोऽप्राणेष्वन्यतरस्याम् ॥ ६।३।७७ ॥

दी—। 'नग' इत्यल नञ् प्रकृत्या वा । नगाः—अगाः पर्वताः ।
'अप्राणिषु' इति किम् ? अगो वृषलः शीतेन ।

नञ् optionally stands unchanged in नग when it does not refer to an animate being. Thus a mountain may be termed नग or अग । Why say अप्राणिषु ? Witness अग; &c.—the servant has become stiff with cold—where न-लोप is compulsory, the reference being to the servant—an animate being.

मित—। न गच्छतीति नगः । गमेर्ङः । सप्तम्यर्थे प्रथमा । तदाह 'नग इत्यत्र' इति । अप्राणिषु इति विषयसप्तमी । 'नञ् प्रकृत्या' इत्यनुवर्त्तते । अप्राणिषु विषये यो नगशब्दः तस्मिन् नञ् प्रकृत्या वा इत्यर्थः ॥

दी—। "नित्यं क्रीडा—" (७११—२।२।१७) इत्यतः 'नित्यम्' इत्यनुवर्त्तमाने—

The अनुवृत्ति of नित्यम् being obtained from the rule "नित्यं क्रीडा—", we look forward.

मित—। उत्तरसूत्रेषु "कुगति—" (७६१) इत्यादिषु 'नित्यम्' इति सम्बध्यते इत्यर्थः ॥

७६१ । कुगतिप्रादयः ॥ २।२।१८ ॥

दी—। एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । "गतिश्च" (२२—१।४।६०) इत्यनुवर्त्तमाने—

The indeclinable कु, words that are technically called गति, and the particle प्र &c. are always compounded with words syntactically related to them. Thus कुपुरुषः—one of disagreeable features. The designation गति attaches itself to the following—

मित—। गतिप्रादिसाहचर्यात् कु इत्यव्ययं गृह्यते कुत्सितार्थकम् । नित्यः समासः इत्यस्वपदविग्रहः । गतिसंज्ञा क्रियायोगे एव भवति । प्रादीनामपि तदानौ-

मयं संज्ञा ॥ कुत्सितार्थः कुशब्दः, गतिसंज्ञकाः शब्दाः, अक्रियायुक्ताश्च प्रादयः नित्यं समर्थेन समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समाप्तो भवति ॥ इह “उपपदमतिङ्” (७८२—१।२।१९) इत्यतः ‘अतिङ्’ इत्यपकृत्य ‘गति’ इत्यनेन सम्बध्यते । तेन तिङन्तेन गतिर्न समस्यन्ते प्रकरोति. जरीकरोति, खाट् करोति इत्यादयः असमस्ताः एव ॥ की पुनर्गतिसंज्ञका इत्याकाङ्क्षायामाह—

७६२ । जर्थादिचिडाचञ्च ॥ १।४।६१ ॥

दी—। एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । जरीकृत्य । शुद्धीकृत्य । पटपटाकृत्य ।

Words listed with the indeclinable जरी, leading, and words ending in चि or डाच् are termed गति when they are connected with some क्रिया । Thus जरीकृत्य, having accepted, which is a compound of जरी with कृत्वा ; शुद्धीकृत्य, having transformed into white, which is a compound of शुद्ध with चि added and कृत्वा ; पट-पटाकृत्य, uttering a sound like पटत्, which is a compound of पटत् with डाच् added and कृत्वा ।

मित—। “उपसर्गाः क्रियायोगे” (२२—१।४।५९) इत्यतः ‘क्रियायोगे’ इत्यनु-वर्त्तते । जर्थादयः शब्दाः, चिप्रत्ययान्ताश्च, तथा डाच्प्रत्ययान्ताः शब्दाः क्रियायोगे गतिसंज्ञका भवन्ति । ततः “कुगति—” (७६१—२।२।१८) इति क्रियाया नित्यं समस्यन्ते । जरी इत्यङ्गीकारे । अङ्गीकृत्य इत्यर्थे जरीशब्दस्य कृत्वाशब्देन समासः । “समासेऽनञ्-पूर्वे—” (३३३२—७।१।३७) इति क्त्वा-प्रत्ययस्य ल्यवादेशः ॥ अशुद्धं शुद्धं सम्पद्य-मानं कृत्वा इत्यर्थे “कृभृत्क्रियोगे—” (२११७—५।४।५०) इति कृत्वाशब्दयोगे शुद्धशब्दात् चिप्रत्यये शुद्धः चि इति जाते, “अस्य चूँ” (२११८—७।४।३२) इति अकारस्य ईकारे चिलोपि च शुद्धी इति रूपम् । तस्य कृत्वाशब्देन समासे क्त्वा प्रत्ययस्य प्राग्वत् ल्यवादेशः ॥ पटत्-सदृशं शब्दं कृत्वा इत्यत्र पटदिति अव्यक्तस्य शब्दविशेषस्थानुकरणम् । ततः पटत् कृत्वा इति स्थिते “अथक्त्वा-नु-करणात्—” (२१२८—५।४।५७) इति डाच् । पटत् डाच् कृत्वा इति जाते ।

“डाच्चि बहुलं हे—” (८२—वा) इति द्विले—पठत् पठत् डाच् क्त्वा । ततः “नित्य-
नाच् ङित्ते—” (२१२८—वा) इति पररूपे पठत्पठत् डाच् क्त्वा । डाचो ङित्त्वात्
टिलोपि पठपठा क्त्वा । “कुगति—” (७६१) इति समासे ल्यवादेशे पठपठाक्त्य ॥
नैतत् परिण “अनुकरणञ्च—” (७६३) इत्यादिना गतार्थम् । पठदित्यनुकरणं न तु
पठपठेति, तेन वृथगग्रहणम् ॥

दी—। “कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् (वार्त्तिक) । कारिका क्रिया ।
कारिकाकृत्य ।

The word कारिका has to be counted as a गति । कारिका
means क्रिया work. • Thus कारिका &c.—having finished the
work.

मित—। कारिका-शब्दस्य गतिषु उपसंख्यानं परिगणनं कर्त्तव्यम् । कारिका
इति भावे खल्, तदाह क्रिया इति । कारिका क्त्वा इत्यर्थे कारिकाकृत्य कर्म समाप्य
इत्यर्थः ॥

७६३ । अनुकरणञ्चानितिपरम् ॥ ११४।६२ ॥

दी—। खाट्कृत्य । ‘अनितिपरम्’ किम् ? “खाडिति कृत्वा निर-
ष्टीवत्” ।

A word in imitation of an inarticulate sound is a गति in
connection with a क्रिया if not followed by इति । Thus खाट्कृत्य
uttering a sound like खाट् । Why say अनितिपरम् ? Witness
खाडिति क्त्वा ।

मित—। इति परं यस्मात् तत् इतिपरम् । न तथा अनितिपरम् । तादृशः
अनुकरणशब्दः क्रियायोगे गतिसंज्ञः स्यात् । ततश्च तथैव क्रियया नित्यसमासः ॥
खाट्शब्दे निष्ठौवनध्नेरनुकरणम् । इति-शब्दे परे गतिसंज्ञा नास्ति, ततः धातोः
प्रागेव प्रयोज्य इति नियमो न । तथा च ‘खाडिति क्त्वा’ ‘क्त्वा खाडिति’ यथेच्छं
भवति ॥

७६४ । आदरानादरयोः सदसती ॥ १।४।६३ ॥

दी— । सत्कृत्य । असत्कृत्य ।

सत् and असत् are गति when respectively implying honour and dis-honour in connection with some क्रिया । Thus सत्कृत्य having honoured ; असत्कृत्य having dis-honoured.

मित— । सदित्यन्वयं क्रियायोगे गतिसंज्ञं यदा आदरे वर्तते, असदिति च यदा अनादरे ॥

७६५ । भूषणेश्लम् ॥ १।४।६४ ॥

दी— । अलङ्कृत्य । 'भूषणे' किम् ? अलं कृत्वा ओदनं गतः, पर्याप्त-मित्यर्थः । "अनुकरणम्—" (७६३) इत्यादिलिसूली स्वभावात् कञ् विषया ।

अलम् is a गति in connection with a क्रिया when it implies decoration. Thus अलङ्कृत्य । Why भूषणे ? Witness अलं कृत्वा &c.— Left after having cooked enough food—where अलम् implies पर्याप्ति and therefore, not being a गति, is not compounded. The three rules beginning with "अनुकरणम्—" (763) naturally refer to the root क् ।

मित— । भूषण-पर्याप्ति-सामर्थ्या-प्रतिषेधाः अलमर्थाः । तत्र भूषणे क्रियायोगे अलमिति गतिसंज्ञकं भवति । अलङ्कृत्य प्रसाध्य इत्यर्थः ॥ कञ् विषयो यस्याः सा कञ्-विषया, गतिसंज्ञायां कञेवानुप्रयोज्य इत्यर्थः । संज्ञाभावे अनभिधानमेव इति तु न । तथा च वृत्तिकारः प्रयुङ्क्ते अलं सुक्ता ओदनं गत इति ॥

७६६ । अन्तरपरिग्रहे ॥ १।४।६५ ॥

दी— । अन्तर्हृत्य । मध्ये हत्वा इत्यर्थः । 'अपरिग्रहे' किम् ? अन्तर्हृत्वा गतः, हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः ।

The indeclinable अन्तर is a गति in connection with a क्रिया when there is no seizure implied. Thus अन्तर्हृत्य—Having killed

in the middle of flight. Why अपरिग्रहः? Witness the absence of समास in अन्तर्हत्वा गतः which means—went away having killed and carried off in the middle of flight.

मित—। आच्छिद्य नयनं परिग्रहः। न परिग्रहः अपरिग्रहः। तस्मिन् शब्दे अन्तरशब्दो गतिसंज्ञकः स्यात् क्रियायोगे ॥ अन्तर्मध्ये प्रयाणैकदेशे हत्वा प्राणैर्वियोज्य गतः अन्तर्हत्वा गतः ॥ यदा तु हत्वा इति प्राणैर्वियोज्य शब्दं च गृहीत्वा इत्यर्थः, तदा न गतिः ॥ प्रयोगदर्शनादनुमेयः प्रयोक्तुराशयः—समासि अपरिग्रहः असमासि परिग्रह इति ॥

७६७। कण्मनसौ श्रद्धाप्रतीघाते ॥ १।४।६५ ॥

दी—। कणोहृत्य पयः पिबति। मनोहृत्य। कणोशब्दः सप्तमी-प्रतिरूपको निपातः अभिलाषातिशये वर्तते। मनःशब्दोऽपि श्रद्धैव।

The indeclinables कणो and मनस् are गति in connection with a क्रिया when satiety is implied. Thus कणोहृत्य &c.—drinks till satiety. कणो looks like a सप्तम्यन्त word ; it is in fact an अव्यय meaning 'ardent desire.' मनस् too means the same.

मित—। कणो इत्यव्ययम्। साहचर्यात् मन इत्यपि अव्ययमेव। “मनश्चनः प्रेत्यनिधःशनैसः” इत्यव्ययगणो वर्द्धमानः ॥ श्रद्धायाः पयःपानप्रीतेः प्रतीघातः निहननम् अपाकरणमित्यर्थः। अभिलाषातिशयं हत्वा इत्यर्थं कणोहृत्यः। पयःपानात् परमभिलाषनिवृत्तिः तथापि आस्यं व्यादाय स्वपिति इतिवत् समाधेयम्। मनःशब्दोऽपि श्रद्धैव इति अव्ययेष्वेव अभिलाषातिशये एव इत्याशयः ॥

७६८। पुरोऽव्ययम् ॥ १।४।६७ ॥

दी—। पुरस्कृत्य।

The indeclinable पुरस् is a गति in connection with some क्रिया। Thus पुरस्कृत्य—Having placed in front.

मित—। अव्ययं यः पुरश्चन्दस्तस्य गतिसंज्ञा स्यात् क्रियायोगे ॥ ३ ।

नगरवाचिनः पुरश्चब्दस्य द्वितीयाया बहुवचने यत् पुरः इति रूपं तस्य संज्ञा ना भूत् ।
दानवानां पुरो दग्ध्वा भक्षसादकरोहिभुः ॥

७६६ । अस्तच्च ॥ १।४।६८ ॥

दी— । अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तंगत्य ।

The indeclinable अस्तम् is a गति in connection with some क्रिया ।
Thus अस्तंगत्य—Having dis-appeared.

मित— । अव्ययमिति वर्त्तते । अस्तमित्यनुपलब्धौ । अनव्ययस्य तु—शरवेगेण
रिपुं दूरमस्तं कृत्वा जघान ॥

७६७ । अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ १।४।६९ ॥

दी— । अव्ययमित्येव । अच्छगद्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा
उक्त्वा चेत्यर्थः । 'अव्यय' किम् ? जलमच्छं गच्छति ।

The indeclinable अच्छ is a गति in connection with गत्यर्थे roots
and the root वद । Thus अच्छ &c.—Moving towards, अच्छो &c.—
Shouting at. Why say अव्ययम् ? Witness जलम् &c.—plunges
into or makes for clear water.

मित— । अव्ययम् अच्छशब्दः अभिशब्दस्यार्थे वर्त्तते । अस्ति च अच्छशब्दो विशद-
शब्दस्यार्थे अनव्ययम् । तस्य तु क्रियायोगेऽपि गतिसंज्ञा न भवति । जलमच्छमित्यत्र
अच्छमित्यनि रूपम् । गतिसंज्ञायां निपातत्वे सुपो लुक् स्यात् ॥

७७१ । अदोऽनुपदेशे ॥ १।४।७० ॥

दी— । अदःकृत्य अदः कृतम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम्—अदः
कृत्वा अदः कुरु ।

The pronoun अदस् is a गति in connection with a verb but not
when used in instructing another. Thus अदःकृत्य &c.—This was
done by him after having done that. The rule does not apply

when another person is to be instructed ; thus अदः कृत्वा &c.—Do this after having done that.

मित—। अव्ययमिति नेह संबध्यते असम्भवात् । अदश्शब्दः क्रियायोगे गतिसंज्ञः स्यात् न चैत् परस्व अपूर्वबोधने प्रयुक्तः । मन्वे 'अदः कृत्य' इदं कामं कृत्वा तेन 'अदः कृतम्' इदमन्यत् कृतम् इति स्वयमेव कश्चित् पर्यालोचयति । इह अदःकृत्य इति गतिसंज्ञायां नित्यसमासः ॥ परप्रबोधने न संज्ञा । तथाहि—त्वम् 'अदः कृत्वा अदः कुरु' प्रथममिदं कुरु पश्चात् एतत् ॥

७७२ । तिरोऽन्तर्द्धौ ॥ १।४।७१ ॥

दी—। तिरोभूय ।

The indeclinable तिरस् is a गति in connection with some क्रिया when implying dis-appearance. Thus तिरोभूय ।

मित—। अन्तर्द्धिव्यधानं नेवयोरगोचरता । तस्मिन्नर्थे वर्त्मानं तिरस् इत्यव्ययं क्रियायोगे गतिसंज्ञं स्यात् । अन्तर्द्धौ किम् ? तिरो भूत्वा स्थितः, पार्श्वं तो भूत्वा इत्यर्थः ॥

७७३ । विभाषा कृजि ॥ १।४।७२ ॥

दी—। तिरस्कृत्य—तिरःकृत्य—तिरः कृत्वा ।

The गतिसंज्ञा of तिरस् is optional in connection with the root कृ । Thus, if तिरस् is a गति, we get स for विसर्गं optionally, resulting in तिरस्कृत्य and तिरःकृत्य ; if it is not a गति the only form is तिरः कृत्वा uncompounded.

मित—। पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते । तिरस् इत्यव्ययमन्तर्द्धौ विभाषा गतिसंज्ञं स्यात् । कृधात्वर्थयोगे गतिसंज्ञायां "तिरसोऽन्यतरस्याम्" (१५६—८।३।५२) इति विसर्जनतीयस्य वैकल्पिकः सः ॥

७७४ । उपाजेऽन्वाजे ॥ १।४।७३ ॥

दी—। एतौ कृजि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य—उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य—अन्वाजे कृत्वा । दुर्बलस्य बलमाधाय इत्यर्थः ।

The indeclinables उपजि and अन्वजि are optionally गति in connection with the root कृ । Thus उपजिकृत्य etc., which mean—Having imparted strength to the weak.

नित— । उपजि अन्वजि इति विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य बलाधाने वर्त्तेते । विभाषा कृजि इत्यस्ति, तदाह एतौ इत्यादि ॥

७७५ । साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ १।४।७४ ॥

दी— । कृजि वा गतिसंज्ञानि स्युः । “च्यर्थे इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । साक्षात्कृत्य—साक्षात् कृत्वा । लवणं कृत्य—लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनात् ।

Words, listed with the indeclinable साक्षात् leading, are optionally गति in connection with the root कृ the sense being that imparted by the affix चि । Thus साक्षात्कृत्य or साक्षात् कृत्वा—Having seen what was unseen ; लवणं कृत्य etc.—Having salted what was not salted. The म in लवणं कृत्य does not disappear because in the साक्षात् प्रभृति list लवणम्, उष्णम् &c. are listed with म attached.

नित— । विभाषा कृजि इत्यस्ति । तदाह कृजि वा इत्यादि । ‘च्यर्थे’ इतिसहैव अन्वयः—साक्षात्प्रभृतीनि च च्यर्थे कृजि वा गतिसंज्ञानि स्याः—इति । तेन साक्षात् कृत्वा, लवणं कृत्वा, इत्यादिष्वपि च्यर्थो लभ्यते ॥ मान्तत्वं निपातनादिति इहैव गण्ये मकारान्तपाठसामर्थ्यात् समासेऽपि मकारो न लुप्यते इत्यर्थः ॥

७७६ । अनत्याधान उरसिमनसो ॥ १।४।७५ ॥

दी— । उरसिकृत्य—उरसि कृत्वा, अभ्युपगम्य इत्यर्थः । मनसिकृत्य—मनसि कृत्वा, निश्चित्य इत्यर्थः । अत्याधानमुपश्लेषणम्, तल्लन । उरसि कृत्वा पाणिं शेते ।

The indeclinables उरसि and मनसि are optionally गति in

connection with the root कृ when no contact is implied. Thus उरसि etc. the sense being 'having accepted'; मनसि etc. meaning 'having resolved.' The संज्ञा is not available with अन्त्याधाने which is contact; thus उरसि etc.—Sleeps with hand on his chest.

मित—। विभाषा कृञि इत्यस्ति । उरसिमनसौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ अनत्याधाने वर्त्तते । प्रत्युदाहरणे तु अत्याधाने सप्तम्यन्तौ अनव्ययशब्दावितौ न निपातौ ।

७७७ । मध्ये पदे निवचने च ॥ १।४।७६ ॥

दी—। एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरन्त्याधाने । मध्येकृत्य—मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य—पदेकृत्वा । निवचनेकृत्य—निवचने कृत्वा, वाचं नियम्येत्यर्थः ।

The indeclinables मध्ये and पदे and the word निवचन are गति optionally in connection with कृ when no contact is implied. Thus मध्ये etc.—having exposed the middle (?), पदे etc.—having raised the foot (?), निवचने etc.—having restrained speech.

मित—। विभाषा कृञि इत्यस्ति अनत्याधाने इति चानुवर्त्तते । मध्ये पदे विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ मध्यपदशब्दयोरर्थे । निवचनमित्यव्ययोभावो वचनाभावार्थे । इद्वैव निपातनादिकारान्ता । मध्यं कृत्वा पदं कृत्वा निवचनं कृत्वा इति क्रमेणार्थः । नामेशस्तु "अन्त्याधाने इति चानुवर्त्तते तत्र चेषामिदन्तलं निपात्यते । सप्तमी तु न" इत्याह । अत्याधाने सप्तमीव—इत्स्मिन्ः पदे कृत्वा शिरः श्रिते इति ।

७७८ । नित्यं हस्ते पाष्णानुपयमने ॥ १।४।७७ ॥

दी—। कृञि । उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्ममित्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाष्णौकृत्य ।

The indeclinables हस्ते and पाष्णौ are गति optionally in connection with कृ when marriage or, according to others, mere

acceptance is implied. Thus हस्ते etc., having taken by the hand.

मित—। अनव्याधाने इति निवृत्तम्, क्वञि इत्यस्ति । हस्त पाशौ विभक्तिप्रति-
रूपकौ निपातौ हस्तपाणिशब्दयोरर्थे । एतौ क्वञि नित्यं गतिसंज्ञौ स्तः । नागिश्च
हस्तपाणिशब्दयोः समस्यन्तयोः “तत्पुरुषे क्वति—” (२७२—६।३।१४) इत्यल्लुक्माह ॥

७७९ । प्राध्वं बन्धने ॥ १।४ ७८ ॥

दी—। प्राध्वमित्यव्ययम् । प्राध्वं कृत्य । बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः ।
प्रार्थनादिना तु आनुकूल्यकरणे—प्राध्वं कृत्वा ।

The indeclinable प्राध्वम् is a गति in connection with क्व when restraint is implied. Thus प्राध्वं कृत्य implies that force has been applied in winning over or securing co-operation. Witness प्राध्वं कृत्वा when one is won over with entreaties.

मित—। क्वञि इत्यस्ति नित्यमित्यनुवर्त्तते । प्राध्वमितिसान्त्वयमानुकूलि
वर्त्तते । तच्चानुकूल्यं यदा बन्धनभयं प्रदर्शय लभ्यते तदा प्राध्वमिति नित्यं गतिसंज्ञकं
भवति क्वञि । इह लिपिकरप्रमाददुष्टः शब्देन्दुशेखरः पठति “इदं सान्त्वययं बन्धने-
नानुकूलि वर्त्तते” इति । तदसत् । आनुकूल्यमावमेवार्थः । बन्धनेनानुकूलि तु
‘बन्धने’ इति व्यर्थे स्यात् सूत्र । “अव्ययमानुकूलि वर्त्तते” इति काशिका शब्दकौस्तुभश्च ।
तथाच बन्धनाभावेऽपि कालिदासश्च “सभाजने मे भुजसूर्द्धुवाहुः सध्येतरं प्राध्वमितः
प्रयुञ्जते” इति ॥

७८० । जीविकोपनिषदावीपम्ये ॥ १।४।७९ ॥

दी—। जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा
उपनिषत्कृत्य । ‘औपम्ये’ किम् ? जीविकां कृत्वा ।

The words जीविका and उपनिषद् are गति in connection with क्व if comparison is implied. Thus जीविकाकृत्य—treating as livelihood, उपनिषत्कृत्य—treating like an Upanishad. Why say

औपसी—implying comparison. With ~~the~~ जोविकां कृत्वा—making a livelihood of it—which makes it actually the livelihood not merely like livelihood.

मित—। क्वञि इत्यस्ति । जीवयतीति जीविका जीवनीपायः । खल् कर्त्तरि । उपनिषत् वेदान्तविद्या । औपस्यमुपमाया भावः । औपस्ये विषये जीविकाशब्दः उपनिषच्छब्दश्च क्वञि नित्यं गतिसंज्ञः स्यात् । जीविका नाम सर्वप्राणिनानुस्रियते । तत् जीविकाकृत्य इत्यस्य अत्यन्ततो निषेय इत्यर्थः ॥ उपनिषच्च रहसि आख्यायते । तेन उपनिषत्कृत्य इत्यस्य सुगुप्तं कृत्वा इत्यर्थः । हावप्येतावथौ औपस्याल्लभ्येते ॥ प्रत्युदाहरणे जीविकां कृत्वा इति तच्चुक्तयनम् ॥ एवं “कुगति—” (७६१—२।२।१८) इत्यन्तं गतिसमासं निरूप्य प्रादिसमासं व्याचष्टे—

दी—। प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र वार्तिकानि—

The rule “कुगति—” (761) mentions प्रादि separately to provide for cases in which प्र etc. are not गतिः । Thus सुपुरुषः a fine-looking person. Here are the following Varttikas—

मित—। “कुगति—” (७६१—२।२।१८) इत्यत्र गतियहणेन प्रादयोऽपि गृह्येताः, अनर्थकं तेषां पृथग्यहणम् इति सा विज्ञायि । क्रियायोगे एव प्रादयो गतिसंज्ञका भवन्ति गतियहणेन च गृह्यन्ते नान्यथा । क्रियायोगाभावेऽपि यथा तेषां समासः स्यात् तदर्थमुच्यते ‘प्रादयः’ इति । शोभनः पुरुषः इत्यर्थे सुपुरुषः इति नित्यः समासः । प्रादितत्पुरुष इत्यस्य समासस्य नाम ॥

दी—। “प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया” (वार्तिक) । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ।

The particles प्र &c. are always compounded with a प्रथमान्त word when they mean ‘past’ &c. Thus प्राचार्यः means the late professor, the professor that is dead.

मित—। इह प्र इत्यस्य आचार्ये इत्यनेन नित्यः समासः । प्रशब्दस्य प्रगत

इत्यर्थः । गतशब्दस्य तु न समासः ॥ प्रशब्दस्य आचार्यशब्दं प्रति गतित्वं न सम्भवति अतो वचनम् ॥

दी— । “अत्याद्यथे क्रान्ताद्यथे द्वितीयया” (वार्त्तिक) । अतिक्रान्तो मालामतिमालः ।

The particles अति &c. are always compounded with a द्वितीयान्त word when they mean ‘surpassed’, ‘exceeded’ &c. Thus अतिमालः means over-passed the garland.

नित— । इह अतिशब्दस्य अतिक्रान्त इत्यर्थः । मालामित्युपसर्जनम् । नित्यः समासः । उपसर्जनरूपः । अतिमालः । देर्षेण मालां व्यतीत्य स्थितः, यद्वा सौरभसम्पद्धा मालां विजित्य स्थितः इत्यर्थः ॥

दी— । “अवाद्यथे क्रुष्टाद्यथे तृतीयया” (वार्त्तिक) । अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः ।

The particles अव &c. are always compounded with a तृतीयान्त word when they mean ‘cried down’ &c. Thus अवकोकिलः—cried down by a female cuckoo.

नित— । आत्मक्रोशनमिव क्रोशनं श्रुत्वा जिगीषया यदुच्चैस्तरं क्रोशनं तदवक्रोशनम् । अवशब्दस्य अवक्रुष्ट इत्यर्थः । कोकिलया इत्युपसर्जनम् । नित्यः समासः । उपसर्जनरूपः । अवकोकिलः ॥

दी— । “पर्यादयो ग्लानाद्यथे चतुर्थ्या” (वार्त्तिक) । परिग्लानोऽध्यनाय पर्यध्ययनः ।

The particles परि &c. are always compounded with a चतुर्थ्यन्त word when they mean ‘toiling’, ‘weary’ &c. Thus पर्यध्ययनः— toiling for study.

नित— । अध्ययनाय परिग्लानः अध्ययनमभिप्रेत्य परिग्लानः अध्ययनविषये परिग्लान इत्यर्थः । “क्रियाथोपपदस्य—” (५८१—२।३।१४) इति चतुर्थी ॥

दी—। “निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या” (वार्त्तिक) । निष्क्रान्तः कौशाभ्या निष्कौशाभिवः ।

The particles निर् &c. are always compounded with a पञ्चम्यन्त word when they mean ‘to come out of’, ‘to depart from’ &c. Thus निष्कौशाभिवः—departed from Kausambi.

नित—। पञ्चमीसाहचर्यादिह क्रमिकर्मकः । “अत्यादयः—” इत्यत्र तु सकर्मकः । ‘कौशाभ्याः’ इत्युपसर्जनम् । नित्यः समासः । उपसर्जनङ्गस्यः । निष्कौशाभिवः कौशाभ्या निर्गत्य नगरान्तरं प्रति अश्वानं प्रतिपन्न इत्यर्थः ॥

दी—। “कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः” (वार्त्तिक) । वृत्तं प्रति ।

The कर्मप्रवचनीय particles (546—1. 4. 83.) अनु &c. are not compounded. Thus वृत्तं प्रति stands as un-compounded.

नित—। अर्थविशेषे प्रादयः कर्मप्रवचनीयसंज्ञका भवन्ति (५४६—१।४।८३) । तदा “—प्रादयः” (७६१२।२।१८) इति समासः प्राप्नोति । स इह निषिध्यते ॥

७८१ । तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ३।१।८२ ॥

दी—। सप्तम्यन्ते पदे ‘कर्मणि’ इत्यादौ (२६६३—३।२।१) वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि । तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् । तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् ।

In some of the rules guiding affixes to roots, certain words appear with the सप्तमीविभक्ति, such as कर्मणि &c. in rules “कर्मस्थम्” (2913—3. 2. 1.) &c. These words refer to such things as ‘a pitcher’ &c. Such words denoting ‘a pitcher’ &c. are termed उपपद, the corresponding affixes being available only in presence of the उपपद ।

नित—। कृतप्रकरणस्थं सूत्रमिदम् । “प्रत्ययः” (१८०—३।१।१) इत्यधि-क्रियते “घातोः” (२८२६—३।१।८१) इति च । तेनप्रथमर्थे—घातोः प्रत्ययः स्यात् । ‘तत्र’ तस्मिन् प्रत्यये कर्त्तव्ये, विधायकसुत्रे यत् ‘सप्तमीस्थं’ तत्

‘उपपदं’ भवति, उपपदसंज्ञां लब्ध्वा उपतिष्ठते ॥ किमिदमुपपदमिति ? पद-
मिति सुबन्तं तिङन्तश्च । उप समीपे उच्चारितं पदम् उपपदम् । सानीयश्च
अन्वयकृतम् । अतो यस्य प्रत्ययार्थेन अन्वयः तदुपपदम्, तच्च तस्मिन् प्रताये समर्थम् ॥
अथ सप्तमीस्थमित्यस्य कोऽर्थः ? सप्तमीति सप्तम्यन्तं पदम् । तस्मिंस्तिष्ठतीति सप्तमीस्थम् ।
“सुपि स्थः” (२९१६—३।२।४) इति कः । किञ्च तस्मिन् पदे तिष्ठति ? यत् तस्य पदस्य
वाच्यं तदेव तस्मिन् तिष्ठति । एवं सप्तमीस्थमित्यस्य सप्तम्यन्तपदवाच्यं द्रव्यं सुखोऽर्थः ।
इदमिह उपपदमित्युच्यते । तदनेन पदेन केनचित् भाव्यम् । द्रव्यञ्च पदं न स्यात् इति
सुखार्थवाच्ये लक्षणया सप्तम्यन्तपदवाच्यद्रव्यस्य वाचकशब्दः सप्तमीस्थमित्यनेन गृह्यते ॥
एतच्च दृष्टान्तगर्भेश्च व्याख्यानेन परिष्करोति—“कर्म्मण्यण्” (२९१३—३।२।१)
इत्यण्विधायकं सुबन्तम् । इह ‘कर्म्मणि’ इति सप्तम्यन्तम् । प्रथमार्थे सौवी सप्तमी । अत्र
पदे वाच्यत्वेन स्थितः ‘कुम्भः’ इति द्रव्यम् । अस्य च कर्म्मरूपेण वाचकं ‘कुम्भम्’
इति पदमिह ‘उपपदम्’ । प्रत्यये कर्त्तव्ये उपपदमुपतिष्ठते इति ‘वत्’-शब्द-व्याख्याने
उक्तम् । तदसत्यस्मिन्नुपपदे एष प्रत्ययो न स्यात् । तदाह तस्मिंश्च सत्येव
इत्यादि ॥

७८२ । उपपदमतिङ् ॥ २।२।१८ ॥

दी— । उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते, अतिङन्तश्चायं
समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं
प्रक्रियावाक्यम् । ‘अतिङ्’ किम् ? मा भवान् भूत् । “माडि लुङ्”
(२२१६—३।३।१७५) इति सप्तमीनिर्देशात् माङ् उपपदम् ॥

An उपपद ending in a सुप् is always compounded with what is syntactically connected with it, but not with a तिङन्त word as the last member of the compound. Thus कुम्भकारः, meaning one who makes pitchers, a potter. Here the exposition is the unusual one कुम्भ अस् कार which cannot be used in ordinary language. Why say अतिङ्—not with a

तिङन्त word final? Witness ना and भूत् uncompounded in ना भवान् भूत्, though by the rule “माङि—” (2219) माङ् is an उपपद, and should have been compounded with भूत् ।

नित— । तिङ् इति तिङन्तम् । इह भाष्यं ‘अतिङ्’ इति योगो विभज्यते, पूर्वसूत्रात् ‘गति’ इति च पृथक् क्रियते । तेन “गतिः” “उपपदम्” “अतिङ्” इति द्विसूत्री प्राप्ता । ‘सुपा’ इति निहत्तम् । अतिङ् इति द्वयोरपि पूर्वयोः सम्बन्धते । व्याख्यानञ्च—“गतिः समर्थेन समस्यते अतिङ्” “उपपदं समर्थेन समस्यते अतिङ्” इति । तत्र अतिङिति कस्य विशेषणम् ? न हि समासे पूर्वपदे स्थितयोः गत्युपपदयोः, गतिषु तिङन्तशब्दाभावात् । यथा च नागेशो मन्यते तथा नापि अतिङ् इति अतिङा, अतिङन्तेन उत्तरपदेन, इत्यर्थे लुप्ततृतीयाकम्, भाष्यं “केनेदानौ समासः” इति प्रश्ने “समर्थेन” इति वचनात् । यद्धि सूत्रे तृतीयान्तं तेनैव उत्तरपदेन समासो भवति । तत् तृतीयान्तशब्दाभावे एव “केनेदानौ समासः” इति प्रश्नः सङ्गच्छते “समर्थेन” इति च उत्तरं भवति । तथा च “सह सुपा” इत्यत्र योगविभागेन “सह” इति तृतीयान्त-विरहिते सूत्रे लब्धे “सुप् समस्यते । केन सह ? समर्थेन” इत्युक्तं भाष्ये । अत्र इह लुप्ततृतीयापक्षे प्रश्नावकाश एव न स्यात्, सत्यपि “अतिङा” इत्येव उत्तरं स्यात् इति हि नागेशस्याभिप्रायः । भवतु, “समासः” इत्यधिकृतमस्ति तस्यैवेदं विशेषणं भविष्यति । तदाह “अतिङन्तश्चार्थं समासः” इति । अग्रमाशयः—अविद्यमानं तिङ् तिङन्तम् अस्मिन् अतिङ्, समास इत्यस्य विशेषणमेतत् । उपपदस्य सुबन्तत्वात् उत्तरपदविशेषणत्वे पर्यवसानम् ॥ कुम्भकार इति कर्मण्यण् (२२१९—३२१) इत्यण् प्रत्ययः । कुम्भशब्दस्य कारशब्देन नित्यसमासः । कुम्भं करोतीति व्याख्यानमात्रं न विग्रहः लौकिकविग्रहः प्रयोगार्ह इह नास्तीव । अलौकिके वाक्ये अस् इति षष्ठी क्वयोगा कर्मणि ॥ “माङि लुङ्” (२२१९—३११७५) इत्यत्र माङ् उपपदम् । तस्य तिङन्तेन समासे मा भूत् इति नित्यं समासः स्यात्, ततो ‘भवान्’ इति मघेर प्रयोगो न स्यात् ॥

दी— । ‘अतिङ्-ग्रहण’ ज्ञापयति—“सुपा” (६४६—२११४) इत्येत-
च्चेहानुवर्त्तते इति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक् कृत्य ‘अतिङ्-ग्रहण’

तत्रापकृष्यते, “सुपा” इति च निवृत्तम् । तथाच “गतिकारकोपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुवृत्पत्तेः” (परिभाषा) इति सिद्धम् । व्याघ्री । अश्व-क्रीती । कच्छपी ॥

The prohibition अतिङ्—not with a तिङन्त word as final—implies that the general maxim “सुपा” (649—2.1.4) does not attach itself to this rule. In the former rule (761—2. 2. 18) again, गति is detached and taken along with अतिङ्, also “सुपा” is counter-manded. Hence we practically arrive at the Paribhasha “गतिकारक—” —गति, कारक and उपपद are compounded with कृदन्त words but before सूची words take सुप् । Thus व्याघ्री, which is an उपपदसमास of आ and घ्र and then गतिसमास of वि and आघ्र, the feminine symbol and सुप् coming in after the compound is finally formed. Similarly अश्वक्रीती is a compound of अश्वेन—which is a कारक, विङ्, कारण—and क्रीत with no feminine symbol or सुप् attached. In कच्छपी too the समास is of कच्छेन—an उपपद—and प without any feminine symbol or सुप् ।

मित—। अतिङ् इति गत्युपपदयोर्न विशेषणं परन्तु उत्तरपदद्वारा समास विशेष्यगति इत्युक्तं प्राक् । परं “सुपा” इत्यधिकारात् उत्तरपदे तिङ्ः प्रसङ्ग एव नास्ति कुतो निषेधः ‘अतिङ्’ इति ? तदाह अतिङ् ग्रहणमित्यादि । अथमाशयः—अस्मादेव ‘अतिङ्-ग्रहणादनुमोयतै गतिसमासो उपपदसमासो च ‘सुपा’ इत्यस्य न सत्त्वन्वः । उत्तरपदे सुवृत्पत्तेः प्रागेव समासो भवति । अतएव प्राग्लौकिक-विग्रहे कुम्भ अस् कार इति कारशब्दः अविभक्तिकाः प्रयुक्तः । एतच्च प्राचां “गतिकारको—” इति परिभाषायः अनुकूलम् । अथच्च परिभाषार्थः—गतिः कारकस्य उपपदस्य च कृदन्तेन सह नित्यसमासो वाच्यः, स च समासः कृदन्ते सुवृत्पत्तेः प्रागेव भवति । स्त्रीप्रत्यययोगः सुवृत्पत्तेः समासात् परं क्रियते । तथाहि

व्याजिप्रति इयमित्यर्थे व्याङ्पूर्वात् प्राधातोः स्त्रियां क-प्रत्यये प्रथमं वे
 आङ्ग्र 'प्र' इति निर्विभक्तिनेन क्कदन्तेन तत्पुरुषः। तत्पुरुषः पुनस्त्रिपदेन
 न भवति इति आङ्गो 'प्र' इत्यनेन उपपदसमासे कृते, वेराप्र इत्यनेन
 गतिसमाप्तः क्रियते। तेन जातं 'व्याप्र' इति निर्विभक्तिकं रूपम्, व्याजिप्रतीय-
 नित्यर्थस्तु नाथातः। तमर्थं प्रति यतमानेन प्रथमं स्त्रीत्वस्य लिङ्गमासङ्गनीयं ततः
 कर्तृत्वस्य। तेन जातिलक्षणे ङीषि (५१८—४११६३) सुपि च व्याघ्रौ।
 सुवुत्पत्तेः परं समासे तु 'प्र'-शब्दे सुव्योगात् पूर्व लिङ्गयोगः। ततो 'प्र'-
 शब्दस्य जातिपरत्वाभावात् टावेव। तेन जातं 'प्रा' इति। समासे 'व्याप्रा'
 इति। व्याप्रीति तु न सिद्धति ॥ एवम् अश्वेन क्रीता इत्यर्थे प्रथमम् 'अश्वेन
 इत्यस्य 'क्रीत' इति निर्विभक्तिनेन क्तान्तेन समासः। तेन 'अश्वक्रीत' इति जाते
 स्त्रीत्वार्थं कर्मत्वार्थञ्च लिङ्गयोगः सुव्योगश्च। ततः 'क्रीतात्' करणपूर्वात्" (५०६
 —४११५०) इति ङीषि सुपि च अश्वक्रीतौ। सुवुत्पत्तेः परं समासे अश्व-
 क्रीता इति स्यात् ॥ कच्छेन पिवति इयमित्यर्थे कच्छेन इति सुबन्तोपपदे पा-
 धातोः "सुपि स्थः" (२९१६—३१२४) इति योगविभागात् स्त्रियां कप्रत्यये
 प्रथमं कच्छेन इत्यस्य 'प' इति निर्विभक्तिनेन क्कदन्तेन समासः। तेन कच्छप
 इतिरूपे जाते स्त्रीत्वार्थे ङीषि ततः सुपि कच्छपी। सुवुत्पत्तेः परं समासे तु 'कच्छपा'
 इति स्यात् ॥ इह सर्वत्र टावुत्पत्तेः परं समासे स्त्रीत्वस्य समासे जन्तर्भावात्
 स्त्रियामेव प्रातिपदिकं वर्त्तते परन्तु अदन्तत्वाभावात् ङीष् न भवति ॥

७८३। अमेवाव्ययेन ॥ २।२।२० ॥

दी-। अमेव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेव अव्ययेन सह समस्यते।
 स्वादुङ्कारम्। नेह—“कालसमयवेलाद्य तुमुन्” (३१७६—३।३।१६७); कालः
 समयो वेला वा भोक्तुम् ॥ 'अमेव' इति किम्? अयं भोजम्—अयं
 भुक्त्वा। “विभाषाप्रथमपूर्वेषु” (३३४५—३।४।२४) इति क्त्वायामुलौ।
 अमा च अन्येन च तुल्यविधानमेतत् ॥

An उपपद is not compounded with an indeclinable क्त

cept with णसुल् if the उपपद is enunciated with णसुल् alone then the समास is obligatory. Thus खादुङ्कारम्—having weakened—is a नित्यसमास with अस् (णसुल्)। But there is समास with भोक्तुम् in कालः &c.—though भोक्तुम् is an अव्यय कालः &c. are उपपद। Why say अमैव—enunciated with णसुल् alone? Witness the uncompounded form in अये &c. cause by “विभाषाये—” (3345—3. 4. 24) the उपपद arises in connection with णसुल् alone, but with णसुल् as well as क्त्वा।

मित—। उपपदमित्यस्ति। ‘अस्’ इति णसुल्खसुञ्चौ। ‘अमैव’ इत्युपपद-
शेषणम्। अना एव यत् उपपदम्, अना एव सह यस्य उपपदत्वम्, येन
येण अस् एव केवलं विधीयते तत्र यत् उपपदं तत्, इति फलितम्। तदाह
मैव तुल्यविधानं यत् उपपदं तत् इति ॥ ‘अव्ययेन समस्यते’ इत्युच्यते।
। अव्ययेन ? प्रसङ्गात् अना इति लभ्यते। अमैव तुल्यविधानले अव्ययान्तरं

उपपदत्वमैव नास्ति कुतः समासकोन ? तर्हि यत्र णसुल् च अस् च विधीयते तत्र
येन समासनिवृत्तार्थमिदम् ॥ ‘तदेव समस्यते’ इत्युच्यते ‘तत् समस्यते’ इति
नोक्तम्। कुतोऽयमेवकारः ? पूर्वसुल् उपपदमात्रस्य समास उक्तः, तस्य
यथेनापि सिद्धः समासः। एवं सिद्धे सति यत् पुनरिह उपपदविशेषस्य
शासविधानं, तन्नियमाद्यै भविष्यति, ईदृशमेवोपपदमव्ययेन समस्यते नास्ति।

आह तदेवेति ॥ खादुङ्कारम् इति खादुश्च्चे निपातनात् सकारान्ते उप-
कारमिति णसुला नित्यसमासः। “खादुमि णसुल्” (३३४७—३।४।२६)
त णसुला एव तुल्यविधानमिहोपपदम् ॥ अव्ययान्तरेण उपपदं न समस्यते। तथा
कालादीनां तुमुना उपपदत्वं न तु अना तेन न समासः ॥ अये भोजम् इति
तुल्प्रत्ययेन क्त्वाप्रत्ययेन च तुल्यविधानमुपपदं न तु अमैव, तेन न समासः ॥ उपपद-
शास एवेह नियम्यते। गतिसमासस्तु येन केनचिदव्यययेन भवति। तेन निश्चित्य
भगन्तुम् इत्यादयो निर्वाधाः ॥

७८४ । तृतीयाप्रभृतौन्यन्यतरस्याम् ॥ २।२।२१ ॥

दी— “उपदंशस्तृतीयायाम्” । (३३६८—३।४।१०) इत्यादिन्युपपदानि अमन्तेन अव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपादशं भुङ्क्ते—मूलकोपदंशम् । उच्चैःकारम् ॥

Upapadas enunciated in the rules commencing with “उपदंशः—” (3368—3. 4. 47) are optionally compounded with the corresponding अमन्त indeclinable. Thus मूलकेन &c. uncompounded and मूलकोप &c. compounded. Again in उच्चैः &c. उच्चैः is an उपपद by “अव्यये—” (3381—3. 4. 59) but it is enunciated along with णमुल् and ङा as well ; yet it is optionally compounded with णमुल् by this rule.

मित— ‘अनेव’ इत्यनुवर्त्तते, अर्थस्तु ‘अनेव समासः’ इति । इह तृतीयाप्रभृतिषु यानि अनेव तुल्यविधानानि तेषां पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्, यानि तु अना च अन्तेन च तुल्यविधानानि तेषामप्राप्ते विकल्पः । मूलकेन इत्यादीनां नित्ये प्राप्ते विकल्पः, उच्चैःकारमित्यत्र “अव्यये—” (३३८१—३।४।५९) इति क्त्वाप्रत्ययेन णमुला च तुल्यविधानत्वात् अप्राप्ते ॥ अनेव समासो नात्येन । तथा हि “पर्याप्तिवचनेषु—” (३१७८—३।४।६६) इति तृतीयाप्रभृतिषु पठ्यते, परं तुमुनोऽयं विधिः न णमुलः । तेन न समासः—पर्याप्ती भोक्तुम् ॥

७८५ । क्त्वा च ॥ २।२।२२ ॥

दी— । तृतीयाप्रभृतौन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैः-कृत्य—उच्चैः कृत्वा “अव्ययेऽयथाभिप्रेत—” (३३८१—३।४।६६) इति क्त्वा । ‘तृतीयाप्रभृतीनि’ इति किम्? अत्र कृत्वा । खलु कृत्वा ।

Upapadas enunciated in the rules commencing with “उपदंशः—” (3368—3.4.47) are optionally compounded with the corresponding क्त्वान्त indeclinable. Thus उच्चैः &c.—Aloud.

The क्त्वा is by “अन्वये—” (3381—3. 4. 59). समास is not available outside the range ढतीया प्रभृति । Thus अक्षं कृत्वा &c.—need not be done. The क्त्वा is by “अलंखत्वाः—” (3316—3.4.11) which precedes “उपदंशः—” (3368—3.4.47)

मित—। ‘क्त्वा’ इति क्त्वा-शब्दस्य ढतीयेकवचनम् । धातु-शब्देन धात्वधि-काराक्तः प्रत्ययोऽपीह गृह्यते । तेन “आतो धातोः” (२४०—६।४।१४०) इत्याकार-लोपे ‘क्त्वा’ इति रूपम् । तथा अन्यत्रापि “—क्त्वा ल्यप्” (३३३२—७।१।३७) इति । ‘ढतीयाप्रभृतीनि’ इति सर्वमस्ति । “अन्वयेऽयथा—” इति ढतीयाप्रभृतिषु सूत्रम् । अतो विकल्पः । अप्राप्ते विकल्पः । ढतीयाप्रभृतिषु यत्र यत्र क्त्वा विधायते तत्र तत्र वैकल्पिकः समासः । तिथ्यक् कृत्वा—तिथ्यक्कृत्य ॥ अलं कृत्वा इत्यादिषु. “अलंखत्वाः...” (३३१६—३।४।१८) इति क्त्वा, स च ढतीयादीनां पूर्ववर्ती विधिः अतो न समासः ॥

७८६ । तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ॥५।४।८६॥

दी—। संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तः अच् स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।

The affix अच् is the समासान्त of a तत्पुरुष beginning with a numeral or an indeclinable and ending with अङ्गुलि । Thus द्वाङ्गुलम्—measuring two finger-breadths ; निरङ्गुलम्—projecting both ways when grasped with the fingers.

मित—। अच् इत्यनुवर्त्तते । संख्याव्ययादेस्तत्पुरुषस्य अन्तावयवः अच् स्यात् अङ्गुलेः परम्, इत्यन्वयः । यद्वा—संख्याव्ययादेस्तत्पुरुषस्य यो अङ्गुलिशब्द उत्तरपदम् तस्मात् अच् स्यात् समासान्तः । आद्यं तत्पुरुषस्य इति समासान्तापेक्षया षष्ठी, द्वितीयं अङ्गुल्यपेक्षया । उभयत्र अङ्गुलेः इति पञ्चमी ॥ द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य इति प्रमाणे मानच् प्रत्ययः । तदर्थं ‘द्वे अङ्गुली’ इत्येतयोः “तद्वितार्थं—” (७२८—२।१।५१) इति तत्पुरुषो द्विगुसंज्ञकः । अनेन अच् तद्वितः । “यस्येति च” (३११—६।४।१४८) इतीकारलोपे “द्विगुसंज्ञकम्” (१८३८—४।३।३० वा) इति.

भावचो लुकि ङाङ्गुल भावच् इति स्थितम् । ङाङ्गुलम् ॥ निरङ्गुलमिति प्रादितत्पुरुषे
अचि इकारलोपे रूपम् ॥

७८७ । अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥५।४।८७॥

दी—। एभ्यो रात्रेस्त् स्यात्, चात् संख्याव्ययादेः। अहर्ग्रहणं
द्वन्द्वार्थम्। अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः। सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः। पूर्व रात्रेः
पूर्वरात्रः। संख्यातरात्रः। पुण्यरात्रः। द्वयो रात्रयोः समाहारो द्विरात्रम्।
अतिक्रान्तो रात्रिम् अतिरात्रिः।

The word रात्रि coming after अहन्, सर्व, an एकदेश, संख्यात, and
पुण्य also, in a तत्पुरुष, takes अच् as a समासान्त। By 'also' संख्या and
अव्यय are included. अहन् is mentioned for a इन्ध compound with
रात्रि। Thus अहोरात्रः means अहश्च रात्रिश्च with अच् added and इ of
रात्रि dropped; the compound being in the masculine by "रात्रा-
ङ्गाहाः—" (814—2.4. 29). सर्वरात्रः has पुंवद्भाव by "पुंवत् कर्मधारय—" ✓
(746—6.3.42) &c. द्विरात्रम् is neuter by "संख्यापूर्वं रात्रि क्लीबम्" (814,
Vart).

मित—। अहन्शब्दे पूर्वपदे रात्रिश्ब्दे चीत्तरपदे तत्पुरुषो न दृश्यते।
इन्द्रे च "अहोरात्रे" (३३९९—२।४।२८) इति समासान्तो दृश्यते। तदाह अह-
र्ग्रहणं इन्द्रार्थमिति। अहश्च रात्रिश्च इति समाहारे "रूपरात्रि—" (१७२—
८।२।९९, वा) इति कत्वम्। "हृदि च" (१६६—६।१।११४) इतुत्वम्। अचि
इकारलोपः। समाहारस्य एकत्वादेकत्वम्। "रात्राङ्गाहाः—" (८१४—२।४।२९)
इति पुंसुम् ॥ सर्वरात्र इति "पूर्वकालैकसर्व—" (७२६—२।१।४९) इति समासः,
"पुंवत् कर्म—" (७४६—६।३।४२) इति "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे—" (७२८—२।१।५१,
वा) इति वा पुंवत् ॥ द्विरात्रमिति "संख्यापूर्वं रात्रम्—" (८१४, वा) इति क्लीबत्वम् ॥

७८८ । राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥५।४।९१॥

दी—। एतदन्तात् तत्पुरुषात् टच् स्यात् । परमराजः । अतिराजी ।
कृष्णसखः ।

A तत्पुरुष ending in राजन्, अहन्, सखि takes the समासान्ता affix टच् । Thus परमराजः—a great king, अतिराजी—a woman surpassing the king himself, कृष्णसखः—Krishna's friend.

नित—। 'तत्पुरुषस्य' इत्यनुवर्त्तते । तत्पुरुषस्य धो राजन्-यच्, अहन्-यच्, सखिशब्दश्च ततः समासान्ताटच् । पञ्चमीसान्तायात् एषामुभयपदेता गम्यते । तदाह 'एतदन्तात् तत्पुरुषात्' इति । परमराज इति टचि "नक्तद्धिते" (६७१—६।४।१४४) इति टिलोपः । टचः टिलस्य फलं दर्शयति राजानमतिक्रान्ता इयमिति स्त्रियामतिराजीति—"टिङ्ढाणञ्—" (४७०—४।१।१५) इति ङीप् ॥

७८६ । अङ्गष्टखोरिव ॥६।४।१४५॥

दी—। एतयोरेव परतः अङ्गष्टिलोपः स्यान्नान्यत्र । उत्तमाहः । द्वे अहनी भूतो (? भूतो) द्वयहीनः क्रतुः । तद्धितार्थे द्विगुः । "तमधीष्टः—" (१७४४—५।१।८०) इत्यधिकारे "द्विगोर्वा" (१७५०—५।१।८६) इत्यनुवृत्तौ "राख्यहःससं वत्सराच्च" (१७५१—५।१।८७) इति खः ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न ह—मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी ॥

The word अहन् drops its टि (अन्) only when ट or ख follows but not with any other affix. Thus उत्तमाहः with ट । As an instance of ख we have इयहीनः meaning "in progress for two days"—This is a द्विगु with a view to attach the तद्धित affix ख । The context is "तमधीष्टः—" (1744—5.1.80); the rule "द्विगोर्वा" (1750—5.1.85) attaches itself to the rule "राख्यहः—" (1751 | 5.1.87). मद्राणां राज्ञी gives मद्रराज्ञी without टच् because the maxim "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्" (748, *Mitabhashini*) is not universal, and does not affect the समासान्ता section.

मित—। अथ खञ्च टखौ । तयोः । हलन्तं प्रातिपादिकम् । परसप्तमी । तदाह 'एतयोरेव परतः' इति ॥ उत्तमाहन् टच् इति स्थिते टिलोपः । "रावा-
ज्ञाहाः—" (८१४—२।४।२९) इति पुंस्त्वम् ॥ भूत इति लिपिकरप्रमादजः पाठः ।
वेतनेन क्रीत इति भूतशब्दस्यार्थः, स च क्रीते न सङ्गच्छते । भूत इत्येव पाठः ।
भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः, कालस्यैह द्वाहात्मकः । अथवा ऋत्विजो भूताः इति
क्रतुरपि भूत इत्युच्यते । ततो भूत इति पाठः । इ इ अहनी भूत भूतो वा इत्यर्थे
'ख' इति तद्धितः कर्त्तव्यः । अस्मिन् कर्त्तव्ये इ इ अहनी ख इति जाते
आद्यधीर्हिगुः (७२८—२।१।५१) । इहन् ख इति जाते "राजाहः—"
(७८८—५।४।९१) इति टच् प्राप्तः, समासान्तविधिरनित्य इति तु न कृतः ।
ततश्चलोपे इहोः । ख-प्रथमस्तु "समायाः खः" (१७४९—५।१।८५)
इत्यत्र प्रकान्त उपगिष्टादनुवृत्तश्च । ततो "दिगोर्वा" इत्यप्यनुवर्त्तते । एतैः
सहान्वये "रावाहः—" इत्यस्य 'रावाहःसंवत्सरान्तादिगोर्वा खः' इत्यर्थः सम्पद्यते ।
तेन लब्ध इह खः ॥ कथं मद्रराज्ञीति ? राजन्शब्दाविहितटच् राज्ञीशब्दादपि
भवति । ततो मद्रराज्ञो टच् इति स्थिते, "भ्र्याडे—" (८३६, वा) इति
पुंस्त्वान्वे मद्रराजन् टच् इति जाते, टिलोपे, स्त्रियां मद्रराज्ञीति स्यात् । उत्तर-
माह—लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः "प्रातिपादिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्" (७४८,
मित—) इत्यस्याः अनित्यत्वात् । परिभाषेयं सर्वत्र न प्रवर्त्तते, समासान्तेषु लिङ्ग-
विशिष्टस्य ग्रहणं नास्ति । तेन राज्ञीशब्दान्न टच् ॥

७९० । अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः ॥ ५।४।८८ ॥

ही—। सर्वादिभ्यः परस्य अहन्शब्दस्य अद्देशः स्यात् समासान्ते
परे ।

The word अहन् coming after a संख्या, an अच्यय, an एकदेश
and the words सर्व and संख्यात changes into अङ्ग, a समासान्त
following.

मित—। 'तत्पुरुषस्य' इत्यनुवर्त्तते । तत्र च "राजाहः—" (७८८—

५।४।६१) इति समासान्तेषु भवति । तदाह 'समासान्ते परे' इति । 'एतेभ्यः' इति प्रागुक्ताः परासृज्यन्ते । तानि च "तत्पुरुषस्य—" (७८६—५।४ ८६) इत्यतः संख्या, अश्रयानि च, "अहःसर्व—" (७८७—५।४।८३) इत्यतः अहन्, सर्व, एकदेश, संख्यात, पुण्य इत्यपि । तव अहन्शब्दात् परः अहन्शब्दो न भवति, पुण्यशब्दाच्च प्रतिषिद्धः अज्ञादेशः (७९४—५।४।९०) । शिष्टानि तु गृह्यन्ते ॥

७९१ । अज्ञोऽदन्तात् ॥ ८।४ ७ ॥

दी— । अदन्तपूर्वपदस्याद्देशात् परस्य अहः अज्ञादेशस्य नस्य णः स्यात् । सर्वाहः । पूर्वाहः । संख्याताहः । द्वयोरहोर्भवः—“कालाट्ठञ्” (१३८१—४।३।११) । “द्विगोर्लुगनरत्ये” (१०८०—४।३।८८) इति ठञ् लुक्—द्वयहः । स्त्रियामदन्तत्वात् यप्—द्वयहा । द्वयहप्रियः । अत्यहः ॥

The word अज्ञ, substituted for अहन्, changes its न into ण if the cause for the change (र) is in a पूर्वपद that ends in short अ । Thus सर्वाहः &c. (790) with a cerebral (791). इज्ञ is compounded with a view to attach the तद्धित affix ठञ् in the sense “तव भवः” by the rule “कालाट्ठञ्” (1381—4. 3. 11). The ठञ् disappears by “द्विगोर्लुक्—” (1080—4. 1. 88) and अहन् changes to अज्ञ ।

नित— । 'अज्ञः' इति अहन्शब्दस्य य आदेशः अज्ञशब्दः, तस्य प्रथमाया एकवचनम् । षष्ठार्थे प्रथमा सौवी । अज्ञशब्दस्य इत्यर्थः । “रषाभ्याम्—” (२३५—८।४।१) इत्यतः 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । “पूर्वपदात्—” (८५७—८।४।३) इत्यतः 'पूर्वपदात्' इति च । “अट्ठुक्—” (१९७—८।४।२) इत्यप्यस्ति । तदेषोऽन्वयः—अदन्तात् पूर्वपदात् रषाभ्यां परस्य अज्ञशब्दस्य नो णः अडादिव्यवायेऽपि । एतदेवाह अदन्तपूर्वेति । अज्ञादेशनिमित्तेषु षकाराभावादाह रेफादिति । 'इज्ञः' इति तद्धिते कर्त्तव्ये द्विगुः । द्वयोरहोर्भव इति भवार्थे ठञ् । द्वयोः अज्ञोः ठञ् इति

स्थिते पूर्वयोर्द्विगौ द्वि अहन् टच् ठञ् इति जाते संख्यायाः परम् अङ्गादेशे द्वाङ्ग
ठञ् इति । “द्विगोलुक्—” (१०८०—४।१।८८) इति ठञ्जुक्ति द्वाङ्गः ।
‘द्वाङ्गा’ इति द्वयोरङ्गाभवा । इह लुक्ः स्थानिद्वारेण ठञ् उत्तरं विहितो ङोप
प्राप्तः, स तु “अपरिमाण—” (४८०—४।१।२२) इति निविध्यते, तेन टाविव ॥
द्वाङ्गप्रिय इति उत्तरपदे द्विगुः । हे अङ्गनो प्रिये यस्य इति वियङ्गः ॥ अति-
गतमहः अयङ्गः ॥ नन्विह सूत्रे ‘अङ्गः’ इत्यहन्शब्दात् षष्ठी इति व्याख्याने को
दोषः ? उच्यते—तथा सति “दीर्घाङ्गी शरत्” इत्यत्र णत्वं प्रसज्यते, भाष्ये तु दन्ताः
पाठः । अतएवेह अकारान्तादङ्गशब्दात् प्रथमा परिकल्प्यते इतुत्तरत वच्यति
दूषयिष्यति च ॥

७६२ । क्षुभ्रादिषु च ॥ ८।४।३८ ॥

द्वी—। षु णत्वं न स्यात् । दीर्घाङ्गी प्रावृट् । एवञ्च एतदर्थम्
‘अह्’ इत्यदन्तानुकरणे क्लेशो न कर्त्तव्यः । “प्रातिपदिकान्त—” (१०५५—
८।४।११) इति णत्त्ववारणाय क्षुभ्रादिषु पाठस्य आवश्यकत्वात् ॥
‘अदन्तात्’ इति तपरकरणात्—पराङ्गतमहः पराङ्गः ॥

Words listed with क्षुभ्रा leading do not change their न
into ण । Thus दीर्घाङ्गी is deemed to be of the क्षुभ्रादि class
and read with a dental न । If so, it is unnecessary to
explain अह् in the previous rule as the प्रथमा of अह् with
अ final to defend the dental here. It cannot be
said that by so doing the necessity of classing दीर्घाङ्गी
with क्षुभ्रा is avoided ; for, the rule “प्रातिपदिकान्त—” (1055
—8. 4. 11) still operates and makes ण optional in दीर्घाङ्ग ।
If, however, listed with क्षुभ्रा, this rule too is barred. पराङ्ग
with a dental is with परा preceding, hence, the पूर्वपद not ending
in short अ, we do not get ण ।

नित—। ‘क्षुभ्रा’ इत्येवमादिषु शब्देषु निमित्ते सत्यपि णत्वं न भवति ।

अस्ये इप्रयोजनं दीर्घाङ्गीशब्दे णत्वप्रतिषेधः । यदुक्तं पूर्वसूत्रव्याख्याने अङ्ग इत्य-
कारान्तात् प्रथमेति, तदस्यै नालम् । तेन “अङ्गी—” (७९१) इति सूत्रं
वाच्यते सत्त्वं किन्तु “प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च” (१०५५) इत्यस्य तु न
निवृत्तिः । तथा च दीर्घाङ्गीशब्दाच्चस्यामिति विग्रहे दीर्घाङ्गन् ङोप् इति स्थिते
अकारलोपे दीर्घाङ्गीति रूपम् । तत्र नकारा दीर्घाङ्गन् इति प्रातिपदिकस्य
अन्ते स्थित इति सूत्रस्य प्राप्तिः । सा च चुम्नादिषुपाठेनैव निवार्यते न
पुनरङ्गशब्दस्य प्रथमान्तताव्याख्यानेन । तन्मास्तु तथाविधं व्याख्यानम् अङ्गशब्दस्य षष्ठ्यां
रूपमित्येवास्तु ॥

७९३ । न संख्यादेः समाहारः ॥ ५।४।८९ ॥

दी— । समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरङ्गादेशो न स्यात् । संख्यादः'
इति स्पष्टार्थम् । द्वयोरङ्गोः समाहारो द्वयहः । त्वयहः ।

The substitute अङ्ग is] not available in a तत्पुरुष in the
sense of समाहार. with a numeral leading. The qualification
'with a numeral leading' (संख्यादेः) is added merely for
a clear statement. Thus द्वयहः means a समाहार of two days etc.
अनृ disappears as before.

मित— । ‘अङ्गोऽङ्गः’ इत्यस्ति । संख्याव्यादेः सर्वैकदेशसंख्याताच्च अङ्गा-
देश उक्तः । एषु संख्यादेरेव समाहारः सम्भवति नान्यस्य । तत् “न समाहारः”
इत्येतावतिः उक्तं ‘न संख्यादेः’ इत्येतदर्थदायाति स्पष्टोक्तिं नापेक्षते । तथापि स्पष्टार्थ-
मिह संख्यादेरित्युपगतम् ॥ द्वाहादिषु टच्टिलोपादि प्राग्वत् ॥

७९४ । उत्तमैकाभ्याम् ॥ ५।४।८९ ॥

दी— । आभ्यामङ्गादेशो न । उत्तमशब्दः अन्त्यार्थः पुरायशब्दमाह ।
“पुरायैकाभ्याम्” इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुरयाहम् । छदिनाहम् । छदिन-
शब्दः प्रशस्तवाची । एकाहः । उत्तमग्रहणमुपान्तस्यापि संग्रहार्थमित्येके ।
संख्याताहः ।

स्थिते पूर्वयोर्दिगौ हि अहन् टच् ठञ् इति जाते संख्यायाः परम् अज्ञादेशे इङ्ग
ठञ् इति । “दिगोलुक्—” (१०८०—४।१।८८) इति ठञ्लुकि इङ्गः ।
‘इङ्गा’ इति द्वयोरङ्गाभवा । इह लुकः स्थानिद्वारेण ठञ् उत्तरं विहितो ङोप
प्राप्तः, स तु “अपरिमाण—” (४८०—४।१।२२) इति निषिध्यते, तेन टाविव ॥
इङ्गप्रिय इति उत्तरपदे द्विगुः । हे अह्नो प्रिये यस्य इति विग्रहः ॥ अति-
गतमहः अचङ्गः ॥ नन्विह सूत्रे ‘अङ्गः’ इत्यहन्शब्दात् षष्ठी इति व्याख्याने का
दोषः ? उच्यते—तथा सति “दीर्घाङ्गी शरत्” इत्यत्र णत्वं प्रसज्यते, भाष्ये तु दन्ताः
पाठः । अतएवेह अकारान्तादङ्गशब्दात् प्रथमा परिकल्प्यते इतुत्तरत्र वच्यति
दूषयिष्यति च ॥

७८२ । च्चुभ्रादिषु च ॥ ८।४।३८ ॥

दी- । एषु णत्वं न स्यात् । दीर्घाङ्गी प्रावृट् । एवञ्च एतदर्थम्
‘अह्’ इत्यदन्तानुकरणे क्लेशो न कर्तव्यः । “प्रातिपदिकान्त—” (१०५५—
८।४।११) इति णत्ववारणाय च्चुभ्रादिषु पाठस्य आवश्यकत्वात् ॥
‘अदन्तात्’ इति तपरकरणात्—पराङ्गतमहः पराङ्गः ॥

Words listed with च्चुभ्रा leading do not change their
into ष । Thus दीर्घाङ्गी is deemed to be of the च्चुभ्रादि class
and read with a dental ण । If so, it is unnecessary to
explain अङ्गः in the previous rule as the प्रथमा of अङ्ग with
अ final to defend the dental here. It cannot be
said that by so doing the necessity of classing दीर्घाङ्गी
with च्चुभ्रा is avoided ; for, the rule “प्रातिपदिकान्त—” (1055
—8. 4. 11) still operates and makes ष optional in दीर्घाङ्गन् ।
If, however, listed with च्चुभ्रा, this rule too is barred. पराङ्ग
with a dental is with परा preceding, hence, the पूर्वपद not ending
in short अ, we do not get ष ।

नित— । ‘च्चुभ्रा’ इत्येवमादिषु शब्देषु निमित्ते सत्यपि णत्वं न भवति ।

अस्य ह्यप्रयोजनं दीर्घाङ्गीशब्दे एत्वप्रतिषेधः । यदुक्तं पूर्वसूत्रव्याख्याने अङ्ग इत्य-
कारान्तात् प्रथमेति, तदस्यै नालम् । तेन “अङ्गी—” (७६१) इति सूत्रं
वाच्यते सत्यं किन्तु “प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च” (१०५५) इत्यस्य तु न
निवृत्तिः । तथा च दीर्घाङ्गिहान्यस्वानिति विग्रहे दीर्घाङ्गन् ङीप् इति स्थिते
अकारलोपे दीर्घाङ्गाति रूपम् । तत्र नकारा दीर्घाङ्गन् इति प्रातिपदिकस्य
अन्ते स्थित इति सूत्रस्य प्राप्तिः । सा च क्षुभादिषुपाठेनैव निवार्यते न
पुनरङ्गशब्दस्य प्रथमान्तताव्याख्यानेन । तन्मास्तु तथाविधं व्याख्यानम् अङ्गन्शब्दस्य षष्ठ्यां
रूपमित्येवास्तु ॥

७६३ । न संख्यादेः समाहारे ॥ ५।४।८८ ॥

दी— । समाहारे वर्त्तमानस्य संख्यादेरङ्गादेशो न स्यात् । संख्यादः
इति स्पष्टार्थम् । द्वयोरङ्गोः समाहारो द्वयहः । खग्रहः ।

The substitute अङ्ग is not available in a तत्पुरुष in the
sense of समाहार with a numeral leading. The qualification
'with a numeral leading' (संख्यादेः) is added merely for
a clear statement. Thus द्वयहः means a समाहार of two days etc.
अत्र disappears as before.

मित— । ‘अङ्गोऽङ्गः’ इत्यस्ति । संख्याशब्दादेः सर्वैकदेशसंख्याताच्च अङ्गा-
देश उक्तः । एषु संख्यादेरेव समाहारः सम्भवति नान्यस्य । तत् “न समाहारे”
इत्येतावति उक्तः “न संख्यादेः” इत्येतदर्थोदायाति स्पष्टोक्तिं नापिचते । तथापि स्पष्टार्थ-
मिह संख्यादेरित्युपगतम् ॥ बाह्यादिषु टर्त्तलोपादि प्राग्वत् ॥

७६४ । उत्तमैकाभ्याम् ॥ ५।४।८९ ॥

दी— । आभ्यामङ्गादेशो न । उत्तमशब्दः अन्त्यार्थः पुरायशब्दमाह ।
“पुरायैकाभ्याम्” इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुरयाहम् । छदिनाहम् । छदिन-
शब्दः प्रशस्तवाची । एकाहः । उत्तमग्रहणमुपान्तस्यापि संग्रहार्थमित्येके ।
संख्याताहः ।

अङ्ग is not substituted after एक and the last word above. उत्तम means 'last' and therefore refers to पुण्य in the above list. The rule is better worded with पुण्यैकाभ्याम् । Thus पुण्याहम् &c. सुदिन means 'fair' 'auspicious'. Some say उत्तम here is deliberately used to include the last but one also. Thus सख्याताहः ।

नित— 'अङ्गोऽङ्गः' इत्यस्ति, नेति चानुवर्त्तते । उत्तम ऊर्ध्वतमः अन्तः इत्यर्थः । "अहःसर्वम्—" (७८७—५ ४:८७) इति तूत्रे अन्त्यः । तदुच्यते 'पुण्यशब्दनाह' इति । 'पुण्यैकाभ्याम्' इत्यङ्गे स्पष्टतरं स्यात् । पुण्याहसुदिनाहयोः "पुण्यमुद्रिनाभ्याम्—" (८२१—२:४:१७, वा) इति क्लोवत्वम् ॥ उपगतम् अन्तः उपान्तम् अन्त्यात् पूर्वम्, संख्यातशब्द इति शेषः । अत्र पक्षे अरुचिज्ञापनाय आह 'इत्यङ्गे' इति ॥

७८५ । अथाख्यायामुरसः ॥ ५:४:८३ ॥

दी— । टच् स्यात् । अश्वानामुर इव अश्वोरसम्, मुख्योऽश्व इत्यर्थः ।

After उरम् final in a तत्पुरुष, टच् is added as a समासान्त if उरम् means 'best'. Thus अश्वोरसम्—like the chest among horses, i. e., the best horse.

नित— 'तत्पुरुषस्य' इत्येव । अयं प्रधानम् । आख्या अर्थः । तत्पुरुषस्य य उरस्यशब्दः अन्तावयवः अथाख्यायां प्रधानार्थे वर्त्तते तस्मात् टच् स्यात् समासान्तः इत्यर्थः । यदा च उरस्यशब्द उपमानं तदैवास्त्र प्रधानार्थता । तदाह 'उर इव' इति । अङ्गेषु यथा उरः प्रधानं तथायस्येषु । उर इव उर इति लक्षणया प्रधानमिति फलितम् । निर्द्धारणनिह नास्ति, अश्वानामिति शेषे षष्ठी । नागस्य 'अथाख्यायाम्' इति सयकारं पठति । अये भवः अयाः प्रधानमित्यर्थः ॥

७८६ । अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयाः ॥५।४।८८४॥

दी— । टच् स्याज्जातो संज्ञयाञ्च । उपानसम् । अमृताश्विनः । कालाय-
सम् । मण्डूकसरसम् । इति जातिः ॥ महानसम् । पिण्डाश्विनः । लोहिताय-
सम् । जलसरसम् । इति संज्ञा ॥

In a तत्पुरुष, टच् is added as a समासान्त after अनस्, अमृन्,
अयम् and सरस् to signify a class or a proper name. Thus, as class-
names, उप &c.—a kind of cart, अमृत &c.—a kind of stone, काल
&c.—a kind of iron, मण्डूक &c.—a frog-pond ; instances of
proper names are महा &c.

मित— । अनः क्लीबे शकटम् । अश्मा पुंसि प्रस्तरः । अयः क्लीबे लौहम् ।
अनसादीनां इन्द्रः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी सौदौ । अनःप्रभृतिभ्यस्तत्पुरुषान्तावयवैभ्यष्टच्
स्यात् समासान्तो जातो संज्ञयाञ्च विषये ॥ समासान्ताः स्वार्थिकाः प्रथयाः इति प्रकृति-
वृत्तिवचनानि । “परवर्गज्ञम्—” (८८२—२।४।२६) इति अमृताश्विनः पिण्डाश्विन इति
पुंसि, क्लीबे चैतराणि ॥

७८७ । ग्रामकौटाभ्याञ्च तच्चाः ॥ ५।४।८९ ॥

दी— । ग्रामस्य तच्चा ग्रामतन्त्रः । साधारण इत्यर्थः । कुट्ट्या भवः
कौटः, स्वतन्त्रः । स चासौ तच्चा च कौटतन्त्रः ।

The word तच्च्, a carpenter, coming after ग्राम or कौट in a
तत्पुरुष will have the समासान्त affix टच् added after it. Thus ग्राम
&c.—a village carpenter working at the house of any one in the
village that might require his services ; कौट &c. a carpenter
working at his own shop.

मित— । तच्चा सूत्रधरः । तत्पुरुषे एव । ग्रामस्य वृत्तानां साधारण इत्यर्थः ।
वृत्त्यर्थे यत्र कुत्रापि गत्वा कर्मकरः । कुट्टी पण्यशाला । तत्रैव कर्मकरः स्वतन्त्र
इत्यर्थः । उभयत्र टचि टिलोपः ॥

७८८ । अतिः शुनः ॥५।४।८६॥

दी— । अतिश्वो वराहः । अतिश्वी सेवा ।

The word अन् coming after अति in a तत्पुरुष takes टच् as समासान्त । Thus अतिश्वः &c.—the boar is faster than the hound ; अतिश्वी &c.—service beyond that of the dog even, *i. e.*, meaner than or surpassing that of the dog even.

मित— । 'अतिः' इति पञ्चमी । 'शुनः' इति पञ्चमौ वा षष्ठी वा । पञ्चमी-पच्चे—तत्पुरुषे अतिशब्दात् परो यः अन्शब्दः समासचरमावयवः ततः परं टच् स्यात् समासान्तः इत्यर्थः । षष्ठीपच्चे—तस्य अन्ते टच् स्यात् समासान्तः इत्यर्थः । श्वान-मतिक्रान्ती वेशेन अतिश्वः । टचि टिलोपः ॥ टचिष्टत्करणफलं दर्शयति—श्वानमतिक्रान्ता, सर्वप्रयत्नेन कृता इत्यर्थः, अतिश्वो सेवा । "टिड्ढाणञ्—" (४७०—४।१।१५) इति ङीप् । नागेशस्तु श्वानमतिक्रान्ता नौचतया अतिश्वी अतिनीचा सेवा इत्याह ॥

७८९ । उपमानादप्राणिषु ॥५।४।८७॥

दी— । अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात् । आकर्षः श्वेवः आकर्षश्वः । 'अप्राणिषु' किम् ? वानरः श्वेव वानरश्वा ॥

टच् comes after अन् which is intended as a standard of comparison and is final in a तत्पुरुष, the reference being to something inanimate, *i. e.*, if something inanimate is compared to अन् । Thus आकर्षश्वः meaning an wooden आकर्ष resembling a dog in shape. Why say अप्राणिषु ? Witness वानरश्वा without टच्, the sense being—a monkey, which is not अप्राणिन्, resembling a dog.

मित— । तत्पुरुषोत्तरपदात् उपमानवाचकात् अन्शब्दात् टच् स्यात् समासान्तः अप्राणिषु विषये अप्राणी चेदुपमेयः पूर्वपदम् इत्यर्थः । पञ्चाङ्गुली धान्यादिकर्षकः काष्ठविशेष आकर्षः, येन आतपे शीषणार्थं धान्यादिकं प्राङ्गने आकृष्य विचिप्यते आतपात्ये च सचिप्यते सः ॥ उपमानादेव । कृष्यः श्वा कृष्यश्वा इति न टच् ॥

८०० । उत्तरमृगपूर्वाच्च सकथ्यः ॥५।४।८८॥

दी—। चादुपमानात् । उत्तरसकथम् । मृगसकथम् । पूर्वसकथम् । फलकमिव सकथि फलकसकथम् ॥

उच comes after सकथि in a तत्पुरुष if preceded by उत्तर, मृग and पूर्व । The च in the rule gives टच् also when an उपमान precedes. Thus उत्तर &c.—The lower part of the thigh &c. Also फलक &c.—thigh flat like a plank.

मित—। उत्तरश्च मृगश्च पूर्वश्च उत्तरमृगपूर्वम् । एकवद्भावः । एषां शब्दानाम् अन्यत्वे पूर्वपदे परपदं यः सकथिशब्दः तदन्तात् तत्पुरुषात् टच् स्यात् समासान्तः । चकारात् उपमानपूर्वपदेऽपि सकथिशब्दाद्भवति ॥ उत्तरं सकथ्यः, पूर्वं सकथ्यः इत्येकदेशिसमासः । मृगस्य सकथि इति षष्ठीसमासः । फलकसकथमिति मधुरव्यंसकादि इति नागिशः । यद्वा—फलकमिव फलकम् । तच्च तत् सकथि च इति विशेषणसमासः । सर्वत्र टचि टिलोपः ॥

८०१ । नावो द्विगोः ॥५।४।८९॥

दी—। नौशब्दान्ताद्विगोश्च स्यात्, न तु तद्धितलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामागतौ द्विनावरूप्यः । “द्विगोर्लुगनपत्ये” (१०८०—४।१।८८) इत्यल ‘अचि’ इत्यस्यापकर्षणात् हलादेः न लुक् ॥ पञ्चनावप्रियः । द्विनावम् । त्रिनावम् ॥ ‘अतद्धितलुकि’ इति किम् ? पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः ॥

A तत्पुरुष, of the द्विगु variety with नौ final, takes टच्, but not if some तद्धित affix has disappeared. Thus द्विनावरूप्यः proceeding or resulting from two boats—a तद्धितार्थद्विगु with टच् after नौ because the तद्धित affix रूप्य in the sense तत आगतः does not disappear. The reason for the retention of the affix is that, in the rule “द्विगोर्लुक्” (1080—4. 1. 88), अचि is incorporated from the next rule (“गोत्रेऽलमचि”); hence an affix with a consonant

leading, such as ह्य, is not elided. Similarly पञ्चनाव &c. is an उत्तरपद्विगु with no तद्धित elided because none added. विनावम् &c, are instances of समाहारविगु। Why say 'अतद्धितलुकि'? Witness पञ्चनौः—bought in exchange for five boats—without a टच् because the affix ठक् has disappeared from it.

मित—। “गारतद्धितलुकि” (७२९—५।४।९२) इत्यतः ‘अतद्धितलुकि’ इति मण्डूक-
ब्रुव्या अनुवर्तते तदाह न तु तद्धितलुकि इति ॥ वाभ्यां नौभ्याम् आगत इत्यर्थे “हितु-
मनुष्येभ्योऽन्वतरस्यां ह्यः” (१४६१—४।३।८२) इति ह्यप्रतायः। तस्य प्रतायस्य विषये
“तद्धितार्थं”—(७२८—२।१।५१) इति समासः, टच्—विनावरुह्यः। अत्र अनपतेऽपि
लोपानावे कारणमाह ‘अचि इत्यपकर्षणात्’ इति। अपकर्षणञ्च “गोत्रेऽलुगचि”
(१०८१—४।१।८९) इत्यतः ॥ पञ्च नावः प्रिया अथ इति बहुव्रीहौ पूर्ववोद्विगुः, टच्—
पञ्चनावप्रियः ॥ द्वयोर्नावोः समाहार इति विगुः, टच्—विनावम्। “स नपुंसकम्”
(८२१—२।४।१७) इति लौबलम्। ननु टचि कृते अकारान्त्वान्त् अकारान्तोत्तर-
पदो—” (८२१, वा) इति स्त्रियां ङोवस्तु। नास्तु, अकारोऽथ समासस्यान्नावयो
न तु उत्तरपदावयवः ॥ एवं विनावम् ॥ पञ्चनौः इत्यत्र “तेन क्रीतम्” (१७०२—
५।१।३७) इत्यर्थे “आर्हादगो—” (१६८१—५।१।१९) इति ठकि कर्त्तव्ये
“तद्धितार्थं—” इति समासः। “अध्यईपूर्वविगोः—” (१६९३—५।१।२८) इति
ठको लुक्। तेन न टच् ॥

८०२। अर्धाच्च ॥५।४।१००॥

दी—। अर्धांनावष्टच् स्यात्। नावः अर्द्धम् अर्द्धनावम्। कृत्वित्वं
लोकात् ॥

नौ final in a तत्पुरुष takes टच् if अर्द्ध leads. Thus अर्द्धनावम्
meaning ‘half the boat’. Feminine was expected, but we have
neuter through usage.

मित—। ‘नावः’ इत्यनुवर्तते। नौशब्दान्तात् अर्द्धशब्दपूर्वपदात् तत्पुरुषादित्यर्थः।

अत एकदेशिसमासमुदाहरति । “परवल्लिङ्ग—” (८१२—२ ४।२६) इति स्त्रीलि
प्राप्ते “लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य” इति भाष्यरौतया क्तावत्वम् ॥

८०३ । खार्याः प्राचाम् ॥५।४।१०१॥

दी—। द्विगोरद्धाच्च खार्याष्टञ् वा स्यात् । द्विखारम्—द्विखारि ।
अर्द्धखारम्—अर्द्धखारि ॥

खारौ final in a द्विगु or after अर्द्ध in a तत्पुरुष, takes टच् according
to the older grammarians, i.e., the टच् is optional. Thus
द्विखारम्—two खारौ measures—with टच् added, द्विखारि without टच् ;
Similarly अर्द्ध &c. the neuter here being through usage.

नित—। ‘द्विगोः’ इति ‘अर्द्धाच्च’ इत्याद्यनुवर्तते । खारौशब्दान्तात् द्विगोः
खारौशब्दान्तात् अर्द्धपूर्वपदात् तत्पुरुषाच्च इत्यर्थः । ‘प्राचाम्’ इति विकल्पबोधकम् ।
एकं प्राचीनानामन्वदवाचीनानामिति विकल्पः । तदाह ‘टच् वा’ इति । द्विखार-
मिति समाहारे टचि नपुंसकम् । टजभावे नपुंसकङ्खे द्विखारि ॥ अर्द्धखारमिति
आद्यगुणात् परवल्लिङ्गतया स्त्रीत्वे प्राप्ते स्त्रीवत्वं लोकात् । ‘अर्द्धखारि’ इति टजभावे
नपुंसकङ्खः, न तु उपसर्जनङ्खः, “एकविभक्तौ—” (७१३, वा) इति उपसर्जन-
रुंजाया एव अभावात् ॥

८०४ । द्वित्रिभ्यामञ्जलिः ॥५।३।१०२॥

दी—। टच् वा स्यात् द्विगौ । द्वयञ्जलम्—द्वयञ्जलि । ‘अत-
द्वितलुकि’ इत्येव—द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्वयञ्जलिः ।

अञ्जलि final in a द्विगु with द्वि or त्रि leading takes टच् optionally.
Thus द्वाञ्जलम् &c.—two handfuls. The restriction अतद्वितलुकि
persists. Thus द्वाञ्जलिः without टच्, in the sense “bought with two
handfuls of grain”, the affix टच् having disappeared from it by
“अध्यर्द्ध—” (I693—5. I. 28).

मित—। 'प्राचाम्' इत्यनुवर्त्तते 'द्विगोः' इति च । द्विगोः द्विविध्यामुत्तरो यः अञ्जलिशब्दः ततः समासान्तश्च वा स्वादित्यर्थः । हाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीत इत्याव अञ्जलिशब्दो लक्षणया अञ्जलिपरिमिते शक्ये वर्त्तते । तेनाथ' परिमाणवाची इञ्जलि-शब्दः । ततश्च "आर्हात्—" (१६८१—५।१।१९) इति ठकि अप्राप्ते "प्रात्वैष्ठञ्" (१६८०—५।१।१८) इति ठञ् । तस्य "अर्हाङ्—" (१६९३—५।१।२८) इति लुक्, तेन च न टच्—इञ्जलिः ॥

८०५ । ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥५।४।१०४॥

दी—। ब्रह्मान्तात् तत्पुरुषात् टच् स्यात् समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ।

A तत्पुरुष ending in ब्रह्मन् takes टच् if the compound implies that the ब्रह्मन् is a provincial. Thus सुराष्ट्रब्रह्मः—A provincial Brahmana coming from Surashtra.

मित—। ब्रह्मा ब्राह्मणः । जनपदे भवः जानपदः । तस्य आख्या कथनम् । तस्यां द्योतायाम् । यो हि जनपदः साचान् नाम्ना निर्दिष्टः तत्र भवत्ये चेदनायहः, किन्तु जानपदोऽयं ब्राह्मण इतिमात्रं चेदङ्गुमिष्यते तदैव टच् ॥ सुराष्ट्रे ब्रह्मा इति अर्थकथनं सुराष्ट्रस्य ब्रह्मा इति विग्रहः । समसौतत्पुरुष इह दुर्लभः । सुराष्ट्रब्रह्म इति न हि सौराष्ट्रत्वमाख्यातुमिष्यते किन्तु जानपदत्वम् । एवं यूरसेनब्रह्म इत्यादयोऽपि ॥ 'जानपदाख्यायां' किम् ? पाटलिपुत्रस्य ब्रह्मा पाटलिपुत्रब्रह्मा । पाटलिपुत्रमिति नगरं न जनपदः । देवानां ब्रह्मा देवब्रह्मा नारदः ॥

८०६ । कुमहङ्गामन्यतरस्याम् ॥ ५।४।१०५ ॥

दी—। आभ्यां ब्रह्मणो वा टच स्यात् तत्पुरुषे । कुतसितो ब्रह्मा कुब्रह्मः—कुब्रह्मा ।

ब्रह्मन् final in a तत्पुरुष optionally takes टच् if coming after कु or महत् । Thus कुब्रह्मा or कुब्रह्मः—a wicked Brahmana. For महत्,

compounding in the sense महान् ब्रह्मा—a great Brahmana—we look forward.

मित—। ‘ब्रह्मणः’ इति वर्त्तते । ब्रह्मन्शब्देन कुशब्दस्य “कुणति—” (७६१—२।२।८) इति समासः । महच्छब्दस्य तु “विशेषणं विशेष्येण—” (७३६—२।१।५७) इति । महान् ब्रह्मा इति वियहे—

८०७ । आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ६।३।४६ ॥

दी—। महत् आकारः अन्तादेशः स्यात् समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे । महाब्रह्मः—महाब्रह्मा । महादेवः । महाजातीयः ॥ समानाधिकरणे किम् ? महत्तः सेवा महत्सेवा ।

महत् will have its final letter changed into आ, i. e., महत् will become महा, if a collocative (समानाधिकरण) or the affix जातीयर् follows. Thus महाब्रह्मः or महाब्रह्मा—a great Brahmana, or the image of ब्रह्म in a श्मशान । Similarly महादेवः &c. Why say समानाधिकरणे ? Witness महत्सेवा—the service of the great—with महत् unchanged.

मित—। ‘जातीय’ इति जातीयर् प्रत्ययो गृह्यते । “प्रकारवचने जातीयर्” (२०२४—५।३।६२) । “अगुत्तरपदे—” (२५८—६।३।१) इत्यतः ‘उत्तरपदे’ इत्याधिक्रियते । तच्च ‘समानाधिकरण’ इत्यनेनैव सम्बध्यते न ‘जातीय’ इत्यनेन, अलक्षणात् । तदाह ‘समानाधिकरणे उत्तरपदे’ इति ॥ महाब्रह्म इति “श्मशानाद्यधिकृतो ब्रह्मा इति वा अर्थः । तवापि मूर्त्तिवयसत्तायाः तन्मे पु प्रसिद्धत्वात्” इति नागेशः ॥

दी—। लक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः “सन्महत—” (७४०—२।१।६१) इति समासो ग्रहीष्यते इति चेत् ‘महाबाहुः’ न स्यात् । तस्मात् “लक्षणा-प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य” इति परिभाषा नेह प्रवर्त्तते, समानाधिकरण-ग्रहणासामर्थ्यात् ।

The maxim “लक्षणप्रतिपदीकृतयोः—” here apparently requires that, when speaking of the समास of महत्, only *Samasas* enunciated by specifically mentioning (प्रतिपदीकृत) the word महत् are to be understood, and not such *Samasas* as are, in the ordinary course of the operation of a rule, available for महत् also (लाक्षणिक) without specific mention of महत्. In that case the समास of महत् here is to be that enunciated in “सन्महत्—” (740—2. 1. 6r). But then समानाधिकरण, in the rule here, becomes superfluous ; for, the rule “सन्महत्—” is already enunciated as a समानाधिकरण समास. Consequently we must assume that the maxim “लक्षणप्रतिपदीकृतयोः—” does not apply to the present case. In other words, महत् here covers both kinds of cases, लाक्षणिक as well as प्रतिपदीकृत. Hence महान् बाहुरस्य is also subject to this rule and gives महाबाहुः। Had the maxim been allowed scope here also, the बहुव्रीहि form would have been महाबाहुः।

मित—। इह प्राप्तिर्विधा। एका सूचीकृतसामान्यलक्षणात् प्राप्तिः, या प्रकृते च अपकृते चालि। तद् यथा—महच्छब्दस्य समासप्रसङ्गे “वष्ठी” (७०२—२।२।८) इति महतः सेवा महत्सेवा इत्यत्र प्राप्तिः, परं ब्रह्मस्य शम्भा ब्रह्मशम्भा इत्यादिष्वपि। इयं नाम ‘लाक्षणिकी’ प्राप्तिः। द्वितीया तु प्राप्तिः प्रकृते एव वर्तते नान्यत्र। तद् यथा—“अर्द्धं नपुंसकम्” (७१३—२।२।२) इति अर्द्धपदसुक्ता विहितत्वात् तत्रैव प्राप्तिः नान्यत्र। इत्यत्र ‘प्रतिपदीकृता’ प्राप्तिः॥ अथात्र यो महच्छब्दे पूर्वपदे समास उच्यते स लाक्षणिको वा प्रतिपदीकृतो वा? ननु प्रतिपदीकृत एव। “लक्षणप्रतिपदीकृतयोः प्रतिपदीकृतस्य” इति परिभाषया उभयसम्भवे प्रतिपदीकृता प्राप्तिर्दृश्यते न लाक्षणिकी॥ तथा सति महतः सेवा महत्सेवा इत्यप्रसङ्गे एव आत्वस्य, असत्प्राप्ति ‘समानाधिकरणबहुषु’ लाक्षणिकत्वादेव आत्वमत्र नैव

भविष्यति । किञ्च महान् वाङ्मरस्य महावाङ्मरिति लाक्षणिके बहुव्रीहौ, सत्यपि इह समानाधिकरणग्रहणेषु, आत्वं न सिध्येत् । अत्र समाधिनाह 'लक्षणप्रतिपद—' इति परिभाषा नेह प्रवर्त्तते' इति । आत्वविधिरेष लाक्षणिके प्रतिपदोक्ते च समासे तुल्यं प्रवर्त्तते इत्यर्थः । कुत एवमिति चेत् 'समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात्' । अयमाशयः—प्रतिपदोक्ते एव चेदस्य प्रवृत्तिः स्यात् "सन्महत्—" (७४०) इति समास एव गृह्यते । स च समानाधिकरणेषु एव विहितः । तदिह पुनः 'समानाधिकरणग्रहणं' न स्यात् ॥

दी—। 'आत्' इति योगविभागादात्वम्, "प्रागेकादशम्यः—" (११६५—५।३।४६) इति निर्देशाद्वा—एकादश ।

If आत् be separated (योगविभाग) from the rule "आन्महत्तः—" it will stand by itself as a rule meaning—"आ of the पूर्वपद may be allowed in a compound". This defends आ of एका in एकादश । Or we may defend this from निपत्तन in the rule "प्रागेका—" (1995—5. 3. 49).

मित—। उत्तरसूत्रविषयकमेतत् लिपिकरप्रमादादिहोपन्यस्तनिवाभाति । ननु यदि द्वाष्टनोरिव आत्वं कथमेकादश इति ? उच्यते—"आन्महत्तः—" इत्यत्र 'आत्' इति योगविभागः कर्त्तव्यः । अथवा भाष्ये योगविभागो न दृश्यते इति चेदरुचिः "प्रागेकादशम्यः—" इति निपातनादात्मवेहि ॥ जातीयरमुदाहरति—

दी—। महतीशब्दस्य "पुं वत् कर्मधारय—" (७४६—६।३।४६) इति पुं वद्भावे कृते आत्वम् । महाजातीया ।

Attaching जातीयर्त् to महती by the rule "प्रकारवचने—" (2024—5. 3. 69.) in the sense महत्याः प्रकार इव प्रकारो यस्याः we get महत् through पुं वद्भावे by "पुं वत्—" (746) ; and then महत् becomes महा yielding महाजातीया ।

मित—महत्याः प्रकार इव प्रकारो यस्याः इत्यर्थे महती शब्दः प्रकारवत्तां वर्त्तते । ततः "प्रकारवचने जातीयर्त्" (२०२४—५।३।६९) इति स्वार्थे

जातीयर् प्रतायः । प्रतायस्य उत्तरपदत्वाभावात् पृथक्वचनम् ॥ महती जातीयर् इति स्थिते पुं वद्भावः तत्र आत्वम् । इह “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” इति परिभाषा न प्रवर्तते इति भाष्ये स्थितम् । तेन पुं वद्भावः व्युत्क्रमस्य महतीशब्दस्यैव न आत्वम् ॥ प्रवृत्त्यामप्यस्यां परिभाषायां जातीयर्-प्रताये न दोषः । तत्र हि “तसिलादिषु—” (८३६—६।३।३५) इति पुं वद्भावः, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पुनः “आत्महृतः—” इति आत्वञ्च प्राप्नोति । परन्नात् आत्वेन पुं वद्भावस्य बाधः स्यात् । “पुं वत् कर्मधारय—” इति पुनर्जातीययोरो ग्रहणाच्च स बाधो निवर्त्तते । तेन प्रथमं पुं वत्, पश्चाच्च “आत्महृतः—” इत्यात्वम् । “सङ्गद्धतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव” इति नेह प्रवर्त्तते । गतिरेव न स्यात् कृते विप्रतिषेधो वाधा वा ? तदाह ‘पुं वद्भावे कृते आत्वम्’ इति ॥

दी— । “महादात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुं वद्भावश्च” (वार्त्तिक) । असमानाधिकरथार्थमिदम् । महतो महत्या वा घासो महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः ।

“The substitution of आ in महत् has to be enjoined when वास, कर or विशिष्ट is the उत्तरपद, also there is पुं वद्भावः” । This is for cases where there is no collocation. Thus महाघासः in the sense—grass for the great. Similarly महाकरः meaning—the hand of the mighty, &c.

मित— । महाविशिष्टशब्दे महत्या विशिष्ट इति तृतीयान्तेन विग्रहः ।

दी— । “अष्टनः कपाले हविषि” (वार्त्तिक) । अष्टाकपालः ।

“अष्टन् takes the substitute आ when कपाल is the उत्तरपद and the reference is to sacrificial offerings”. Thus अष्टाकपालः—an offering cooked in eight pans.

मित— । कपाले उत्तरपदे अष्टनः आत् स्यात् हविषेदुच्यते समासिन । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः इत्यापि कर्त्तव्ये द्विगुः । ततो “द्विगोलुक् —” (१०८०—४।१।८८) इत्यथो लुक् ॥ एतदपि उत्तरसूत्रसम्बद्धमेव ॥

दी—। “गवि च युक्ते” (वार्तिक) । गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्ये
अष्टन आत्वं स्यात् । अष्टागवं शकटम् । “अञ् प्रत्यन्वव—” (६४३—
६।४।७५) इत्यत्र ‘अञ्’ इति योगविभागात् बहुव्रीहावपि अञ् ॥ अष्टानां
गवां समाहारः अष्टागवम् । तद्रयुक्तत्वात् शकटमष्टागवमिति वा ॥

“अष्टन् becomes अष्टा when गो is the उत्तरपद and the sense
‘yoked’ is implied”. Thus अष्टा &c.—A cart with eight oxen
yoked on to it. Here we have a बहुव्रीहि in the sense अष्टौ गावः
अस्मिन् । अञ् comes in as a समासान्त by योगविभाग in the rule “अञ्
प्रति—” (943). Or, first derive अष्टागवम् by समाहार in the sense
“a batch of eight oxen”. Next transfer this epithet to the cart
from the fact that this batch is yoked to it, and change अष्ट
into अष्टा by this Varttika.

नित—। अस्यापि उत्तरपूर्वे एव प्रसङ्गः । ‘उत्तरपदे’ इत्यधिक्रियते, तदाह
‘गोशब्दे परे’ इति ॥ इह प्रकारेण विशिष्य कश्चित् समासो नाधिकृतः, तत् तुल्या एव
प्रातिर्यया तत्पुरुषे तथा बहुव्रीह्यादिषु च । किञ्च समासान्तोऽपि यथा तत्पुरुषे टच्
तथा बहुव्रीहौ अच् सुलभ एव । अष्टौ गावः अस्मिन् युक्ता इत्यर्थे बहुव्रीहौ अचि
समासान्ते अष्टागवं शकटम् ॥ योगविभागोऽयं वृत्तानुक्तो, भाष्ये तु न दृश्यते इति
व्याख्यानान्तरमाह ‘समाहारः’ इति । ‘अष्टागवम्’ इति विगुः । लक्षण्या यत्
अष्टागवयुक्तं तत् यदा उच्यते तदा अनेन वार्तिकेन अष्टन आत्वे अष्टागवमिति ॥

८०८ । इष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ६।३।४७ ॥

दी—। आत् स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश, द्वयधिका दश इति वा ।
द्वाविंशतिः । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । ‘अबहुव्रीह्यशीत्योः’ किम् ?
द्वित्राः । द्वयशीतिः ॥

हि and अष्टन् take the substitute आ if a numeral is the उत्तरपद
but not in a बहुव्रीहि or if अशीति follows. Thus द्वादश meaning—

'two and ten' or 'ten increased by two'. Similarly द्वाविंशति &c. Why say 'अवङ्—' ? Witness द्विवा; without the transformation ङ, because the compound is a बहुव्रीहिः। Similarly द्वाशीति: does not change द्वि into द्वि।

नित—। द्विशब्दस्य अष्टन् शब्दस्य च आत् स्यात् संख्याशब्दे उत्तरपदे न तु बहुव्रीहौ न वा अशीतौ उत्तरपदे इत्यर्थः। द्वौ च दश च इति समाहारः। इति च दश इति शक्यार्थिवादि। द्वाविंशतिः इत्यपि समाहारः। स्त्रीलं लोकात्। एवमन्य-
त्वापि ॥ द्वौ वा त्रयो वा इति विग्रहे "संख्यायाव्यय—" (८४३—२।२।२५) इति बहुव्रीहिः। तत आत्वप्रतिषेधे "बहुव्रीहौ संख्ये—" (८५१—५।४।७३) इति लुक् च द्विवाः ॥ एतदनन्तरं पूर्वपूर्वस्यम् "आदिति योगविभागात्—" इत्यादि, "अष्टनः कपाले—" इत्यादि च पाठ्यम् ॥

दी—। "प्राक् अताद्वक्तव्यम्" (वार्त्तिक)। नेह—द्विशतम्। द्विसहस्रम् ॥

"It should be noted that the उत्तरपद must be below a hundred". Thus द्विशतम् &c. do not change.

नित—। शतात् प्राक् या संख्या तस्यामीवोत्तरपदे ङाष्टनीः प्रागुक्तमालं वक्तव्य-
नियर्थः। तेन शते उत्तरपदे न—द्विशतम्। द्वे शते इति विग्रहः ॥ [एः
द्विसहस्रम् ॥

८०८। ते स्त्रयः ॥ ६।३।४८ ॥

दी—। त्रिशब्दस्य 'त्रयस' स्यात् पूर्वविषये। त्रयोदश। ह्योविंशतिः। बहुव्रीहौ तु त्रिदश त्रिदशाः, स्रजर्थे बहुव्रीहिः। अशीतौ तु त्रयशीतिः। 'प्राक् शतात्' इत्येव—त्रिशतम्। त्रिसहस्रम् ॥

Under similar conditions वि becomes त्रयस। Thus त्रयोदश &c. The change does not take place in a बहुव्रीहिः। Hence त्रिदशाः, which is a बहुव्रीहिः involving the sense of the affix सुच्—

'three times ten', i.e., thirty. With अशीति again we get वाशीति: without the change. The restriction 'below a hundred' also exists ; thus विशतम् &c.

मित—। 'त्रयोदश' इति सन्धिवेलादिषु पाठात् 'त्रयस्' इति सकारान्त आदेशः । 'पृथग्विषये' इति प्राक्शतोऽयाम् अशीतिभिन्नायां संख्यायासुत्तरपदे अवहुत्रोहिविषये च ॥ 'त्रयोदश' इति समाहारः, शाकपार्थिवादिकर्मधारयो वा ॥ इत्थौ 'विदंश' इति विग्रहवाक्यम् । 'त्रिः' इति सुजन्तः । विराहत्ता 'दश' इत्यर्थः । "संख्याव्यय—" (८४३—२।२।२५) इति बहुत्रोहिः । "बहुत्रोही संख्येये—" (८५१—५।४।७३) इति उच्च समासान्तः । विदशाः त्रिंशदित्यर्थः । समासिनैव सूचप्रत्ययस्य अर्थ उक्त इति इत्थौ सूच न दृश्यते, शुद्ध एव विशब्द उपलभ्यते । तदाह 'सुजर्थे बहुत्रोहिः' इति ॥

८१० । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ६।३।४८ ॥

दी—। द्व्यष्टनोस्त्रश्च प्रागुक्तं वा स्यात् चत्वारिंशदादौ परे । द्वि-
चत्वारिंशत्—द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत्—अष्टाचत्वारिंशत् । त्रि-
चत्वारिंशत्—त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ॥

The change in हि, अष्टन् and त्रि, as noted above, is optional if the उत्तरपद is a numeral from चत्वारिंशत् onwards. Thus द्विचत्वारिंशत् or द्वाचत्वारिंशत् &c. Similarly with पञ्चाशत्, षष्टि, सप्तति and नवति ।

मित—। 'प्रागुक्तम्' इति द्वाष्टनोरालं लेश त्रयस् । 'चत्वारिंशदादिः' इह प्राक्शतीया संख्या । ताश्च चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टिः, सप्ततिः, नवतिश्च । अशीती तु प्रतिषिद्धो विकारः ॥

८११ । एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ६।३।७६ ॥

दी—। एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यात् एकस्य चादुगागमश्च । नञो विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह 'तृतीया' इति योगविभागात् समासः ।

अनुनासिकविकल्पः । एकेन न विंशतिः एकात्रविंशतिः—एकाद्विंशतिः
एकोनविंशतिरित्यर्थः ॥

nञ् stands unchanged coming after एक, and एञ् then takes the augment अदुक् or आदुक् (अद्) । Thus, with the exposition एकेन न विंशतिः we first compound न and विंशतिः into नविंशतिः with नञ् unchanged ; next एकेन is compounded with it by योगविभाग of द्वितीया in the rule “द्वितीया तत्कृत—” (692—2.1.30). Eliding the सुप् and changing एक into एक अद् or एक आद् we get एकाद्-नविंशतिः । This optionally changes द् into न् by: “यरोऽनु—” (116—3.4.45) ; hence the additional form एकात्रविंशतिः meaning एकोन-विंशतिः, *i.e.*, nineteen.

मित—। “नलोपो नञः” (७५६—६।३।७३) इततो ‘नञः’ इत्यनुवृत्तं “नभाद्—” (७५६—६।३।७५) इत्यत्र ‘नञ्’ इति प्रथमया विपरिणयतम् । ततस्तन्मा-देव ‘प्रकृत्या’ इत्यप्यनुवृत्तम् । एताभ्यां सह ‘एकाद्विंश नञ् प्रकृत्या’ इत्याद्यन्वयो ज्ञभ्यते ॥ आगमस्तु ‘अदुक्’ इति वृत्तिकारः, ‘आदुक्’ इति हरदत्तः । उभयत्र दीर्घे एकादेशे ‘एकाद्’ इति रूपम् । अदुकि “अतो गुणे” (१९१—६।१।६७) इति न प्रवर्षते, पदत्वादिकशब्दस्य ॥ ‘एकेन’ इति द्विती द्वितीया । तस्य समासो न विहितः । तत आह ‘योगविभागात् समासः’ इति । “द्वितीया तत्कृत—” (६९२—२।१।३०) इति सूत्रे योगविभागः इत्याशयः । अत्र तु योगविभागस्य भाष्ये अदर्शनात् सप्तसुपा मयूरव्यंसकादिवैति युक्तम् इति नागेशः ॥ “यरोऽनु—” (११५—८।३।४५) इति ‘अनुनासिकविकल्पः’ ॥

दी—। “ष्व उत्वं दत्तुदशधासूत्रपदादेष्टुत्वल्च धासु वेति वाच्यम्” (वार्त्तिकं) । षोडन् । षोडश । षोढा—षड्धा ॥

“With दद्, दश् and धा following, ष् changes its final into उ and the द् or ष changes into ड or ढ, but this is optional

with धा” । Thus षोडन्—having six teeth, षोडश—sixteen, षोढा or षड्धा—in six ways.

मित—। ‘दट्’ इति दन्तशब्दस्य “वयसि दन्तस्य—” (८८०—५।४।१४१) इत्यादेशः । ऋकार इत् । दत् इति स्थितम् । धा इति प्रत्ययः, ऋतएव नानाधिकरणवाचित्वाद्बहुले ‘धामु’ इति बहुवचनम् । ‘टु’ इति टवर्गः ॥ तेन—दट्दशधामु परतः षष उलं भवति, उत्तरपदस्य च आदिवर्णः तस्य च टवर्गादेशो भवति । धा-प्रत्यये परे तु विकल्पः—इत्यर्थो लभ्यते । इह त्रीणि वाक्यानि, आद्ये उलं विधीयते, द्वितीये टवर्गः, तृतीये विकल्पः । उलं षषः, टुत्वसुत्तरपदादेः । परं ‘धा’ इति प्रत्ययः, न उत्तरपदम्, तेन प्रश्नयोर्वाक्ययोः ‘धा’ इत्यस्य टुलं न विधीयते, षष उले ‘धा’ इत्यपि निमित्तम् इत्येतावदेव उच्यते । तत्तु निमित्तत्वं परवर्तिन्या ‘धामु वा’ इत्यत्रस्थया समन्यापि कथ्यते । तत् ‘दट्दशधामु’ इत्यत्र ‘धामु’ इति व्यर्थम् ॥ वस्तुतस्तु वार्त्तिकमिदं लिपिकरैरन्यथापादितमिव भाति । भाष्ये तु “षष उलं दट्दशसूत्रपदादेष्टुलञ्च” इत्येकं वार्त्तिकम्, “धामु वेति वक्तव्यम्” इति द्वितीयम् । तत्र प्रथमात् ‘उलम्’ ‘टुलम्’ इति द्वयमपि अनुवर्त्तते परेण च सम्बध्यते । तेन धामु उलं चेत् टुलमपि, न चेदुलं नापि टुलम् । आद्ये षष् धा इत्युले षड धा, टुले षड ढा, षोढा । द्वितीये षष् धा इति जश्ले षड् धा इति ॥ एतच्च हरदसानु-रोधेन । कैयटस्तु उच्चाभावेऽपि टुलमिच्छति । तन्मते षड्ढा इति द्वितीये रूपम् । नागेश आह—“कैयटोक्तं युक्तं भाष्येऽपि ‘षड्ढा’ इत्येव पाठस्य प्रायेणोपलभात्” । ‘प्रायेण’ इत्युच्यते, तन्नहि षड्ढा इति सार्वत्रिकः पाठः, क्वचित् षड्धा अपि दृश्यते । किञ्च नायमस्ति नियमः यत् प्राधिकमेव आदिये’ द्वयमेव कादाचित्कमिति । एकोऽपि ग्रन्थः सुलिखितः शतादपि विशिष्यत दुर्लिखितेभ्यः । तन्ग्रन्थे हरदत्तोक्त-मेव न्याय्यम् ॥ षट् दन्ता अस्य इति विग्रहे “वयसि—” इति द्वादशे, षषशब्दस्य उले षो-भावे दकारस्य उकारे षोडत् इति प्रातिपदिकम् । सुपि षोडन् ॥ षट् च दश च इति षड्धिका दश इति वा विग्रहे षोडश ॥

८१२ । परवर्त्तिङ्गं इन्द्रतत्पुरुषयोः ॥ २।४।२६ ॥

दी—। एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूटयोर्विमे । मयूरी-
कुक्कुटाविमौ । अर्द्धपिप्पली ॥

The gender of हन् and तत्पुरुष compounds is that of the final member. Thus कुक्कुट &c.

मित—। समाहारस्य नपुंसकलिङ्गता विहितः । तदिह 'बन्द्' इति इतरे-
तरयोगो गृह्यते । तस्य उभयपदार्थप्रधानत्वात् भिन्नलिङ्गयोः समासे लिङ्गमनियतं
भवति । तदिह लिङ्गं परवत् स्यात् इति नियस्यते । कुक्कुटमयूटौ नयूरीकुक्कुटौ
इत्येक एवार्थः । तथापि परपदमाश्रित्य लिङ्गं भिद्यते ॥ तत्पुरुषस्य उत्तरपदार्थ-
प्रधानः, तेन ह्यक्षशाखा इत्यादिषु विनापि वचनेन स्त्रीत्वादिकं लभ्यते एव । एक-
देशितत्पुरुषे तु पूर्वपदार्थप्रधानतया पूर्ववलिङ्गे प्राप्ते परवलिङ्गता विधीयते । तदुदा-
हरति अर्द्धपिप्पलीति ॥ अतिप्रसङ्गं निरस्यति—

दी—। “द्विगुप्राप्तापन्नान्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः” (वार्त्तिक) ।
पञ्चकपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्सो जीविकां प्राप्त-
जीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमाय्यै अलंकुमारिः । अतएव ज्ञापकात्
समासः । निष्कौशाम्बिः ॥

“This should be prohibited in द्विगु compounds, compounds with प्राप्त, आपन्न and अलम् leading, and in गतिसमास । Thus पञ्चकपाल is not neuter with कपाल, but has the gender of the विशेष्य । Similarly प्राप्त etc., आपन्न etc. The compound अलं-कुमारिः in the sense “master of the girl” is sanctioned by this very *Varttika*, and is masculine. Likewise निष्कौशाम्बि is in the masculine.

मित—। 'द्विगु' इति “तद्धितार्थ—” (७२८—२।१।५१) इत्यवोक्तः समासः ।
'प्राप्तापन्न' इति “प्राप्तापन्ने च—” (७१५—२।२।४) इति समासः । 'अलं-
पूर्व' इति न केनचित् सूत्रेण विहितः समासः, तदाह 'अतएव' अन्त्यादेव वार्त्तिकात् ।
'ज्ञापकात् समासः' । निषेधसामर्थ्यात् अस्ति समास इत्यर्थः । 'गतिसमास' गतिः

समासो येन इति बहुव्रीहिणा “कुगति—” (७६१—२।१।१८) इति सूत्रस्थः प्रादिसमासः ॥ एषु परवलिङ्गता न भवति इत्यर्थः । तेन प्राधान्येन विवक्षितो योऽर्थः तदनुगतमेषु लिङ्गमिति फलितम् । न्यायसिद्धमेतन्न वचनसापेक्षमित्युपेक्षितं वार्त्तिकमिदं भाष्यं । सुवच्च “परवलिङ्गं इन्दै कदेशिनोः” इत्येवं कर्षव्यमित्युक्तम् ॥

८१३ । पूर्ववदश्ववड्वौ ॥ २।४।२७ ॥

दी— । द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववड्वौ । अश्ववड्वान् । अश्ववड्वैः ॥

The gender of अश्ववड्वौ is that of the first member in the compound. The duality is not essential. Thus अश्ववड्वौ etc.—the horse and the mare &c.—all in the masculine because अश्व is masculine.

मित— । अश्वश्च वड्वा च इति विग्रहे “विभाषा वृत्त—” (११६—२।४।१२) इति वैकल्पिक एकवद्भावः । तस्य तु “स नपुंसकम्—” (८२१—२।४।१७) इति नपुंसकत्वम् । पक्षे एकवद्भावाभावे अश्ववड्वौ इति पुंसि । परवलिङ्गतापवादः ॥ ‘द्विवचनमेव वृत्त’ शास्त्रम् इति न मन्तव्यम् । अश्वश्च वड्वाश्च इति विग्रहेऽपि पक्षे इतरैतरयोगे अश्ववड्वाः इति पुंसि भवति । तान् अश्ववड्वान् । पुंस्वप्रदर्शनार्थं शसि रूपं कृतम्, जसि तु स्त्रीपुंसयोरैकरूपता ॥ अश्ववड्वौ इति प्रथमायां द्वितीयायामपि भवति । एतेन प्रथमाद्वितीयोरैव विधिः इति न भवितव्यम् । तृतीयादिष्वपि भवति, तदाह अश्ववड्वैः इति ॥

८१४ । रात्राङ्गाहाः पुंसि ॥ २।४।२८ ॥

दी— । एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव । अनन्तरत्वात् परवलिङ्गतापवादोऽप्ययं परत्वात् समाहारनपुंसकतां बाधते । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्नः । द्वयहः ।

इह and तत्पुरुष compounds ending in रात्र, अह्न and अह, with the समासान्ता affixes अच् and टच् attached, are in the masculine

This restriction coming immediately after “परवलिङ्गम्—” (812—2.4.26) supersedes that rule and, being subsequent, also bars the neuter enjoined of समाहार compounds. Thus अहोरात्रः इन्दुः, पूर्वरात्रः (तत्पुरुष), पूर्वाह्नः (तत्पुरुष), द्वाहः (समाहार) ।

मित—। राविशब्दान्तात् तत्पुरुषात् इन्द्राच्च समासान्ते अचि कृते कचित् समासाङ्गस्य ‘रात्रे’ इति रूपं भवति, अहन् शब्दान्तात् तत्पुरुषात् टचि ‘अह्’ इति ‘अङ्’ इति वा । तदा तु समासः पुंसि प्रयुज्यते । परवलिङ्गतायां रात्रन्तस्य स्त्रीत्वे अहन्नन्तस्य च स्त्रीत्वे प्राप्ते इदं वचनम् । तदाह ‘परवलिङ्गतापवादोऽयम्’ इति ॥ किञ्च द्वाहः इत्यादिषु समाहारविषयेषु “स नपुंसकम्” (८२१—२।४।१७) इति नपुंसकत्वम् अनेन च पुंस्त्वमिति विप्रतिषेधः प्रसज्यते । ततो “विप्रतिषेधे परम्—” (१७५—१।४।२) इति परवर्त्तित्वादस्य सूत्रस्य पुंस्त्वमेव भवति । तदाह ‘अथ’ परत्वात् समाहारनपुंसकतां बाधते’ इति ॥ अहोरात्र इति इन्दुः । “अहःसर्वक—” (७८७—५।४।८७) इत्यच् ॥ पूर्वरात्र इति एकदेशितत्पुरुषः, प्राग्वदच् ॥ पूर्वाह्न इत्यप्येकदेशिसमासः । “राजाहः—” (७८८—५।४।९१) इति टच् । “अङ्गोऽङ्गः—” (७९०—५।४।८८) इत्यङ्गादेशः ॥ द्वाह इति समाहारः । टच् । “न संख्यादिः—” (७९३—५।४।८९) इति अङ्गादेशो न । इह ‘द्वाह’ इति समुदायः अकारान्तः, उत्तरपदन्तु अह् इति हान्तमेव । तेन “अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः—” (८२१ वा) इति स्त्रीत्वं न भवति इति नागेशः । परं प्रच्छिन्नमिवैतज्जाति । अकारोऽय-सुत्तरपदस्य अन्तः इति पक्षेऽपि परत्वाद्नेन पुंस्त्वमेव स्यात् ॥

बी—। “संख्यापूर्वं रात्रं क्लीवम्” (वार्त्तिक) । द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् । गय्यरात्रम् ।

रात्र preceded by a संख्या in a तत्पुरुष is neuter. Thus द्विरात्रम् &c. These are all समाहार द्विगु । गण is a संख्या by “बहुगण—” (258—I.I.23).

मित—। ‘संख्या पूर्वं’ पूर्वपदं यच्चिन् तादृशं ‘रात्रं’ रात्रन्तस्तत्पुरुषः इत्यर्थः ‘क्लीवम्’ । ‘रात्रम्’ इति तदन्ततत्पुरुषे लक्षणा । समाहारे द्विरात्रमित्यादयः । “बहु-

गणवतु—” (२५८—१।१।२३) इति गणशब्दोऽपि संख्या । गणानां राक्षीणां समाहार इति विग्रहः ॥

८१५ । अपथं नपुंसकम् ॥ २।४।३० ॥

दी— । तत्पुरुषः इत्येव । अन्यत्र तु अपथो देशः । कृतसमासान्त-निर्देशान्नेह—अपन्थाः ।

The compound अपथ is neuter. This is in a तत्पुरुष only. Witness अपथो देशः—a country without a good road—where the बहुव्रीहि has the gender of the corresponding विशेष्य । The enunciation being with a समासान्त attached, the optional form अपन्थाः, without a समासान्त, is masculine by “परवलिङ्गम्—” (812—2.4.26).

मित— । अपथम् इति तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । ‘तत्पुरुषः’ इत्यनुवर्तित-लक्षम् । “परवलिङ्गम्—” (८१२) इत्यतो ‘इन्दुतत्पुरुषयोः’ इत्यनुवर्तते । असम्भवात् ‘इन्दु’ इति नेह सन्वध्यते । ‘तत्पुरुष’ इति च प्रथमया विपरिणम्यते । तदाह ‘तत्पुरुष इतिव’ इति ॥ अपथः इति बहुव्रीहिः । “ऋकपूः—” (८४०—५।४।७४) इति अप्रतायः समासान्तः । विशेष्यलिङ्गः । न पन्थाः इति विग्रहे “पथो विभाषा” (८५७—५।४।७२) इति समासान्ताभावे “परवलिङ्गम्—” (८१२) इति पथिन् शब्दस्य पुंस्त्वात् पुंस्त्वं अपन्थाः ॥

८१६ । अर्धर्चाः पुंसि च ॥ २।४।३१ ॥

दी— । अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्चः—अर्धर्चम् । ध्वजः—ध्वजम् । एवं तीर्थस्त्रीरमण्डपीयूषदेहाङ्कुशकलशेत्यादि ।

Words the अर्धर्चादि class are both masculine and neuter. Thus अर्धर्चः—अर्धर्चम् with the समासान्त affix अ attached. Similarly ध्वजः—ध्वजम् । So are तीर्थे &c.

मित— । अर्धम् ऋचः अर्धर्चः अर्धर्चं वा इत्येकदेशिसमासः । “ऋकपू—”

(२४०—५।४।७४) इति समासान्तः अ-प्रत्ययः । “परवलिङ्गम्—” (८१२—२।४।२६) इति नितरास्त्रीत्वे प्राप्ते वचनम् ॥ अर्हर्चाः इति आद्यर्थे बहुवचनम् । अर्हर्चाः अर्हर्चादिशेषे पठिताः शब्दाः इत्यर्थः ॥

८१७ । जात्याखायामिकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥१।२।५८॥

दी—। एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः—ब्राह्मणः पूज्यः ।

In speaking of a class, the plural may be optionally used though the class is but a single object. Thus ब्राह्मणाः &c.

मित—। ब्राह्मणत्वं चचिद्यत्नित्यादिकं जातिः । सा च एकैव इति नित्यं व्यक्तिशब्दान् भावप्रत्ययान्तादिकवचनेन आख्यायते । यदा तु विनैव भावप्रत्ययं तस्याः ‘जातेः’ ब्राह्मणत्वादिः ‘आख्या’ आख्यानां कथनमिष्यते तदापि जातेरिकात्वादेकवचनेनैव कथनं न्याय्यम् । बहुवचनस्यापि साधुत्वाथमाह ‘एकस्मिन्’ जातिरूपे अर्थे अन्यतरस्यां विकल्पेन ‘बहुनाम्’ अर्थानां ‘वचनम्’ उक्तिः कथनं स्यात् । तदाह ‘एकोऽप्यर्थो वा बहुवत्’ इति । यद्वा—एकम् एकत्वम् । एकस्मिन् एकत्वे अपि बहुवचनं वा स्यादित्यर्थः । तेन वैकल्पिकं बहुवचनं लभ्यते ॥ विशेषणानामपि भवति । अतः अनुप्रयोगः ‘पूज्याः’ ‘पूज्यः’ इति ॥

८१८ । अस्मदो द्वयोश्च ॥ १।२।५९ ॥

दी—। एकत्वे द्वित्वे च विवक्षिते अस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं ब्रूमः । पक्षे अहं ब्रवीमि—आवां ब्रूवः इति वा ।

The word अस्मद् takes the plural optionally when speaking of one person or two. Thus वयं ब्रूमः &c. Or अहं आवां ब्रूवः ।

मित—। पूर्वपूर्वात् ‘बहुवचनमन्यतरस्याम्’ इत्यनुवर्त्तते । ‘द्वयोः’ अर्थयोः बहुवचनं वा इत्यर्थो भवति । ‘च’ इत्यनेन ‘एकस्मिन्’ इति समुचीयते । तदाह ‘एकत्वे द्वित्वे च’ इत्यादि ॥ ‘आवां ब्रूवः’ इत्यर्थे ‘वयं ब्रूमः’ । यच्चे सोऽपि भवति । एवम् ‘अहं ब्रवीमि’ इत्यर्थे ‘वयं ब्रूमः’ इत्यादि ॥

दी—। “सविशेषणस्य प्रतिषेधः” (वार्त्तिक) । पदुरहं ब्रवीमि ।

The plural is prohibited if अस्मद् is qualified. Thus पटुः &c.—I, an expert, say so.

नित—। विशेषणान्वितस्य अस्मच्छब्दस्य प्रागुक्ते न स्वात् इत्यर्थः । “अस्मान् साधु विविक्त्य संयमधनानुच्चैः कुलञ्चात्मनः”, “त्वं राजा वयमपुत्रपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः” इत्यादिषु विशेषणस्य विधेयत्वकाल्यनया बहुलं सिध्यति इति हरदभादयः । नागेशस्तु तत्राप्यसिद्धिं मन्यमानः “अस्मच्छब्दस्य स्वघटिते समुदाये लक्षणा” इत्याह ॥

८१८ । फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नचत्वे ॥ १।२।६० ॥

दी—। द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् । पूर्वं फल्गुन्यौ—पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वं प्रोष्ठपदे—पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । ‘नचत्वे’ किम्? पूर्वं फल्गुन्यौ माणविके ।

फल्गुनी and प्रोष्ठपदा optionally take the plural for dual while each means two stars. Thus पूर्वं &c. Why say नचत्वे? Witness पूर्व &c.—The first two female children born with the moon in the Phalguni star—which does not allow the plural.

नित—। ‘बहुवचनमन्यतरस्याम्’ इत्यनुवर्त्तते । ‘च’ इति चकारेण पूर्वसूवात्, ‘इयोः’ इत्यनुकथ्यते ॥ फल्गुनीति प्रोष्ठपदेति च प्रत्येकं नचत्वयुगलस्य अपत्या । फल्गुनी च प्रोष्ठपदे च फल्गुनीप्रोष्ठपदाः । तासाम् । ‘इयोः’ ऋषोपेक्षया षष्ठी । तबः ‘फल्गुनीप्रोष्ठपदानां इयोः’ अर्थयोः ‘बहुवचनमन्यतरस्यां’ वा भवति ‘नचत्वे’ ज्योतिषि अभिधेये इत्यर्थो जायते । नागेशस्तु ‘नचत्वे’ इति प्रथमादिवचनं मत्वा ‘नचत्वे ययभिधीयते’ इत्येवं व्याचष्टे ॥ हित्वाश्रयं द्विवचनं न्याय्यम्, अनेन तु बहुवचनमपि भवति । तदाह ‘द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कथ्येन्’ इति ॥ ‘पूर्वाः फल्गुन्यः’ इति द्वे तारके, ‘पूर्वाः प्रोष्ठपदाः’ इति च ॥ फल्गुनीभ्यां नचत्वाभ्यां युक्तः कालः इति “नचत्वेण—” (१२०४—४।२।२) इत्यण् । “लुवविशेषे” (१२०५—४।२।४) इति लुप् । “लुपि युक्तवत्—” (१२१४—१।२।३१) इति द्विवचने फल्गुन्यौ कालः । माणविके इति

हे कन्यके । ते च कन्यके फल्गुन्योर्जाते इति “फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ” (१४०८, वा) इति टः । तस्य च “श्रविष्ठाफलगुनी—” (१४०७—४।३।३४) इति लुक् । “टिड् ढाणञ्—” (४७०—४।१।१५) इति ङीप् । तेन सिद्धं ‘फल्गुन्यौ’ इति माणविकाविशेषणम् । इह बहुत्वं न भवति ॥

८२० । तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ १।२।६३ ॥

टी—। बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिष्यश्च पुनर्वसु च तिष्यपुनर्वसु । ‘तिष्य—’ इति किम् ? विशाखानुराधाः । ‘नक्षत्र—’ इति किम् ? तिष्य-पुनर्वसवो माणवकाः ।

A इह compound of तिष्य and पुनर्वसु, though with a plural idea, always takes the dual. Thus, तिष्य is a single star and पुनर्वसु a double star ; their इह gives a plural idea, but it is तिष्यपुनर्वसु in the dual. Why say तिष्य &c. ? Witness विशाखा &c. in the plural. Why say नक्षत्र &c. ? Witness तिष्य &c—children born some when the moon is in the तिष्य star and some when it is in the पुनर्वसु stars—in the plural as expected.

मित—। तिष्य इत्येका तारा पुंसि । पुनर्वसु इति द्वे पुंसौव । सूत्रे तु अनुकरणशब्दौ । तयोर्द्वन्द्वे तिष्यश्च पुनर्वसुश्च तिष्यपुनर्वसु, तयोः । नक्षत्राणां नक्षत्र-वाचिनां इन्दुः नक्षत्रइन्दुः । तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रोर्नक्षत्रइन्दुः तस्मिन् न्यायप्राप्तस्य बहुवचनस्य नित्यं द्विवचनं भवति इत्यर्थः । तदेवाह ‘बहुत्वं द्वित्ववद्भवति’ इति ॥ इन्दुः कृते तिमृष्टां ताराणां बोध इति बहुत्वेऽपि द्विवचनं नित्यं ‘तिष्यपुनर्वसु’ इति । ‘तिष्य—’ इत्युच्यते, अन्येषां तु यथा बोधस्तथा वचनम् । तथाहि विशाखे इति द्वे तारे, अनुराधाः इति तिस्रः । इन्दुः बहुले बहुवचनमेव ॥ नक्षत्रवाचिनां इन्दु एव । यदा तु फल्गुनीशब्दवत् (८१९) अर्थान्तरे वर्षमानयोर्द्वन्द्वः तदा बहुवचनमेव । तथा च—तिष्येण नक्षत्रेण युक्तः कालस्तिष्यः । तत्र जाता इति “सन्धिवैलादि—”

(१३८७—४।३।१६) इत्यण् । तस्य लुकि तिथ्या माणवकाः । पुनर्वसुभ्यां नचवाभ्यां युक्तः कालः पुनर्वसुः । तत्र जाताः पुनर्वसवो माणवकाः । तिथ्याश्च पुनर्वसवश्च तिथ्यपुनर्वसवो माणवकाः ॥

८२१ । स नपुंसकम् ॥ २।४।१७ ॥

दी— । समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परवल्लिङ्गापवादः । पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् ।

द्विगु and इन्ध compounds implying समाहार are in the neuter. This bars the rule “परवल्लिङ्ग—” (812—2. 4. 26). Thus पञ्च etc.—a collection of five oxen, &c.

मित— । ‘सः’ इति कः ? ‘यस्य एकवचनं विहितं सः’ इति एकवचनप्रकरणा-
ऋभ्यते । कस्य च एकवचनं विहितम् ? “द्विगुरेकवचनम्” (७३१—२।४।१) इति द्विगोः,
“इन्धश्च—” (६०६—२।४।२) इत्यादिभिर्इन्धश्च च । तच्च समाहारि एव :
तदाह ‘समाहारि—’ इत्यादि ॥ पञ्चानां गवां समाहार इति टच् समासान्तः
(७२६—५।४।६२) ॥

दी— । “अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः” (वार्त्तिक) । पञ्च-
पूली ।

A द्विगु, with an अकार final in its last member, is in the feminine. Thus पञ्च etc.—a collection of five pans or bundles of hay &c.

मित— । द्विगुः समाहारद्विगुः । पूलो भाजनविशेषः टण्गुच्छो वा । पञ्चानां
पूलानां समाहारः इति वाक्ये समासे अनेन स्त्रौले “द्विगोः” (४७६—४।१।२१) इति
ङोपि पञ्चपूलो ॥ अकार इति ऋस्वदीर्घयोरुभयोरपि ग्रहणम् । तेन भुवं पातौति
भूपाः । कर्त्तरि क्तिप् । पञ्चानां भूपां समाहारः पञ्चभूपी ॥

दी— । “आबन्तो वा” (वार्त्तिक) । पञ्च खटवी—पञ्चखटवम् ।

A द्विगु ending in अप् in its last member is optionally in the feminine. Thus पञ्चखट्वी (feminine) or पञ्चखट्वम् (neuter).

मित—। आविति स्त्रियां विहितष्टाप्रतायः। टावन्तीत्तरपदो द्विगुः समाहारि स्त्रियां वा स्यात्। पञ्चे सूत्रेषु नपुंसकम्। खट्वाशब्दस्य उपसर्जनङ्गस्यः ॥

दी—। “अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम्” (वार्त्तिक)। पञ्च-तल्ली—पञ्चतल्लीम्।

A द्विगु ending in अन् in its final member drops the न् and then it is optionally in the feminine. Thus पञ्च etc.

मित—। अनः इति अन्नन्तीत्तरपदस्य द्विगोः ॥

दी—। “पालाद्यन्तस्य न” (वार्त्तिक)। पञ्चपालम्। लिभुवनम्। चतुर्युगम्।

A द्विगु ending with a word of the पात्रादि class is not in the feminine. Thus पञ्च etc.

मित—। ‘द्विगुः स्त्रियाम्’ इत्यनुवर्त्तते, तत्र द्विगुरिति च षष्ठ्या विपरिणम्यते। ‘विधिः’ इत्याध्याहार्यम्। तेन ‘पात्राद्यन्तस्य द्विगोः स्त्रियां न विधिः’ इत्यन्वयो लभ्यते। एवं स्त्रात्वे प्रतिषिद्धे सूत्रेण नपुंसकं भवति। पात्रादिराकृतगणः प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्यः ॥

दी—। “पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीवतेष्टा” (वार्त्तिक)। पुण्याहम्—सु-दिनाहम्।

A तत्पुरुष, with पुण्य and सुदिन leading and having अहन् as final, is in the neuter. Thus पुण्य etc., in supercession of “रात्राङ्—” (814—2. 4. 29).

मित—। सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची। ‘तत्पुरुष’ इति प्रकरणाङ्गम्। पुण्य-शब्दात् सुदिनशब्दाच्च परो यः अहन्शब्दः तदन्तस्य तत्पुरुषस्य क्लीवता इष्यते इत्यर्थः। “रात्राङ्—” (८१४—२।४।२९) इत्याख्यापवादोऽयम् ॥

दी—। “पथः संख्याव्ययादेः” (वार्तिक) । संख्याव्ययादेः परः कृत-
समासान्तः पथशब्दः क्लीवमित्यर्थः । त्वया गां पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः
पन्था विपथम् । कृतसमासान्तनिर्देशाच्चेह—सुपन्थाः, अतिपन्थाः ।

पथ, with the समासान्त attached, being the last member of
a तत्पुरुष in which a numeral or an indeclinable leads,
is in the neuter. Thus विपथम्—passage for three ; विपथम्—rug-
ged way. सुपन्थाः and अतिपन्थाः meaning ‘a fine road’ are in the
masculine by “परवल्लिङ्गन्—” (812—2. 4. 36) because no समासान्त is
attached.

मित—। ‘तत्पुरुष’ इति प्रकरणात्त्वम् । ‘पथ’ इति कृतसमासान्तस्य तत्-
पुरुषस्य पराङ्गस्थानुकरणम् । प्रथमान्तम् । ‘संख्याव्ययादेः’ इति पञ्चमौ । तदाह
‘संख्याव्ययादेः परः’ इत्यादि । परवल्लिङ्गतापवादः ॥ सुपन्थाः इत्यात्र “न पूज-
नात्” (२५४—५।४।६९) इति समासान्तप्रतिषेधः । पूजनं प्रशंसा, तच्च स्वतिथ्या-
मेव ॥ तत्पुरुष एव, नेह—विपथा नगरी ॥

दी—। “सामान्ये नपुंसकम्” । सृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ।

References in general terms (without an eye to any particu-
lar gender) should be in the neuter. Thus सृदु etc.—cooks
gently ; प्रातः etc.—desirable in the morning.

मित—। सामान्यं लिङ्गविशेषनिरपेक्षम् । तादृशं यदि किञ्चिदुच्यते तन्
न पुंसकलिङ्गेन वक्तव्यम् इत्यर्थः । एतच्च न्यायसिद्धसार्थस्य अनुवादः, न विधिः ।
तत् वार्तिकमेतदिति न मन्तव्यम् । “न्यायसिद्धमेतत्, विशेष्यविशेषासन्निधाने लिङ्ग-
सर्वनाम्नो नपुंसकस्य न्यायत्वात्...दाण्डिनाथनेति सूत्रे माष्ये स्पष्टम्” इति नागेशः ॥
‘सृदु पचति’ इत्यात्र सृदुता पाकधर्मः । तत् ‘सृदु’ इति क्रियाविशेषणम् ॥ ननु
‘क्रिया’ इति स्त्रीलिङ्गम् । तत् ‘सृदु’ पचति’ इत्यास्तु । मास्तु—इह ‘क्रिया’
इत्यात्र विशेष्यम् इति नास्ति नियमः । ‘कर्म’, ‘पाकः’, ‘पक्तिः’, ‘पचनम्’ इत्याद्यापि
स्यात् । तदेवं बहुविशेष्यसम्भवे विशेष्यविशेषस्य अनुक्तौ नपुंसकत्वे सिद्धे ‘सृदु पचति’ ।

भवतु नपुंसकम्, कथं पुनः कर्मत्वम् ? प्रवृत्ते पाके व्यापारजनितः फलांश इह 'सृष्ट' इत्यभिधीयते, तेनास्य कर्मता ॥ 'प्रातः कर्मणीयम्' इत्यत्र 'कर्मनीय' इति विशेषणस्य विशेष्ये अनिर्दिष्टे प्राग्वत् सामान्ये नपुंसकम् ॥

८२२ । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ २।४।१८ ॥

दी— । अधिकारोऽयम् ।

What follows relates to तत्पुरुष compounds except नञ्तत्पुरुष and कर्मधारय ।

नित— । इत उत्तरम् 'अनञ्कर्मधारयः' नञ्कर्मधारयवर्जितः 'तत्पुरुषः' इत्येतदन्वर्तते । यदतः परमुच्यते षट्सु सूत्रेषु, तत् तत्पुरुषसमासे वेदितव्यम् । न तु नञ्तत्पुरुषे कर्मधारये वा । इत्यर्थः ॥

८२३ । संज्ञायां कन्थोऽशीनरेषु ॥ २।४।२० ॥

दी— । कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्, सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयः । तेषां कन्था सौशमिकन्थम् । 'संज्ञायाम्' किम् ? वीरणकन्था । 'उशीनरेषु' किम् ? दाक्षिकन्था ।

A तत्पुरुष ending in कन्था will be in the neuter if the compound is a class-name of wraps made in उशीनर । Thus descendants of सुशम are सौशमि, a clan in उशीनर । Wrap made by them is सौशमिकन्थम् । This is a general name of a peculiar sort of wraps. Why संज्ञायाम् ? Witness वीरणकन्था—a wrap of the Viranas (another clan in उशीनर)—which, not being a संज्ञा, has कन्था unchanged, though it is made in उशीनर । Why उशीनरेषु ? Witness दाक्षिकन्था—a wrap of the Dakshis—which, not being of उशीनर, retains कन्था though it is a संज्ञा of a kind of wraps.

मित—। ‘उशीनरेषु कन्या’ इति वृत्तिकृतानन्वयः, नागेशस्य तु ‘उशीनरेषु संज्ञा’ इति। ‘कन्या’ कन्यान्तस्तत्पुरुषः। सुशमशब्दादपत्यार्थे “अत इञ्” (१०८५—४।१।६५) इति इञ्—सौशमयः। “ऋस्वी नपुंसके—” (६१८—१।२।४७) इति ऋस्वी सौशमिकन्यम्। उशीनरदेशजातस्य कन्याविशेषस्य संज्ञा इति वृत्तिकृतादयः, कन्याविशेषस्य उशीनरदेशविख्याता संज्ञा इति नागेशः ॥ ‘वीरण’ इति उशीनरदेशे सङ्गभेदः। तेषां कन्या ॥ ग्रहा—वीरणानि उशीराः, तन्निर्मिता कन्या। उभयव संज्ञान्वाभावात् नपुंसकं न ॥ दक्षस्य अपत्यानि दाक्ष्यः, तेषां कन्या। संज्ञा एव, किन्तु नैयसुशीनरेषु संज्ञा इति नपुंसकाभावः ॥

८२४। उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २।४।२१ ॥

दी—। उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्, तयोल्पज्ञायमानोपक्रम्यमाणाद्योरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते। पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः। नन्दोपक्रमं द्रोणः।

A तत्पुरुष ending in उपज्ञा and उपक्रम is neuter if the object is to declare first inspiration or first introduction. Thus पाणिनि &c.—ग्रन्थ is originally Panini’s inspiration. Here ग्रन्थ refers to the अष्टाध्यायी system of grammar devised by Panini. Similarly नन्द &c.—the measure द्रोण was first introduced by king Nanda.

मित—। उपज्ञायते इत्युपज्ञा उपज्ञायमानं परिदृश्यमानं वस्तु। कर्मणि अञ्। उपक्रम्यते इत्युपक्रमः उपक्रम्यमाणं प्रारम्भमाणं कर्म। कर्मणि घञ्। उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञोपक्रमम्। समाहारइन्दः। आदिः प्राथम्यम्। भावे लक्षणा। तस्य उपज्ञोपक्रमस्य आदिः तदादिः। आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा। तदादिः आचिख्यासा। तस्यां सत्याम् ॥ पाणिनेः इति कर्त्तरि क्तयोगा षष्ठी। ग्रन्थ इत्यष्टाध्यायी। ‘पाणिनुपज्ञं’ पाणिनिना प्रथमं परिज्ञातो ‘ग्रन्थः’। प्रहृत्ते ग्रन्थे अन्वोऽपि तं जानाति—देवदत्तोपज्ञा अष्टाध्यायी ॥ एवं नन्दोपक्रमं द्रोणः। असत्यानाद्याख्यायां देवदत्तोपक्रमो यागः ॥

८२५ । ऋया बाहुल्ये ॥ २।४।२२ ॥

दी—। ऋयान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इन्नूणां ऋया इच्छायम् । “विभाषा सेना—” (८२८—२।४।२५) इति विकल्पस्यायमपवादः ॥ “इच्छुच्छायानिषादिन्यः” इति तु ‘आ’ समन्तात् ‘निषादिन्यः’ इत्याङ्प्रश्नेषो बोध्यः ॥

A तत्पुरुष ending in ऋया is in the neuter if the पूर्वपद is in the plural. Thus इच्छु &c.—The shade of sugar canes. This overrules the option allowed by “विभाषा—” (828). “इच्छुच्छायानिषादिन्यः” has to be explained with an आ introduced, thus ‘इच्छुच्छायि आ’ समन्तात् ‘निषादिन्यः’ ।

मित—। ‘ऋया’ इति ऋयान्तस्तत्पुरुषः । ‘बाहुल्ये’ गम्यमाने इति वचि-कारः, ‘बाहुल्ये’ सति इति नागेशः । बाहुल्यञ्च ऋयाया एव । ऋया तु सूर्यस्य भावरणात् जायते । तत् भावरकद्रव्यस्य बाहुल्ये ऋयाया बाहुल्यम् । भावरकद्रव्यञ्च ऋयाया समासे पूर्वपदम् । तदाह ‘पूर्वपदस्य’ यः ‘अर्थः’ इच्छुर्वा वटो वा तस्य ‘बाहुल्ये’ इति ॥ “इच्छुच्छायनिषादिन्यः” इत्येव पाठो रघौ चतुर्थे प्रायेण दृश्यते ॥ अबाहुल्ये विकल्पो वच्यते “विभाषा सेना—” (८२८—२।४।२५) इति ॥

८२६ । सभाराजामनुष्यपूर्वा ॥ २।४।२३ ॥

दी—। राजपथ्यायपूर्वः अमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इनसभम् ईश्वरसभम् । पथ्यास्यैव इष्यते । नेह राजसभा—चन्द्रगुप्तसभा ॥ अमनुष्यशब्दो रूढया रत्नःपिशाचादीनाह । रत्नःसभम्—पिशाचसभम् ।

A तत्पुरुष with सभा final, and some synonym of राजन् or some word meaning a demon leading, is in the neuter. Thus इन &c. The rule covers synonyms only ; hence राजसभा, चन्द्रगुप्तसभा

&c. are not in the neuter. The word अमनुष्य is restricted to mean राजस, पिशाच &c. Hence रचःसभम् &c.

मित—। 'सभा' इति सभान्तस्तत्पुरुषः। सभा अराजामनुष्यपूर्वा इति च्छेदः। न राजा अराजा राजसदृश इत्यर्थः। तस्माद्दृश्ये नञ्, इवार्थे इति शेषः। ये च राज-
पथ्यायाः ते खलु राजसदृशाः। तदाह 'राजपथ्यायपूर्वः' इति ॥ 'इन' 'ईश्वर'
इत्यादयो राजपथ्यायाः। 'राजन्' इति तु न राजन्शब्दसदृशः किन्तु 'राजन्'ब्द
एवायम्। पुष्पनिवचन्द्रगुप्तादयोऽपि न राजसदृशाः किन्तु राजविशेषबोधका एव।
तद्विधा व्याहृत्यै एवकारेण आह 'पथ्यायस्यैव' इति ॥ न मनुष्यः इति व्युत्पत्त्या
'अमनुष्यः' इति द्विधा प्रतिपद्यते—एकस्मात् योगरूढः रचपिशाचादिषु वर्त्तते, अन्यस्तु
शौगिको मनुष्यादन्यमात्रे। इह प्रथमो गृह्यते। तदाह 'रूढ्या' इत्यादि। द्वितीयस्तु
'अमनुष्यकर्तृके च' (२१७०—३१२।५३) इत्यत्र। न्यासकारस्तु प्रथममनयोर्व्युत्-
पन्नमाह ॥ सभाशब्द इह शालावचनः। तस्य उत्तरसूत्रेन सामान्यतः स्त्रीवत्त्व-
निषेधात् अराजामनुष्यपूर्वत्वे विधीयते ॥

८२७। अशाला च ॥ २।४।२४ ॥

दी—। सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीवन् स्यात्। स्त्री-
सभम्, स्त्रीसङ्घात इत्यर्थः। अशाला किम्? धर्मसभा, धर्मशाला
इत्यर्थः।

A तत्पुरुष ending in सभा—in the sense 'an assemblage'
not in the sense शाला, a house—is neuter. Thus स्त्री &c. meaning
a body of a females. Why say अशाला? Witness धर्मसभा which
means धर्मशाला, a house in which religious meetings are held,
a rest-house for pilgrims, &c.

मित—। 'सभा' इति वर्त्तते, 'अशाला' इत्यनेन च विशेष्यते। 'शाला'
ग्रहम्। सभाशब्दः शालार्थे सङ्घातार्थे च वर्त्तते। तत्र 'अशाला' इति पर्युदासात्

सङ्घनार्थे इह नेयः । तदाह 'सङ्घनार्था या सभा' इति ॥ धर्मार्था सभा धर्मसभा
पात्यनिवासः । स च शालावशेष एव तेन न क्लीबम् ॥

८२८ । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २४।३५ ॥

दी— । एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम्—
ब्राह्मणसेना । यवसुरम्—यवसुरा । कुड्यच्छायम्—कुड्यच्छाया । गो-
शालम्—गोशाला । श्वनिशम्—श्वनिशा ॥ “तत्पुरुषोऽनञ् कर्मधारयः”
(८२२—२।४।१६) इत्यनुवृत्तेर्नेह—इदंसेनो राजा, असेना, परमसेना ॥

A तत्पुरुष ending in सेना, सुरा, छाया, शाला or निशा is optionally
neuter. Thus ब्राह्मण &c. “तत्पुरुषः—” (822) following, we do
not get neuter in इदं &c. (बहुव्रीहि), असेना (नञ्), परम &c. (कर्म-
धारय) ।

मित— । 'निशानाम्' इति प्रथमार्थे षष्ठी । '—निशाः' इत्यर्थः । तत्पुरुष-
विशेषणम् । तदाह 'एतदन्तस्तत्पुरुषः' इति ॥ कुड्यस्य छाया इति वियहः । कुड्याना-
मित्युक्ते नित्यं स्यात् (८२५—२।४।२२) ॥ शुनो निशा कृष्णचतुर्दशो । तस्यां हि
ज्ञान उपवसन्तीति प्रसिद्धिः इति न्यासपदमङ्गर्थी ॥

८२८ । शेषो बहुव्रीहिः ॥ २।२।२३ ॥

दी—। अधिकारोऽयम् । “द्वितीयाश्रित—” (६८६—२।१।२४) इत्यादिना यस्य लिक्स्थ विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः, प्रथमान्तमित्यर्थः ।

The rest are called बहुव्रीहिः । This is the subject matter of the rules following. शेष is that particular triad of case-affixes of which no समास is specifically mentioned as in the case of द्वितीया, तृतीया &c. by rules such as “द्वितीयाश्रित—” (686). In other words शेष is प्रथमान्त ।

नित—। उक्तादन्यः शेषः । समासः इत्यस्ति । द्वितीयाद्या विभक्तयो विशिष्य इह समाससूत्रेषु उक्ताः । तद्व्यथा—“द्वितीयाश्रित—” (६८६), “तृतीया तत्-
कृत—” (६९२—२।१।३०), “चतुर्थी—” (६९८—२।१।३६), “पञ्चमी—” (६९९—२।१।३७), “षष्ठी” (७०२—२।२।८), “सप्तमी—” (७१७—२।१।४०) इति । अनुक्ता प्रथमा । सैव शेषः । तदाह ‘शेषः प्रथमान्तम्’ । प्रथमान्तं समस्यते समासश्च बहुव्रीहिसंज्ञो भवति इत्यर्थः । न चैतावता नीलसुतपलं नीलोत्पलमित्यादिषु कर्षधारयेषु बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः । तेषां तु “विशेषणं विशेषण—” (७३६—२।१।५७) इत्यादिषु विधायकसूत्रेषु विशिष्य प्रथमा नोक्ता ॥

८३० । अनेकमन्यपदार्थे ॥ २।२।२४ ॥

दी—। अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते, स बहु-
व्रीहिः । अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति, समानाधिकरणानामिति च,
फलितम् । प्राप्तसुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊदरथोऽनुडवान् । उपहृत-
पशु रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको

ग्रामः ॥ प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः ॥ व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभि-
र्भुक्तमस्य ॥

Several mutually related words in the प्रथमाविभक्ति are compounded in the sense of some word other than those that are compounded, and the compound is called a बहुव्रीहि । In effect, बहुव्रीहि is of collocated (समानाधिकरण) words and in the sense of a विभक्ति other than प्रथमा । Thus प्राप्तीदको ग्रामः—the village reached by the floods. Here the compound means neither प्राप्त nor उदक, but something different, viz, यम् which refers to ग्राम ; also यम् is in the द्वितीयाविभक्ति not प्रथमा, and प्राप्त and उदक are collocatives. Similarly ऊदरयः &c. There is no समास if the sense is that of प्रथमा । Thus वृष्टे देवे गतः has वृष्टे and देवे uncompounded though these are collocative and the reference is to अन्यपदार्थे, viz, गतः which, however, being in the प्रथमा bars compounding. Non-collocative words again are not compounded. Thus पञ्चभिर्भुक्तमस्य—This man's share was eaten by five—has पञ्चभिः and भुक्तम् uncompounded though the reference is to अस्य which is an अन्यपदार्थे and not in the प्रथमा ।

मित—। 'शेषः' इत्यस्ति । अनेकं शेषः अन्यपदार्थे इति सूत्रशरीरम् । तदाह 'अनेकं प्रथमान्तम्' इति । 'वा' इति सहाविभाषा । अन्यस्य पदस्य अर्थे 'अन्यपदार्थे' । अन्यत्वनिह्न शर्थेकतं विभक्तिकृतञ्च इत्युभयात्मकम् । अर्थेकतत्वादन्यत्वस्य समस्यमानानि यानि प्रथमान्तपदानि तेषु भिन्नस्य वास्यचित् पदस्य अर्थे बहुव्रीहिरित्यायाति । दीर्घ-
बाहुर्देवदत्तः इत्यत्र दीर्घबाहुर्इति बहुव्रीहिः, अन्यपदार्थस्य देवदत्तः । विभक्तिकृतत्वात् पुनः समस्यमानपदानां वा विभक्तिः, प्रथमा इति शेषः, तद्व्यतिरिक्ताया विभक्तेरथे बहुव्रीहिरित्यप्यायाति । तदाह 'अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिः' इति ॥ किञ्च सति मानर्थे समासः । सान्तराश्च बाह्ये नाथेन सन्वसं विना प्रथमान्तानां समानाधि-

करणानामिव सम्भवति न व्यधिकरणानाम् । 'बलम्' 'बुद्धिः' इति व्यधिकरणे नैव समस्येते । 'तौष्णा' 'बुद्धिः' इति समानाधिकरणे तु समस्येते एव । तत्र स्वपदार्थे 'तौष्णबुद्धिः' इति कर्मधारयः, अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति विवेकः । तदेवाह 'समानाधिकरणानामिति च फलितम्' इति ॥ 'प्राप्तोदकः' इत्यादिषु यथाक्रमं 'यः' 'येन' 'यस्मै' 'यस्याः' 'यस्य' 'यस्मिन्' इति द्वितीयाद्यर्थे समासः । 'वीरपुरुषकः' इत्यत्र 'वीरपुरुषः' इति कर्मधारये मा विज्ञायि इति कप् कृतः ॥ 'बृष्ट देवै' इत्यत्र 'बृष्टदेवै' इति समासो न भवति, 'गतः' इत्यस्य प्रथमान्तत्वात् ॥ 'पञ्चभिः' पञ्चभिरितिभिर्भुक्तमस्यान्नमित्यर्थः । कथं तर्हि—“बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो घनभ्रतिवञ्चकः । चारिञ्चणो दूतसुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥” इति ? बुद्ध्यादिषु शस्त्रत्वादेरारोपात् समानाधिकरणत्वात् सिध्यतीति समासः । कथं वा “तमात्मजन्मानमजं चकार” इति ? अपाणिनीयं शिष्टेस्तु न परिहृतम् । तथा च वामनः—“श्रवणार्थं बहुव्रीहिर्व्यधिकरणयो जन्माद्युत्तरपदः” इति ॥

दी— “प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः” (वार्त्तिक) ।
प्रपतितपर्यः—प्रपर्यः ।

A compound, with a प्रादि particle leading and a derivative of some root following, optionally elides the उत्तरपद when further compounded in a बहुव्रीहिः । Thus प्रपर्यः, with पतित dropped, or प्रपतितपर्यः with the same retained.

मित— । समासे 'प्रादिभ्यः' परं यदि 'धातुजः' कश्चित् शब्दः उत्तरपदं भवति तदा तस्य समासस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिं धातुजसुत्तरपदं वा लुप्यते इति 'वाच्यम्' इत्यर्थः । प्रपतितशब्दे 'प्र' इति 'प्रादि', 'पतित' इति 'धातुजम्' । 'पर्य' इत्यनेन बहुव्रीहिं पतितशब्दस्य वा लोपः ॥

दी— “नञोऽस्यर्थानां वा चोत्तरपदलोपः” (वार्त्तिक) । अविद्यमानपुलः—अपुलः । 'अस्ति' इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्—अस्ति-ज्ञीरा गौः ।

A compound, with a नञ् leading and some word meaning

'existent' following, optionally elides the उत्तरपद when further compounded in a बहुव्रीहि । Thus अपुत्रः with विद्यमान dropped after नञ्, and अविद्यमानपुत्रः with the same retained. अस्ति in अस्तार्थं here is an indeclinable looking like a तिङन्त word. Compare अस्तिचौरा गौः where the compound अस्तिचौरा is not available if अस्ति is तिङन्त ।

मित—। 'अस्ति' इत्यव्ययं विद्यमानार्थे । अस्ति अर्थे एषाम् 'अस्तार्थाः' विद्यमानार्थाः । तेषाम् । समासे 'नञः' परं यदि 'अस्तार्थं' विद्यमानार्थं किञ्चित् पदसुत्तरपदं भवति तदा तस्य समासस्य पदान्तरिण बहुव्रीहौ विद्यमानार्थसुत्तरपदं वा लुप्यते इत्यर्थः ॥ ननु 'अस्ति' इति धातुनिर्देशे तिप् क्रियताम् । ततश्च अस्तेः अमघातोः अर्थः अस्तार्थाः । अस्तार्थं इव अर्थे एषाम् 'अस्तार्थाः', तेषाम्—इत्यस्तु व्याख्यानं, किमव्ययेन ? मास्तु । तथा सति अस्तार्था इति धातवो निर्दिश्यन्ते, ते नाम कथं नञ्समासस्य उत्तरपदे सुगः ? अतः सुष्ठुक्तम् 'अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्' इति । "अस्तिचौरा" इति भाष्यप्रयोगश्च इह मानम् ॥

८३१ । स्त्रियाः पुंवङ्गाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियाम्-
पूरणोप्रियादिषु ॥ ६।३।३४ ॥

दां—। भाषतपुंस्कात् अनूङ् ऊङ् अभावः अस्याम् इति बहुव्रीहिः । निपातनात् पञ्चम्या अलुक्, षष्ठ्याश्च लुक् ॥ तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यत् उक्त-
पुंस्कं तस्मात् परः ऊङ् अभावो यत् तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे, न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । "गोस्त्रियोः—" (६५६—१।२।४८) इति ह्रस्वः । चिला गावो यस्य इति लौकिकविग्रहे, 'चिला असू गो असू' इत्यलौकिकविग्रहे, चिल्लाः । रूपवद्भार्य्यः ।

भाषितपुंस्कादनूङ् is a बहुव्रीहि compound with the sixth case-ending. The षष्ठी has disappeared and the पञ्चमी in भाषितपुंस्कात्

has not elided by निपातन in this very rule. भाषितपुंल्ल is a word which, with the connotation unchanged, is applied equally to both males and females. Practically it is a word that can take feminine affixes. Hence the rule means—A masculine word, changed by the addition of a feminine affix other than ऊङ्, resumes its masculine form if the उत्तरपद is a feminine word collocative with it but neither has an ordinal termination nor is of the प्रियादि class. Thus in चित्रगुः (with the current exposition चित्रा गावो यस्य or with the book-exposition चित्रा अस् गो अस्), meaning 'one having brindled cows', चित्रा resumes the masculine form चित्र। गो is shortened into गु by "गोस्त्रियोः—" (656—1. 2. 48). Similarly रूपवद्भाष्यः with पुं वद्भाव of रूपवतो ।

मित—। 'उत्तरपदे' इत्यधिकृतमस्ति । 'स्त्रियाः' स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य 'पुं वत्' पुंवाचकस्यैव रूपं स्यात् । कदा ? 'समानाधिकरणे' एकद्रव्यनिष्ठे 'स्त्रियां' स्त्रीलिङ्ग शब्दे 'उत्तरपदे' सति । किमविशेषिण सर्वस्यैव स्त्रीवाचकस्य पुं वत् स्यात् ? न इत्याह 'भाषितपुंल्लादनूङ् स्त्रियाः' एव स्यात् न सर्वस्य स्त्री-वाचकस्य । 'भाषितः' स्त्रियां प्रयोगात् प्राक् उक्तः 'पुमान्' येन शब्देन तस्यैव स्यात् नाम्यस्य । तत्रापि पुनः 'अनूङ्' एव, स्त्रियां विहितस्य ऊङ्प्रत्ययस्य अभावो यस्मिन् स्त्रीवाचके शब्दे तस्यैव ॥ किमिदं 'भाषितपुंल्लादनूङ्' इति ? समु-दायोऽयं बहुव्रीहिः 'स्त्रियाः' इत्यस्य विशेषणम् । 'भाषितपुंल्लात्' परः 'अनूङ्' ऊङ्ः अभावो यस्याः यस्यां वा तस्या स्त्रियाः इत्यर्थः । तर्हि 'भाषितपुंल्लादनूङ्' इति षष्ठ्यन्तं लुतपञ्चमीकमस्तु । अत्राह 'निपातनात् पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक्' इति, इहैव सूत्रे निपातनादिति भावः ॥ 'भाषितपुंल्लं' व्याचष्टे 'तुल्ये' इति । 'भाषितः' उक्तः 'पुमान्' यस्मिन्नर्थे स 'भाषितपुंल्लः' अर्थः । सः अर्थः अस्ति यस्मिन् स 'भाषितपुंल्लः' शब्दः । अर्थश्चाद्यत् । इयमेव प्रक्रिया—बहुव्रीहौ "उरःप्रभृतिभ्यः—" (६८८—५।४।१५१) इति कपि भाषितपुंल्लस् कप् इति स्थिते "स्त्रादिभ्यसर्वं—" (२३०

—१४.१७) इति पूर्वस्य पदत्वम् । “संयोगान्तस्य लोपः—” (५४—८।२।२३) इति सलोपे भाषितपुम् क इति । “पुमः खधि—” (१३८—८।३।६) इति मकारस्य रुले सले च भाषितपुस् क इति । “अवानुनासिकः—” (१३६—८।३।२) इति “अनुनासिकात् परः—” (१३७—८।३।४) इति च अनुस्वारे भाषितपुंस्कः ॥ येन अर्थेन हेतुना पुंसि प्राक् प्रयुक्तः शब्दः, तेनैवार्थेन चेत् स शब्दः सम्प्रति प्रत्ययादिभिरिकदेशविक्रान्तः सन् अविक्रान्तो वा लिङ्गान्तरे वर्त्तते तदासौ ‘भाषितपुंस्कः’ शब्दः इति कथ्यते । एतद्वद्वाह ‘तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते’ इति । प्रवृत्तिः शब्दप्रयोगः । तस्य निमित्तं हेतुः ‘प्रवृत्तिनिमित्तम्’ अर्थः, अर्थगतो धर्म इति शेषः । अर्थं दृष्ट्वैव लोके शब्दः प्रयुज्यते । सुखरः पुमान् इत्यत्र सुखरशब्दप्रयोगे पुंसि स्थितं किमपि वस्तु हेतुः प्रवृत्तिनिमित्तम् । ‘तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते’ अर्थे अभिन्ने इत्यर्थः । अथ पुंसि सुखरशब्दप्रयोगकाले प्रवृत्तिनिमित्तं यत् प्राङ्निरूपितं वस्तु, सुखरत्वरूपः पदार्थः, तदेव कस्याञ्चित् स्त्रियां लक्ष्यते, प्रयुज्यते च तस्यां स एव शब्दः, तदा ‘सुखर’ इति ‘भाषितपुंस्कः’ शब्दो भवति । परन्तु स्त्रियां प्रयुक्तत्वात् रूपं तस्य स्त्रीप्रत्यययोगेन ‘सुखरा’ इति जायते । स च स्त्रीप्रत्यय इह टाप् न ऊङ् । तेन ‘सुखरा’ इति ‘भाषितपुंस्कानूङ् स्त्री’ शब्दः । तस्मिन् पुं वङ्गावो विधीयते । शेषमरे यामणिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ‘अनेकम्’ इत्युक्ते बहुव्रीहौ समस्यमानपदानां सर्वेषामिवोपसर्जनत्वं प्राप्नोति । एवं पूर्वनिपातस्य अनियमो प्राप्ते नियमो वक्ष्यते “सप्तमौविशेषणे—” (८२८—२।३।५) इति । तत् चित्वा भावो यस्य इति वाक्ये समासे चित्वाशब्दस्य पूर्वनिपातः । गोशब्दस्य स्त्रीत्वे चित्वाशब्दस्य भाषितपुंस्कस्य पुं वङ्गावः । गोशब्दस्य तु “गोस्त्रियोः—” (६५६) इति ङस्त्वे “एच इक्—” (३२३—१।१।४८) इति ओकारस्य उकारः—चिद्वगुः । चित्वा अस् गो अस् इत्यादिषु सन्धिकार्यं न भवति “अङ्गतव्यूहाः—” (४५, परि—) इत्युक्ते ॥

दी— । चित्वा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहुनामपि बहुव्रीहिः । अस्य केचित्—चित्वाजरतीगुः—जतीचित्वागुः । एवं दीर्घातन्वीजङ्घः—तन्वीदीर्घाजङ्घः । स्त्रिये बहुव्रीहौ प्रथमं न पुं वत्, उत्तरपदस्य मध्यमेन

व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुं वत्, पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे ह्रस्वः, पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे—इति वदन्ति । वस्तु-
तस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते “आनङ् ऋतः—” (६२१—६।३।२५) इत्यत्र यथा ।
तेन उपान्त्यस्य पुं वदेव—चिवाजरद्गुः इत्यादि ॥

The rule says अनेक which means ‘several’ not necessarily ‘two’. Hence three or more words may enter into a बहुव्रीहि । We may therefore have a बहुव्रीहि with the ex-
position चिवा जरती गौर्धस्य । Here some say the form is चिवाजरतोः or जरतीचिवागुः—having an old brindled cow. Similarly दीर्घातन्वीजङ्घः or तन्वीदीर्घाजङ्घः—having long lean shanks. They contend “When three words enter into a बहु—, the first cannot resume the masculine form because the उत्तर-
पद is separated from it by the middle word. The middle again does not resume the masculine form because it is not the पूर्वपद । उत्तरपद and पूर्वपद in compounds are restricted to mean the last word and the first word in them. The fact is, as in the rule “आनङ्—” (921—6. 3. 25) here too the विधि is उत्तरपदे—when an उत्तरपद follows. This does not imply that the विधि is of the पूर्वपद, but of whatever immediately precedes the उत्तरपद । Thus the pen-ultimate has पुं वद्भाव and the form is चिवाजरद्गुः &c.

मित— । एकाधिकमनेकम् । तत् बहुभिरपि बहुव्रीहिः स्यात् ॥ उदाहरणे
या चिवा सेव जरती गौः इति सामानाधिकरण्यम् । ततो बहुव्रीहिः । इयो-
र्विशेषणयोः चिवाजरयोः पथ्यायेण पूर्वनिपातः । एवं दीर्घा तन्वी जङ्घा अत्र
इत्यत्रापि ॥ समासे प्रथमं पदं पूर्वपदम् अन्तं पदम् उत्तरपदम् इति स्थितं
केचित् सूत्रार्थमेव वर्णयन्ति—“स्त्रियाः पुं वद्भवति । कदा ? उत्तरपदे परतः ।

कक्षाः स्त्रियाः ? पूर्वपदभ्रताया इत्यर्थादायाति, उत्तरपदसामर्थ्यात्”—इति । इह च चिवा इति पूर्वपदं गौः इत्युत्तरपदम् । तत्रोपां मते चिवा इत्यस्य विधिः गौः इत्यस्मिन् परे । न चेह गौरिति चिवा इत्यस्मात् परमस्ति, जरतीशब्देन व्यवधानात् । तेन चिवाशब्दस्य न पुं वत् रूपम् । जरतीशब्दस्यापि न, यतीऽसौ न पूर्वपदम् । तथा च चिवाजरतीगुः जरतीचिवागुः इति रूपद्वयम् । एवमन्यवापि ॥ इदमसत् । पूर्वपदस्य पारिभाषिकस्य नायं विधिः किन्तु अव्यवहितपूर्ववर्तिनः पदस्य । नेदमपूर्वमुच्यते । इहैव उत्तरपदाधिकारे “आनङ् क्तः—” (२२१) इत्यत्र होत्वपोत्तनेऽपि तातारः इत्युदाहरणं स्थितं भाष्ये । तच्च पारिभाषिके पूर्वपदे न सिध्यति । तेन उत्तरपदात् गौः इत्यस्मात् अव्यवहितस्य पूर्वस्य पुं वदेव—चिवाजरदगुः—जरतीचिदगुः इत्यादि ॥

दी— । अतएव चिवाजरत्यौ गावौ यस्य इति द्वन्द्वगर्भेऽपि चिवाजरदुः इति भाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुं वत्—जरच्चिदगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चिदजरद्वीकः ॥ ‘स्त्रियाः’ किम् ? ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । ‘भाषितपुंस्कात्’ किम् ? गङ्गाभार्य्यः । ‘अनूङ्’ किम् ? वामोरुभार्य्यः । ‘समानाधिकरणे’ किम् ? कल्याणयाः माता कल्याणीमाता । ‘स्त्रियाँ’ किम् ? कल्यानी प्रधानं यस्य स कल्याणी-प्रधानः ॥ पूरण्यां तु—

Hence indeed even in a बहुव्रीहि covering a इन्ध with the exposition चिवाजरत्यौ गावौ यस्य—one having a brindled and an old cow—the form is चिवाजरदगुः, as appears from the भाष्य । But if the पूर्वपद is a कर्मधारय with the exposition जरच्चिवा गौर्यस्य—having a cow which is old and brindled—then both have पुं वद्भाव yielding जरच्चिदगुः । If again the उत्तरपद is a कर्मधा—with the exposition चिवा जरद्वी यस्य—having an old cow which is brindled—the form is चिदजरद्वीकः । Why say स्त्रियाः ? Witness ग्रामणिदृष्टिः which means

one who sees matters not with his own eyes, but with those of the leading house in the village, i. e., an abject supporter of the leading house. In this ग्रामणी is masculine with the meaning 'leader'; without change of meaning, if it is applied to कुल, which is neuter, the form becomes ग्रामणि । ग्रामणी then is भाषितपुंस्क्त्वात् here, but it is not स्त्रियाम्, hence no पुं वद्भाव, and the final form is ग्रामणिवृद्धिः । Why say 'भाषितपुंस्क्त्वात्—'? Witness गङ्गाभाष्यः where, गङ्गा not being; भाषितपुंस्क्त्वात्, we do not get गङ्गाभाष्यः । Why say '—अनूङ्'? Witness वानोद्भाष्यः which does not become वानोद्भाष्यः with पुं वद्भाव । Why say समानाधिकरणे ? Witness कल्याणीमाता without पुं वद्भाव the exposition being कल्याणी माता which makes कल्याणी and माता as अधिकरण । Why स्त्रियाम् ? Witness कल्याणीप्रधानः with the exposition कल्याणी प्रधानं यस्य सः where the उत्तरपद not being feminine we have no पुं वद्भाव । If the उत्तरपद has an ordinal affix, we look forward—

मित— । 'अत एव' अस्मादेव हेतोः, यतः पारिभाषिकं पूर्वपदं न आश्रित्येत तत इत्यर्थः । तदेव दर्शयति । चिदा च जरती च इति इन्द्रे एका चिदा अपरा जरती गौः । समानाधिकरणता नास्ति इति न पुं वद्भावः—चिदाजरती । ततो बहुव्रीहौ गोशब्दे उत्तरपदे पारिभाषिकं पूर्वपदं 'चिदाजरती' इति, अव्यवहित-पूर्वे पदे 'जरती' इति । अत्र पुंसि प्रयुक्तो नास्ति कोऽपि शब्दः । यव स्तोत्रव्यय-योगे 'इन्दुलब्धः चिदाजरतीशब्दो भवेत् । तेन चिदाजरतीशब्दस्य भाषितपुंस्क्त्वात् नास्ति, अतो न पुं वद्भावः; टाप् च चिदाशब्दान्न निवर्तते । जरतीशब्दः पुनर्गोशब्दे न उत्तरपदेन समानाधिकरणं भाषितपुंस्क्त्वात् च । तस्य पुं वद्भावे चिदाजरद्वयः । 'इति' एवंविधं 'भाष्यम्' ईदृशव्याख्यानानुकूलमित्यर्थः । एतच्च भाष्ये प्रयुक्तात् 'पट्टीच्छदुभाष्यः' इति इन्दुगर्भाद्बहुव्रीहिः प्रतीयते । पारिभाषिकपूर्वपदाच्चेपि तु

भाष्यप्रयोग एष न सिध्येत् ॥ कर्मधारयपूर्वपदे जरतो चासौ चिवा च इति समाना-
धिकरणत्वात् जरञ्चिवा । ततो बहुव्रीहौ जरञ्चिवगुः । इह जरञ्चिवा इति भाषित-
पुंस्त्वानुङ् । अस्य पुंत्वत्वे 'चिवा' इत्यस्य वा पुंत्वत्वे रूपम् ॥ कर्मधारयोत्तरपदे
जरतो गौः जरदगवौ । पुं वज्ञावः, टच् (७२९—५।४।९२) डोप् । ततो बहुव्रीहौ कप्
(८३३) ॥ यामं नयतीति क्विपि यामणौः यामस्य नेता । यामनेहत्वमिह प्रहत्ति-
निमित्तम् । तस्मिन्नर्थे पुंसि इह प्रथमं प्रयुक्तः शब्दः । ततो नेहत्वं कर्मिञ्चित्
कुलेऽप्यस्ति इति दृष्ट्वा यदा कुले शब्दः प्रयुज्यते, तदा कुलशब्दस्य नपुंसकत्वात्
इत्स्वत्वे यामणि इति रूपं जायते । तदेव यामणिशब्दो भाषितपुंस्त्वः । पुं वज्ञावस्य
तु न विषयः, स्त्रियामप्रयुक्तत्वात् । तेन यामणि दृष्टिः अस्य इति बहुव्रीहौ पुं वज्ञावो
न भवति ॥ 'गङ्गा' इति नित्यस्त्रीलिङ्गः शब्दः । नियतलिङ्गाः शब्दाः लिङ्गान्तरं
न भजन्ते इति तेषां भाषितपुंस्त्वता नास्ति । तेन 'गङ्गा' इत्यस्य भाषितपुंस्त्वता-
भावात् गङ्गाभार्यशब्दे न पुं वज्ञावः ॥ जर्षीः सौन्दर्यं दृष्ट्वा पुरुषे यथा वामी
सुन्दरौ ऊरु अस्य इति वामोर्शब्दः प्रयुज्यते तथा स्त्रियामपि । तत् 'वामोर्' इति
भाषितपुंस्त्वः शब्दः । परं तव "संहित—" (५२५—४।१।७०) इतरुङ् प्रत्ययः
क्रियते रूपञ्च 'वामोर्' इति भवति । अयं तु 'भाषितपुंस्त्वानुङ्' न । तेन
न पुं वत्—वामोर्भार्यः ॥ कल्याणो इति कस्याश्चित् नाम । प्रधानं नेत्री, नित्यन-
पुंसकम् । उत्तरपदस्य अस्त्रोत्पत्त्वात् न पुं वज्ञावः ॥ 'अपूरणीप्रियादिषु' इति
पुं वज्ञावप्रतिषेध उक्तः । तव पूरण्यां प्रक्रियाविशेषं प्रक्रमते 'पूरण्यां तु' इति ॥

८३२ । अप् पूरणीप्रमाख्योः ॥ ५।४।११६ ॥

दी—।^१ पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदन्तात् प्रमाख्यन्ताच्च
बहुव्रीहेरपुं स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा
रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणाः । पुं वज्ञावप्रतिषेधः अप्-
प्रत्ययश्च प्रधानपूरणामेव । रात्रिः पूरणी वाच्या च इति उक्तोदाहरणे
मुख्या । अन्यत्वं तु—

A बहु—ending in प्रमाणी or a feminine word with an ordinal
affix takes अप् as समासान्त । Thus कल्याणोपञ्चमा, the वाक्य being

कल्याणी &c.—a succession of nights in which the fifth night is auspicious. There is no पुं वद्भाव in कल्याणी owing to the prohibition “अपूरणी” in the rule, and अप् is added after पञ्चमी। Similarly स्त्रीप्रमाणः, the वाक्य being स्त्री &c.—one to whom the wife is the guide. Here स्त्री cannot have पुं वद्भाव because it is not भाषितपुंल्ल, and प्रमाणी becomes प्रमाण with the addition of अप्। A पूरणी word in the उत्तरपद bars पुं वद्भाव and guides अप् only when the पूरणी is prominent. In the example above, the पूरणी is night, and the compound also refers to nights. This is supposed to give prominence to the पूरणी। In the statement कल्याणी पञ्चमी (रात्रिः) यस्य पक्षस्य the पूरणो refers to रात्रि and the whole refers to पक्ष—a fort-night—hence the पूरणी is not prominent, and, if compounded, the पुं वद्भाव will not be barred, nor will अप् come in. We then look forward—

मित—। पूर्यते अनया इति पूरणो पूरणप्रत्ययान्तः स्त्रीलिङ्गः शब्दः। प्रमीयते अनया इति प्रमाणी। उभयत्र विशेषलिङ्गता, तेन लोपः॥ ‘पञ्चमी’ इति पूरणो-शब्दः। तस्यां पूरण्यामुत्तरपदे पुं वद्भावप्रतिषेधः। तेन कल्याणीशब्दात् लोपः न निवर्तते। अनेन सूत्रेण अप् समासान्तः। “यस्येति च” (१११—६।४।१४८) इति ईकार-लोपे टाप्ति कल्याणीपञ्चमीः॥ प्रमाणीशब्दे उत्तरपदे ‘स्त्री’ इति पूर्वपदम्। तच्च न भाषितपुंल्लं तेन न पुं वद्भावः। अपि कृते ईकारलोपे स्त्रीप्रमाणः स्त्रीविधेयः इत्यर्थः॥ “स्त्रियाः पुं वत्—”(८३१) इति सूत्रे तु “पूरण्यां प्रधानपूरणीयहणं कर्त्तव्यम्” इति वार्तिकम्। यादृशः पदार्थः पूरणीशब्देन लक्ष्यते तादृश एव चेत् समासस्यापि लक्ष्यः तदा पूरण्याः प्रधानता। तदैव च पुं वद्भावप्रतिषेधः इति वार्तिकार्थः। उदाहरणे कल्याणीपञ्चमा इति कासाञ्चिद्रात्रीणां समुदायः पञ्चमीति पूरणी अपि रात्रिरेव। एवमिह पूरणी प्रधानम्, तेन न पुं वद्भावः। अत्रैव वार्तिके “कल्याण-पञ्चमीकः पक्षः” इति भाष्योक्ते उदाहरणे ‘पक्षः’ इति समासवाच्यः, पूरणीवाच्या तु

रात्रिः क्वाचित् । वाच्योर्भिन्नजातीयत्वात् पूरणी अप्रधानम् । अतः पु'वङ्गाव प्रतिषेधो न । किञ्च अप् प्रत्ययोऽपि उदाहरणे नास्ति । तेन अप्रधानत्वे अप् प्रत्ययोऽपि न भवति इत्यनुमीयते । तदाह 'पु'वङ्गावप्रतिषेधः' इत्यादि ॥ भाष्योक्तं "कल्याण-पञ्चमीकः पञ्चः" इति व्याख्यातुं प्रक्रमते 'अन्यत्र तु' इति—

८३३ । नट्टातश्च ॥ ५।४।१५३ ॥

दी—। नट्टयत्तरपदात् ऋदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहिः कप् स्यात् । पु'वङ्गावः ।

A बहु—ending in a word with ऋ final or in a word technically known as नदी, will have कप् added to it as a समासान् । Hence compounding कल्याणी &c. we first get पु'वङ्गाव yielding कल्याणपञ्चमी । Next कप् comes in. But in attaching कप् to it, we look forward.

मित—। नदीति परिभाषिकम्, नदीसंज्ञकः शब्द इत्यर्थः । ऋदिति ऋकारान्तः शब्दः । नदी च ऋच्च नद्यत्, इन्वै कालम् । 'बहुव्रीहौ' इत्यनुवर्त्तते, 'कप्' इति च । तेन बहुव्रीहौ यत् नद्यत्, ततः परं कप् स्यात् समासान्तः इत्यन्वयः । ततश्च नद्यत् इति समासे उत्तरपदमित्यर्थादायाति । तदाह 'नद्यत्तरपदात्' इत्यादि ॥ कल्याणी पञ्चमी (रात्रिः) यस्मिन् पञ्चे इति वाक्ये "पूरण्यां प्रधान—" इति वार्त्तिकात् पु'वङ्गावे, अवभावे च, अनेन कप् । कल्याणपञ्चमी कप् इति स्थिते—

८३४ । केऽणः ॥ ७।४।१३ ॥

दी—। के परे अणो ह्रस्वः स्यात् । इति प्राप्तं—

When क् of an affix follows, the preceding आ, ई, ऊ become shortened. Thus the undesirable form कल्याणपञ्चमिक comes in, and we look further forward.

मित—। ऋस्वः इति पूर्वस्वादनुवर्त्तते । अण् इति दीर्घः अवर्षः इवर्षः उवर्षश्च ॥ तद्धिते एव विधिः तेन 'राका' इति कृति ऋखो न इति नागिशः । अन्ये तु सामान्येन विधिं वर्त्थयन्ति, राका इत्यादिषु च "उणादयो बहुलम्" (३१६९—

३।३।१) इति वाहुलकात् ऋषं वारयन्ति ॥ 'इति प्राप्त' इत्यस्य 'इति' ऋषले 'प्राप्त' कल्याणपञ्चमिक इति रूपे आपतिते इत्यर्थः ॥

८३३ । न कपि ॥७।४।१४ ॥

दो—। कपि परे ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पञ्चः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पञ्चस्य अन्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् ॥ बहुकर्तृकः ॥

आ, ई, ऊ, are not shortened if कप् follows. Hence finally कल्याणपञ्चमीकः पञ्चः । In the बहु—here the अन्यपदार्थ is पञ्च with its constituent nights undistinguished. Hence the पञ्चमी night is unprominent. As an example of ऋ final, we have बहुकर्तृकः—having many agents.

मित—। अनेन "केऽणः" इति प्रतिषिद्धे कल्याणपञ्चमीकः इति रूपम् । उपसर्जन-द्वन्द्वस्यापि अर्थ प्रतिषेधः ॥ ननु कथं रात्रिरिह अप्रधानम् ? उच्यते—इह पञ्चरूपे समुदाये अवयवानां रात्रौणां पृथगभ्यवसानं न भवति तत् ता रात्रयः अप्रधानम् । देवदत्तो याति इत्यत्र देवदत्तस्य अवयवानां पृथग्विज्ञानं भवति वा नापि वा भवति । सारस-पंक्तिरेषा इत्यत्रापि सारसाः प्रत्येकं पृथग् गृह्यन्ते वा नापि वा गृह्यन्ते । आद्ये बहुतावयवभेदः समुदायः, अन्तरे तिरोहितावयवभेदः । इह तिरोहितावयवभेदः पञ्चः, तेन तदवयवभूता पञ्चमी रात्रिरप्रधानम् ॥ ऋदन्तमुदाहरति—बहुवः कर्ता रोऽव बहुकर्तृकः ॥

वी—। 'अप्रियादिषु' किम् ? कल्याणीप्रियः ॥ प्रिया, मनोज्ञा, कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, भक्तिः, सचिवा, स्वसा, कान्ता, ज्ञान्ता, समा, चपला, दुहिता, वामा, अबला, तनया ॥ सामान्ये नपुंसकम्—दृढं भक्ति-र्यस्य स दृढभक्तिः । त्रीत्वचिबन्नायां तु दृढाभक्तिः ॥

Having now finished the consideration of the prohibition अप्रिया in rule 831, he takes up the prohibition अप्रियादि । Why say अप्रियादिषु ? Witness कल्याणीप्रियः—one whose wife is lucky—

without पु'वज्ञाव of कल्याणी । प्रियादि words are प्रिया, मनोज्ञा &c. But then, the list including भक्ति, how is दृढभक्ति to be defended ? This is correct by the maxim "सामान्ये नपु'सकम्" । The exposition will be दृढ' &c. the दृढता being considered in the abstract and not as भक्तिनिष्ठा । If we start with दृढा in the feminine, the compound will be दृढाभक्तिः ।

मित— । प्रियादिप्रतिषेधस्य फलमाह 'कल्याणीप्रियः' इति । कल्याणी प्रिया यस्य इति विग्रहः । पु'वज्ञावः । उपसर्जनद्वयः ॥ प्रियामनोज्ञाप्रभृतयः प्रियादयः । तेषु भक्तिशब्दः पठ्यते । कथं तर्हि "दृढभक्तिरिति जगृहे राज्यदृष्ट्यापराङ्मुखः", "भवति विरलभक्तिस्त्रानपुषोपहारः", "दृष्टभक्तिर्भवान्या" इत्यादयः प्रयोगाः ? उत्तरमाह 'सामान्ये नपु'सकम्' इति (८२१, वा) । अयमाशयः—दृढ' भक्तिर्यस्य इति विग्रहे दृढ' यस्य इति प्रथमं स्थिते, दृढ' किम् इत्याकाङ्क्षा । यत् दृढं सा भक्तिः इति पूरणम् । प्रथमं सामान्यतोऽप्यवसानं पश्चात् भक्तिशब्दस्यानुपवेशः इति । प्रागेव यदि भक्तिनिष्ठा दृढता इति मन्यते तदा पु'वज्ञावो न भवति, दृढाभक्तिः इति च रूपम् ॥ भोजस्तु भज्यते सेव्यते इयमिति कर्मणाधनो यो भक्तिशब्दस्तस्यैव प्रियादिषु पाठं मन्यते । तेन भवानी भक्तिराराध्यदेवता यस्य स भवानीभक्तिः न तु पु'वज्ञावेन भवभक्तिः । दृढा भक्तिर्यस्य इति भावसाधनस्य तु दृढभक्तिरिति पु'वज्ञावो भवत्येव इत्याह ॥ इह भवेन सखत्वात् भवान्यामपि भवत्वमस्ति इति क्त्वा भवभवानोपेयथाकथञ्चित् तुल्यं प्रवृत्ति-निमित्तमनुसन्धेयम् । तेन भाषितपु'स्त्वत्वं सिद्धाति उदाहरणञ्च सङ्गच्छते । ज्ञापित-नेवदुत्तरसूत्रे अग्रायीशब्दे पु'वज्ञाव' कुर्वता भाष्यकारिणैव ॥

२३६ । तसिलादिष्व्वा क्त्वसुचः ॥ ६।३।३५ ॥

दी— । तसिलादिषु आकृत्वसुजन्तेषु (? कृत्वसुजन्तेषु) परेषु स्त्रियाः पु'वत् स्यात् । परिगणानं कर्त्तव्यम्, अव्यासयतिव्यासिपरिहाराय—त्रतसौ, तरपुतमपौ, चरद्भजातोयरौ, कल्पदेशीयरौ, रूपपूपाशपौ, थाल, तिलथ्यनौ । बहीषु बहुत्र, बहुतः । दर्शनीयतरा, दर्शनीयतमा । "धरूप—" (६८३—

६।६।४३) इति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात् पु'वद्भाव' बाधते—पटितरा, पटितमा । पटुचरी, पटुजातीया । दर्शनीयकल्पा, दर्शनोयदेशीया । दर्शनीयरूपा, दर्शनीयपाशा । बहुथा । प्रशस्ता वृकी वृकतिः, अजाभ्यो हिता अजथ्या ।

Words that are भाषितपुंस्त्वं will have पु'वद्भाव if one of the affixes from तसिल् (1953—5.3.7) down to क्तसुच् (2085—5.4.17) is attached. Enumeration is necessary to avoid the exclusion of the desired and the inclusion of the undesired. The affixes are व, तस् &c. Thus बहुव from बहु, दर्शनोय &c. from दर्शनीया । पट्टि &c. are from पट्टी without पु'वद्भाव because the rule “वहृप—” (985), being subsequent, supersedes this rule and substitutes the ह्रस्व barring पु'वद्भाव । Again दर्शनोय &c. are from दर्शनीया, बहुथा is from बहु, वृकतिः is from वृकौ meaning 'a fine wolf', अजथ्या is from अजा meaning 'good for the goat'.

नित— । 'स्त्रियाः पु'वत् भाषितपुंस्कादनृङ्' इत्यनुवर्त्तते । तेन वृत्तौ 'स्त्रियाः' इत्यस्य 'भाषितपुंस्कानृङः स्त्रियाः' इत्यर्थः ॥ 'तसिल्' इति “पञ्चम्यास्तसिल्” (१८५३—५ ३।७) इति विहितो ष्टछते, 'क्तसुच्' च “संख्यायाः क्रिया—” (२०८५—५।४।१७) इति । इह 'आक्तसुजन्तुषु' इत्युपपाठः । 'क्तसुजन्तुषु' इति विवक्षितम् । तसिल् आदौ येषां, क्तसुच् अन्ते येषां तेषु प्रत्ययेषु परतः पु'वद्भावा विधीयते । 'आक्तसुच्' इत्यन्यथोभावेन सिध्यति, आ क्तसुचः प्रथयाः इत्यर्थः । तत आक्तसुजन्तुशब्दः प्रत्ययान्तं वक्ति न प्रत्ययम् । सुद्रिनेषु तु बहुषु पुस्तकेषु अथमेव आङ् युक्तः पाठा इश्यते । तत्त्वबोधिन्यां पुनराकारो नास्ति ॥ बहुवो हि इह प्रत्यया विहिताः, सर्वेषु तु पु'वद्भावा नोप्यन्ते, इष्यते च ततोऽन्यथापि विहिते प्रत्यये । अतः आह 'परिगणनं कर्त्तव्यम्' इति । व्याप्तिशब्दः प्राप्त्यर्थकः । अत्र्याप्तिरप्राप्तिः इष्टस्य अप्राप्तिः । अतिव्याप्तिः अधिकता प्राप्तिः अनिष्टस्य प्राप्तिः । तयोः 'परिहाराय' वारणाय 'परिगणनं कर्त्तव्यम्' । अथ परिगणनं प्रत्ययाः—'ततसौ' इत्यादि । इह 'तिल्' क्तसुचः परसुक्तः,

‘ध्वन्’ तसिलात् प्राक् । अकृते परिगणने एतयोरप्राप्ते अव्याप्तिः स्यात् । दैश्यादयः प्रत्ययाः तसिलादिषु पठ्यन्ते, तेषु च प्राप्ते पुं वङ्गावे अतिव्याप्तिरपि । परिगणनेन तु उभय परिच्छिद्यते ॥ बहुव इति लल् प्रत्यये परे बहुवृशब्दस्य पुं वङ्गावः । बहुतः इति तसिल्परं तथा ॥ अतिशयेन दर्शनीया इत्यर्थे तरपि तमपि च पुं वङ्गावः ॥ अतिशयेन पट्टौ इत्यर्थे तरपि तमपि च अनेन ‘पट्टु’ इति पुं वङ्गावः प्राप्तः । “छल्प—” (१८५—६।३।४३) इत्यनेन तु ‘पट्टु’ इति क्लृप्तः । परवर्तित्वात् क्लृप्तविधिः प्रवर्तते—पट्टितरा, पट्टितमा ॥ पूर्वं पट्टौ इत्यर्थे पट्टीशब्दात् “भूतपूर्वं चरट्” (१९९९—५।३।५३) इति चरट् । पुं वङ्गावः ॥ पट्टाः प्रकारेण युक्ता पट्टीप्रकारा इत्यर्थे पट्टीशब्दात् “प्रकारवचने जातीयर्” (२०२४—५।३।६९) इति जातीयर् । पुं वङ्गावः ॥ ईषदसमाप्ता दर्शनीया दर्शनीयेव इत्यर्थे दर्शनीयाशब्दात् “ईषदसमाप्ते—” इति कल्पपदेशीयरी । पुं वङ्गावः ॥ प्रशला दर्शनीया इत्यर्थे “प्रशंसायां रूपप्” (२०२१—५।३।६६) इति रूपप् । पुं वङ्गावः ॥ याम्या कृतसिता दर्शनीया इत्यर्थे “याम्ये पाशप्” (१९९३—५।३।४७) इति पाशप् । पुं वङ्गावः ॥ वङ्गाः प्रकारेण इति वङ्गीशब्दात् “प्रकारवचने घाल्” (१९७१—५।३।२३) इति घाल्, पुं वङ्गावः ॥ प्रशला वकी इत्यर्थे वकीशब्दात् “व्रकजोष्ठाभ्याम्—” (३५०४—५।४।४१) इति तिल् । पुं वङ्गावः ॥ अजाभ्यो द्विता इत्यर्थे अजाशब्दात् “अजाविभ्यां ध्वन्” (१६६९—५।१८) इति ध्वन् । पुं वङ्गावः ॥ परिगणनसामर्थ्यात् “जातेश्च” (८४२—६।३।४१) इति निषेधं बाधित्वा वकीशब्दे अजाशब्दे च पुं वङ्गावः ॥

दी—। “शसि बहुल्यार्थस्य पुं वङ्गावो वक्तव्यः” (वार्त्तिक) ।
वङ्गीभ्यो देहि—बहुशः । अल्पाभ्यो देहि—अल्पशः ।

Words in the feminine meaning बहु and अल्प have पुं वङ्गाव when शस् follows. Thus बहुशः &c, अल्पशः &c.

निस—। वङ्गीभ्यो देहि इत्यर्थे “बहुल्यार्थात् शस्—” (२१०९—५।४।४२) इति वङ्गीशब्दात् शस् । पुं वङ्गावः—बहुशः । एवमल्पशः ॥

दी—। “त्वत्तलीर्गुणवचनस्य” (वार्त्तिक) । शुक्लाया भावः शुक्लत्वम् ।

‘गुणवचनस्य’ किम् ? कर्त्र्या भावः कर्त्रीत्वम् । “शरदः कृतार्थता” इत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् ।

Words technically known as गुणवचन have पुंवद्भाव when ल्व or तल् follows. Thus शुकत्वम् from शुकः । Why say गुणवचनस्य ? Witness कर्त्वीत्वम् without पुंवद्भाव from कर्त्वी which is not गुणवचन । कृतार्थता in “शरदः कृतार्थता” is not from कृतार्थे but from कृतार्थे with सामान्ये नपुंसकम् ।

नित— । ल्वतलोः परयोः गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । गुणसुकृत्वान् गुणवचनः । स च “संज्ञा-जाति-कृदन्त-तद्धितान्त-समस्त-सर्वनाम-संख्याशब्दातिरिक्तः शब्दः” इति नागेशः । शुकशब्दोऽव्युत्पन्नः गुणवचनः । भाषितपुंस्त्वस्यायम् । तेन शुक्याय भावः इति ल्व-पत्यये पुंवद्भावः ॥ कर्त्तृशब्दो भाषितपुंस्त्वः, परं कृदन्त इति न गुणवचनः, अतः कर्त्वीत्वम् इति पुंवद्भावो नास्ति ॥ ननु “निरौच्य मीने शरदः कृतार्थताम्” इत्यत्र ‘कृतार्थता’ इति शरदः सम्बन्धे प्रयुक्तं दृश्यते । ‘कृतार्थ’ शब्दस्य भाषितपुंस्त्वोऽपि बहुव्रीहिणा समसत्वात् कृतार्थशब्दस्य पुंवद्भावो न स्यात् । ‘कृतार्थाताम्’ इत्यपि कृन्दो विरुद्धम् । तत् कथं नामैतत् ? उच्यते—नेह कृतः अर्थ अनया शरदा इति साक्षात् विवचा । किन्तु कृतः अर्थः येन तत् कृतार्थम् इति सामान्यतः प्रक्रम्य कृतार्थेषु शरदः अन्तर्भावः ॥

दी— । “भस्याढे तद्धिते” (वार्त्तिक) । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । ‘अढे’ किम् ? रौहिणेयः । “स्त्रीभ्यो ढक्” (११२३—४।१।१२०) इति ढोऽत्र गृह्यते । “अग्ने ढक्” (१२३६—४।२।३३) इति ढकि तु पुंवद्वेव—अग्नायी देवतास्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः ।

Feminine words have पुंवद्भाव when a तद्धित, other than ढ, beginning with य or a vowel follows. Thus हास्तिकम् from हस्तिनी in the sense ‘a crowd of female elephants.’ Why say अढे ? Witness रौहिणेय with ढक् attached to रौहिणी which does

not assume the masculine form रोहित । Here the ढ in अढे is that of “स्त्रीभ्यो ढक्” (1123—4.1. 120); the ढ of “अग्नेढक्” (1236—4.2.33) allows पुंवङ्गाव । Thus अग्नेयः &c. with ढक् attached to अग्नायौ, the sense being, ‘a saucer-full of pudding &c. having अग्नायौ for the presiding deity’.

मित— । मसंज्ञकस्य भाषितपुंस्त्वानूङ्ः स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवत् स्यात् तद्धिते परे, न तु ढकारादौ तद्धिते ॥ हास्तिकमिति “अचिच—” (१२५६—४।२।४७) इति ढक्प्रत्यये हस्तिनीशब्दस्य पुंवङ्गावः । हस्तिन् ढक् (ढक्) इति स्थिते “नस्तद्धिते” (६७९—६।४।१४४) इति टिलोपः । असति पुंवङ्गावे हस्तिनी ढक् इति स्थिते “यस्येति च” (३११—६।४।१४८) इति ईकारलोपे हस्तिन् ढक् इति जाते ‘इन्’-भागस्य लोपो न भवति । स हि लोपः “नस्तद्धिते” इति विधीयते । तस्मिन् कर्त्तव्ये “असिद्धवत्—” (२१८३—६।४।२२) इति सूत्रेण “यस्येति च” इत्यस्य कार्यम् ईकारलोपः असिद्धः । तेन ईकारलोपेऽपि शिष्टं शब्दरूपम् ईकारान्तमेव मन्त्वव्यम् । ततो न इन्-लोपः । तेन ‘हास्तिकम्’ इति स्यात् ॥ रोहितलोहितौ पर्यायौ । रोहितशब्दात् “वर्षात्—” (४९६—४।१।३९) इति स्त्रियां ङीपि तकारस्य नकारे रोहिणी । तस्या अपत्यमित्यर्थे इह ढकि पुंवङ्गावप्रतिषेधे रौहिण्यः, इतरथा हि रौहितेय इति स्यात् । नागेशस्तु प्रत्ययस्यापि निवृत्त्या इजि रौहितिरित्याह ॥ अग्नि-शब्दस्य स्त्रियां “ह्रस्वाक्यग्नि—” (४९४—४।१।३७) इति ऐकारे अन्तादेशे ङीपि च अग्नायौ । “प्रातिप्रदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” इति अग्नेर्विहितो ढक् अग्राय्या अपि भवति । किञ्च अग्निसम्बन्धात् अग्राय्यामपि अग्नित्वमस्ति इत्यस्युपगमे उभयोस्तुल्यं प्रवृत्तिनिमित्तम् । एवम् ‘अग्नायौ’ इति भाषितपुंस्त्वानूङ् स्त्रीशब्दः । ततः पुंवत्त्वे ‘अग्नि ढक्’ इति जाते ‘अग्नेयः’ इति रूपम् । एवमिह भाष्यस्वरसः । असति पुंवत्त्वे अग्नायौ इत्यस्य ईकारलोपे अग्राय्येयौ इति स्यात् ॥

दी— । सपत्नीशब्दस्त्रिधा । शत्रुपर्य्यायात् सपत्नशब्दात् शार्ङ्गरवा-दित्वात् ङीनि एकः । समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः । स्वामिपर्य्यायपतिशब्देन

भाषितपुंस्कन्तुतीयः ॥ आद्ययोः शिवादयण्—सपत्न्या अपत्यं सापत्नः ।
तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो गण एव, न त्वण्,
शिवादौ रूढयोरैव ग्रहणात्—सापत्यः ॥

The word सपत्नी is derived in three ways. First, from सपत्र which means an 'enemy' and, being of the शाङ्करवादि class, takes डीन् in the feminine. सपत्र, having a technical sense, is रूढ ; सपत्नी, derived from it, is भाषितपुंस्कानूङ् and subject to पुं वङ्गाव । A second derivation is from सपति in the sense समानः पतिः स्वाः where पति, through marriage, means 'husband'. This sense of पति is technical and hence सपति also is रूढिः । But सपत्नी derived from it always means a woman ; so it is not भाषितपुंस्कानूङ्—no पुं वङ्गाव । Thirdly we may have the word from सपति with पति meaning 'master'—a यौगिक word. सपत्नी thus obtained is भाषितपुंस्कानूङ् and subject to पुं वङ्गाव ।

Now with the exposition सपत्न्या अपत्यम् we observe that सपत्नी, derived in the first two ways above, is of the शिवादि class and receives अण् yielding सापत्नः । But as the शिवादि class includes the रूढि derivatives only, the third, which is a यौगिक word, takes ख् not अण्, by the rule “—पत्युत्तरपदाख्याः” (1077—4.1.55) because by the maxim “—लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्”, पत्युत्तरपद includes पत्न्युत्तरपद । Hence with पुं वङ्गाव we get सापत्यः ।

नित— । 'विधा' सिध्यति इति वाक्यशेषः । तदेव दर्शयति । सपत्र इत्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं शब्दौ रूढम् । “रिपौ वेरिसपत्रारिद्विषवेषणदुहृदः” इत्यमरः । शाङ्करवादिषु पाठात् स्त्रियां ङोनि सपत्नी । इह प्रवृत्तिनिमित्तं श्रुता । तच्च स्त्रियां पुंसि च तुल्यम् । तत् 'सपत्नी' इति भाषितपुंस्कानूङ् शब्दः पुं वङ्गावस्य विषयः । इयमेका सिद्धिः ॥ पाति रचति इति श्रौषादिके उतिप्रत्यये 'पतिः' भर्त्तरि श्रोगरूढः

स्वामिनि वीगिकः । “धवः प्रियः पतिर्भर्त्ता” इति “स्वामीत्वोच्चरः पतिरीशिता” इति चामरः । ‘समानः पतिरस्य जनस्य’ इति विग्रहे सपतिः । इह प्रवृत्तिनिमित्तं भर्तृपत्ते एकभर्तृकता, स्वामिपत्ते एकस्वामिकता । एकभर्तृकता पुनः स्त्रिया एव नम्भवात्, एकस्वामिकता तु दासीदासादिषु सर्वत्र । आद्ये ‘सपति’ शब्दे नित्यं स्त्रियां वर्त्तते, “नित्यं सपत्न्यादिषु” (४२२—४।१।३५) इति च ‘सपत्नी’ इति रूपं लभते । न चायं भाषितपुंस्त्वानूङ् नापि पुं वज्ञावविषयः । इयं द्वितीया सिद्धिः ॥ एकस्वामिकतायां तदेव रूपं सपत्नीति, परन्तु भाषितपुंस्त्वानूङ् अयं शब्दः पुं वज्ञावस्य विषयः । एषा तृतीया सिद्धिः ॥ सपत्न्या अपत्यम् इति विग्रहे “स्त्रीभ्यो ढक्” इति ढक् प्राप्ते प्रथमद्वितीययोः शिवादिषु पाठात् “शिवादिभ्योऽण्” (१११५—४।१।११२) इत्यण् । ततः प्रथमस्य पुं वज्ञावे ङीपो निवृत्त्या ‘सापत्नः’ ॥ द्वितीयस्य तु न पुं वज्ञावः किन्तु “यस्येति च” (१११—६।४।१४८) इति ईकारलोपे ‘सापत्नः’ इत्येव । तृतीयस्तु शिवाः दिपु न पठ्यते । तत्र ढक् प्राप्ते भाष्योक्तौ न पूर्वैवप्रतिषेधेन “दित्यदिति—” (१०७७—४।१।८५) इति ण्य-प्रत्ययो भवति । पुं वज्ञावे ‘सापत्यः’ । ननु “दित्यदिति—” इति सूत्रं पतिशब्दे उत्तरपदे प्रवर्त्तते, इह तु पत्नीशब्द उत्तरपदम् । तत् ढक् ‘सापत्यः’ एव स्यात् । उच्यते “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” इति पत्युत्तरपदे विधिः पत्युत्तरपदेऽपि भवति । नागेशस्तु ढकमवाद्ग्रहते ॥

दी— । “ढक्छसोश्च” (वार्त्तिक) । भवत्याश्छान्ना भावतृकाः— भवदीयाः । एतद्वार्त्तिकम् “एकं तद्धिते च” (१०००—६।३।६२) इति सूत्रञ्च न कर्त्तव्यम्, “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुं वज्ञावः” (७२८, वा) इति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात् । सर्वमयः—सर्वकाम्यति—सर्विका भार्या यस्य सर्वकामार्थ्यः—सर्वप्रियः इत्यादि ॥ पूर्वस्यैवेदम् “भस्त्रैषाजाज्ञाद्वा—” (४६६—७।३।४७) इति लिङ्गात् । तेन अकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका, सर्वाः ॥

There is पुं वज्ञाव when ढक् or ङस् is added to भवतौ । Thus भावत्वतः with ढक् and भवदीयाः with ङस् in the sense ‘your pupils’. This वार्त्तिक and the rule “एक—” (1000—6.3. 62) are unneces-

sary, their purpose being served by "सर्वनाम्नी—" (728, V) the इष्टिम्ब of the भाष्यकार । Thus सर्वमयः from सर्वा (तद्धितवृत्ति), सर्व-
काम्यति from सर्वा (सनाद्यन्तवृत्ति), सर्वकाम्यर्थः from सर्विका and सर्वप्रियः
from सर्वा (समासवृत्ति) &c. The पुं वद्भाव is of what precedes the
cause for it, as appears from the rule "भस्त्रा—" (466). Hence
it is not available in an एकशेष or when अकच् follows. Thus
सर्विका with अकच् and सर्वाः by एकशेष ।

भित— । "भवतष्ठकृत्सौ" (१३३८—४।२।१५) इति विहितौ ठक्कृत्सौ
इह गृह्यन्ते । तत् ल्यदादिषु पठितो वृद्धसंज्ञको भवच्छब्द एवास्य विषयः । तस्य च
स्त्रियां 'भवती' इति रूपम् । ठकि कृत्सि च परे भवतीशब्दस्य पुं वद्भावः स्यात्
इति वार्तिकस्यार्थः ॥ अथ ठक् गृहणं किमर्थं, यावता "भस्त्राडे—" इति सिद्ध एव
ठकि पुं वद्भावः ? तस्य इकादिशात् प्रागेव भवतीशब्दस्य अन्तेऽपि पुं वद्भावो यथा
स्यादेवमर्थं उग्यहणम् । तेन 'भवत् ठक्' इति जाते "इत्सुसुक्—" (१२२१—७।३।५)
इति कादेशे भावत्कः । अकृते उग्यहणे भावतिक इति स्यात् ॥ कृत्सि तु "सिति च"
(१२५२—१।४।१६) इति पदत्वम् । ततः अप्राप्ते पुं वद्भावे वचनम् ॥ वृत्तिः
पर्दाविधिः । वृत्तयः समासवृत्तिस्तद्धितवृत्तिरित्येवमादयः पञ्च इत्युक्तं प्राक् । 'गतः' अतीतः
'अर्थः' प्रयोजनं यस्य तत् 'गतार्थं' निष्प्रयोजनम् । तस्य भावो गतार्थत्वम् । तस्मात्
प्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥ सर्वमय इति तद्धितवृत्तेरुदाहरणम् । सर्वस्या आगत इति मयट् ।
पदत्वाद्प्राप्ताऽपि पुं वद्भावः सर्वनाम्नी भवति । वस्तुतस्तु 'सर्वः' इत्यत्र पुरुषविषयकमशेषत्वं
प्रवृत्तिनिमित्तम् 'सर्वा' इत्यत्र तु स्त्रीविषयकम् । एवं प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् भाषितपुं स्त्वत्वं
नास्तीत्यप्रसङ्गः पुं वद्भावस्य ॥ सर्वकाम्यति इत्यत्र आत्मनः सर्वा इच्छति इत्यर्थे काम्यच् ।
पुं वद्भावः ॥ सर्विका इति नाथं भाषितपुं स्त्वानूङ् शब्दः । तेन अप्राप्तः पुं वद्भावः सर्वनाम्नी
भवति । अथ भवानिह भाषितपुं स्त्वत्वाद्द्रव्यमाणः त्वैषैव प्राप्तिं मन्यते तदा षष्ठीसमासे
सर्वप्रिय इत्युदाहरणम् । प्रियादिषु प्रतिषिद्धोऽपि सर्वासां प्रियः इति व्यधिकरणेऽपि
पुं वद्भावः सर्वनाम्नी भवति ॥ एष सर्वनाम्नः पुं वद्भावः 'पूर्वस्वैव' पूर्ववृत्तिन एव शब्दस्य ।
येन वृत्तिसिद्ध्यिन् परभूते एव भवति इत्यर्थः । एतत्तु "भस्त्रैषा—" (४६६) इति सूत्राद्दनु-

नीयते । तेन हि सूत्रेण 'एषा' इति सर्वनामशब्दस्य अकचि 'एषका' 'एषिका' इति रूपद्वयं प्राच्यते । तव निमित्तं ककारात् परष्टाप् । 'एषा अकच्' इति स्थिते अल्पादचः पूर्वमकच्, तेन एष् अकच् आ इति जाति एषका एषिका इति रूपद्वयम् । सति तु पुं वद्भावे टापो निश्चितः स्यात्, निमित्ताभावात् इत्वमपि न स्यात् रूपद्वयञ्च न सिद्धेत् । तदाह 'पूर्वस्यैव' इति ॥ फलम् अकचि सविका न तु सर्वकः ॥ एकशेषे एक एव शिष्यते परभूतं किञ्चिदपि नास्ति इति न पुं वत् । तेन सर्वाः न तु सर्वे इति ॥

दी— । "कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु" (वार्त्तिक) । कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः ।

कुक्कुटी &c. have पुं वद्भाव when अण्ड &c. follow in a compound. Thus कुक्कुटाण्डम् from कुक्कुटी, मृगपदम् from मृगी ; similarly मृगक्षीरम् &c.

नित— । उदाहरणेषु सर्वे व षष्ठीतत्पुरुषः । कुक्कुटी मृगी इत्यादयो जाति-शब्दा ङीष्मन्ताः ॥

८३७ । क्यङ्मानिनोश्च ॥ ६।३।२६ ॥

दी— । एतयोः परतः पुं वत् । एनीवाचरति एतायते । श्येनीवाचरति श्येतायते । स्वभिन्नां काल्चिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः ।

Feminine words resume the masculine form when क्यङ् is to be attached or when मानिन् is the उत्तरपद । Thus एतायते, behaves like a doe ; श्येतायते, behaves like a hawk. In these एनी becomes एत and श्येनी becomes श्येत by पुं वद्भाव । Also दर्शनीयमानिनी comes from दर्शनीया the sense being 'she considers some girl other than herself as fine-looking' ; दर्शनीयमानी too, is from दर्शनीया in the sense 'Chaitra thinks the woman is good looking'.

नित— । क्यङि परतो मानिनि चोत्तरपदे 'स्त्रियाः पुं वत् भाषितपुंस्कादनूङ्'

इत्यर्थः । एतश्चिवाङ्गो ष्टगविंशिवः । स्त्रियाम् एनौ । एतश्चब्दस्य सुख्यतो वष्ववाचिन्वात्
 “वर्णादनुदात्तात्—” (४९६—४।१।३९) इति वैकल्पिके ङीपि तकारस्य नकारः ।
 पञ्चे एता । “कर्णुः क्यङ्—” (२६६५—३।१।११) इति क्यङि पुं वद्भावे ‘एत य
 लट् ते’ इति स्थिते “अङ्गत्सार्व—” (२२९८—७।४।२५) इति दीर्घे एतायते ।
 ‘उत्तरपदे’ इत्यस्ति । क्यङ् तु नीत्तरपदम् । अप्राप्तः पुं वद्भावो विधीयते ॥ एवं
 श्येतायते ॥ अपरां काञ्चित् दर्शनीयां मन्यते इयम् इत्यर्थे दर्शनीया मन णिनि इति
 स्थिते दर्शनीया मानिन् इति स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव समासः । एतच्च “गतिकारक—”
 (७८२, वा) इत्यवोक्तं प्राक् । तच्च दर्शनीयात्वं मननञ्च भिन्नाधिकरणस्थम् इति
 “स्त्रियाः पुं वत्—” (८३१—६।३।३४) इति अप्राप्तः पुं वद्भावः अनेन विधीयते ।
 ततो दर्शनीयमानिन् इति जाते ङीपि सुपि दर्शनीयमानिनी ॥ एवं कामपि दर्शनीयां
 मन्यते चैवः इति दर्शनीया मानिन् इत्यादि प्राग्वत् ॥

८३८ । न कोपधायाः ॥ ६।३।३७ ॥

द्वी— । कोपधायाः स्त्रियया न पुं वत् । पाचिकाभार्य्यः । रसिका-
 भार्य्यः । मद्रिकायते । मद्रिकामानिनी ।

Words having क for their pen-ultimate do not resume the
 masculine form. Thus पाचिका &c.—one whose wife is a cook.
 रसिका &c.—one whose wife is witty. Here पाचिका and रसिका
 are भाषितपुंस्त्वानूङ् so by “स्त्रियाः पुं वत्—” (831) पाचक &c. रसिक
 &c. were expected and are barred. Again मद्रिका in the sense
 मद्रेषु जाता is भाषितपुंस्त्वानूङ् ; hence the masculine form is expec-
 ted when क्यङ् or मानिन् follows, but is here prohibited.

मित— । ककार उपधा अस्याः कोपधा । तस्याः । पचति इयमिति पाचिका ।
 रसः अस्ति अस्या रसिका । उभयमपि भाषितपुंस्त्वानूङ् । “स्त्रियाः पुं वत्—”
 (८३१) इति प्राप्तः पुं वद्भावः प्रतिषिध्यते ॥ मद्रेषु जाता इत्यर्थे “मद्रवृज्योः कन्”
 (१३५५—४।२।१३१) इति कन् प्रत्यये स्त्रियां मद्रिका । अयमपि भाषितपुंस्त्वानूङ्
 शब्दः । “क्यङ् मानिनोश्च” (८३७) इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥

दी—। “कोपधप्रतिषेधे तद्धितबुग्रहणम्” (वार्त्तिक)। नेह पाका भाय्या यस्य स पाकभाय्यः ।

This prohibition regarding words having क in the penultimate applies only to words got from a तद्धित or from an affix that has वु in its enunciation. Thus पाक derived irregularly with the उणादि क्त affix कन् is exempt and admits of पुं वज्ञाव ; hence पाकभाय्यः—having a child wife.

नित्—। ‘वु’ इति प्रत्ययावयवः ख्वल्वुन्प्रभृतिषु दृष्टः। तद्धितञ्च वुञ्च ‘तद्धितवु’। तयो ‘यञ्चणम्’। तद्धितयोगात् वुयोगाच्च या कोपधा जाता तस्या एत्रायं पुं वज्ञावानेषेध इत्यर्थः। पाका शिशुः। “पाकः परिणतौ शिशौ” इति मेदिनी। औणादिककन्प्रत्ययान्तो निपातितः। “अभकपृथुकपाका वयसि” (उ’ ५।५३) इत्यत्र ‘पिवतेः कन्’ इति दीक्षितः। अस्य तु पुं वज्ञाव एव ॥

८६८ । संज्ञापूरण्योश्च ॥ ६।३।३८ ॥

दी—। अनयोर्न पुं वत् । दत्ताभाय्यः । दत्तामानिनी । दानक्रिया-निमित्तः स्त्रियां पुं सि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कृत्वमस्ति । पञ्चमी-भाय्यः । पञ्चमीपाशा ।

Class-names and ordinal numbers do not resume the masculine form. Thus दत्ता &c. Here पुं वज्ञाव was expected because दत्त is used as a class-name through gift and is applicable to both males and females, thus it is भाषितपुंस्कृत्व and the rules apply ; hence the prohibition. Again पञ्चमी &c.—One who has wedded a fifth wife, पञ्चमीपाशा—the wretched fifth wife.

मित—। संज्ञाशब्दानां पूरणप्रत्ययान्तानाञ्च पुं वज्ञावो न स्यादित्यर्थः। दानादेव दत्तसंज्ञा। तेन दत्ता इति भाषितस्कान्ङ् । ततो ‘दत्ताभाय्यः’ इत्यत्र “स्त्रियाः पुं ववत्—” (८३१—६।३।३४) इति प्राप्नोति; ‘दत्तामानिनो’ इत्यत्र “स्त्रियाः पुं वत्—” इति वा “क्वञ्—” (८३७—६।३।३६) इति वा प्राप्तिः। उभयमपि प्रतिबिध्यते-॥

पञ्चमीपाशा इति कुत्सिता पञ्चमी इत्यर्थे “याव्ये पाशप” (१८८३—५।३।४७) इति पाशप् । याव्यः कुत्सितः । “तसिलादिषु—” (८३६—६।३।३५) इति प्राप्तस्य प्रतिषेधः ॥

८४० । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ६।३।३८ ॥

दी— । वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिः, तद्दत्तुर्यस्तद्धितः, अरक्त-विकारार्थः, तदन्ता स्त्री न पुं वत् । स्त्रीभार्य्यः । माथुरीयते । माथुरी-मानिनी ॥ ‘वृद्धिनिमित्तस्य’ किम् ? मध्यमभार्य्यः । ‘तद्धितस्य’ किम् ? काण्डलावभार्य्यः । ‘वृद्धि’-शब्देन किम् ? तावद्भार्य्यः । ‘रक्ते’ तु काषायी कन्था यस्य स काषायकन्थः । ‘विकारे’ तु हैमी मुद्रिका यस्य इति हैममुद्रिकः । वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावात् इह पुं वत्—वैया-करणाभार्य्यः, सौवश्वभार्य्यः ।

The masculine form will not be resumed by a word with a तद्धित affix in connection with which वृद्धि is enjoined by actually mentioning the word वृद्धि ; but the prohibition does not apply to तद्धित affixes in the sense तेन रक्तम्—dyed with it, or तस्य विकारः—made of it, got out of it. Thus स्त्रीभो, माथुरी &c. retain their feminine form in स्त्रीभार्य्यः &c. Why say वृद्धिनिमित्तस्य ? Witness मध्यमभार्य्यः in which मध्यमा becomes मध्यम because the तद्धित affix मन् after मध्य does not cause वृद्धि । Why say तद्धितस्य ? Witness काण्ड &c. in which काण्डलावी becomes काण्डलाव because the affix अण् here is a कृत् and not a तद्धित । Why say वृद्धिशब्देन ? Witness तावत् &c in which तावती becomes तावत् because the वृद्धि in तावत् is by the special injunction “वा सर्वनामः” (430—6. 3. 91) to which the word वृद्धि does not attach directly or by अनुवृत्ति । But पुं वद्भाव is not barred if the affix is in the sense ‘dyed with

it'; thus काषाय &c. where काषायो has become काषाय because the word means 'dyed red.' Similarly in हैम &c. we get पुं वद्भाव in हैमो because हैमी means 'made of gold.' But then how do वैयाकरणौ, सौवश्री &c. become वैयाकरण, सौवश्च &c. ? These do not mean 'dyed with it' or 'made of it'. The fact is here ऐ and औ are ordained by actually naming them. Hence though the result is वृद्धि it is not got from वृद्धिशब्द, therefore no prohibition.

मित—। 'अरक्तविकारे विहितत्वं वृद्धिनिमित्तस्य तद्धितस्य च' इत्यन्वयः ।
 "तेन रक्तम्—" (१२०२—४।२।१) इति "तस्य विकारः" (१५१४—४।३।१३४)
 इति च यस्तद्धितो विहितः तद्विहितो वृद्धिनिमित्तं यस्तद्धितः इत्याद्यर्थः । 'वृद्धि'
 इत्यनेनेह वृद्धिशब्देन विहिता, वृद्धिशब्दमुच्चार्य अनुवर्त्ता वा-विहिता, वृद्धिलक्षणात् ।
 एतदर्थं "वृद्धिशब्द आवर्त्तते" इति नामिशः । व्याख्याने वृद्धिशब्दो विरुद्धार्थः इति
 तदाशयः । तदपि कथमिति चेत्—लक्षणया वृद्धिशब्द इह वृद्धिशब्देन विहितायां वृद्धौ
 वर्त्तते ॥ सुप्ते भवा सुप्ते । इह अण् इति वृद्धिनिमित्तस्तद्धितः, तेन पुं वद्भावो न । एवं
 माद्युत्तौ ॥ मध्ये भवा मध्यमा । मप्रत्ययो न वृद्धिनिमित्तम् । पुं वद्भावः ॥ काण्डं लुणाति
 इयमिति काण्डलावी । इह अण् वृद्धिनिमित्तं, परं क्लृप्तं न तद्धितः । पुं वद्भावः ॥ तत्
 परिमाणमस्याः तावती । "यत्तद्विहितः—" (१८४०—५।२।३२) इति वतुप् ।
 न त्वयं वृद्धिनिमित्तम् । वृद्धिस्तु "आ सर्वनाम्नः" (४३०—६।३।११) इति विधौयते
 न वृद्धिशब्देन । तेन पुं वद्भावः ॥ काषायेण सञ्जिघादिना रक्ता काषायी । "तेन
 रक्तम्—" (१२०२—४।२।१) इत्यण् । पुं वद्भावः ॥ हैमो विकार इयं हैमो ।
 "तस्य विकारः" (१५१४—४।३।१३४) इत्यर्थे "अनुदात्तादिश्च" (१५२०—४।३।१४०)
 इत्यच् । पुं वद्भावः ॥ ननु वैयाकरणौ भार्या अस्य वैयाकरणभार्याः, सौवश्री भार्या
 अस्य सौवश्चभार्याः, इत्यंतयोः कथं पुं वद्भावः ? उच्यते—व्याकरणमधीते इयमिति
 स्त्रियानामि "न द्याभ्याम्—" (१०६८—७।३।३) इति निषिद्धा वृद्धः । परमिह
 वृद्धेर्दत् फलम् ऐकारः स आसज्यते । न च तत् वृद्धिशब्देन, किन्तु—“पूर्वो तु
 ताभ्यामैच्” (१०६८—७।३।३) इति ऐकारोच्चारणेन । तदिह 'वृद्धिं प्रति'

फलनैकारः तस्य 'उपधानम्' आसन्नं 'वृद्धिश्च' न अकृतत्वात् 'पुं'वत् भवत्येव ॥
एवं सुसञ्चितः अत्र अस्य स्वयः । तस्य अपत्यं स्त्री इत्यणि अपि तथैव प्रक्रिया
पुं'वद्भावश्च । उदाहरणद्वयेऽपि यकारवकारौ इक आदेशौ पदान्तरं वर्तेत ॥

८४१ । स्वाङ्गाच्चैतः ॥ ६।३।४० ॥

दी- । स्वाङ्गात् य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुं'वत् । सुकेशीभार्य्यः ।
'स्वाङ्गात्' किम् ? पटुभार्य्यः । 'ईतः' किम् ? अकेशभार्य्यः ।

A feminine word got by attaching ई to what is technically known as a स्वाङ्गवाचक word, will not resume the masculine form. Thus in सुकेशीभार्य्य the word सुकेशी does not become सुकेश । Why say स्वाङ्गात् ? Witness पटुभार्य्य where पटू has become पटु because पटु is not स्वाङ्ग । Why say ईतः ? Witness अकेशभार्य्य where अकेशा resumes the masculine form अकेश ।

मित- । 'साङ्गम्' इति पारिभाषिकं गृह्यते । "अद्वयं सूक्तिं नत् स्वाङ्गं प्राणिस्य नविकारजम् । अतस्तस्यं नव दृष्टञ्च तेन चैत् तत् तथायुतम् ।" इति । स्वाङ्गादिति मन्थनानपरशब्दयोगे पञ्चमी । 'स्त्रियाः पुं'वत्' इत्यस्मि 'न' इति च । 'ईतः' इति षष्ठी 'स्त्रियाः' इत्यस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । तेन 'स्वाङ्गात्' परः यः 'ईकारः' तदन्तायाः 'स्त्रियाः न पुं'वत्' इत्यन्वयः ॥ सुदर्शनाः केशा अस्याः सुकेशी सुकेशा वा । आद्ये पुं'वद्भावप्रतिषेधः ॥ 'पटु' इति न स्वाङ्गम् । तेन पटू भार्य्यः अत्र इत्यत्र पुं'वद्भाव एव—पटुभार्य्यः ॥ अवर्त्मानाः केशा अस्या अकेशा । "सहजञ्—" (५१३—४।१.५७) इति ङीषभावः । पुं'वद्भावे अकेशभार्य्यः ॥

दी- । "अमानिनीति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक) । सुकेशमानिनी ।

The prohibition does not come in if नानिन् follows. Thus सुकेशमानिनी with सुकेशी changed into सुकेश ।

मित- । मानिन्शब्दे उत्तरपदे समानाधिकरणे असमानाधिकरणे च विहितः पुं'वद्भावः । तस्य तु 'स्वाङ्गाच्चैतः' इति प्रतिषेधो न भवतीत्यर्थः । सुकेशीमात्मानं मन्यते, स्वभिन्नां काश्चित् सुकेशीं मन्यते वा सुकेशमानिनी ॥

८४२ । जातेश्च ॥ ६।३।४१ ॥

दी—। जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् । शूद्राभार्य्यः । ब्राह्मण्यभार्य्यः । सौत्रस्यैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् इत्यत्र “भस्याढे—” (८३६, वा) इति तु भवत्येव ।

Feminine class-names do not resume the masculine form. Thus शूद्रा &c. This prohibition affects Panini's rules only and does not apply to Katyayana's Varttikas such as “भस्याढे—” &c. Consequently when टक् is attached to हस्तिनी in the sense ‘a multitude of she-elephants’ the word changes into हस्तिन् yielding हास्तिकम् ।

मित—। ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्यस्ति ‘न’ इति च । ‘ईतः’ इति नानुवर्तते । ‘जातेः’ इति ‘स्त्रियाः’ इत्यस्य विशेषणम् । जातेः स्त्रिया न पुंवत् इत्यन्वयः । ‘जातेः’ जातिवाचिनः ‘स्त्रियाः’ स्त्रीप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य ‘न पुंवत्’ इत्यर्थः । एवं हि इति कृता व्याख्यातम् । दोचितस्तु ‘जातेः’ इति पञ्चम्यन्तं मन्यते, तदाह ‘जातेः परो यः’ इति ॥ ‘शूद्रा’ इत्यजादिषु पठ्यते “शूद्रा चामहत्—” (४५४, ग० सू०) इति ॥ ‘सौवस्व’ सूत्रे ढट्टस्य पाणिनिना विहितस्य पुंवद्भावस्य इत्यर्थः । तेन कात्यायनीयानां “भस्याढे—” (८३६, वां) प्रभृतीनां न निषेधः । फलञ्च हस्तिनीनां समूह इत्यर्थे हास्तिकमिति ठकि । असति पुंवद्भावे हास्तिकमिति स्यादिति प्रपञ्चितं प्राक् ॥ वृत्तः शेषाधिकारः । अतः परमप्रथमानानां बहुव्रीहिः ॥

८४३ । संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येय्ये ॥२।२।२५॥

दी—। संख्येय्यार्थया संख्यया अव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः । दयानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वा इत्यर्थः । “बहुव्रीहौ संख्येये—” (८३१—५।४।७३) इति वक्ष्यमाणो ङच् ।

Indeclinables, numerals and the words आसन्न, अदूर and अधिक are compounded into a बहुव्रीहि with numerals that indicate

what is counted. Thus उपदश in the sense 'something near ten in number', i.e., a group of nine or eleven things. Here उपदशन् takes the समासान् affix डच् by "बहुव्रीहौ—" (851) as will be explained further on.

मित—। संख्यातव्यं 'संख्येयम्', यस्मिन् गणनया संख्यायोगः कर्तव्यः तत् । 'संख्येयार्थया संख्यायां' इत्यस्य संख्येये या संख्या वर्तते तथा इत्यर्थः । वृत्तेऽस्मिन् दश काकाः इत्यत्र काकाः संख्येयाः । दशलसंख्या इह संख्येयेषु काकेषु वर्तते । उत्पतिते एकस्मिन् काके नव शिष्यन्ते न दश । दशानां समीपे तदा काकाः—उपदशाः काकाः । एवमन्यत्र आगत्य मिलिते एकस्मिन् काके एकादश काका भवन्ति न दश । तदापि दशानां समीपे काकाः—उपदशाः काकाः । समासे उप दशन् इति स्थिते डच् । टिलोपे उपदशाः ॥ नायमव्ययीभावस्वापवादो बहुव्रीहिः । अव्ययीभावस्तु 'समीपम्' इत्यर्थे भवति, इह 'समीपे' इत्यर्थः । तेन अव्ययीभावप्रसङ्गो नास्ति ॥ दशानां समीपे ये ते उपदशाः इत्यत्र बहुव्रीहिलक्षणमन्यपदार्थता अस्ति । समसमानानां प्रथमान्ता तु नास्ति । किञ्च 'ये ते' इति प्रथमार्ये समासः । एवं पूर्वेषु अप्राप्ते अयं विधिः ॥

८४४ । ति विंशतेर्डिति ॥ ६।४।१४२ ॥

दी—। विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्यात् डिति । आसन्नविंशताः—विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरत्रिंशताः । अधिकचत्वारिंशताः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । द्विरावृत्ता दश द्विदशाः—विंशतिरित्यर्थः ।

If the word विंशति is a भ, i. e., if an affix, with a व or a vowel leading, follows it, it will drop its ति provided the affix has dropped a ड । Thus with the exposition आसन्ना विंशतेः we get आसन्न विंशति डच् yielding आसन्नविंशता, close upon twenty, i. e., nineteen or twenty-one. Similarly अदूरत्रिंशताः, not far from thirty ; अधिक &c. more than forty ; both with टिलोप । Also द्विवा, two or three ; and द्विदशाः, twice ten, i. e., twenty, with टिलोप ।

मित— । विंशत्सोरासन्ना इति वाक्ये बहुव्रीहौ आसन्न विंशति उच्च इति स्थिते आसन्नविंशति अ इति जाति, तिच्चीपे आसन्नविंश अ इत्यत्र विंशशब्दस्य अकारो भसञ्जकः, न पदम् । तेन “अतो गुणे” (१८१—६।१।८७) इति पररूपे आसन्नविंश इत्यदन्तं प्रातिपदिकम् । बहुले आसन्नविंशाः ॥ इह ये आसन्नास्ते एव समासेन कथ्यन्ते । तत् अन्यपदार्थता नास्ति । समानाधिकरणत्वञ्च न, प्रथमार्थेऽपि च समासः । एवं सर्वथा बहुव्रीहिलक्षणविरहात् अप्राप्ते विधिरयम् ॥ विंशतः अदूरे अदूरविंशाः इति उपदेश इतिवत् व्याख्ययम् ॥ चत्वारिंशतः अधिकाः अधिकचत्वारिंशाः । इह आसन्नविंशाः इत्यत्रेव अप्राप्ते विधिः ॥ द्वौ वा त्रयो वा इत्यत्र न द्विशब्दस्य न वा विशब्दस्यार्थः प्रतीयते किन्तु तयोरेकतरस्येति । एवमिह वा-शब्दस्यार्थः प्रधानम् । तेन अन्यपदार्थता अस्ति । प्रथमान्तानि च पदानि । तत् पूर्वेषु सिद्धौ बहुव्रीहिः । कबभावार्थं तु शेषाधिकाराद्धिः पाठः । भवतु, कथमिह बहुवचनम् ? यदि द्वौ तर्हि द्विवचनं न्याय्यम् । उच्यते—द्वौ वा इत्युक्ते द्विवचन इति न प्रतीयते, त्रयो वा इत्यपि प्रतीयते । एवं त्रयो वा इत्युक्ते द्वौ वा इति च । तदियं पञ्चाधिष्ठाना वाक् । ततो बहुवचनमिति भाव्यम् ॥ द्विराहता इति क्रियाभ्याहृतौ सूच् । अर्थनिदेशोऽयम् । तेन समासे सूच् न दृश्यते । क्रियाभ्याहृतौ मल्यमीव द्विशब्दः ख्येये वर्त्तते । अतः सुजयस्य उक्तत्वात् न सूचः पुनः श्रवणम् ॥ इह आहतिद्वारा द्विशब्दस्य दशन् शब्देन सामर्थ्यात्, तदाह ‘द्विराहता’ इति ॥ अयमुत्तरपदार्थप्रधानः समास इति पूर्वेण न प्राप्तिः ॥

८४५ । दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २।२।२६ ॥

दी— । दिशो नामानि अन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशः अन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणात् यौगिकानां न—एन्द्रयाश्च कौवेर्याश्च अन्तरालं दिक् ।

Names of the quarters are compounded into a बहुव्रीहि to indicate the interval of space between them. Thus दक्षिणपूर्वा, South-east, means any direction between south and east. नामन् in the rule implies that the समास is of the well-known names

only and is not available when names are coined to designate the quarters. Thus ऐन्द्री means the east and कौबेरी the north, but these cannot be compounded to denote the interval.

मित—। 'दिशः' इति लिपिकरप्रमाद इवाभाति। 'दिशाम्' इति वृत्त्युक्तं न्याय्यम्। अन्नरालक्ष्यं हाभ्यामेव भवति, तत् द्वयोर्दशोः समासः ॥ इह अन्नरालक्ष्यमपि दिग्देव, तेन दक्षिणपूर्वा इति स्त्रोलिङ्गता। "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे—" (७२८, वा) इति दक्षिणाशब्दस्य पुं वङ्गावः ॥ अन्यपदार्थता वर्तते। समानाधिकरणता तु नास्ति इति अप्रातः बहुब्रीहिविधीयते ॥ सूत्रे 'नाम' इति प्रसिद्धं रूढं नाम लक्ष्यते न तु ऐन्द्री कौबेरी इत्यादिकं यौगिकं नाम। तेन यौगिकानि न समस्यन्ते ॥

८४६। तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २।२।२७ ॥

दी—। सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे, तृतीयान्ते च प्रहरणविषये, इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये, स बहुब्रीहिः। 'इति'-शब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते। इच्च समासान्तो वक्ष्यते। तिष्ठद् प्रभृतिषु इच्च-प्रत्ययस्य पाठात् अव्ययीभावत्वमव्ययत्वञ्च। "अन्येषामपि दृश्यते" (३५३९—६।३।१३७) इति दीर्घः। केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि। दण्डंश्च दण्डैश्च ग्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि। मुष्टीमुष्टि।

Two identical words in the सप्तमी referring to what is gripped, or two such words in the तृतीया referring to some weapon, are compounded into a बहुब्रीहि in the sense इदं युद्धं प्रवृत्तम्—The fight began—and implying reciprocity. The special subject-matter for the operation of the rule, viz, the grip, the weapon, the fight and reciprocity, is inferred from इति in the rule which refers to what is ordinarily seen in every-day life. Such compounds receive इच्च as समासान्त as will be explained later

(866—5.4. 127). This इच् again is listed with the तिष्ठद्, class of words ; hence after इच् is added, the whole is treated as an अव्ययीभाव and becomes an अव्यय । The final vowel in the first half of the double form is lengthened by “अन्वेषामपि—” (3539). Thus a fight in which each grips the other’s locks is called केशकेशि । This is obtained by doubling केशेषु which offers the grip. We then get केशेषु केशेषु । This being a बहुव्रीहि the सुप् disappears leaving केश केश ; lengthening the vowel, केशाकेश । Next adding इच् we have केशाकेशि which is an अव्ययीभाव and therefore an अव्यय । Hence केशाकेशि युद्धं प्रहत्तम्, दण्डादण्डि युद्धं प्रहत्तम्, सुष्टीसुष्टि युद्धं प्रहत्तम् &c.

नित— । ‘तत्र’ इति सर्वनाम्ना कृतम् सप्तम्यन्तं परामृश्यते, “तत्र साधुः” इत्यादिषु यथा । एव’ ‘तेन’ इति सर्वं तृतीयान्तम् “तेन प्रीतम्” इतिवत् । ‘सर्दुपे’ आह्वया तुल्ये ॥ ‘तत्र इदमिति तेन इदमिति च सर्दुपे समस्येति’ इत्यन्वयः ॥ एकस्योः पदयोः सप्तम्यन्तयोः तृतीयान्तयोर्वा समासः स बहुव्रीहिः इत्यर्थः । सप्तम्यान्तयोः पदयोर्विशेषनाह ‘गृहणविषये पदे’ इति । ‘गृहणं’ सुष्टादिभिर्धारणं ‘विषयो’ ययोः तादृशे सर्दुपे पदे समस्येति । तृतीयान्तयोस्तु विशेषः ‘प्रहरणविषये’ इति । ‘प्रहरणं’ ताडनं ‘विषयो’ ययोः तादृशे सर्दुपे पदे समस्येति । कश्च समासार्थः ? ‘इदं युद्धं प्रहत्तमित्यर्थे समस्येति’ । तत्र च ‘कर्मव्यतिहारः’ परस्परकरणं ‘व्योत्यते’ । ‘परस्परकरणीं प्रहत्तमिदम्’ इत्येतदेव समासार्थः ‘युद्धम्’ इति विशेष्यमात्रम् ॥ केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रहत्तमिदमिति सप्तम्यन्तयोर्बहुव्रीहिः । सुबलुकि केशकेश इति स्थिते “अन्वेषामपि—” (३५३९) इति दीर्घः । केशाकेश इति जाते “इच् कर्मव्यतिहारः” (८६६—५।४।१२७) इति इच्—केशाकेशि । अव्यय इच् तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पठ्यते । तेन इजन्तस्य अव्ययीभावसंज्ञा अव्ययत्वञ्च । केशाकेशि युद्धम् ॥ एव’ दण्डेन दण्डेन प्रहत्तम् प्रहत्तं दण्डादण्डि युद्धम् । सुष्टीसुष्टि इत्यत्रापि सुष्टिः प्रहरणं तृतीयान्तयोः समासः ॥ अन्यपदार्थत्वेऽपि असमानाधिकरणार्थं वचनम् ॥ गृहीत्वा प्रहत्तम्, प्रहृत्य

प्रवृत्तम् इत्येतयोः 'स्थितयोः' इत्यध्याहर्त्तव्यम् । ततो गृहीत्वा स्थितयोः प्रवृत्त्य स्थितयोः प्रवृत्तं युद्धमिति समानकर्तृकत्वनिर्वाहः ॥ सविभक्तिकस्य एकशेष इति पक्षे तदपवादीऽयं बहुव्रीहिः ॥ बाह्वभ्यां बाह्वभ्यां प्रवृत्त्य इदं प्रवृत्तमित्यर्थे बाह्वबाहु इच् इति स्थिते—

८४७ । ओगुणः ॥ ६।४।१४६ ॥

दी— । उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः—बाह्वबाह्वि । 'ओरोत्' इति वक्तव्ये गुणोक्तिः "संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः" (परिभाषा) इति ज्ञापयितुम् । तेन 'स्वायम्भुवम्' इत्यादि सिद्धम् । 'सरूपे' इति किम् ? हलेन मुसलेन ।

Words ending in उ or ऊ take गुण when a तद्धित, with य or a vowel leading, follows. Thus बाह्वबाहु इच् becomes बाह्वबाह्वो इ, *i. e.*, बाह्वबाह्वि with the substitution of ञच् । Here ओ is wanted in place of उ or ऊ, hence the rule should have been ओरोत् which is shorter and directly mentions the requirement. The fact that this is avoided and the requirement, *i. e.*, ओ is indirectly stated implies that injunctions given in technical terms such as गुण, वृद्धि &c. are not universally binding, but have exceptions now and then. Hence स्वायम्भुव &c. without गुण in the sense 'son of स्वयम्भु' &c. Why say सरूपे ? Witness absence of समास in हलेन मुसलेन प्रवृत्त्य &c.

मित— । 'ओः' इति उ-शब्दस्य षष्ठा एकवचनम् । तदन्तविधिः । 'भस्य' इत्यधिकारः । तेन 'ओः' उवर्णान्तस्य भस्य इत्यर्थः । 'तद्धिते' इत्यनुवृत्तम् ॥ इच् इति तद्धितः । बाह्वबाहु इच् इति गुण्ये बाह्वबाह्वो इ—बाह्वबाह्वि ॥ ननु उकारस्य स्थाने ओकार इह प्रायेति तत् ओकार एव किं नीतः सवे "ओरोत्" इति ? किमर्थमस्फुट-

निर्देशो गुरुनिर्देशश्च कृतः “ओर्गुणः” इति ? उच्यते—स्फुटोक्ता आदेशस्य नित्यता प्राप्नोति । नित्योऽयमादेशो माभूदित्युक्तम् “ओर्गुणः” इति । ज्ञाप्यते ष्यं परिभाषा ‘संज्ञापूर्वकी यो विधिः’ सञ्ज्ञाशब्दसुच्चार्थं तथैव सञ्ज्ञया यद्विधीयते तत् ‘अनित्यः’ व्यभिचारि इति । अस्य ज्ञापने प्रयोजनञ्च स्वयम्भुवः इदम् अपत्यं वा इत्यर्थे अणि स्वयम्भू अण् इति स्थिते गुणाभावे “अचि श्रु धातु—” (२७१—६।४।७७) इत्यवङ्ङि स्वयम्भुव् अण् इति जाते स्वायम्भुवम् ॥ परिभाषियं भाष्ये नोक्ता प्रयोगवाङ्मत्या-दृत्तावृद्धिता । प्रयोगाश्च “धाम स्वायम्भुव ययुः”, “स्वायम्भुवान्मरुचिर्यः प्रबभूव प्रजापतिः” इत्यादयः । सर्वमेतदसाध्येव इति तु नागेशः ॥ भिन्नेरूपे नायं समासः । तथा च हलिन सुसन्नेन प्रहृत्य इदं प्रवृत्तं युद्धमिति हलासुसन्नि युद्धमिति न भवति ॥

८४८ । तेन सहैति तुल्ययोगे ॥ २।२।२८ ॥

दी— । तुल्ययोगे वर्त्तमानं ‘सह’ इत्येतत् तृतीयान्तेन प्राग्वत् ।

सह implying equal participation in any matter is compounded in a बहुव्रीहि with the word that takes तृतीया in connection with it.

मित्र— । ‘तेन’ इति तृतीयान्तस्य उपलक्षणम् । तृतीया च इह सहयोगे एव । सहयोगे यत् तृतीयान्तं भवति तेन समस्यते । किं समस्यते ? ‘सह इति’ सह इत्येष शब्दः समस्यते । किम्भूतः सह ? ‘तुल्ययोगे’ यः सहशब्दः स समस्यते । यः सहशब्दः एकास्यां क्रियायाम् एकाधिकस्य योगं गमयति स समस्यते ॥ एतेन सहशब्दस्य पूर्वनिपातो लभ्यते ॥ ‘इति’-शब्द इह सहशब्दस्य पूर्वपदत्वं बोधयति । अनुक्तेऽस्मिन् “तेन सह तुल्ययोगे” इत्येतावता किं समस्यते इत्यनिर्दिष्टं स्यात् ॥ अन्यपदार्थत्वमस्ति, व्यधिकरणत्वात् पूर्वेण न प्राप्तिः ॥ पूर्वेण सह इति वाक्ये सुबलकिं ‘सह पुन’ इति स्थिते—

८४९ । वीपसर्जनस्य ॥ ६।२।२२ ॥

दी— । बहुव्रीहयवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा आगतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम्—सकर्मकः, सलोमकः ।

सह optionally becomes स when it is a constituent of a बहुव्रीहि. Thus सपुत्रः or सहपुत्रः, the equal participation being in आगमनक्रिया। Equal participation is common in such cases, but not universal Witness सकर्नकः, सत्सकः &c. compounded without equal participation.

मित—। “सहस्य सः सजायाम्—” (१००८—६।३।७८) इत्यतः ‘सहस्य सः’ इत्यनुवर्त्तते। उपसर्जनस्य सहस्य सः वा इत्यन्वयः। उपसर्जन इह अवयवी, सह इत्यवयवः। अवयवावयवविभाषस्वन्धे षष्ठी। उपसर्जनस्य अवयवो यः सहशब्दः तस्य सो वा। किमिदमुपसर्जनस्येति? उपसर्जनमस्मात्सोति उपसर्जनः समास इत्यर्थः। अर्थ-आद्यच्। तस्य। समासस्य अवयवो यः सहशब्दः तस्य सो वा ॥ ननु ‘उत्तरपदे’ इत्यधिकृतमस्ति तेनैव विज्ञायते समासावयवः सहशब्द इति। तदर्थं पुनः ‘उपसर्जनस्य’ इत्युक्त्वा कटा व्युत्पत्तिर्नैव कर्त्तव्या भवति। नैवम्। उपसर्जन इह न समासभावम् किन्तु सर्वोपसर्जनी बहुव्रीहिविज्ञायते। तदाह ‘बहुव्रीह्यवयवस्य’ इति ॥ कर्मणा सह, लोम्ना सह, इति समासे स्वार्ये कः न समासान्तः कप्। कप् तु इह नास्ति। नागिभ्यस्तु सहशब्द इह विद्यमानवचनः, सह कर्म अस्य इति विग्रहः, पूर्वं नैव समासः नानेन सूत्रेण इत्याह ॥

८५०। प्रकृत्याशिषि ॥ ६।३।८३ ॥

दी—। सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि। स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय।

सह stands unchanged when expressing a hope, benediction &c. Thus सहपुत्राय &c. instead of सपुत्राय &c. the sense being—may good come unto the king &c. which expresses a hope.

मित—। ‘प्रकृत्या स्वात्’ स्वरूपेण तिष्ठेत्। स-भावो न स्यादित्यर्थः। ‘आशिषि’ इति आशीर्लिङ् प्रयोज्यः, स्वस्ति भूयादिति। तत्त्वकथने तु स-भावविकल्पः—स्वस्ति जात सहपुत्राय सपुत्राय वा ॥

निर्देशो गुरुनिर्देशश्च कृतः “ओर्गुणः” इति ? उच्यते—स्फुटोक्ता आदेशस्य नित्यता प्राप्नोति । नित्योऽयमादेशो माभूदित्युक्तम् “ओर्गुण” इति । ज्ञाप्यते चैयं परिभाषा ‘संज्ञापूर्वको यो विधिः’ सज्ञाशब्दमुच्चार्य तथैव सञ्ज्ञया यद्विधीयते तत् ‘अनित्यः’ व्यभिचारि इति । अस्य ज्ञापने प्रयोजनञ्च स्वयम्भुवः इदम् अपत्यं वा इत्यर्थे अणि स्वयम्भू अण् इति स्थिते गुणाभावे “अचि ऋ धातु—” (२७१—६।४।७७) इत्यवङ्गि स्वयम्भुव् अण् इति जाते स्वायम्भुवम् ॥ परिभाषियं भाष्ये नोक्ता प्रयोगवाङ्मत्या-
दृत्तावृद्धिता । प्रयोगाश्च “धाम स्वायम्भुव ययुः”, “स्वायम्भुवान्मरौचिर्यः प्रबभूव प्रजापतिः” इत्यादयः । सर्वमेतदसाध्वेव इति तु नागेशः ॥ भिन्नेरूपे नायं समासः । तथा च हलिन सुसखेन प्रहृत्य इदं प्रवृत्तं युद्धमिति हलासुसखि युद्धमिति न भवति ॥

८४८ । तेन सहैति तुल्ययोगे ॥ २।२।२८ ॥

दी— । तुल्ययोगे वर्त्तमानं ‘सह’ इत्येतत् तृतीयान्तेन प्राग्वत् ।

सह implying equal participation in any matter is compound-
ed in a बहुव्रीहि with the word that takes तृतीया in connection
with it.

मित— । ‘तेन’ इति तृतीयान्तस्य उपलक्षणम् । तृतीया च इह सहयोगे एव । सहयोगे यत् तृतीयान्तं भवति तेन समस्यते । किं समस्यते ? ‘सह इति’ सह इत्येष शब्दः समस्यते । किम्भूतः सह ? ‘तुल्ययोगे’ यः सहशब्दः स समस्यते । यः सहशब्दः एकास्यां क्रियायाम् एकाधिकस्य योगं गमयति स समस्यते ॥ एतेन सहशब्दस्य पूर्वनिपातो लभ्यते ॥ ‘इति’-शब्द इह सहशब्दस्य पूर्वपदत्वं बोधयति । अनुक्तेऽस्मिन् “तेन सह तुल्ययोगे” इत्येतावता किं समस्यते इत्यनिर्दिष्टं स्यात् ॥ अन्यपदार्थत्वमस्ति, व्यधिकरणत्वात् पूर्वं ण न प्राप्तिः ॥ पुत्रे ण सह इति वाक्ये सुबलकि ‘सह पुत्र’ इति स्थिते—

८४९ । वोपसर्जनस्य ॥ ६।३।८२ ॥

दी— । बहुव्रीहयवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा आगतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम्—सकर्मकः, सलोमकः ।

सह optionally becomes स when it is a constituent of a बहुव्रीहि । Thus सपुत्रः or सहपुत्रः, the equal participation being in आगमनक्रिया । Equal participation is common in such cases, but not universal Witness सकर्षकः, सलामकः &c. compounded without equal participation.

मित—। “सहस्य सः सञ्जायाम्—” (१००८—६।३।७८) इत्यतः ‘सहस्य सः’ इत्यनुवर्तते । उपसर्जनस्य सहस्य सः वा इत्यन्वयः । उपसर्जन इह अवयवी, सह इत्यवयवः । अवयवावयविभावसम्बन्धे षष्ठी । उपसर्जनस्य अवयवो यः सहशब्दः तस्य सो वा । किमिदमुपसर्जनस्येति ? उपसर्जनमस्यास्तीति उपसर्जनः समास इत्यर्थः । अशं-
आद्यच् । तस्य । समासस्य अवयवो यः सहशब्दः तस्य सो वा ॥ ननु ‘उत्तरपदे’ इत्य-
धिकृतमस्ति तेनैव विज्ञायते समासावयवः सहशब्द इति । तदर्थं पुनः ‘उप-
सर्जनस्य’ इत्युक्त्वा कथा व्युत्पत्तिर्नैव कर्तव्या भवति । नैवम् । उपसर्जन इह
न समासभावम् किन्तु सर्वोपसर्जनी बहुव्रीहिविज्ञायते । तदाह ‘बहुव्रीह्या-
वयवस्य’ इति ॥ कर्मणा सह, लोभ्या सह, इति समासे स्वार्थे कः न समासान्तः
कप् । कप् तु इह नास्ति । नागिणस्तु सहशब्द इह विद्यमानवचनः, सह कर्म
अस्य इति विग्रहः, पूर्वं नैव समासः नानेन सूत्रेण इत्याह ॥

८५० । प्रकृत्याशिषि ॥ ६।३।८३ ॥

दी—। सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय
सहामात्याय ।

सह stands unchanged when expressing a hope, benediction &c. Thus सहपुत्राय &c. instead of सपुत्राय &c. the sense being—
may good come unto the king &c. which expresses a hope.

मित—। ‘प्रकृत्या स्यात्’ स्वल्पेण तिष्ठेत् । स-भावो न स्यादित्यर्थः ।
‘आशिषि’ इति आशीर्लिङ् प्रयोज्यः, स्वस्ति भूयादिति । तत्त्वकथने तु स-भाव-
विकल्पः—स्वस्ति जातं सहपुत्राय सपुत्राय वा ॥

दी—। “अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । सगवे । सवत्साय । सहलाय ।

We should add ‘except when गो, वत्स or हल follows in the उत्तरपद’ । Thus सगवे &c. also सहगवे &c. because the exception restores the option.

नित—। इह ‘अगोवत्स—’ इति पथ्युदासः । गोवत्सहलवर्जितेषु प्रकृत्या इत्यर्थः । तेन गोवत्सहलेषु यथा प्राप्नो विकल्पः । सगवे—सहगवे इत्यादि ॥

८५१ । बहुव्रीहौ संख्ये ये डजबहुगणात् ॥ ५।४।७३ ॥

दी—। संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्मात् डच् स्यात् । उपदशाः । ‘अबहुगणात्’ किम् ? उपबहवः । उपगणाः—अत्र स्वरे विशेषः ।

A बहुव्रीहि, of a numeral that indicates the number of things counted, takes डच् as a समासान्त, but not if बहु or गण is final. Thus उपदशाः (843). Why exclude बहु and गण ? Witness उपबहवः and उपगणाः without डच् । The last, उपगणाः, has no डच्, because if it had, the pitch would have been different owing to डच् having dropped च ।

नित—। ‘बहुव्रीहौ’ इति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । बहुव्रीहेरित्यर्थः । ‘संख्येये’ इति विषयसप्तमी । ‘संख्येये बहुव्रीहौ’ संख्येये यो बहुव्रीहस्तस्मादित्यर्थः । कश्च तादृशो बहुव्रीहिः ? यस्मिन् संख्याशब्दः संख्येये वर्त्तमानः, “संख्यायाव्यासन्न—” (८४३—२।२।२५) इत्यनेन विहितो यो बहुव्रीहिः स इत्यर्थः ॥ उपदशाः प्राग्व्याख्यातः (८४३) ॥ “बहुगणवतु—” (२५८—१।१।२३) इत्यनेन बहुगणयोः संख्यात्वम् । उपबहवः इत्यत्र डचि तु उपबहवः इति स्थात् । उपगणाः इति तु डचि कृते अकृते वा एकमेव रूपम्, तत् किमस्य निषेधफलमित्याह ‘स्वरे विशेष’ इति । डचश्चित्वात् अन्तोदासः स्थात्, इह तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

दी—। “संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः” (वार्त्तिक) । निर्गतानि

त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो
निस्त्रिंशः खड्गः ।

A तत्पुरुष, ending in a numeral that indicates the number of what is counted and beginning with an अय्य, will take उच् as a समासान्त । Thus the age of Chaitra is निस्त्रिंश means it is past thirty ; and a sabre is निस्त्रिंश means it measures more than thirty finger-breadths.

सित— । संख्यानस्य तत्पुरुषस्यापि एष उज्विधिरस्ति । स च अय्यया-
देरेव इति भाष्यम् ॥ निस्त्रिंशानि वर्षाणि त्रिंशतोऽधिकानि । एकत्रिंशे वर्षे
वर्त्तमानश्चैव इत्यर्थः । एवं निस्त्रिंशः खड्गः त्रिंशदङ्गुलिभ्योऽधिकप्रमाण इत्यर्थः ।
उभयत्र उचि त्रिंशतल्लोपः ॥

८५० । बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ॥ ५।४।१२३ ॥

दी— । व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गान्वासिकथ्यन्त्यन्ताद्बहुव्रीहिः षच्
स्यात् । दीर्घे सकथिनी यस्य स दीर्घसकथः । जलजाक्षी । ‘स्वाङ्गात्’
किम् ? दीर्घसकथि शकटम् । स्थूलाक्ष्णा वेणुयष्टिः । “अक्ष्णोऽदर्शनात्”
(१४४—५।४।७६) इत्यच् ।

The षष्ठी in सकथ्यक्ष्णोः is a violation of the usual षचनी । The sense is—षच् is added as a समासान्त after सकथि and अक्षि that are स्वाङ्ग in the technical sense and are final in a बहुव्रीहि । Thus दीर्घसकथ with षच् the sense being ‘having long thighs’ ; in the feminine जलजाक्षी with ङीष् because of षच्, the sense being ‘a woman with lotus-like eyes’. Why say स्वाङ्गात् ? Witness दीर्घसकथि without षच् applied to a cart, सकथि meaning the two central beams ; also स्थूलाक्ष्णा applied to a bamboo-stick, अक्षि meaning the joints. We do not get स्थूलाक्षो because the affix is अच् by the rule “अच्ः—” (944) and not षच् as in जलजाक्षी ।

मित—। 'बहुव्रीहौ' इति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । तदाह 'बहुव्रीहेः षच्' इति ॥
 'सक्थ्यक्तोः' इति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदन्तविधिः । तदाह 'सक्थ्यक्तान्तात्' इति ॥
 स्वाङ्गमिति "अद्रव' मूर्तिमतम्—" इत्यादि प्रागुक्तम् (८४१—६।३।४०) । सक्थ्यक्त्-
 विशेषणमेतत् । तदाह 'स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्त्—' इति ॥ 'व्यत्ययेन' इत्यत्र विधेर-
 न्यथाभावात् व्यत्ययः । स च "व्यत्ययो बहुलम्" (३४३३—३।१।८५) इति कन्दोविषयः ।
 आर्षेषु सर्वेषु क्वचित् कन्दोवत् कार्यं भवति । तदाह 'व्यत्ययेन षष्ठी' इति ॥ दीर्घसक्थः
 इत्यत्र दीर्घसक्थि षच् इति स्थिते भसंज्ञायां "यस्येति च" (३११—६।४।१४८)
 इति इकारलोपे रूपम् ॥ षचः 'षित्कारणल' "षित्कारादिभ्यश्च" (४८८—४।१।४१)
 इति स्त्रियां ङोष् । तदाह जलजाचीति । "यस्येति च" इति षचि इकारलोपः
 ङोष्ि अकारलोपश्च ॥ स्थूलाचा इत्यत्र स्थूलाचि अच् टाप् इति स्थिते "यस्येति च"
 इतीकारलोपः । सर्वर्षदीर्घः । 'अचि' पर्वगम्यिः । षचि तु स्थूलाची इति स्यात् ॥

८५३ । अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ५।४।११४ ॥

दी—। अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद्दारुण्यर्थे । पञ्च अङ्गुलयो
 यस्य तत् पञ्चाङ्गुलं दारु—अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविन्नेपणकाष्ट-
 मुच्यते । 'बहुव्रीहेः' किम् ? द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्या द्व्यङ्गुलां यष्टिः ।
 तद्धितार्थे तत्पुरुषे "तत्पुरुषस्याङ्गुलेः—" (७८६—५।४।८६) इत्यच् । 'दारुणि'
 किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ।

A बहुव्रीहि ending in अङ्गुलि and referring to a piece of wood will have षच् added to it as a समासान्त । Thus पञ्चाङ्गुल, having five pieces like five fingers, as applied to a piece of wood used for exposing paddy to the sun. Why say बहुव्रीहेः ? Witness अङ्गुला with अच् by "तत्पुरुषस्य—" (786) in the sense 'measuring two fingers'; the तत्पुरुष arising in connection with the तद्धित affix नादच् or इयसच् which has disappeared. Why say दारुणि ? Witness पञ्चाङ्गुलि, having five fingers, applied to a hand.

मित—। ‘अङ्गुलीः’ इति पञ्चमी अङ्गुल्यादित्यर्थः । ‘बहुव्रीहौ’ इत्यनुवर्त्तते, तस्य च इह बहुव्रीहिः इत्यर्थः । तदाह ‘अङ्गुल्याद्बहुव्रीहिः’ इति ॥ ‘दारुणि’ इति समासार्थो लज्जाते ॥ पञ्चाङ्गुलमित्यत्र पञ्चाङ्गुलि षच् इति स्थिते “यस्येति च” (३११—६।४।१४८) इति इकारलोपः । अङ्गुल्य इह अङ्गुलिकत्या अवयवाः । अनेन दारुणा धान्यादयः शोषणार्थमातपे विक्षिप्यन्ते आतपात्ये च पुनः संक्षिप्यन्ते ॥ द्वि अङ्गुली प्रमाणमस्य इत्यर्थे सावचि इयसचि वा कर्त्तव्ये ‘हे अङ्गुली’ इत्येतयोः “तद्वितार्थ—” (७२८—२।२ः५१) इति तत्पुरुषः । “तत्पुरुषस्याङ्गुलीः—” (७८६) इत्यच् समासान्तः । इकारलोपः । “द्विगोर्नितम्” (१८३८, वा) इति तद्धितलुक् । ततटाप्—इङ्गुला । षचि तु इङ्गुलीति स्यात् ॥

८५४ । द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ॥ ५।६।११५ ॥

दी—। आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्ध्नः । त्रिमूर्ध्नः ।

The समासान्त affix ष is attached when मूर्धन् follows द्वि or त्रि in a बहुव्रीहि । Thus द्विमूर्ध्नः &c.

मित—। ‘बहुव्रीहौ’ इत्यस्ति । पञ्चम्यर्थे सप्तमी । ‘द्वित्रिभ्याम्’ इति गन्थमान-परशब्दसोपे पञ्चमी । ‘मूर्ध्नः’ इत्यस्य विशेषणमेतत् । द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन्-शब्दः इत्यन्वयः । मूर्ध्नः इति पञ्चमी । तदन्तविधिः । द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन्-शब्दः तदन्ताद्बहुव्रीहिः षः स्यात् इत्यर्थः । यद्वा—द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन्-शब्दः तस्मात् षः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ समासे इत्यर्थः ॥ द्विमूर्ध्नं ष इति स्थिते “नक्षत्रिते” (६७८—६।४।१४४) इति टिलोपः ॥ षचि प्रकृते ष-विधानं पक्षे पूर्वपदप्रकृति-स्वरार्थम् इति नागशः ॥ ‘ष’ इति लुप्ता प्रथमा ॥

दी—। “नेतुर्नक्षत्रे अब्क्त्व्यः” (वार्त्तिक) । मृगो नेता यासां ता मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः ।

अप् is the समासान्त when नेत्र, final in a बहुव्रीहि, refers to some star. Thus मृगनेत्रा meaning a night in which the star मृगशिरस् is the leader, i. e., which commences with the rise of मृगशिरस् । Similarly पुष्यनेत्रा ।

मित—। 'नितुः' इति पञ्चमी। 'नचद्वे' इति नेतुरित्यास्य विशेषणम्। नचद्वे प्रयुक्तो यो नेदृशब्दः तस्मात् इत्यर्थः, तदन्ताद्बहुव्रीहिरिति शेषः ॥ स्रगः स्रगशिरो नचद्वं नेता अशेसरो यासां ताः, यासु अस्तमिते एव भास्करे स्रगशिरोनचद्वमुदेति तां स्रगशिरसं पुरस्कृत्य प्रवृत्ता रावयः इत्यर्थः। इह स्रगनेह्र अप् टाप् स्रगनेवाः ॥

८५५। अन्तर्बहिर्भ्याञ्च लोमन् ॥ ५।४।११७ ॥

दी—। आभ्यां लोमन् अप् स्याद्बहुव्रीहौ। अन्तर्लोमः। बहिर्लोमः।

अप् is attached to a बहुव्रीहि in which लोमन् is final and is after अन्तर् or बहिर्। Thus अन्तर्लोमः the hair on which is on the inside, i. e., not sticking out; बहिर्लोमः having the hair on the out-side.

मित—। अन्तर्बहिर्भ्यां परो यो लोमन्शब्दः तस्मादप् स्यात् समासान्तः बहुव्रीहौ। यद्वा—तदन्ताद्बहुव्रीहिरप् स्यात् समासान्तः। अन्तर्गतानि लोमानि अस्य इति अन्तर्लोमन् अप्। टिलोपः ॥ एवं बहिर्लोमः ॥

८५६। अच् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ५।४।११८ ॥

दी—। नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति, न तु स्थूलपूर्वात्।

A बहुव्रीहि with नासिका final, takes अच् as समासान्त and नासिका changes into नस but not if स्थूल precedes it. For examples we look forward.

मित—। 'अच् नासिका' इति स्थिते "थरोऽनुनासिके—" (११६—८.४.४५) इत्यनुनासिकविकल्प अञ्नासिका अञ्नासिका वा। 'संज्ञायां' विषये 'अस्थूलात्' पराया 'नासिकायाः (पञ्चमी) अच्' स्यात् तस्या एव 'नासिकायाः (षष्ठी) नसं' नसादेशः स्यात्। यद्वा—सा नासिका 'नसं' नसादेशं लभते। इत्यन्वयः ॥ अच्-सन्निधाने एव नसं प्राप्नोति। प्रथमसञ्जुत्पद्यते ततो नसादेश इत्यर्थः ॥

८५७ । पूर्वपदात् संज्ञायामगः ॥ ८।५३ ॥

दी— । पूर्वपदस्थात् निमित्तात् परस्य नस्य णः स्यात् संज्ञायाम्
न तु गकारव्यवधाने । द्रुखिव नासिकास्य द्रुणसः । खरणसः ।
'अगः' किम् ? ऋचामयनम् ऋगयनम् । "अनृगयनादिभ्यः" (१४५२—
४।३।७३) इति निपातनात् यात्वाभावमाश्रित्य 'अगः' इति प्रत्याख्यातं
भाष्ये । 'अस्यूलात्' किम् ? स्थूलनासिकः ।

n becomes ण if the cause for the change is in a पूर्वपद
which does not end in ग, and if, with the change, some
proper name is understood. Thus द्रुणसः the proper name
of a demon having a nose like a branch of a tree ; खरणसः
also a Rakshasa having a nose like that of an ass.
Why say अगः ? Witness ऋगयनम् which is a proper name,
but as the पूर्वपद, viz., ऋग् ends in a ग, the change does
not take place. The भाष्य, however, prefers to omit अगः
from the rule and to defend ऋगयन by निपातन in the rule
"अनृगयनादिभ्यः—" (1452). Why say अस्यूलात् ? Witness स्थूलनासिकः
with नासिका unchanged.

मित— । यस्मिन् शब्दसमुदाये अवयवानां पूर्वाक्षरविभागेऽस्ति पूर्वस्य च
पदसंज्ञा तत्रेदं प्रवर्तते ॥ 'निमित्तं' णत्वनिमित्तम् । तत्र रषक्काराः । न
चेति पूर्वपदं भवितुमर्हति, तत् 'पूर्वपदात्' इत्यस्य पूर्वपदस्यादित्यर्थः ॥ 'परस्य'
इति व्यवधानेन अव्यवधानेन वा परस्य । व्यवधानञ्च "अट्कुप्पङ्—" (१८७
—८।४२) इत्यादिभिरेव ॥ 'संज्ञायाम्' इति कृते णत्वे संज्ञा चेत् स्यादित्यर्थः ।
रघुनाथ इत्यत्र कृते णत्वे रघुनाथ इति जाते संज्ञा न प्रतीयते अतो न
णत्वम् । एवं हृषभातुः, हरिनन्दन इत्यादिष्वपि सति णत्वे संज्ञाया अप्रतीतेर्न-
णत्वम् ॥ 'अगः' इति पञ्चमी पूर्वपदादित्यस्य विशेषणम् । अगकारान्तात् पूर्व-
पदादित्यर्थः, अगकारान्तं यत् पूर्वपदं तत्र स्थितात् निमित्तादिति यावत् । 'न तु

गकारव्यवधाने इत्यस्य पूर्वपदान्तस्थेन गकारेण व्यवधानमाशयः । “अगकारान्त-पूर्वपदादित्यर्थात्” इति नागेशः ॥ इह पूर्वस्य पृथक्पदत्वात् समानपदत्वं नास्ति इत्यप्राप्तौ वचनम् ॥ द्रुः ब्रचः । द्रु नासिका अच् इति इति स्थिते पूर्वस्य भसंज्ञा । नसादेशे द्रुनस अ इति जाते पररूपम्—द्रुनस । एत्वे द्रुणसः, राक्षसविशेषस्य संज्ञा । एव खरणसः ॥ ऋगयनमिति ऋच्-शब्दे चकारस्य ककारः, तस्य च गकारः । ततः ‘ऋग्’ इति पूर्वपदान्ते गकारः, तेन एत्वं न ॥

दी— । “खुरखराभ्यां वा नस्” (वार्त्तिक) । खुरणाः । खरणाः ॥ पक्षे अजपीष्यते । खुरणासः । खरणासः ।

In a संज्ञा, if नासिका comes after खुर or खर in a बहुव्रीहि, it is optionally replaced by नस् which itself is then treated as a समासान्त । Thus खुरणाः &c. without अच् and with नस् for नासिका । In the other alternative, अच् comes in and then नासिका is changed into नन । Thus खुरणसः &c.

मित— । संज्ञायां विषवे बहुव्रीहौ खुरखराभ्यामुत्तरस्य नासिकाशब्दस्य नसित्ययमादेशो वा भवति । यदा नस् तदा अच् प्रत्ययो न । सति तु अचि खुरणस इति प्राग्वदेव रूपं वार्त्तिकञ्च व्यर्थं भवति ॥ अकृते नसि खुरनासिका इति स्थिते सुवेणैव अच्, ततो ‘नस’ इत्यदन्त आदेशः ॥ खुरणा इति असंबुद्धौ सौ रूपम् । “अलसन्तस्य—” (४३५—६।४।१४) इति उपधादीर्घः । राक्षसविशेषस्य संज्ञा ॥ इह ‘वा’ इति वृत्तिभाष्ययोर्न दृश्यते । “पक्षे अच्” इति वृत्तिकारानुगोषात् । हरदत्तस्य “केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्तार्थम्” इति वदन् अच् नास्ति इत्येवाह ॥

८५८ । उपसर्गाच्च ॥ ५।४।११६ ॥

दी— । प्रादेश्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः ॥ “उपसर्गादनोत्परः—” (८।४।२८) इति सूत्रम् । तत् भङ्क्त्वा भाष्यकार आह—

अच् is the समासान्त and नस् is the substitute of नासिका when it comes after words of the प्रादि class in a बहुव्रीहि। This rule is for words that are not proper names. Thus उन्नसः having a high nose. Next comes the rule “उपसर्गात्—” which the Bhashyakara replaces with—

मित—। ‘अच् नासिकायाः’ इति ‘नसम्’ इति च इत्यनुवर्त्तते। “उपसर्गाः क्रियायोगे—” (२२—१।४।५६) इति क्रियायोगे एव प्रादीनामुपसर्गसंज्ञा। इह तु नासिकाशब्दे परे क्रियायोगाभावात् उपसर्गसंज्ञाया अप्रवृत्तेः ‘उसर्गात्’ इति ‘प्रादिः’ इत्यर्थः ॥ असंज्ञायामितत् । संज्ञायां तु पूर्वैर्नैव प्राप्तः प्रत्यय आदेशश्च। अनेन असंज्ञायामपि प्रादिः परस्य विधीयते ॥ “उपसर्गात्—” इत्यस्य अयमर्थः। उपसर्गात् परो यो नस् तस्य णकारो भवति न तु ओकारात् परस्य, ओकारे वा परे। अनेन तु “प्रणो नय” इत्यत्र इष्टमपि णत्वं न प्राप्नोति। “प्रनः पूषा” इत्यत्र अनिष्टमपि प्राप्नोत्येव णत्वम्। तत् अत्र दीर्घसुज्ञाव्य भाष्यकार आह—
८५८। उपसर्गाद्बहुलम् ॥ ८:४।२८ ॥

दी—। उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम् ।
प्रणसः ।

The n of नस् is irregularly changed into ण if the cause for the change is in an उपसर्ग preceding. Thus प्रणसः one who has lost his nose.

मित—। ‘भङ्क्त्वा’ इतुक्त्वम्, इह तु भङ्क्त्वा सन्धानञ्च दर्शयति। “उपसर्गाः दनीत्परः” इत्यतः “अनोत्परः” इत्यपनीतम्। एष तावद्भङ्क्त्वाः। “बहुलम्” इति योजितम्। इदञ्च सन्धानम् ॥ प्रगता नासिका अस्य इति विग्रहे “उपसर्गाच्च” (८५८) इत्यच् नसश्चादेशः। प्रनासिका अच् इति स्थिते प्रनस अ इति, पररूपे प्रनस इति। अत्र अदन्ते नसादेशे अन्तर्भूतो ‘नस्’ इति। तस्यानेन णः—प्रणसः। पक्षे धातुजस्य लोपामावे प्रगतनासिकः। असंज्ञालात् अविषयोऽयं पूर्वसूत्रस्य। अनेनापि प्रगतशब्दस्य प्रादित्वाभावात् न प्राप्तिः ॥

दो—। “वेग्रो वक्तव्यः” (वार्त्तिक) । विगता नासिका अस्य विग्रः । “ख्यश्च” (वार्त्तिक) । विख्यः । कथं तर्हि “विनसा हतबान्धवा” इति भट्टिः ? विगतया नासिकया उपलक्षिता इति व्याख्येयम् ।

Among the प्रादि particles वि requires the substitute ग instead of नस । Thus विग्रः, one who has lost his nose. The substitute is in this case optionally ख्य also. Thus विख्यः । But then how does Bhatti write विनसा in विनसा हतबान्धवा ? This is not a बहुव्रीहि qualifying हतबान्धवा, but a प्रादितत्पुरुष in the तृतीया । Thus विगता नासिका विनासिका the nose cut off ; तथा विनसा or optionally विनासिकया ।

मित—। वेः परख नासिकाशब्दस्य ‘य’ इत्यादिशो वक्तव्यः बहुव्रीहौ अचि । विनासिका अच् इति स्थिते विग्र अ, पररूपम् । ख्यश्च आदिशो वा । विख्यः ॥ ‘विनसा’ इति तृतीयेकवचनम् । तथाहि विगता नासिका विनासिका, प्रादितत्पुरुषः । तथा विनासिकया विनसा वा । “पद्मोमाच्—” (२२८— ६।१।६३) इति पात्तिको नस् नासिकायाः । ‘विनसा’ क्त्रया नासिकया ‘उपलक्षिता’ अरिणा विप्रकृतेति कथिता ‘हतबान्धवा’ सा शूर्पणखा ‘इति व्याख्येयम्’ ॥ ८६० । सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ ५।३।१२० ॥

दो—। एते बहुव्रीहयः अच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वः अस्य सुश्वः । शोभनं दिवा अस्य सुदिवः । शारे-रिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रः अश्रयः अस्य चतुरश्रः । एग्या इव पादा-वस्य पृष्ठीपदः । अजपदः । प्रोष्ठो गोः । तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ।

The बहुव्रीहि compounds सुप्रात &c., are obtained with the समासान्त affix अच् attached by निपातन in this rule. Thus सुप्रातः, one to whom the morning is auspicious ; सुश्वः, one

to whom the next day is auspicious ; सुदिवः one to whom the day-time is auspicious ; शारिकुचः one with the abdomen like that of a starling ; चतुरश्रः one having four corners ; एषोपदः, one with feet like that of a doe ; अजपदः, one with feet like those of a goat ; मोहपद, one with feet like those of a cow.

नित—। सुप्रातर् अच् इति स्थिति “अश्रयानां भनाव टिलोपः” (१२२४, वा) । अरभागलोपे सुप्रातः ॥ सुश्रस् अच् इत्यत्र अस्मभागलोपे सुश्रः ॥ सुदिवा अच् इत्यत्र “यस्येति च—” (३११—६।४।१४८) इत्याकारलोपः टिलोपो वा ॥ शारिकुचि अच् इत्यत्र “यस्येति च—” इति लापः ॥ एव चतुरश्रः । अश्रिः कौशः ॥ एषोपद अच् इति पदादेशोऽपि इहैव निपातनात् । एषोपद अच् एषोपदः । एवमजपदमोहपदौ । प्रशस्तौ ओष्ठौ अस्य मोहः गौः ॥

८६१ । नञ्दुःसुभ्यो हलिसकथोरन्यतरस्याम् ॥ ५।४।१२१ ॥

दी—। अच् स्यात् । अहलः—अहलिः । असकथः—असकथिः । एवं दुःसुभ्याम् ॥ ‘शक्त्योः’ इति पाठान्तरम् । अशक्तः—अशक्तिः ।

हलि and सकथि final in a बहुव्रीहि and coming after नञ् दुर्, दुस् or सु require the सनासान् affix अच् । Thus अहलः &c. Similarly when after दुर्, दुस् and सु । Some read शक्त्योः in place of सकथ्योः । The examples will be अशक्तः &c.

नित—। नञ्दुःसुभ्यो यो हलिशब्दः सकथिशब्दश्च तदन्ताद्बहुव्रीहिरच् स्याद्वा इत्यर्थः । महत् हलं हलिरित्युच्यते इति ह्रस्वतः ॥ नन्विह अकृतेऽपि हलियहणे हलशब्देन समासे अहलः, हलिशब्देन च अहलिः इति सिध्यति, प्रकरणवशाच्च महत्त्वमपि हलस्य गंस्यते एव, तत् किमर्थं हलियहणं क्रियते ? उच्यते—अकृते हलियहणे ‘अहलः’ इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ भवति चित्स्वरस्तु न प्राप्नोति । किञ्च अहलकः अहलिकः इत्यपि वैकल्पिकेन कपा भवति । अहलिक इति मास्तु चित्स्वरयुक्तः अहल इति चास्तु इति कर्तव्यमेव हलियहणम् ॥

८६२ । नितप्रमसिच् प्रजामेधयोः ॥ ५।४।१२२ ॥

दी—। 'नञ्दुःसुभ्यः' इत्येव । अप्रजाः । दुःप्रजाः । सुप्रजाः ।
अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ।

The समासान् affix असिच् is attached to प्रजा and मेधा final in a बहुव्रीहि and coming after नञ्, दुस्, दुस् and सु । Thus अप्रजाः child-
less &c., अमेधाः witless &c.

नित—। 'नञ्दुःसुभ्यः' इत्यनुवृत्तम् । नञ्दुःसुभ्यः परौ यौ प्रजामेधाशब्दौ
तदन्ताद्बहुव्रीहिर्नित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः इत्यर्थः ॥ अन्यतरस्याम-
धिकारी नास्ति तदिह नित्यग्रहणं स्पष्टार्थमिति भाष्यम् । क्वचिदन्यस्मिन्नपि पूर्व-
पदे विधानार्थमिति वृत्तिः, तथाहि—“श्रीविद्यसेव ते राजान्यन्तकस्यात्मनिधमः ।
अनुवाककृता बुद्धिर्मेधा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥” इति ॥ अविद्यमाना प्रजा अस्य इतिवाक्ये
अप्रजा असिच् इति स्थिते अप्रजा अस् इति जाते आकारलोपे अप्रजस् इति प्रतिपदिकम् ।
सौ उपधादीर्घे अप्रजाः । इत्यादि ॥

८६३ । धर्मादनिच् केवलात् ॥ ५।४।१२४ ॥

दी—। केवलात् पूर्वपदात् परो (घो) धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिरनिच्
स्यात् । कल्याणधर्मा । 'केवलात्' किम् ? परमः स्वो धर्मो यस्येति
त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । स्वशब्दो हि इह न केवलं पूर्वपदं किन्तु
मध्यमत्वादापोक्तिरिति ॥ “सन्दिग्धसाध्यधर्मा” इत्यादौ तु कर्मधारय-
पूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवं तु 'परमस्वधर्मा' इत्यपि साध्वेव, 'निवृत्तिधर्मा'
अनुच्छित्तिधर्मा' इत्यादिवत् ॥ पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणा आक्षिप्यते ।

अनिच् is the समासान् when धर्म is final in a बहुव्रीहि and
comes after a पूर्वपद which is absolutely a पूर्वपद । Thus
कल्याणधर्मा, one of good propensities. Why say केवलात् ?
Witness परमस्वधर्मः without अनिच् in a बहुव्रीहि of the three
words परमः, स्वः, धर्मः । The reason is स्व here is not abso-

lutely a पूर्वपद, but only relatively because it is the middle. Compounds like सन्दिग्धसाध्यधर्मा should be defended by first compounding सन्दिग्धसाध्यः in 'a कर्मधारय and then making a बहुव्रीहि of सन्दिग्धसाध्यः and धर्मः । By this method of compounding परमस्वधर्मा is also correctly formed, just like निवृत्तिधर्मा, अनिच्छतिधर्मा &c. That a पूर्वपद is contemplated is obvious from the fact that the section is on बहुव्रीहि ।

मित— । 'बहुव्रीहौ' इत्यस्ति 'उत्तरपदे' इति च ॥ 'धर्मात्' प्रत्यय उच्यते, स च प्रत्ययः समासान्तः । तेन धर्मशब्द उत्तरपदमिति गम्यते ॥ उत्तरपदश्च इह पारिभाषिकमेव, समासचरमावयवे यत् रूढं तदेव, अधिभूतम् । तेन उत्तरपदस्य एकत्वं नियतम् । एवं धर्मशब्दस्य उत्तरपदस्य केवलत्वे सिद्धे न हि 'केवलात्' इति 'धर्मात्' इत्यस्य विशेषणम्, किन्तु 'बहुव्रीहौ' इत्यनेन उद्दिष्टं यत् 'पूर्वपदम्' तन्मैत्रय पञ्चम्यन्तस्य । तदाह 'केवलात् पूर्वपदात् परः' इत्यादि ॥ इह 'परः' इत्यन्तरं 'यः' इति बहुषु पुरुषेषु न दृश्यते । लिपिकरप्रमादात् खलितं तत् ॥ कल्याणो धर्मोऽस्य इति वियद्वे कल्याण धर्मं अनिच् इति स्थिते अकारलोपः । कल्याणधर्मम् इति प्रातिपदिकम् । उपधादीर्घः ॥ अन्यनिरपेक्षत्वं केवलत्वम् । यत् नियतमेव पूर्वपदं न कदापि किञ्चिदपेक्षया परपदं तदेवेह 'केवलं पूर्वपदम्' । नागेश आह केवलत्वञ्च सजातीयान्याभाववत्त्वमिति । परमः स्त्री धर्मो यस्य इति वाक्ये स्वशब्दो न नियतं पूर्वपदं किन्तु परमशब्दपेक्षया परपदमपि । तदिह अनिच् न प्रवर्तते परमस्वधर्म इति च भवति ॥ "सन्दिग्धसाध्यधर्मा" इति तु न विपदबहुव्रीहिः किन्तु सन्दिग्धं च तत् साध्यञ्च सन्दिग्धसाध्यम् । सन्दिग्धसाध्यं धर्मो यस्य इति कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । तेन केवले पूर्वपदे अनिच् लभ्यत एव । अनेन प्रकारेण तु "परमस्वधर्मा" इत्यपि भवति ॥ ननु पूर्वपदशब्दः समासप्रथमावयवे रूढः तत् कथमस्य आपेक्षिकत्वं कल्पते ? सत्यं रूढः, यौगिकोऽपि पुनः पूर्वं पदं पूर्वपदमिति सम्भवति । रूढत्वे तु 'केवलात्' इति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । रूढ एवायं स्यात् यदि 'उत्तरपदे' इत्यनेन आक्षिप्येत, स हि स्वयं रूढः रूढमेव

सजातीयमाक्षिप्सति । अयं तु 'बहुव्रीहौ' इत्यनेन विजातीयेन आक्षिप्यते ।
 आक्षिपप्रकारश्च यदि बहुव्रीहिः पूर्वोत्तरपदविभागोऽस्मिन्नस्ति इत्येव विधः ॥ यथा
 एव व्याख्यास्यते—बहुव्रीहौ केवलात् एकवादेव पदात् परो यो धर्मशब्दः इत्यादि ।
 “निर्णीते केवलमिति विलिङ्गं लकृत्स्रयोः” इत्यमरः । अस्मिन् पक्षे द्विपदबहुव्रीहिरिव
 सूदस्य विषयो भवति ॥

८६४ । जम्भा सुहरितदृणसोमिभ्यः ॥ ५।४।१२५ ॥

दी— । 'जम्भा' इति कृतसमासान्तं निपात्यते । जम्भो भक्ष्ये दन्ते
 च । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । दृणां भक्ष्यं यस्य, दृण-
 मिव दन्ता यस्य इति वा, दृणजम्भा । सोमजम्भा । 'स्वादिभ्यः' किम् ?
 पतितजम्भः ।

जम्भ becomes जम्भा with अनिच् attached when after सु, हरित,
 दृण and सोम and final in a बहुव्रीहि । जम्भा is here inserted
 in the rule with the समासान्त attached. जम्भ means food,
 also tooth. The समासान्त is अनिच् । Thus सुजम्भा having fine
 teeth ; हरिजम्भा having green teeth ; दृणजम्भा grass-eater (vege-
 tarian), or having teeth like grass ; सोमजम्भा drinking Soma
 juice. Why say 'after सु &c.'? Witness पतितजम्भः, toothless,
 without अनिच् ।

मित— । बहुव्रीहौ स्वादिभ्यः परं यो जम्भशब्दः तस्मात् अनिच् भवति
 समासान्तः जम्भा इति च तस्य रूपं भवति इत्यर्थः ॥ 'कृतसमासान्तम्' अनिच्-
 प्रत्ययान्तमित्यर्थः । सुजम्भ अनिच् इति स्थिते अकालोपे सुजम्भन् इति प्रातिपदिकम् ।
 'सुजम्भन्', 'हरितजम्भन्', 'दृणजम्भन्', 'सोमजम्भन्', इति चत्वारः अनिच् प्रत्ययान्ता
 निपात्यन्ते इति फलितम् ॥

८६५ । दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ ५।४।१२७ ॥

दी— । दक्षिणे ईर्मं त्रयां यस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतत्रया
 इत्यर्थः ।

The बहुव्रीहि word दक्षिणेर्मां has अचिच् as समासान् by निपातन in this rule if used in connection with a hunter. Thus a दक्षिणेर्मां stag means a stag wounded to the right by a hunter.

मित—। ‘दक्षिणेर्मां’ इत्यचिच्प्रत्ययान्तो निपात्यते बहुव्रीहौ ‘लुब्धेन’ व्याघ्रेन ‘योगे’ सति, तदोर्मं व्याघ्रेन कृतं चेत् इत्यर्थः । ईर्मं त्रयः ॥ दक्षिणे ईर्ममस्य इति अधिकरणपदो बहुव्रीहिः, “सप्तमी विशेषणे—” (८६८—२।२।३५) इति ज्ञापकात् । हृत्कारस्तु दक्षिणं दक्षिणाङ्गस्थम् ईर्ममस्य इति समानाधिकरण-निवाहः ॥ “वाली हेमाङ्गमालो गुणनिधिरिषुषा निर्मितो दक्षिणेर्मां” इत्यादि तु निरङ्कुशाः कवय इति ॥

८६६ । इच् कर्मव्यतिहारे ॥ ५।४।१२७ ॥

दी—। कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मात् इच् स्यात् समासान्तः । केशकेशि । सुसलामुसलि ॥

इच् is the समासान् in a बहुव्रीहि which refers to reciprocity of action. Thus केशकेशि &c., explained before (४१६—२. २. २७).

मित—। “तत्र तेनेदम्—” (८४६) इति विहित एव बहुव्रीहिरिह गृह्यते । तत्र एव विस्तरो ज्ञेयः । इच् तिष्ठद्गु प्रथमिषु पठ्यते । तेन अव्ययोभाव संज्ञायामव्ययत्वे केशकेशि रणः इति सुब्लुक् ॥

८६७ । द्विदण्डादिभ्यश्च ॥ ५।४।१२८ ॥

दी—। तादृश्य चतुर्थ्येषा । एषां सिद्धयथमिचप्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे तद्द्विदण्डि प्रहरणम् । द्विसुसलि । उभाहस्ति—उभयाहस्ति ।

इच् is to be added as a समासान् to derive words like द्विदण्डि । The भ्यस् here is चतुर्थी in the sense तादृश्य । Thus an assault is द्विदण्डि meaning that two sticks were used in the

course of it. Similarly विसुसलि । In उभयाहस्ति there is दीर्घ by the rule “अन्वेषामपि दृश्यते—” (३५३९—६।३।१३७) । In उभाहस्ति there is no अयच् owing to निपातन in this very list of द्विदण्डादि words.

मित—। ‘इच्’ अनुवर्तते । ‘द्विदण्डादिभ्यः’ इति चतुर्थो तादर्थ्ये । ‘इच्’ कर्त्तव्यः ‘समासान्तः द्विदण्डादिभ्यः’ द्विदण्डादिशब्दसिद्धये इत्यर्थः ॥ नैषा पञ्चमी । तस्यां तु द्विदण्डादिभ्यः शब्दभ्यः इच् स्यात् इत्यर्थो भवति । परम् इजन्ता एव द्विदण्डि प्रभृतयो निपात्यन्ते, तेभ्यः पुनरिच् असङ्गतः, तदाह ‘तादर्थ्ये चतुर्थो एषा’ इति ॥ द्विदण्डि प्रहरणमिति प्रहरणक्रियाया विशेषणं द्विदण्डि । एवं विसुसलि इत्यादयः ॥ “उभादुदात्तो नित्यम्—” (१८४५—५।२।४४) इति उभशब्दस्य अवयवे नित्यमयच् विहितः, इह तु निपातनादेव विकल्पः । “अन्वेषामपि—” (३५३९) इति दीर्घः ॥ इह गये निपातितानां क्रिया-विशेषणत्वे एव साधुता, नान्यथा । तत् द्वौ दण्डौ अस्यां शालाग्रामिति द्विदण्डा शाला न पुनर्द्विदण्डि शाला । वृत्तिकार आह “समुदाग्रनिपातनाच्च अर्थविशेषे अवरोध्यन्ते” इति । अर्थविशेषः क्रियाविशेषणरूपः ॥

८६८ । प्रसंभ्यां जानुनोज्जुः ॥ ५।४।१२९ ॥

दी—। आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्जुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ । प्रगते जानुनी यस्य प्रज्ञुः । संज्ञुः ।

The word जानु coming after प्र or सम् and final in बहु-व्रीहि is altered into ज्ञु । Thus प्रज्ञुः (not प्रजानुः) meaning one who has lost his knees. Similarly संज्ञुः (not सजानुः) having well-formed knees.

मित—। जानुनाः इति षष्ठीद्विवचने रूपम् आदेशार्थम् । प्रशब्दात् परो यो जानुशब्दः संशब्दाच्च यो जानुशब्दः बहुव्रीहौ उत्तरपदं तयोर्जानुशब्दयोर्जुः इत्यादेशः स्यात्, स च समासान्तः इत्यर्थः ॥ प्रगते प्रकृष्टे वा सङ्गते संज्ञिष्टे वा जानुनी अस्य इति विषयः । धातुग्रस्य अलोपे तु प्रगतजानुः, संज्ञिष्टजानुः ॥ ‘जानुनी ज्ञुः’ इत्येकेवचनेन निर्देशे सन्देहः स्यात्—पञ्चम्या ज्ञु-प्रत्ययस्य प्रकृतिर्वा निर्दिष्टा, षष्ठ्या वा ज्ञु-दिशस्य

स्थानी—इति । सन्देहो मा भूत् षष्ठी विज्ञायतामादेशस्य स्थानी, इति पूर्वपदस्य हित्वाशित्वं विवचनेन निर्देशः कृतः । अनेकालत्वात् सर्वादेशः ॥

८६८ । ऊर्ध्वादिभाषा ॥ ५।४।१३० ॥

दी— । ऊर्ध्वञ्जुः । ऊर्ध्वजानुः ।

Coming after ऊर्ध्व and final in a बहुव्रीहि, जानु is optionally changed into ञ् । Thus ऊर्ध्वञ्जुः &c. with knees drawn up.

मित— । ऊर्ध्वशब्दात् परस्य जानुशब्दस्य बहुव्रीहिरन्तावयवसु ञ् रित्ययमादेशो वा स्यात् स च समासान्तः ।

८७० । धनुषश्च ॥ ५।४।१३२ ॥

दी— । धनुरन्तस्य बहुव्रीहिः अनडादशः स्यात् । शाङ्गधन्वा ।

अनङ् is the substitute of the final letter of a बहुव्रीहि ending in धनुष् । Thus शाङ्गधन्वा where शाङ्गधनुष् takes the substitute अनङ् and becomes शाङ्गधनु अन् = शाङ्गधन्वन् (प्रातिपदिक) ।

मित— । “प्रसंभ्या—” (८६८) इत्यत आदेशप्रकरणम् । ‘धनुषः’ इति षष्ठी । धनुरन्तस्य बहुव्रीहिरित्यर्थः । डिच्चस्य फलान्तराभावात् ‘अनङ्’ इत्यस्य डित्करणं “डिञ्च—” (४३—१।१।५३) इत्यन्यस्य अल आदेशप्रतिपत्तार्थम् । नकारि अकार उच्चारणार्थः । अन् इति शिष्येने स च समासान्तः ॥ शाङ्गं महिषशङ्कविकारः धनुरस्य इति शाङ्गधनुस् इति स्थिते, सकारस्य अन्—शाङ्गधन्वन् इति प्रातिपदिकम् । उपधादोर्ध्वः ॥

८७१ । वा सञ्जायाम् ॥ ५।४।१३३ ॥

दी— । शतधन्वा—शतधनुः ।

The substitute अनङ् is optional if the बहुव्रीहि with धनुस् final is a proper name. Thus शतधन्वा or शतधनुः which is the name of a warrior king.

मित—। धनुरन्तस्य बहुव्रीहिरनडादेशो वा स्यात् संज्ञायां विषये स च समासान्तः ।
'शतधन्वा' इति तु राजविशेषस्य नाम ॥

८७२ । जायाया निङ् ॥ ५।४।१३४ ।

दी—। जायान्तस्य बहुव्रीहिर्निडादेशः स्यात् ।

निङ् is the substitute of the final letter of a बहुव्रीहि ending in जाया ।

मित—। प्रकरणवशात् ङित्त्वसानर्थ्याच्च आदेशो निङ्, स च समासान्तः ।
“ङित्त्व” (४७—१।१।५३) इत्यस्य वर्णस्य भवति । ‘जायायाः’ इति षष्ठी ॥

८७३ । लोपो व्योञ्जलि ६।१।६६ ।

दी—। वकारयकारयोर्लोपः स्यात् वलि । पुं वद्भावः । युवतिर्जाया
अस्य युवजानिः ।

A consonant except य following, व and य are elided. Thus युवतिर्जाया अस्य gives युवति जाया ; with पुं वद्भाव this becomes युवन् जाया ; नलोप gives युवजाया ; उपसर्जन क्रस् yields युवजाय । निङ् (i. e., नि) for the final अ gives युवजाय् नि ; dropping the य्, finally युवजानिः ।

मित—। ‘वल्’ इति यवर्जं व्यञ्जनमावम् ॥ वश्च यश्च व्यौ । तयोः व्योः ॥
‘वलि’ यवर्जे व्यञ्जने परे ‘व्योः’ वकार यकारयोः ‘लोपः’ स्यात् ॥ युवतिजाया
इति स्थिते पुं वद्भावे युवजाया । उपसर्जनक्रस्ः अन्त्यस्य च निङ्—युवजाय्निः ।
यकारलोपे युवजानिः ॥

८७४ । गन्धसिद्दुत् पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ ५।४।१३५ ।

दी—। एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् । उद्गन्धिः । पूति-
गन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ।

गन्ध coming after उद्, पूति, सु, सुरभि and final in a बहुव्रीहि will have its last letter changed into इ । Thus उद्गन्धि &c.

मित—। ‘गन्धस्व’ इति बहुव्रीहिरुत्तरपदस्य गन्धस्व इत्यर्थः। ‘इत्’ इत्यादेशः समासान्तः। तकार इत्। ‘इ’ इत्यादेशस्वरूपम्। एकवर्षत्वात् न सर्वादेशः। समासान्ताधिकारात् नापि “आदेः परस्व—” (४४—१।१।५४) इति गकारस्य। तत्र “अलोऽन्त्यस्व—” (४२—१।१।५२) इत्येव भवति ॥ उद्गतः गन्धः अस्य इति ‘उद्गतस्व’ इति स्थिते इकारादेशे उद्गतस्वः। एवं पूतिगन्धिप्रभृतयः ॥

दी—। “गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्” (वार्त्तिक)। एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः। सुगन्धि पुष्पं सलिलञ्च। सुगन्धि-वायुः। नेह—शोभना गन्धा द्रव्याणि अस्य सुगन्ध आपनिकः।

The substitution of इ for the final of गन्ध takes place only when the odour is a part and parcel of the entire substance and not perceived as existing distinct from it. Thus flower or water or the breeze may be described as सुगन्धि, because the गन्ध and the flower &c. are not perceived separately. But a dealer in scents is only सुगन्ध without इ added, because he and his scents are distinct having obviously separate existence.

मित—। ‘गन्धस्व’ गन्धशब्दस्य ‘इत्वे’ इकारविधौ ‘तस्य’ गन्धस्व ‘एकान्त-ग्रहणम्’ एकस्वरूपग्रहणं द्रव्यादविभक्तौ गन्ध इत्यध्ववसानं कर्त्तव्यम्। यदा द्रव्येण सह अविभागेन लक्ष्यमाणी गन्धः तदैव इत्वमित्यर्थः। अन्तशब्दः स्वरूप-वचनः। इह ‘इत्वे’ इति द्वितकारकः पाठो दृश्यते। द्वितिभाष्ययोस्तु एकतकारकः। आपणे नियुक्त आपणिको वणिक्। “तत्र नियुक्तः—” (१६२०—४।४।६६) इति ठक्। गन्धा गन्धद्रव्याणि। तानि च वणिजा सह विभक्तान्धवोपलभ्यन्ते, तत् न इत्—सुगन्ध आपणिकः ॥

८७५। अल्पाख्यायाम् ॥ ५।४।१३६।

दी—। सुपस्य गन्धो लेशो यस्मिन् तत् सुपगन्धि भोजनम्। घृतगन्धि। “गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः” इति विश्वः।

गन्ध meaning अल्प takes the substitute इ when final in बहु-
ब्रीहि । Thus सूपगन्धि means just a trace of soup. Similarly
घृतगन्धि । The विश्व gives लेश as a synonym of गन्ध, thence अल्पाख्या
is 'declaration of paucity'.

मित— । 'अल्पम्' अल्पत्वम् । तस्य 'आख्या' कथनम् । तस्याम् अल्पा-
ख्यायां 'दुर्लभत्वद्योतने यो गन्धशब्दो बहुब्रीहिरुत्तरपद' तस्य इकारोऽन्तादेशः
स्यात् स च समासान्तः । इत्तिकारस्तु 'आख्या' अभिधानमित्याह । 'अल्पा-
ख्यायाम्' अल्पार्थे वक्तव्यो यो गन्धशब्दः इत्याद्यर्थः ॥ सूपस्य गन्धः लेशः अल्पता
अस्मिन् सूपगन्धि इति व्यधिकरणबहुब्रीहिसिन्धुः । इत्तिकारस्य तु गन्धः अल्पः
सूपः अस्मिन् सूपगन्धि इति विशेषणस्य गन्धशब्दस्य परनिपातो अस्मादेव वचनबलाद्भवति ॥

८७६ । उपमानाच्च ॥ ५।४।३७ ॥

दी— । पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः ।

इत् is also the substitute when गन्ध, coming after a standard
of comparison, is final in a बहुब्रीहि । Thus पद्मगन्धिः smelling
like lotus.

मित— । 'गन्धस्य' इत्यस्ति । उपमानात् परो यो गन्धशब्दो बहुब्रीहिरन्ता-
वयवस्तस्य इकारादेशः स्यात्, स च समासान्तः इत्यर्थः ॥ अथ कस्य उपमानात् ?
सान्निध्यात् 'गन्धस्य' ॥ 'पद्मस्य' इत्यतः परं 'गन्धः' इतूह्यम् । पद्मस्य गन्ध
इव गन्धोऽस्य इत्यर्थः ॥ इह पद्मस्य गन्धः पद्मगन्धः । तस्य च लक्षणया 'पद्म-
गन्धसदृशः' इत्यर्थः । 'पद्मगन्धः गन्धः अस्य' इति विशद्वे गन्धस्य उपमानं गन्ध
एव । परं गन्ध इह आधिपः पद्मम् आधारः । आधिपगताया उपमानताया
आधारे समारोपात् पद्मसुपमानं भवति । ततश्च "सप्तस्युपमान—" (वा,
२।२।२४) इत्युत्तरपदलापे समासान्ते इकारे रूपं पद्मगन्धिः इति ॥ ननु "सप्तस्यु-
पमान—" इति वार्तिकं कौमुद्यामपठितम् । तेन अयुक्तियम् इह गन्धे व्याख्या ।
यत् पठितं तत्रापि सुवकारस्य स्वं वार्तिकी प्रतिष्ठितमित्यसमञ्जसमेव व्याख्यानमेतद्भवति ।

तदयमस्तु व्याख्या—पद्ममिति लक्षणया पद्मगन्धमृदुशे वर्त्तते । पद्मं पद्मी वा गन्धः अस्य पद्मगन्धिः । इति ॥

८७७ । पाटस्य लोपोऽहस्तादिभ्यः ॥ ५।४।१३८ ॥

दी—। हस्त्यादिवर्जितादुपमानात् परस्य पादशब्दस्य लोपः स्यात् बहुव्रीहौ । स्थानिद्वारेणायं समासान्तः। व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । ‘अहस्त्यादिभ्यः’ किम् ? हस्तिपादः । कुसुलपादः ।

लोप is the substitute of the final letter of पाट when it is after some standard of comparison except हस्तिन् &c., and is the उत्तरपद in a बहुव्रीहि । This लोप is a समासान्त because it is in place of what is last in the compound. Thus व्याघ्रपात् having feet like those of a tiger. Why say अहस्त्यादिभ्यः ? Witness हस्तिपादः without लोप the sense being having feet like those of an elephant. Similarly कुसुल &c. with feet resembling stands of granaries (?)

नित—। ‘उपमानात्’ इत्यनुवर्त्तते । उपमेयश्च साद्विध्यात् पाद एव ॥ प्रकरणादेव समासान्तसंज्ञासिद्धिः तेन अन्तस्य अकारस्य ‘लोपः’ अदर्शनम् आदेशो भवति ॥ ननु संज्ञया व्यक्तिनिर्देश्यते । अभावामकनदर्शनमिति का नाम व्यक्तिः ? कथं वा तस्य निर्णयः ? उत्तरमाह ‘स्थानिद्वारेण समासान्तः’ इति । इह स्थानी अकारो विज्ञायते एव । तस्य स्थाने यो लोपः सोऽपि तेनेव निश्चेतुं शक्यः, तन्नास्ति संज्ञाया अप्रसिद्धिः ॥ व्याघ्रस्येव इत्यादिकं व्याख्यानमात्रं न विग्रहः । व्याघ्रपादौ पादौ अस्य इति तु वाक्यम् । परन्तु अयुक्तमेतदिति पूर्वसूत्रे प्रपञ्चितम् । पचान्तरे तु व्याघ्र इति व्याघ्रपादतुल्यं लक्षणा । ततो व्याघ्रैः पादावस्य इति विग्रहः ॥ कुसुलमिति घान्धसंश्लेषपात्रम् ॥

८७८ । कुम्भपदीषु च ॥ ५।४।१३९ ॥

दी—। कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् ।

गन्ध meaning अल्प takes the substitute इ when final in बहु-
ब्रीहि । Thus सूपगन्धि means just a trace of soup. Similarly
घृतगन्धि । The विश्व gives लेश as a synonym of गन्ध, thence अल्पाख्या
is 'declaration of paucity'.

मित— । 'अल्पम्' अल्पत्वम् । तस्य 'आख्या' कथनम् । तस्याम् अल्पा-
ख्यायां' दुर्लभत्वद्योतने यो गन्धशब्दो बहुव्रीहिरुत्तरपदं तस्य इकारोऽन्तादेशः
स्यात् स च समासान्तः । इत्तिकारस्तु 'आख्या' अभिधानमित्याह । 'अल्पा-
ख्यायाम्' अल्पार्थे वक्तव्यो यो गन्धशब्दः इत्याद्यर्थः ॥ सूपस्य गन्धः लेशः अल्पता
अभिन् सूपगन्धि इति व्यधिकरणबहुव्रीहिसिन्धुः । इत्तिकारस्य तु गन्धः अल्पः
सूपः अभिन् सूपगन्धि इति विशेषणस्य गन्धशब्दस्य परनिपातो अस्मादेव वचनबलाद्भवति ॥

८७६ । उपमानाच्च ॥ ५।४।१३७ ॥

दी— । पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः ।

इत् is also the substitute when गन्ध, coming after a standard
of comparison, is final in a बहुव्रीहि । Thus पद्मगन्धिः smelling
like lotus.

मित— । 'गन्धस्य' इत्यस्ति । उपमानात् परो यो गन्धशब्दो बहुव्रीहिरन्ता-
वयवस्य इकारादेशः स्यात्, स च समासान्तः इत्यर्थः ॥ अथ कस्य उपमानात् ?
सान्निध्यात् 'गन्धस्य' ॥ 'पद्मस्य' इत्यातः परं 'गन्धः' इत्यूह्यम् । पद्मस्य गन्ध
इव गन्धोऽस्य इत्यर्थः ॥ इह पद्मस्य गन्धः पद्मगन्धः । तस्य च लक्षणया 'पद्म-
गन्धसदृशः' इत्यर्थः । 'पद्मगन्धः गन्धः अस्य' इति विग्रहे गन्धस्य उपमानं गन्ध
एव । परं गन्ध इह आधेयः पद्मम् आधारः । आधेयगताया उपमानताया
आधारे समारोपात् पद्मसुपमानं भवति । ततश्च "सप्तम्युपमान—" (वा,
२।२।२४) इत्युत्तरपदलापे समासान्ते इकारे रूपं पद्मगन्धिः इति ॥ ननु "सप्तम्यु-
पमान—" इति वार्तिकं कौमुद्यामपठितम् । तेन अनुक्त्यम् इह गन्धे व्याख्या ।
यव प्रठितं तत्रापि घुवकारस्य सुलं वार्तिके प्रतिष्ठितमित्यसमञ्जसमेव व्याख्यानमेतद्भवति ।

तः दयस्वल् व्याख्या—पद्ममिति लक्षणया पद्मगन्धमदृशे वर्त्तते । पद्मं पद्मो वा गन्धः अस्य पद्मगन्धिः । इति ॥

८७७ । पादस्य लोपोऽहस्तादिभ्यः ॥ ५।४।१३८ ॥

दी— । हस्त्यादिवर्जितादुपमानात् परस्य पादशब्दस्य लोपः स्यात् बहुव्रीहौ । स्थानिद्वारेणायं समासान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । 'अहस्त्यादिभ्यः' किम् ? हस्तिपादः । कुसुलपादः ।

लोप is the substitute of the final letter of पाद when it is after some standard of comparison except हस्तिन् &c., and is the उत्तरपद in a बहुव्रीहि । This लोप is a समासान्त because it is in place of what is last in the compound. Thus व्याघ्रपात् having feet like those of a tiger. Why say अहस्तादिभ्यः ? Witness हस्तिपादः without लोप the sense being having feet like those of an elephant. Similarly कुसुल &c. with feet resembling stands of granaries (?)

नित— । 'उपमानात्' इत्यनुवर्त्तते । उपमेयश्च सान्निध्यात् पाद एव ॥ प्रकरणादिव समासान्तसंज्ञासिद्धिः तेन अन्तस्य अकारस्य 'लोपः' अदर्शनम् आदेशो भवति ॥ ननु संज्ञया व्यक्तिर्निर्दिश्यते । अभावात्मकमदर्शनमिति का नाम व्यक्तिः ? कथं वा तस्य निर्णयः ? उत्तरमाह 'स्थानिद्वारेण समासान्तः' इति । इह स्थानी अकारो विज्ञायते एव । तस्य स्थाने यो लोपः सोऽपि तेनैव निश्चेतुं शक्यः, तन्नास्ति संज्ञाया अप्रसिद्धिः ॥ व्याघ्रस्येव इत्यादिकं व्याख्यानमात्रं न विग्रहः । व्याघ्रपादौ पादौ अस्य इति तु वाक्यम् । परन्तु अयुक्तमेतदिति पूर्वसूत्रे प्रपञ्चितम् । पदान्तरे तु व्याघ्र इति व्याघ्रपादतुल्ये लक्षणा । ततो व्याघ्रैः पादावस्य इति विग्रहः ॥ कुसुलमिति घान्यस्यैव पादम् ॥

८७८ । कुम्भपदोषु च ॥ ५।४।१३९ ॥

दी— । कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् ।

“पादः पत्” (४१४—६।४।१३०) कुम्भपदी । ‘स्त्रियाम्’ किम्? कुम्भ-
पादः ।

In the matter of the list of words headed by कुम्भपदी the elision of the final of पाद and the डीप् in the feminine have to be enjoined. Thus कुम्भपदी, having feet like two water-pitchers. Here we start with कुम्भपाद + डीप् in the feminine ; by लाप we get कुम्भपाद + डोप् ; by “पादः पत्” we have कुम्भपद् + डाप् = कुम्भपदी । Why say स्त्रियाम्? Witness कुम्भपादः in the masculine without लोप ।

मित—। ‘कुम्भपदीषु’ इति बहुवचनसङ्गतं, नहि सन्ति बहवः कुम्भपदी-
शब्दाः। तदिह बहुवचनेन गणो लक्ष्यते। कुम्भपदीप्रभृतयो ये शब्दा गणे
पठ्यन्त तेषु इत्यर्थः। तदाह ‘कुम्भपद्यादिषु’ इति ॥ ‘पादस्य लोपः’ इति
वर्त्तते ॥ गणे च कृतसमासान्ताः सिद्धाः शब्दाः पठ्यन्ते, तत् येन रूपेण
तेषां पाठस्तेनैव रूपेण साधवस्ते नान्यथा। दृश्यते च तेषु स्त्रीत्वं डीप् च।
ततः स्त्रियामिव तेषां साधुता, स्त्रियामपि डोपि एव। तदाह ‘डीप् च निपा-
त्यते स्त्रियाम्’ इति ॥ कुम्भाविव पादावस्या इति विग्रहे कुम्भपाद डीप् इति
स्थिते अनेन लोपे कुम्भपाद् ई इति जाते भसंज्ञा। ततः “पादः पत्” (४१४)
इति पाद्गागस्य पद्—कुम्भपदी। ‘पत्’ इति तु दान्तस्य रूपम् न तान्तस्य।
तान्ते हि भलात् कुम्भपतो इति स्यात् ॥ डीपि एव निपातनम् अतः “पादो-
ऽन्तरस्याम्—” (४५७—४।१।८) इति पक्षे कुम्भपात् इति न भवति ॥ स्त्रियामिव
निपातनं तेन पुंसि लोपो न—कुम्भपादः ॥

८७८ । सख्यासुपूर्वस्य ॥ ५।४।१४० ॥

दी—। पादस्य लोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् ।
सुपात् ।

पाद after a numeral or the word सु will elide its final if it is
the उचरपद in a बहुव्रीहि । Thus द्विपात् &c.

मित—। लोप इत्यस्मि। समासान्तता च प्रकरणात्त्वन्ने ॥ द्वौ पादावय इत्यादि
वियहः ॥

८८० । वयसि दन्तस्य दट् ॥ ५।४।१४१ ॥

दी—। संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य 'दत्' इत्यादेशः स्याद्वयसि। द्विदन्।
चतुर्दन्। षट् दन्ता अस्य षोडन्। सुदन्—सुदती। 'वयसि' किम् ?
द्विदन्तः करी। सुदन्तो नटः।

दन्त, final in a बहुव्रीहि and preceded by a numeral or the
word सु, will be replaced by दट् as a समासान्त if the com-
pound implies a certain age. Thus द्विदन्, an infant with
only two teeth cut; चतुर्दन्, a child with only four
teeth cut. Why say वयसि? Witness द्विदन्तः &c., a tusker
has two tusks only; सुदन्तः &c., the actor has a fine set of
false teeth.

मित—। 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यस्मि, 'बहुव्रीहौ' इति च ॥ 'वयसि' गम्यमाने
इति शेषः ॥ 'दट्' इत्यादेशः समासान्तः। ऋकार इत् 'दत्' शिष्यते। "अनेकाल्-
शित्—" (४५—१।१।५५) इति सर्वादेशः ॥ द्वौ दन्तौ अस्य इति वियहे द्विदन्त इति
स्थिते दत्तादेशे द्विदत् इति प्रातिपदिकम्। ऋकारेच्चादिदम् 'उगित्'। सौ "उगि-
दचाम्—" (३६१—७।१।७०) इति तुमि द्विदन्त् सु इति स्थिते "हल्ङ्याव्थी—"
(२५२—६।१।६८) इति सुलोपः। ततः द्विदन्त् इत्यस्य पदत्वे "संयोगान्तस्य लोपः—"
(५४—८।२।२३) इति द्विदन्। इवैव जातौ दन्तौ न बहुवः इति वयोविशेषप्रतीतिः,
शेषवन्मिति शेषः ॥ एव चतुर्दन् षोडन्नित्यादि। षोडन्नित्यत्र "षष उलम्—" (८११,
वा—) इति षोभायो उभावश्च ॥ सुदन्निति च शोभना दन्ताः समया जाता अस्य इति
वयोविशेषप्रतीतिर्यौवनमिति। दट् इति ऋकारित्फलं दर्शयति सुदती इति स्त्रियाम्
"उगितश्च" (४५५—४।१।६) इति ङीप् ॥ द्विदन्तः करी इत्यत्र वयो न गम्यते। एकं
सुदन्तो नट इत्यत्रापि। अतो न दशावः ॥

८८१ । स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ ५।४।१४३ ॥

दी—। दन्तस्य 'दृ' स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ । अयोदती । फालदती । 'संज्ञायां' किम् ? समदन्ती ।

दृ is the substitute of दन्त final in a बहुव्रीहि if the compound refers to a female and is a संज्ञा । Thus अयोदती which literally means having teeth like iron, but is used as a proper name. Similarly फालदती which too is a proper name, though meaning having teeth like a plough-share. Why say संज्ञायाम् ? Witness समदन्ती which is not a proper name but means 'having evenly set teeth' as its derivation implies, and therefore does not change दन्त into दत् ।

मित—। 'दन्तस्य दृ' इत्यस्ति । 'स्त्रियाम्' अभिधेयायां 'संज्ञायां' विषये न वयसि । 'समासान्तः'—आदेश एव इह समासान्तः ॥ अय इव दन्ता अस्या इति विग्रहे अयोदन्त इत्यस्य ददादेशे अयोदत् ऊीप् इति जाते अयोदतौ । एवं फालदती । नेतावता गम्यते अधीघना अस्या दन्ताः फालायताः फालवीक्षा वा । संज्ञाशब्दावेतौ न हि नियतमेव योगार्थं गनयतः ॥ समा दन्ता अस्या इति विग्रहे "नासिकोदर—" (५११—४:१:५५) इति वैकल्पिके ङोषि समदन्ती । पचे समदन्ता ॥

८८२ । विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ ५।४।१४४ ॥

दी—। दन्तस्य 'दृ' स्याद्बहुव्रीहौ । श्यावदन्—श्यावदन्तः । अरोकदन्—अरोकदन्तः ।

दृ is optionally the substitute of दन्त final in a बहुव्रीहि and coming after श्याव or अरोक । Thus श्याव &c., having grey teeth ; अरोक &c., having lustrelless teeth.

मित—। 'दन्तस्य दृ' इत्यनुवर्तते ॥ श्यावः कपिशः ॥ अरोकः निष्पुभः । रुचेर्घञ् । ततो लज्जममासः । एताभ्यां दन्तस्य दृ वा स्याद्बहुव्रीहौ, स च समासान्त इत्यर्थः ॥

८८३ । अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ ५।४।१४५ ॥

दी—। पुन्यो दन्तस्य 'दत्' वा । कुङ्मलाग्रदन्—कुङ्मलाग्रदन्तः ।

दन्त, coming after the words शुद्ध, शुभ, हृष, वराह and compounds having अग्र final in them, optionally changes into दत् if it is an उत्तरपद in a बहुव्रीहि । Thus कुङ्मलाग्र &c., having teeth like flower-buds. Similarly शुद्ध &c., having clean teeth ; शुभ &c., having white teeth ; हृष &c., having teeth like those of a bull ; वराह &c., having teeth like those of a boar.

मित—। 'दन्तस्य दत्' इत्यस्ति । 'विभाषा' इत्यनुवर्तते ॥ अन्तशब्दः अग्र-शब्दे न सम्बध्यते । अग्रे अग्रशब्दे अन्तः अवसानं यस्य स अपान्तः, अग्रशब्दः अन्ते यस्य इति वा । अग्रान्तप्रवृत्तिस्यः परस्य दन्तशब्दस्य दन्तादेशो वा स्यात् समासान्तो बहुव्रीहिर् इत्यर्थः ॥ कुङ्मलानामग्राणोव दन्ता यस्य इत्यादि विग्रहः ॥

८८४ । ककुटस्यावस्थायां लोपः ॥ ५।४।१४६ ॥

दी—। अजातककुत् । पूर्णककुत् ।

ककुट drops its final in a बहुव्रीहि to imply 'stage of life'. Thus अजात &c., with the hump not showing yet, which implies that the calf is still very young ; also पूर्ण &c., with a fully developed hump, which indicates prime of youth. This elision of the final (लोप) is regarded as a समासान्त ।

मित—। 'ककुट' वृषाङ्गः । 'अवस्था' वयो वा शरीरपरिणामो वा ॥ ककुट-शब्दान्तस्य बहुव्रीहिर्लोपो भवति समासान्तः अवस्थायां गम्यमानायामित्यर्थः ॥ अजातं ककुटमस्य अजातककुत वत्सः । एवं पूर्णककुत् दस्यः ॥

८८५ । त्रिककुत् पर्वते ॥ ५।४।१४७ ॥

दी—। त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः ।

The बहुव्रीहि compound त्रिककुत with लोप as समासान्त is allowed

if it is applied to a mountain. The literal meaning is 'having three peaks shaped like three humps'; but it is the proper name of a certain mountain. Any other mountain even if it has such peaks, is त्रिककुद without लोप ।

मित— । ककुदाकारं पर्वतस्य शृङ्गं ककुदमित्युच्यते इति वृत्तिकारः ॥ 'विककुत्' इति बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वते संज्ञिनि अभिवेधे ॥

८८६ । उद्भिभ्यां काकुदस्य ॥ ५।४।१४८ ॥

दी— । लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विककुत् । काकुदं तालु ।

काकुद coming after उद् or वि and final in a बहुव्रीहि takes लोप as समासान्तः । Thus उत् &c., with the palate raised (swollen ?) वि &c., with the palate gone (perforated by disease ?). काकुद is palate. According to some उत्काकुत् is a letter pronounced off the upper part of the palate, and विककुत् is one that does not require the palate at all to pronounce it.

मित— । "लोपः" इत्यनुवर्त्तते । उद्भिभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ ॥ उद्गतं काकुदस्य अस्मिन् वा उत्काकुत् । विस्सत्तं काकुदस्य अस्मिन् वा विककुत् । काकुर्जिह्वा । सा अस्मिन्नुच्यते इति काकुदं तालु इति भाष्यम् ॥

८८७ । पूर्णाद्भिभाषा ॥ ५।४।१४९ ॥

दी— । पूर्णाकाकुत्—पूर्णाकाकुदः ।

काकुद coming after पूर्ण and final in a बहुव्रीहि optionally takes लोप as समासान्तः । Thus पूर्ण &c., having a fully developed palate (?).

मित— । 'लोपः' इत्यस्ति । 'काकुदस्य' इत्यनुवर्त्तते । पूर्णशब्दात् परस्य काकुदशब्दस्य लोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ इत्यर्थः ॥

८८८ । सुहृद्दुहृदी मित्रामित्रयोः ॥ ५।४।१५० ॥

दी—। सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुदुन्मित्रम् । दुर्दुद-
मित्रः । अन्यत्र - सुहृदयः, दुर्दुदयः ।

हृदय coming after सु and दुर् and final in a बहुव्रीहि is altered into हृद् the compound meaning a friend and a foe respectively. Thus सुहृत् a friend, दुर्दुत् a foe, without reference to the derivative meaning, viz., having a good or a bad heart. If however the reference is really to the goodness or badness of the heart and not to friendship or enmity, the substitution is not available and the correct forms are सुहृदय and दुर्दुदय । Hence सुहृत् is a friend even though he has a bad heart ; and, notwithstanding his possession of a good heart, दुर्दुत् is an enemy.

नित—। सुहृद्दुर्दुद्वी निपात्यते बहुव्रीहौ यथासंख्यं निवामिवयोरर्थयोः ॥ निपातनादेव हृदयस्य हृद्भावः अर्थावशेषे च वृत्तिः । तदाह सुदुन्मित्रमित्यादि । सुहृदिति मित्रे रूढं, शोभन हृदयस्य इति विग्रहायकात् नाद्रियते । एवं दुष्टं हृदयस्य इति विग्रहाद्यनिरपेक्षैव दुर्दुदमित्ते रूढम् । अथ मित्रं, हृदयस्य दुष्टत्वेऽपि स सुहृत्, अमित्रस्येत् शोभनत्वेऽपि हृदयस्य दुर्दुदमित्ते सः ॥ 'अन्यत्' निवताया अमित्रताया वा अविवक्षा चेत् इत्यर्थः । तदा हृदादिशो न भवति । सुहृदय इति शोभनत्वं दुर्दुदय इति दुष्टत्वं हृदयस्याह ॥ इह 'अमित्रम्' इति वृत्तौ पाठः । "तस्य मित्रसमिवास्ते" इति तु पुंसि प्रयोगो दृश्यते ॥

८८८ । उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ ५।४।२५१ ॥

दी—। वृषद्वोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह 'पुमान्' 'अनड्वान्' 'पयः' 'नौः' 'लक्ष्मीः' इत्येकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु "शेषाद्विभाषा" (८६१) इति विकल्पेन कप् । द्विपुमान्—द्विपुस्कः ।

Words listed with उरस् leading, when final in a बहुव्रीहि, take कप् as समासान्त । Thus वृषद्वु &c., having a broad chest ; प्रिय &c., and of *Ghi*. This list reads पुमान्, अनड्वान्, पयः, नौः, लक्ष्मीः in

the singular. Hence when these are in the dual or plural, कप् is optional by “शेषात्—” (891). Thus हि &c., having two servants.

मित—। उरःप्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहिः कप् प्रथया भवति समासान्तः ॥ बूढं विशालम् । बूढोरम् कप् इति स्थिते क्वले विसर्जनीये च बूढोरः क इति । “सोऽपदादौ—” (१५३—८३।३८) इति सकारादेशे बूढोरक्त्तः ॥ प्रिय सर्पिंस् क इत्यत्र प्रियसर्पिः क इति जाते “इणः षः—” (१५३—८३।३९) इति विसर्जनीयस्य षः ॥ प्रातिपदिकानामिव गणे पाठो युक्तः । इह तु कैचित् एकवचनान्ताः पठ्यन्ते । सामिप्रायं किल तत् । तदाह ‘द्विवचनबहुवचन—’ इत्यादि ॥ द्वौ पुमांसौ अस्य इति विग्रहे द्विपुम्स् इत्यतः कपि संयोगान्तलोपकत्वसत्त्वादिकं भाषितपुंस्त्ववत् (८३१) ॥

दी—। “अर्थान्नजः” (गणसूत्र) । अनर्थकम् । ‘नजः’ किम् ? अपार्थक्यम् —अपार्थक्यम् ।

अर्थे preceded by नञ् and final in a बहुव्रीहि is of the उरःप्रभृति class and takes कप् । Thus अनर्थकम् useless. Why say नजः ? Witness अपगतः अर्थेः अस्मात्, without नञ्, yielding अपार्थे and अपार्थक्ये by “शेषादिभाषा” (८२१) ।

मित—। नजः परी यः अर्थेणव्दन्तान्ताद्बहुव्रीहिः कप् समासान्तः । अविव्यमानः अर्थेः अस्य अनर्थकः । अलुप्तो उचरपदे तु “शेषादिभाषा” इत्येव, अविव्यमानार्थः—अविव्यमानार्थकः । एवम् अपगतः अर्थेः अस्मात्, अपार्थेः—अपार्थक्यः ॥

८८० । इनः स्त्रियाम् ॥ ५।४।१५२ ॥

दी—। बहुदण्डिका नगरी ।

A बहुव्रीहि compound ending in इन् takes कप् if in the feminine. Thus बहु &c., a town with many mendicants in it.

मित—। इन्नन्ताद्बहुव्रीहिः कप् भवति समासान्तः स्त्रियां विषये ॥ उदाहरणी दण्डः एषामस्तीति दण्डिनः इति इन्नन्तः । बहुवो दण्डिनः अस्याम् इति बहुदण्डिन् कप टाप् इति स्थिते कपि पदत्वे न-लोपः । बहुदण्डिका ॥

दी—। “अग्निस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति” (परिभाषा) । बहुवाग्मिका । ‘स्त्रियाम्’ किम् ? बहुदण्डी — बहुदण्डिको ग्रामः ।

What is enjoined of अन्, इन्, अस् or मन् has to be understood as of अन्नन्. इन्नन्, असन्न or मन्नन् words no matter whether अन्, इन्, अस् or मन् be meaningless or not. Here the इन् is अर्थवान् when coming from इनि, but it is अनर्थक if a part of म्निनि । The rule however applies equally whether the बहुव्रीहि ends with the former or the latter. Thus बहुवो वाग्मिनः अस्याम् gives बहुवाग्मिका । Why say स्त्रियाम् ? Witness बहुदण्डी without कप् and बहुदण्डिकः with कप् when applied to ग्राम which is masculine.

मित—। ननु बहुवो वाग्मिनः अस्यामिति विग्रहे अनेन सूत्रेण बहुवाग्मिका इति कप् दुर्लभः । “अथबद्गृहणे नानर्थकस्य” इति परिभाषया इह सूत्रे इतिप्रत्ययस्य एव ‘इन्’ गृहीष्यते । स एव अर्थवान् यतोऽसौ मत्वर्थे विहितः । यस्तु ‘इन्’ म्निनि-प्रत्यये दृश्यते, अनर्थकः स यतो म्निनेव मत्वर्थः न तु तत्रत्य इन्नित्यपि । उच्यते—परिभाषा एषा “अग्निन्—” इत्यनेन नियम्यते । अन्, इन्, अस्, मन् इति चत्वारः अर्थवन्तोऽपि अनर्थका अपि तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । तेन म्निनिप्रत्ययान्तादपि अनेन सूत्रेण कप् भविष्यति ॥ वाग्मीति मतमेदादिकगकारको द्विगकारकशैत्यन्व व्याख्यास्यामः ॥

८८१ । शेषादिभाषा ॥ ५।४।१५४ ॥

दी—। अनुक्तसमासान्तात् शेषाधिकारस्याद्बहुव्रीहेः कप् वा स्यात् । महायशस्कः—महायशः । ‘अनुक्त’ इत्यादि किम् ? व्याघ्रपात् । सुगन्धिः । प्रियपथः । ‘शेषाधिकारस्यात्’ किम् ? उपबहवः । उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्त्रादिना ‘शेष’ शब्दः अर्थद्वयपरः ।

A बहुव्रीहि coming under the jurisdiction of “शेषो बहुव्रीहिः” (829—2. 2. 23), and for which no समासान्ता is announced, option-

ally takes कप् as a समासान्त । Thus महा &c. Why say 'अनुक्त' &c. Witness व्याघ्रपात् &c., to which लोप &c., have been attached and therefore कप् does not come in. Why say 'शेषाधिकारस्यात्' ? Witness उपबहवः &c., which are outside the range of "शेषो—" (829) and do not take कप् । शेष is here understood simultaneously in two different senses, this is because of a peculiar way of pronouncing (तन्) the word शेष here.

नित— । उक्तादन्यः 'शेषः' । तदाह 'अनुक्तसमासान्तात्' ॥ प्रथमान्तपदानामन्यपदार्थे समासोऽपि शेष इत्युक्तं प्राक् । सोऽपीहार्थः । तदाह 'शेषाधिकार—' इति ॥ 'व्याघ्रपात्' इति प्रथमान्तयोः समासः तद्वयं शेषाधिकारस्य, समासान्तस्तु विहित एवास्मात् 'लोपः' इति । तन्नैह कप् ॥ 'सुगन्धिः' इति च शेषाधिकारस्य विहितस्यास्मादित् समासान्तः, अतः कबभावः ॥ एवं प्रियपथ इति च ॥ 'उपबहवः' इति न कश्चित् समासान्तो विहितः । न पुनरयं शेषाधिकारस्यः अतो न कप् । एवम् उत्तरपूर्वा, सपुत्रः ॥ नन्विह एकैव आहतिः शेषशब्दस्य द्वौ चार्थौ युगपदागतौ इति कौटुम्भमेतत् ? आह च 'तन्वादिना' इति । तन्व' कारणविशेषः येन एकैर्नैव प्रयासिन लभयप्रयोजनं सिध्यति । तथाच मेदिनी "तन्वः कुटुम्बकृत्ये स्यात्" इति प्रक्रम्य "द्वैताद्यभयार्थप्रयोजके—" इति ॥ अथवा एकशेषः क्रियताम् । 'शेषः' उक्तादन्यः । 'शेषः' शेषाधिकारस्यः । शेषश्च शेषश्च शेषः । एकवचनं सौत्वम् । तस्मात् 'शेषात्' इति ॥ ८८२ । आपोऽन्यतरस्याम् ॥ ७।४।१५ ॥

दी— । कपि आवन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः—बहुमालकः । कबभावे बहुमालः ।

When कप् follows, the preceding feminine word in आप् is optionally shortened. Thus बहु &c., having several strings of garland. Without कप् the form is बहुमालः with लपसर्जनङ्गलः ।

नित— । 'आप्' इति स्त्रियां विहितटप् । 'कपि' इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । 'ङ्गलः' इति चानुवचम् । "शेषादिभाषा" (८८१) इति वैकल्पिकः कप् । कबभावे लपसर्जनङ्गलः—बहुमालः ॥

८८३ । न संज्ञायाम् ॥ ५।४।१५५ ॥

दी—। “शेषात्—” (८९१) इति प्राप्तः कप् न स्यात् संज्ञायाम् । विश्वे देवाः अस्य विश्वदेवः ।

The कप् enjoined by “शेषात्—” will not come in if the compound is intended as a संज्ञा । Thus विश्वदेवः, the name of some one who adores the gods known as विश्व ।

मित—। संज्ञा भवतु कस्यचित् इति धो बहुव्रीहिः क्रियते ततः “शेषात्—” इति वैकल्पिकः कप् न स्यात् । सिद्धा संज्ञा नास्य सूत्रस्य विषयः । सिद्धस्य संज्ञा-शब्दस्य नित्या एकरूपता हेतुर्न सन्भवति ॥ “विश्वे” इति जसि रूपम् । विश्वाख्य-देवगणविशेष इत्यर्थः ॥ विश्वे देवः इत्यपि अलुकि पाठो दृश्यते । तत्र तु “विश्वे देव इत्यपपाठः” इति नागिशः ॥

८८४ । ईयसश्च ॥ ५।४।१५६ ॥

दी—। ईयसन्तोत्तरपदान्न कप् । बहवः श्रेयोसः अस्य बहुश्रेयान् ।

कप् is not attached if the उत्तरपद in a बहुव्रीहि ends in ईयम् । Thus बहु &c., having blessings in many ways.

मित—। ‘ईयस्’ इति आतिशायनिक ईयसुन् प्रत्ययः । तस्मात् । तदन्तविधिः । ‘बहुव्रीहौ’ इत्यस्ति । ‘बहुव्रीहौ’ समासि ‘ईयसुन् प्रत्ययान्तात्’ उत्तरपदात् समासान्तः कप् न भवति इत्यर्थः ॥ बहुश्रेयान् इति “शेषादिभाषा” (८९१) इत्यस्य प्रतिषेधः ॥ ननु “न संज्ञेयसोः” इत्येव किं नोक्तम्, किमर्थम् “ईयसश्च—” इति पृथक् सूत्रयित्वा गौरवं कृतम् ? उच्यते—एकयोगे इहापि “शेषादिभाषा” इत्यस्यैव निषेधः प्राप्नोति । इत्येव च ईयसुनि सर्वस्यापि कपो निषेधः । अतः पृथग्योगः । तेन स्त्रीलिङ्गे श्रेयसोशब्दे उत्तरपदे “नद्युतश्च—” (८३३—५।४।१५३) इति नित्योऽपि कप् न भवति—बहुश्रेयसौ ॥

दी—। “गोस्त्रियोः—” (६५६—१।२।४८) इति ह्रस्वत्वे प्राप्ते “ईयसो बहुव्रीहेर्न” इति वाच्यम् (वार्त्तिक) । बह्व्यः श्रेयस्यः अस्य बहुश्रेयसी । ‘बहुव्रीहेः’ किम् ? अतिश्रेयसिः ।

What is ordained of ईयस् in the masculine is available for ईयस् in the feminine also. Hence बह्वाः श्रेयस्यः अस्य will have no कप्, and the form is expected to be बहुश्रेयसी ; but then by the rule “गोस्त्रियोः—” the ई of श्रेयसी has to be shortened. This, however, is prevented by the Varttika “ईयसो—” which means—The affix ईयस् in the feminine, if final in a बहुव्रीहि, will not be shortened by “गोस्त्रियोः—”. Hence finally बहुश्रेयसी in the masculine. This is in a बहुव्रीहि only ; thus अतिश्रेयसिः—past blessings—in a तत्पुरुष has the ई shortened.

मित—। “नद्युतश्च—” (८३३—५।४।१५३) इत्यस्य प्रतिषेधं दर्शयति । श्रेयान् इत्यस्य स्त्रियां श्रेयसी कल्याणमित्यर्थः ॥ सूत्रे ईयसित्यनेन ईयसन्तस्य गृहणम् । ईयसन्तश्च प्रातिपदिकम् । प्रातिपदिकगृहणे च लिङ्गविशिष्टस्यापि गृहणम् । तेन श्रेयसीशब्दस्याप्ययं कवभावः । बह्वाः श्रेयस्यः अस्य इति बहुव्रीहौ बहुश्रेयसो इति स्थिते “गोस्त्रियोः—” इत्यपसर्जनक्रस्वः प्राप्तः । न इह प्रतिषिध्यते “ईयसो—” इति ॥ बहुव्रीहविवेकः तत्पुरुषे तु अतिकान्तः श्रेयसीम् अतिश्रेयसिः इति क्रस्व एव ॥

८८५ । वन्दिते भ्रातुः ॥ ५।४।१५७ ॥

दो—। पूजिते अर्थे यो भ्रातृशब्दः तदन्तात् न कप् स्यात् । प्रशस्तो भ्राता यस्य स प्रशस्तभ्राता—सुभ्राता । “न पूजनात्” (९५४—५।४।६६) इति निषेधस्तु “बहुव्रीहौ सकथ्यन्तोः—” (८५२—५।४।१२३) इत्यतः प्रागेव इति वक्ष्यते । ‘वन्दिते’ किम् ? मूर्खभ्रातृकः ।

The word चाट्, when referring to one that is esteemed, will not take कप् if final in a बहुव्रीहि । Thus प्रशस्त &c., and सु &c., meaning one with an esteemed brother. It must not be said that सुभ्राता is no example of this rule, the समासान्त after it being barred already by “न पूजनात्” (954); for, the prohibition “न पूजनात्” applies up to the rule “बहुव्रीहौ सकथ्यन्तोः—” as will be

explained later, and कप् comes long after. Why say वन्दिते ? Witness सूखं &c., where सूखं does not imply estimation, and we have कप् by “नद्यतश्च” (836—5. 4. 153).

मित—। वदिधातुरभिवादेन स्तुतौ च वर्त्तते । उभयव पूजास्ति, तत् ‘वन्दितः’ पूजितः । धातरिति पञ्चमी । ‘वन्दिते’ पूजिते धातरि वर्त्तमानो यो ‘धाट्’-शब्द-सदन्तात् बहुव्रीहिनं कप्, ‘पूजिते षट्’ इत्यव ‘अर्थः’ इति धाट्शब्दस्य अर्थः । स च धाता एव । तत् ‘पूजिते धातरि वर्त्तमानो यो धाट्शब्दः’, इति फलितम् ॥ प्रथम-धाता—सुधाता इत्यव “नद्यतश्च—” (८३३—५।४।१५३) इति प्रतिषिध्यते ॥ ‘सु-धाता’ इत्यव तु ‘न पूजनात्—’ (६५४) इति न प्रवर्त्तते । “बहुव्रीहौ—” (८५२) इत्यव आरभ्य परवर्त्तितः समासान्तास्तस्य न विषयः । अतोऽनेन कप् निवार्यते ॥ सूखीं नेव हि पूजितः तेन सूखं धाट्के कवेव ॥

८८६ । नाडीतन्त्रोः स्वाङ्गे ॥ ५।४ १५८ ॥

दी—। स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात् कप् न स्यात् । बहु-नाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । बहुतन्त्रीर्धमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् ह्रस्वो न । ‘स्वाङ्गे’ किम् ? बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ।

When नाडी and तन्त्रो are what is technically known as स्वाङ्ग, a बहुव्रीहि ending in them will not take कप् । Thus बहुनाडिः &c., a body has several arteries in it. बहुतन्त्रोः &c., the neck has several tendons in it ; बहुगन्तोः &c, an artery has several guts in it. The final ई is not shortened in the last two because it is not a feminine affix Why say स्वाङ्ग ? Witness बहुनाडाकः &c., a post with several guy-ropes ; बहुतन्त्रीका &c, a many-stringed lyre.

मित—। स्वाङ्गमिति “अऽव सूरिसत्—” इति पारिभाषिकं गृह्यते (८४१) ॥ बहुनाडिः इत्युपसर्जनं ऋषः ॥ तन्त्रीशब्दस्तु “अवितृकृतनिभ्य ईः—” (उं ३।१५८) इत्यौषादिके ई-प्रत्यये स्त्रियां सिद्धः न तु स्त्रीप्रत्ययान्तः, तत्तस्य ऋषो न, नापि ततः

सुलोपः—बहुतन्वीर्षीवा ॥ स्वस्वस्य बन्धनरज्ज्व उपचारात् तन्वीति कथ्यन्ते । खाङ्गत्वा-
भावात् कप् । “न कपि” (८३५—७:४।१४) इति ह्रस्वनिषेधः ॥

८८७ । निष्प्रवाणिश्च ॥ ५।४।१६० ॥

दी— । कब्रभावोऽत्र निपात्यते ॥ प्रपूर्वाद्द्वयतेल्युट् । प्रवाणी तन्तुवाय-
शलाका ॥ निर्गता प्रवाणी अस्य निष्प्रवाणिः पटः । समासवानः नव इत्यर्थः ।

The word निष्प्रवाणि is derived as a बहुव्रीहि by निपातन here with-
out कप् । The affix is लुट् after विच् with प्र preceding. प्रवाणी is the
weaver's needle. A cloth is निष्प्रवाणि when the needle is taken
out of it, i. e., when the weaving is just finished—a new cloth.

मित— । प्रीयते अनया इति प्रवाणी । करणे लुट् । टित्वात् ङीप् । नारी-
शस्तु प्रीयते अस्मान्निवधिकरणे लुट्माह । “कृत्यचः—” (२८३५—५।४।१५३)
इति शत्वम् ॥ समासं वाने पटात् प्रवाणी निष्काश्यते तदा निष्प्रवाणिः पटः । “नदृतश्च”
(८३३—५।४।१५५) इति प्राप्तस्य कप् प्रतिषेधः । उपसर्जनङ्गलः ॥

८८८ । सप्तमोविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ २।२।३५ ॥

दी— । सप्तम्यन्तं विशेषणञ्च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । कण्ठेकालः ।
अतएव ज्ञापकात् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । चित्रगुः ।

A सप्तम्यन्त word as well as a विशेषण leads in a बहुव्रीहि com-
pound. Thus कण्ठे कालः, one with a black spot on the neck, has
सप्तमी leading. This is a बहुव्रीहि of non-collocative words ; this
very rule implies its validity. Similarly चित्रगु, one having a
brindled cow, has चित्र, the विशेषण, leading in the compound.

मित— । “अनेकम्—” (८३०—२।२।१४) इति बहुव्रीहिसंघटकानां सर्वेषा-
मेव उपसर्जनले पूर्वानिपातस्य अनियमः प्राप्तः । तदनेन नियमः क्रियते सप्तम्यन्तं
विशेषणञ्च प्राक् प्रयुज्यते इति ॥ विशेषणं प्राक् इति सामर्थ्यात् विशेष्यं परमित्यायाति,
पूर्वपदं परपदस्य विशेषणमिति च ॥ सप्तमीमुदाहरति कण्ठे कालः अस्य कण्ठे-
कालः । “असूर्ध्वमज्ञाकात्—” (९७०—६।३।१२) इति सप्तम्या अलुक् । नन्विह

कण्ठस्य य आधारा न हि स कालस्यापि । तत् समानाधिकरणत्वाभावात् समास एव न भवति कुतः पुनः पूर्वनिपातनियमः ? उच्यते—‘अतएव’ सूत्रात् ‘ज्ञाप्यते’ अस्तेऽपि ‘व्यधिकरणत्वेऽपि’ सप्तम्याः समासः । अन्यथा कथमयं सप्तम्याः पूर्वनिपातं शास्ति ? ननु इत्थं चेत् सप्तम्याः समासः “विशेषणं बहुव्रीहौ” इत्येव स सिध्यति किं पुनः सप्तमीति प्रथमग्रहणेन ? न सिध्यति । समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरित्यप्यस्ति । तत् यदेव समानाधिकरणतया विशेषणं तस्यैव भविष्यति । कण्ठकालः, हस्तकालः इत्यादिषु कण्ठे हस्ते इत्यादयः एकस्य कालं कालान्तरात् भेदयन्ति । एवं भेदकालात् कण्ठे, हस्ते इत्यादयो विशेषणानि सत्यम्, परं व्यधिकरणतया, न समानाधिकरणतया । तत् “विशेषणम्—” इत्येतावता इह सप्तम्यादीनां ग्रहणं न भवति समासश्च न सिध्यति । “सप्तमी—” इति पृथगुक्तेः व्यधिकरणानां सप्तम्याः समासः सिध्यति नान्येषां द्वितीयादीनाम् ॥ विशेषणमाह—‘चित्रा गौर्यस्य इति विग्रहे चित्रशब्दो विशेषणं तस्य च पूर्वनिपाते चित्रगुः ॥

दी— । “सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः ॥ मिथोऽनयोः समासे संख्या पूर्वम्, शब्दपरविप्रतिषेधात् । द्वयन्यः ।

The lead of pronouns and numerals in a बहुव्रीहि has to be noted. Thus सर्व &c., one having all white, द्वि &c., one having two only white. The Varttika prevails over the rule and श्वेत and शुक्ल, though विशेषण, do not lead. When सर्वनाम and संख्या are compounded together, संख्या leads because संख्या is pronounced later in the Varttika. Thus द्वयन्यः, one who has made two mistakes.

नित— । बहुव्रीहौ पूर्वनिपातप्रसङ्गे सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सर्वनाम पूर्वं पठति संख्या च इत्यर्थः ॥ सर्वः श्वेतः अस्व, द्वौ शुक्लौ अस्व इति विग्रहः । तत्र श्वेतशुक्लयोर्विशेषणत्वेऽपि वार्त्तिकस्य बलवत्तरलात् सर्वनामसंख्ययोः पूर्वनिपातः । चित्रशब्दस्य सर्वनामत्वात् ‘द्विशुक्लः’ इति नागेशः पठति ॥ ‘परिण’ परवार्त्तिना ‘विप्रतिषेधः’ विरोधः परविप्रतिषेधः । ‘शब्दात् परविप्रतिषेधः’ तच्चात्, उच्चारणवशात् यः

परविप्रतिषेधो ज्ञातस्तस्यात् । अयमाशयः—वार्त्तिके प्रथमं 'सवनाम उक्तं ततः संख्या । संख्यायाः परत्वात् तथा विप्रतिषेधे संख्या एव प्रवर्त्तते, प्राक् पतति, न सर्वनाम । अत एव 'संख्यासर्वनामोः' इति नोक्तं वार्त्तिके । एवं 'द्वौ अन्वौ' अन्यथाभूतौ अस्य इति विग्रहे द्विशब्दस्य पूर्वनिपाते द्वात्वः । येन ब्राह्मिककाले द्वौ शब्दौ अन्यथा पठितौ स एवसुच्यते ॥ इहापि नागेशः 'ब्रह्म्यः' इति युक्तं मन्यते । इदमपि क्वचित् वार्त्तिक-रूपेणैव पठितम् । वस्तुतस्तु पूर्ववर्त्तिको वार्त्तिकस्य साध्यकृता कृतं व्याख्यानमादमेतत् न वार्त्तिकान्तरम् ॥

दी— । "संख्याया अल्पीयस्याः" (वार्त्तिक) । द्वित्राः ॥ द्वन्द्वेऽपि ।
द्वादश ॥

When numerals are compounded together, the less leads. Thus द्वात्राः । This is true of a द्वन्द्व also ; thus द्वादश ।

मित— । संख्यानां सिद्धः समासि अल्पीयसौ संख्या प्राक् पतति इति वाच्यम् इत्यर्थः । एतद्बुद्धेऽपि भवति । बहुव्रीहौ द्वित्राः, इन्वे द्वादश, इत्युदाहरणम् ॥ तत्-पुरुषेऽपि—सहस्राणां शतं शतसहस्रम् ॥

दी— । "वा प्रियस्य" (वार्त्तिक) । गुडप्रियः—प्रियगुडः ।

The word प्रिय optionally leads in a बहुव्रीहि । Thus गुड &c., fond of non-clarified sugar.

मित— । बहुव्रीहौ विशेषणस्य प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातविकल्पार्थं वार्त्तिकम् । अतएव प्रियेण सह इति विग्रहे प्रियशब्दस्य विशेषणत्वाभावात् प्रियसह इति न भवति ॥

दी— । "गड्वादेः परा सप्तमी" (वार्त्तिक) । गडुकण्ठः । क्वचिन्न—वहेगडुः ।

सप्तम्यन्त words follow when compounded with words of the गड्वादि class in a बहुव्रीहि । Thus गडुकण्ठः—having a tumour in the throat. Sometimes they do not follow. Thus वहेगडुः—having a swelling on the neck.

मित— । गडुः स्त्रीतिभेदः । 'गड्वादेः' इति पञ्चमी । 'सप्तमी' सप्तम्यन्तं

पदम् । गडु प्रभृतिभिः शब्दैः सह बहुव्रीहौ सप्तम्यन्तं परं स्यात् ॥ गडुः कण्ठे अस्य गडुः कण्ठः ॥ 'कचित्' सप्तमी परा 'न' यथाविहितं प्राग्वि । वहः स्तन्वः । वहे गडुः अस्य वहेगडुः । "अमूर्द्धमस्तकात्—" (२७०) इति सप्तम्या अलुक् ॥

८२८ । निष्ठा ॥ २।२।३६ ॥

दी— । निष्ठान्तं बहुव्रीहो पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः ।

Words derived with क्त or क्तवत् lead in a बहुव्रीहि । Thus कृत &c., one who has finished his work.

मित— । क्तवत् 'निष्ठा' इत्युच्यते । तदन्तविधिः । तदाह 'निष्ठान्तम्' इति ॥ ननु कृतं कृत्यमनेन इति विग्रहे कृतमिति विशेषणं, तस्य च पूर्वैर्नैव सिद्धः पूर्वनिपातः, किमर्थं सूत्रम् ? उच्यते—द्वार्षापि इह क्रियाशब्दौ इति विशेषणविशेष्यभावे कामचारः । तथाच कृत्यमिति करणीयम् । करणीयेषु कानिचित् कृतानि कानि पुनरकृतानि वर्तन्ते इति कृत्वा कृतानामिति विशेषणं कृत्यामिति विशेष्यम् । किञ्च कृतेषु अनुष्ठितेषु कर्मसु कानि वा कृत्यानि कानि वा अकृत्यानि सन्ति, एवं कृत्वा कृत्यमिति विशेषणं कृतमिति विशेष्यं भवति । तदिह नियमः क्रियते निष्ठान्तमेव विशेषणम् इतरत् विशेष्यमिति ॥ अथवा निष्ठान्तस्य विशेष्यत्वेऽपि पूर्वनिपातो यथा स्यात् तदर्थं सूत्रम् । तेन "स्मितपूर्वमभाषत" इत्यादिः सिद्धम् । अत्र हि स्मितं पूर्वं यद्विन् कर्मणि तत् यथा तथा अभाषत इत्यर्थः । ततः स्मितमिति विशेष्यं पूर्वमिति विशेषणम् । विशेष्यस्य च निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः । एवंमेव नागेशस्य दर्शनं प्रतिभाति, यदसौ "चारुस्मिता इत्याहिताग्न्यादित्वात् साधु" इत्याह । चारु स्मितं यस्या इति विग्रहे स्मितशब्दस्य विशेष्यत्वेऽपि पूर्वनिपातः प्रसक्तः इति पक्षे एव आहिताग्न्यादित्वकल्पनं सङ्गच्छते, अन्यथा "सप्तमीविशेषणे—" इति स्तुतमेव चारुस्मितेति ॥

दी— । "जातिकालछुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या" (वार्त्तिक) । सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता ॥ प्रायिकञ्चेदम् । कृतकटः । पीतोदकः ॥

Words derived with निष्ठा follow class-names, words indica-

ting time, and words of the सुखादि class, in a बहुव्रीहि । Thus सारङ्ग &c.,—a woman that eats venison ; मास &c.,—one who has acquired a month in age, *i. e.*, a month old ; सुख &c.—one unto whom happiness has come. The Varttika, however, has exceptions ; thus कृत &c., though कट is a जाति ; पीत &c., उदक being a जाति ।

मित— । बहुव्रीहौ इत्यस्ति । “सप्तमीविशेषणे—” (८६८) इत्यस्य प्रतिषेधः । जातिमुदाहरति सारङ्गो जग्धः अनया सारङ्गजग्धो । “अस्त्राङ्गपूर्व—” (५०६—४।१.५३) इति ङोष् विकल्पः ॥ काले उदाहरणम्—मासो जातो वयस्त्वे न अस्याः मासजाता ॥ सुखादिषु—सुखं जातमस्याः सुखजाता ॥ ‘प्रायिक’ बाहुल्येन ‘इद’ भवति, अभिचारोऽपि दृश्यते इति भावः । तद् यथा—कृतकट इत्यादिषु जातेः पूर्वं निरा ।

८०० । वाहिताग्नादिषु ॥ २।२।३७ ॥

दी— । आहिताग्निः—अग्नेयाहितः । आकृतिगणोऽयम् ।

In words of the आहिताग्नादि list, निष्ठान्त words lead optionally. Thus आहितः अग्निः अग्नेन gives आहिताग्निः or अग्न्याहितः । The list is not a closed one, but determined from usage.

मित— । आहिताग्निप्रभृतिषु शब्देषु निष्ठान्तं वा पूर्वं दृश्यते बहुव्रीहौ । आहितः अग्निः अग्नेन इति विग्रहे आहिताग्निः—अग्नाहितः । गण एष प्रयोगादनुसर्त्तव्यः ॥

दी— । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ” (वार्त्तिक) । अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । कचिन्न—विवृतासिः ।

In a बहुव्रीहि compound, निष्ठान्त and सप्तम्यन्त words are placed after words meaning a weapon. Thus अस्त्रद्यतः, one with up-lifted sword ; दण्डपाणिः one with stick in hand. Exceptions occur sometimes, as in विवृतासिः—one with sword drawn.

मित— । बहुव्रीहौ ‘प्रहरणार्थेभ्यः’ शस्त्रवाचकेभ्यः शब्देभ्यः ‘पर’ निष्ठान्तः सप्तम्य-

न्त्य' शब्दः प्रयोज्यः इत्यर्थः ॥ उद्यतः अग्निः अनेन इति वियहे निष्ठायाः परनिपाते
अस्माद्यतः ॥ दृष्टः पाणौ अस्य इति दृष्टपाणिः । सप्तम्यन्तश्च परनिपातः ॥ कचि-
देष विधिर्न, यथाप्राप्त एव भवति । विहतः अग्निः अनेन विव्रताग्निः । "सप्तमौ—"
(८६८) इति विशेषणस्य पूर्व निपातः, प्रहरणं परम् ॥

अथ द्वन्द्वः

८०१ । चार्थे इन्द्रः ॥ २।०।२८ ॥

दी—। अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते, स द्वन्द्वः । समु-
च्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्य अनेकस्य
एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्य आनुषङ्गिकत्वे अन्वाचयः
मिलितानामन्वये इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः ॥ तत्र 'ईश्वरं गुरुञ्च
भजस्व' इति समुच्चये 'मिन्नामट गाल्वानय' इत्यन्वाचये च न समासः,
असामर्थ्यात् ॥ धवखदिरौ । संज्ञापरिभाषम् ॥ अनेकोक्तेः होतृपोतृने-
ष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः ॥

Several सूबन्त words implying the sense of च are compound-
ed optionally and the compound is called a इन्द्रः । The senses
of च are समुच्चय, अन्वाचय, इतरेतरयोग and समाहार । समुच्चय is the
sense of च when it makes the same predication of several mutu-
ally independent matters. अन्वाचय is its sense when it states
one matter as subordinate to another. It means इतरेतरयोग if it
predicates the same thing of several mutually dependent objects
united. समाहार is its meaning when it speaks of several as for-

ming a single group. Of these four senses, समास is not available in समुच्चय, such as ईश्वरम् &c. ; nor in अन्वाचय, such as भिचाम् &c., because of the absence of सानर्थ्यं । धवखद्विरौ is an example of इतर-तरयोग, and संज्ञा &c., of समाहार । As we say several (अनेक), we may compound more than two ; thus ह्रीत् &c., with आनङ्, at the end. But if we compound two and two and then again, we get ह्रीता &c., with आनङ्, in all the first three.

नित— । 'शेषः' इत्यस्ति 'अनेकम्' इति च । 'अनेकम्' एकाधिकम् न तु हे एव । 'सुबन्त' शेषः, प्रथमान्तमित्यर्थः । 'चार्थे वर्त्तमानम्' इति समासषट्कपदस्य विशेषणम् । समासोऽपि चार्थे एव । तदेवं चार्थे वर्त्तमानानां प्रथमान्तानां इन्द्रः, समासश्च चार्थे इति फलितम् ॥ चार्थे विवक्ष्योति समुच्चयेति । 'परस्परिण निरपेक्ष' समकक्ष' यत् 'अनेकम्', द्रव्यं वा गुणो वा क्रिया वा, तस्य 'एकस्मिन्' द्रव्ये वा गुणे वा क्रियायां वा यदा 'अन्वयः' तदा चार्थः 'समुच्चयः' । तथा हि 'ईश्वर' गुरुश्च भजस्व' इत्यत्र एकस्यां भजनक्रियायां ईश्वरस्य गुरोश्च अन्वयः । ईश्वरभजनं गुरुभजनञ्च परस्परनिरपेक्षम् । तदिह समुच्चये च-शब्दः । इयञ्च निरपेक्षता अर्थज्ञोषे । वाक्ये तु च-शब्दो गुरुणा सम्बद्धः । 'ईश्वरं भजस्व' इत्येव वाक्यं प्रथमसुत्तिष्ठते । ततः 'गुरुश्च' इति । तत्र च-शब्दः न भजनक्रियायाम् ईश्वरेण सह गुरोः समुच्चयः । एवं गुरुरिह ईश्वरेण सापेक्षः चार्थे च गुरुरेव वर्त्तमानः न ईश्वरोऽपि ॥ आनुषङ्गिकत्वे अन्वाचयश्चार्थः । उदाहरणम् 'भिचामाट गाञ्चानय' इति । भिचाटनं प्रधानम् । भिचानटन् यदि गां पश्यति आनयति, नान्यथा । गवानयनमप्रधानं प्रधानेन भिचाटनेन सह एकस्मिन्नेव देवदत्ते अन्वाचीयते ॥ 'मिलितानां' सहितानां सापेक्षाणाम् एकस्मिन् 'अन्वये इतरतरयोगः' चार्थः । तथा हि धवञ्च खद्विरश्च दृश्यते इत्यत्र ह्योरपि दर्शनं युगपदेव भवति । मिलितौ तौ दर्शनविषयौ भवतः युगपद्दर्शने अनयोः सापेक्षतास्ति । तदिह इतरतरयोगश्चार्थः ॥ 'समूहः' संज्ञितः 'समाहारः' सोऽपि चार्थः । संज्ञा च परिभाषा च यदा अपृथग्भावेन उपलभ्यते तदा समाहारश्चार्थः ॥ समुच्चये यथा प्रागुक्तं तथा 'गुरु' इति चार्थे वर्त्तमानम्, 'ईश्वर' इति तु न तथा । तत् समासषट्कपदानां सर्वेषां

चाथे वर्त्तमानता नास्ति इति एकार्थीभावविरहात् असामर्थ्यात्, ततः 'ईश्वर' गुरुम्' इति न इन्द्रः ॥ किञ्च—इह इयोर्भजनक्रिययोर्भिन्नं कर्म । कर्ममेदात् क्रियापि भिन्ना । अतोऽपि एवार्थीभावो नास्ति, नापि समासः ॥ अत्राचये स्पष्टमेव भिन्ना क्रिया, नैव एकार्थीभावः । असामर्थ्यं प्राग्देव, नापि समासः ॥ तदाह 'न समासः असामर्थ्यात्' इति ॥ इतरतरयोगे सर्वेषामिव तुल्यं प्राधान्यं मिलितानाञ्च क्रियायोगः । तेन एकार्थीभावोऽस्ति समासश्च सिद्धः । च-शब्दस्य च सर्वैरेव योगः । धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ । धवस्य खदिरस्य च पृथगुपलक्षिरिति द्विले द्विवचनम् । चार्थस्य समासेन उक्तत्वात् च-शब्दस्याप्रयोगः ॥ एवं संज्ञापरिभाषम् । संज्ञा च परिभाषा च इति त्रियद्वै नापि त्रयोः-मिलितयोरेव क्रियायोगः । परम् इयं संज्ञा इयं परिभाषा इति विभागेन अनयोर्न गृह्यम् । अविभागेनैव एष समाहार इति समूहस्य एकस्य गृहणम् । समूहस्य एकत्वादेकवचनम् । "स नपुंसकम्—" (८२१—२।४।१७) इति नपुंसकत्वे, ऋस्वे, संज्ञापरिभाषम् । इह "अध्ययनतः—" (९०९—२।४।५) इति अवयवविभागविवक्षा प्रतिषिध्यते । तेन संज्ञापरिभाषे इति इतरतरयोगो न भवति ॥ ज्ञानान्यतो विवक्षाधीनः अवयवविभागः । तत, उद्भूतावयवभेदे इतरतरयोगः—हंसकोकिलौ ; तिरोहितावयवभेदे समाहारः—हंसकोकिलम् । केषुचित् प्रतिषिद्धा विवक्षा—संज्ञापरिभाषम् ; तेषु समाहार एव इतरतरयोगो नास्ति इति वच्चाति ॥ 'अनेकम्' इत्यस्ति, तेन होता च पोता च नेष्टा च उद्भूता च इति चतुर्णां इन्दे "आनङ्गती—" (९२१—६।१।२५) इत्युपान्यस्य आनङ्गि होतृपोतृनेष्टोद्भूतारः ॥ होता च पोता च इति इन्दे होतापोतारौ । नेष्टा च उद्भूता च इति नेष्टोद्भूतारौ । ततः होतापोतारौ च नेष्टोद्भूतारौ च इति पुनइन्द्र उपान्तस्य आनङ्गि ह्यंतापोतानेष्टोद्भूतारः ॥

९०२ । राजदन्तादिषु परम् २।४।३१ ॥

दी— । एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः ।

In compound listed with राजदन्त leading, what should come first appears last. Thus दन्तानां राजा, instead of giving दन्तराजः, yields राजदन्तः ।

नित— । 'एषु' राजदन्तगणस्येषु शब्देषु । 'पूर्वप्रयोगार्हम्' उपसर्जनत्वात् प्राक्

प्रयोज्यम् । “उपसर्जनं पूर्वम्” (६५५—२।२।३०) इत्यस्यापवादः, अन्यस्यापि यथा-
लक्षणं विहितस्य पूर्वनिपातस्य ॥ इदं सर्वममासविषयकम् ॥ दन्तानां राजा राजदन्त
इति षष्ठीतत्पुरुषः ॥

दी—। “धर्मादिष्वनियमः” (गणसूत्र) । अर्थधर्मो-धर्मार्थो ॥ दम्पती—
जम्पती—जायापती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते ।
आकृतिगणोऽयम् ॥

There is no restriction regarding the lead with words such as धर्म, अर्थ &c. Thus अर्थधर्मो &c. जाया becomes optionally जम् or दम् by निपातन in this गण । Thus दम्पती &c. The गण has to be determined from usage.

मित—। धर्माधिकामनोवाः ‘धर्मादयः’ । एषु पूर्वनिपातस्य नियमो नास्ति ।
एते प्रागपि परमपि दृश्यन्ते । इदं इन्धविषयकम् ॥ जाया च पतिश्च इति विग्रहे
पत्युरभ्यङ्गितत्वात् पूर्वनिपाते प्राप्ते (६०५, वा) परनिपातः । ‘जायापति’ इति प्रादि-
पदिकम् । द्विवचने जायापती । जायाशब्दस्य वैकल्पिके आदिशे जम्पती—दम्पती ॥

६०३ । इन्धे घि ॥ २।२।३२ ॥

दी—। इन्धे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ।

Words technically known as घि (२४३—१।४।७) lead in a इन्धे ।
Thus हरिहरौ ।

मित—। घि इति “शेषो व्यसखि” (२४३—१।४।७) इत्यवोक्ताः शब्दाः
इस्त्रे वर्णोवर्णान्ताः । ‘हरि’ इति घिसंज्ञकमिति प्राक् प्रयुक्तम् ॥ ‘अनेकम्’ इत्यस्य
प्रथमान्तत्वात् बहुव्रीहिरिव इन्धाऽपि सर्वोपसर्जनः । तत् पूर्वनिपातस्य अनियमो प्राप्ते
नियम आरभ्यते ॥

दी—। “अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे” (वार्त्तिक) । हरि-
गुरूहराः—हरिहरगुरवः ।

When the rule applies to more than one, the lead is re-

stricted to one only without any restriction as to the rest. Thus हरि &c. where both हरि and गुरु are entitled to lead. The lead is given to one only, viz, हरि, the rest occurring in any order.

मित—। ‘अनेकस्मिन्’ एकाधिके शब्दे ‘प्राप्तौ’ पूर्वनिपातप्राप्तौ सत्याम् ‘एकत्र’ तेषां यस्मिन् कस्मिंश्चिदेकस्मिन् ‘नियमः’ पूर्वनिपातो निवृत्त्यते ‘शेषे’ इतरेषु ‘अनियमः’ नियमभावः। एकः पूर्वे पतति इतरेषां शेषाणां यद्यच्छं विनिवेश इत्यर्थः। उदाहरणे ‘हरि’ इति ‘गुरु’ इति द्वयोरपि प्राप्तिः। ‘हरि’ इति नियतम् ‘गुरु’ इति अनियतम् ॥

६०४। अजाद्यदन्तम् ॥ २।२।३ = ॥

दी—। इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ ।

A word beginning with a vowel and ending in short अ leads in a इन्द । Thus ईश leads in ईशकृष्णौ ।

मित—। ‘अजादि’स्वरादिः । ‘अदन्तं’ ङस्त्रावर्णान्तम् । अजादि च तत् अदन्तञ्च ‘अजाद्यदन्तम्’ । यस्य आदौ स्वरः अन्ते च ङस्तः अवर्णः तत् शब्दस्वरूपं इन्दे पूर्वं पठति । ‘ईश’ इत्यजाद्यदन्तम् अतः पूर्वं प्रयुक्तम् ।

दी—। “बहुष्वनियमः” (भाष्यम्) । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्ररथाम्बाः ।

The rule does not apply when more than two are compounded. Thus अश्व &c., has इन्द्र last ; इन्द्र &c., has अश्व last.

मित—। ‘बहुषु’ इन्द्राङ्गेषु सत्सु ‘नियमो न’ नैव प्रवर्तते । अश्वरथेन्द्राः इत्यत्र ‘इन्द्र’ इति अजाद्यदन्तत्वेऽपि परम् । एवम् इन्द्ररथाम्बाः इत्यत्रापि ॥ एतत्तु भाष्यकारस्य व्याख्यानमात्रं “अल्पात्तरम्” (६०५) इत्यत्रोक्तं न वार्तिकम् ।

दी—। “ध्यन्ताद्जाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन” (वृत्तिः) । इन्द्राग्नी ।

When words ending in इ or उ clash with अजाद्यदन्त words, in the matter of lead, the latter prevails. Thus इन्द्राग्नी, where इन्द्र should have the lead because it is अजाद्यदन्त, and अग्नि claims it because it is a इव । इन्द्र gets it because “अजाद्यदन्तम्” is later than “इन्दे चि” ।

मित—। 'चि' इति इवर्णोवर्णयोः संज्ञा इति पञ्चमाश्रित्याह 'घ्यन्तात्' इति इवर्णोवर्णान्तादित्यर्थः। 'विप्रतिषेधेन' "विप्रतिषेधे परम्—" (१७५—१।४।२) इति सूत्रेण। 'घ्यन्तात्' घ्यन्तं विधूय 'अजायदन्त' प्राक् पतति इत्यर्थः। इन्द्राग्नी इत्यव 'इन्द्र' इत्यजायदन्तम् 'अग्नि' इति चि, घ्यन्तं वा। परवर्तिना "अजायदन्तम्" इत्यनेन पूर्ववर्तिनो "इह्ने चि" इत्यस्य वाधे इन्द्रशब्दः पूर्वं पतति ॥ एतच्च न्यायप्राप्तमेव न वार्तिकम्। इत्यनुरोधादिहोपन्यस्तम् ॥

८०५। अल्पाच्तरम् ॥ २।२।३४ ॥

दी—। शिवकेशवौ।

That which has fewer vowels leads in a इह्ने । Thus शिव &c.

मित—। अल्पः अच् अस्मिन् अल्पाच्। कुतः पुनरल्पताया बोधः? अल्पत्वम् अधिक्यञ्च आपेक्षिकमेव। इतरापेक्षया अल्पो वा अधिको वा कश्चिद्भवति न हि प्रकृत्या। एवम् 'अल्पाच्' इत्येव अतिशयो गम्यते, कथं पुनस्तत्? स्वार्थे तरप् इहेव निपातनात्। अल्पाजिव अल्पाच्तरम्। तादृशं शब्दरूपं इह्ने प्राक् प्रयोज्यम् ॥ इयोरेव नियमः बहुषु अनियमः इति इयोरेवोदाहरति शिवकेशवौ इति ॥ ननु तरपि पूर्वस्य पदत्वे अल्पाक्तरमित्यनेन भाव्यम् किमिदमल्पाच्तरमिति? इहेव निपातनात् कुत्वाभावः ॥ मा भूत् कुत्वम्। अल्पाच्चरमिति तकारस्य चकारः कथं न भवति? तदपि निपातनादेव ॥

दी—। "ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्वेद्यथा" (वार्तिक)। हेमन्त-शिशिरवसन्ताः। कृत्तिकारोहिण्यौ। 'समाक्षराणाम्' किम्? ग्रीष्म-वसन्तौ।

Names of seasons and stars containing the same number of vowels are placed in order of succession in इह्ने compounds. Thus हेमन्त &c., Autumn, Winter and Spring; कृत्तिका &c. Why say समाक्षराणाम्? Witness ग्रीष्म &c., where ग्रीष्म, having fewer vowels, leads, though in the order of succession it follows वसन्त ।

मित—। 'समाचाराणं' समस्वराणामित्यर्थः। अन्यथा अक्षरशब्दस्यैव वर्धमान-
वृत्तिले हेमन्तशिशिरवसन्ताः न हि समाचारा, इति उदाहरणे दोषः प्रसज्यते ॥ पूर्वम-
नुगतः अनुपूर्वः। तस्य भावः आनुपूर्व्यं क्रमः। तेन। ऋतुनामानुपूर्व्यमाविभाष्य,
नक्षत्राणामुदयेन ॥ समाचाराणाम् ऋतुनाम् नक्षत्रनाम्नाञ्च इन्द्रे यथाक्रमं विन्यास
इत्यर्थः ॥ वसन्तात् परवर्ती अपि शीघ्रोऽन्याच्छ्रतरत्वात् प्राक् पतति ॥

दी—। "लघ्वक्षरं पूर्वम्" (वार्त्तिक)। कुशकाशम्।

A word with all light syllables, leads in a इन्द्र compound.
Thus कुश &c., in which कुश with all light syllables leads.

मित—। "द्वस् लघु—" (३१—१।४।१०) इति लघुलक्षणम्। 'अक्षरम्'
इति स्वरः। लघुनि अक्षराणि स्वरा अस्य 'लघुक्षरम्'। तादृशं शब्दरूपं इन्द्रे प्राक्
पतति ॥ कुशाश्च काशाश्च इति बहुवचनेन विग्रहे "जातिरप्राणिनाम्" (९१०—२।४।६)
इति समाहारः। कुशश्च काशश्च इत्येकवचने तु कुशकाशौ ॥

दी—। "अभ्यर्हितञ्च" (वार्त्तिक)। तापसपर्वतौ।

The more esteemed leads in a इन्द्र। Thus तापस &c.—the
sage and the hill.

मित—। 'अभ्यर्हितं' पूजितम्। तत् इन्द्रे प्राक् पतति ॥ तापसः पूज्यो न
पर्वतः इति तापसस्य पूर्वनिपातः ॥

दी—। "वर्णानामानुपूर्वेण" (वार्त्तिक)। ब्राह्मणज्ञत्रियविट्शूद्राः।

The classes are arranged in a इन्द्र compound in order of
precedence. Thus ब्राह्मण &c.

मित—। 'वर्णैः' चातुर्वर्ण्यम्। 'आनुपूर्व्यं' क्रम इति व्याख्यातम्। क्रमश्चेह
उत्पत्तिकृतः। ब्रह्मणो मुखाम्नाह्मणः, वाहुभ्यां क्षत्रियः, ऊरुभ्यां विट्, पद्भ्यां शूद्र
इति ॥ नन्विह उत्पत्तिस्थानगौरवात् यथाक्रममेवामभ्यर्हितञ्चम्। तत् "अभ्यर्हितञ्च"
इत्यनेनैवेदं सिध्यति किमर्थं वार्त्तिकान्तरम्? उच्यते—अभ्यर्हितमिति क्लृप्ता ब्राह्मणस्य
पूर्वनिपाते कृते, तत्रैव कृतार्थं वार्त्तिकमितरेषु विषु भूयो न प्रवर्तते इति शेषाणामनियमः

प्राप्नोति, अतो वचनम् । तेन ब्राह्मणविट्चतुर्विंशद्वाः, ब्राह्मणशूद्रचतुर्विंशः इत्यादयो न भवन्ति ॥

दो— । “भ्रातृज्यायसः” (वार्त्तिक) । युधिष्ठिरार्जुनौ ।

The elder brother leads in a इन्ध compound. Thus युधि &c.

मित— । अतिशयेन ब्रह्म इति ब्रह्मशब्दादीयसुनि ज्यायान् वयोधिकः । इन्ध ज्यायान् भ्राता प्राक् पतति । ‘भ्राता’ इति ‘भाटनाम’ ॥ अभ्यर्हितत्वादेव भ्रातृज्यायसः पूर्वनिपाते सिद्धे व्यर्थं वार्त्तिकमिति चेत्, न । अभ्यर्हितता प्रशस्तता । लोको यं प्रशस्तं मन्यते स एवाभ्यर्हितः । वयोधिकत्वं जन्मना कृतं न लोकेन । तत् वयोधिक एव अभ्यर्हितः इति नास्ति नियमः, अस्ति च वार्त्तिकस्यावकाशः ॥ इह पूर्वनिपातप्रकरणे विप्रतिषेधेन “अजायदन्तम्” “अल्पाक्षरम्” “लघुक्षरम्—” “ऋतुनक्षत्राणाम्—” “अभ्यर्हिअच्च” “भ्रातृज्यायसः” इति पूर्वपूर्वसुपस्य परमेकं प्रवर्त्तते । “सर्वतोऽप्यर्हितं पूर्वम्” इति मतान्तरमावसुक्तं नागेशेन ॥

८०६ । इन्धश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २।४।२ ॥

दी— । एषां द्वन्द्वः एकवत् स्यात् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिकाश्चारोहम् । समाहारस्य एकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम्—प्राणयङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात् ।

इन्ध compounds of parts of the body of the animate, of members of an orchestra, of divisions of an army, are always in the singular. Thus पाणि &c., hands and feet ; मार्दङ्गिक &c., drummers and taborers ; रथिक &c., charioteers and the cavalry. Well, the singular in these is already available if we make a समाहारइन्ध, because a समाहार, being a group, conveys a singular idea. Hence this rule is to be interpreted as restrictive—समाहार alone is available in a इन्ध of प्राणितूर्य &c., no इतरैतरइन्ध ।

मित—तूर्यं सङ्गीतसाधनवाद्ययन्त्रसमूहः इह तु वादकसमूहः । ‘सेना’ बलम् ।

प्राणी च तूर्थस्य सेना च प्राणितूर्थसेनाः । तेषामङ्गानि । तेषाम् । अङ्गशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । 'एषां' प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गाणां सेनाङ्गानाञ्च 'इन्द्रः एकवत् स्यात्' ॥ प्राणी च पादौ च पाणिपादम् । प्राण्यङ्गमपि प्राणी इति कृत्वा "जातिरप्राणिनाम्" (९१०—२।४।६) इत्यनेन न सिद्धिः । 'सृदङ्गः' सृदङ्गवादनम् । सृदङ्गः शिल्पमस्य सार्देङ्गिकः । एवं पाणविकः । सार्देङ्गिकस्य पाणविकस्य इति विग्रहः ॥ च-शब्दः समुच्चये । 'इन्द्रः' इत्यस्य पूर्वसूत्रस्येन 'द्विगुः' इत्यनेन सह तत्रत्ये 'एकवचनम्' इत्येतस्मिन् समुच्चये । तेन 'द्विगुरेकवचनं इन्द्रश्च' इत्यर्थः सम्पद्यते ॥ तदाह 'इन्द्र एकवत् स्यात्' इति । अतः परम् 'इन्द्रः एकवचनम्' इत्यनुवर्त्तने ॥ यथाः सन्ति एषां रथिकाः । मत्वर्थीयठन् । अश्वानारोहन्ति अश्वारोहाः । रथिकास्य अश्वारोहास्य इति बहुवचनेन विग्रहे रथिकाश्वारोहम् । एकवचनेन तु रथिकाश्वारोहौ ॥ इह अङ्गशब्दस्य प्रत्येकमन्वयात् प्राण्यङ्गानां इन्द्रः, तूर्याङ्गाणां इन्द्रः, सेनाङ्गानां इन्द्रः इत्येवं भवति, अतः प्राणिमार्देङ्गिकमित्यादि न ॥ ननु इन्द्रं विवचावशात् इतरतरयोगः समाहारश्च भवति इत्युक्तम् । तत् समाहारपक्षे एकत्वं भविष्यति इत्यलं तदर्शमिह यत्रेन । अत्राह 'नियमार्थं प्रकरणम्' इति । नियमश्च 'प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव' न तु पक्षे इतरतर-योगोऽपि इत्येवंविधः ॥

९०७ । अनुवादे चरणानाम् ॥ २।४।३ ॥

दी— । चरणानां द्वन्द्वः एकवत् स्यात् सिद्धस्य उपन्यासे ।

इन्द्र compounds of students of particular schools of Vedic study, are in the singular only if the compounds occur in reports of what are found out to be facts.

मित— । 'इन्द्रः एकवचनम्' इत्यस्ति । प्रमाणादिना सिद्धत्वेन ज्ञातस्य अर्थस्य अनुकथनम् अनुवादः । चरणं वेदशाखा । तस्य अप्राणित्वात् "जातिरप्राणिनाम्" (९१०—२।४।६) इति सिद्धमेवैकत्वम् । तदत्र चरणान्येता चरणः, स एव सूत्रस्य विषयः ॥ सिद्धस्य विज्ञापने चरणानां इन्द्रः एकवत् स्यात् ॥ उदाहरणमत्रे ॥

दी— । "स्थेगोर्लुङीति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक) । "उदगात् कठ-कालापं प्रत्युष्टात् कठकौथुमम्" ।

The rule applies only if the report is made with लुङ् attached to the root स्या or इण् । Thus उदगात् &c.,—the students of कठ-शाखा and कालापशाखा were in the ascendant, and those of कठ and कौद्युम got established—where उदगात् has लुङ् after इण् and प्रत्यष्ठात् has it after स्यः ।

मित—। यदा च स्याधातोरिण्धातोर्वा लुङि रूपेण अनुवादी भवति तदेव सूत्रं प्रवर्त्तते इत्यर्थः ॥ उदगात् इति इण्धातोर्लुङ्, प्रत्यष्ठादिति स्याधातोः ॥ कठः इति ऋषिः वैशम्पायनशिष्यः । तेन प्रोक्तः इति “कलापिवैशम्पायन—” (१४८४—४।३।१०४) इति णिनिः । कठ णिनि इति स्थिते “कठचरकालुक्—” (१४८७—४।३।१०७) इति लुकि कठः वेदशाखाविशेषः ॥ कलापो अपि वैशम्पायनशिष्यः । तेन प्रोक्तः इति णिनौ प्राप्ते “कलापिनोऽण्” इत्यण् । ततः “नान्तस्य टिलोपे सन्नञ्चरि—” (१४८८, वा) इति टिलोपे कलाप् अण् इति स्थिते कालापः वेदशाखाविशेषः ॥ कठमधीयते कालापमधीयते इति “तदधीते—” (१२६९—४।२.५६) इत्यण् । ततः कठ अण् कालाप अण् इति स्थिते “प्रोक्तालुक्” (१२७४—४।२।६४) इत्यणो लुकि कठाः कालापाः ॥ कठाश्च कालापाश्च इति त्रियङ् ॥ कौद्युमी इति ऋषिः । तेन प्रोक्तः इत्यणि कौद्युमः । कौद्युममधीयते इत्यण्लुकि कौद्युमाः, इत्यादि ॥ अनुवादी किम् ? उदगुः कठकालापाः इति वक्तुरुद्धः न हि प्रमाणनिरूपितोऽर्थः ॥ स्थणोः किम् ? अर्वाचिषत कठकालापाः ॥ लुङि किम् ? प्रत्यतिषन् कठकालापाः ॥

८०८ । अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ॥ २।४।४ ॥

दी—। यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुः तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्वः एकवत् स्यात् । अर्काश्वमेधम् । ‘अध्वर्युक्रतुः’ किम् ? इषुवज्रौ सामवेदे विहितौ । ‘अनपुंसकम्’ किम् ? राजसूयवाजपेये । अर्धर्वादी ।

इन्व compounds of names of sacrifices, not in the neuter and enjoined in the यजुर्वेदे, are in the singular only. Thus अर्क &c.,—the sacrifices अर्क and अश्वमेध । Why say अध्वर्युक्रतुः ? Witness

इषु &c., in which इषु and वज्र are sacrifices laid down in the साम-वेद and the compound is in the singular. Why say अनपुंसकम् ? Witness राजसूय &c. in the dual, the विग्रह being राजसूयञ्च वाजपेयञ्च in the neuter, which is allowable because these are अर्द्धचांदि words and therefore optionally neuter.

मित—। 'इन्द्रः एकवचनम्' इत्यस्ति । 'अध्वर्युः' ऋत्विग्विशेषः, तथा च "अध्वर्यवः पूर्ववता मयेति" इति प्रयोगः । इह लक्षणाया अध्वर्योर्वेदः अध्वर्युः यजुर्वेद इत्यर्थः । अध्वर्यो क्रतुः 'अध्वर्युक्रतुः' यजुर्वेदे विहितः क्रतुः । तस्य । षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ 'अनपुंसकम्' अनपुंसकस्य इत्यर्थः । क्रतुविशेषणम् ॥ अनपुंसकानामध्वर्युक्रतूनां इन्द्र एकवत् स्यादित्यन्वयः ॥ अकंश्च अश्वमेधश्च इति विग्रहे इन्द्रे कत्वम् ॥ इषुश्च वज्रश्च इति तु सामवेदे विहितश्चान इतरितरइन्द्रोऽपि ॥ राजसूयञ्च वाजपेयञ्च इति नपुंसकेन विग्रहे तु यजुर्वेदक्रतावपि पक्षे इतरितरइन्द्रः । राजसूयवाजपेयशब्दौ अर्द्धचांदिषु पश्यन्ते, तदनयोर्वैकल्पिकी नपुंसकता ॥

६०९ । अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ २।४।५ ॥

दी—। अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् । पदक-क्रमकम् ।

इन्द्र compounds of designations received through study are in the singular only if the subjects of study follow one another close. Thus पदक &c., students of पद and क्रम । Here the rule applies because पदपाठ immediately precedes क्रमपाठ ।

मित—। 'इन्द्रः एकवचनम्' इति वक्ष्यते । अध्ययनेन इति 'अध्ययनतः' । आद्यादित्वात् तसिः ॥ विप्रकृष्टं दूरम् । न विप्रकृष्टा 'अविप्रकृष्टा' प्रत्यासन्ना । 'आख्या' नाम । अनुक्रमेण अध्ययने कस्यचित् विषयस्य पूर्वः परश्च विषयस्तस्य प्रत्यासन्नः । विषयस्याख्याया यदा पाठकानामाख्या भवति तदा विषयप्रत्यासन्त्या पाठकाख्या अपि प्रत्यासन्ना इत्युच्यते । तत्र हेतुरध्ययनम् । तदाह 'अध्ययनतः' इति ॥ पदानां

विन्यासविशेषः क्रमः । प्रथमं पदपाठः ततः क्रमपाठः इति प्रत्यासक्तिरस्ति । पद-
सघोयते पदकाः । “क्रमादिभ्यो वुन्” (१२७१—४।२।६१) इति वुन् । एवं क्रमकाः ।
पदकाश्च क्रमकाश्च इति वियङ्घः ॥

८१० । जातिरप्राणिनाम् ॥ २।४।६ ॥

दी— । प्राणिवर्जजातिवाचिनां द्वन्द्वः एकवत् । धानाशक्कुलि ।
प्राणिनां तु—विट्शूद्राः । द्रव्यजातीयानामेव । नेह—रूपरसौ, गमना-
कुञ्चने । जातिप्राधान्ये एवायमेकवद्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायां तु—वदरा-
मलकानि ।

इन्ह compounds of class-names, other than those of the ani-
mate, are in the singular only. Thus धाना &c., fried grain and
sweets. But विट्शूद्राः—Vaisyas and Sudras—in the plural, in the
case of the animate. This is of class-names of *substances* only,
not otherwise. Thus रूप &c.—form and taste ; गमन &c.—
motion and flexure. Besides, this is only when the class is
prominent ; if particular individuals only are meant, not the
class, we have no restriction. Thus वदर &c.—the plums and
the Amalakas—meaning not plums &c. in general but a parti-
cular collection of them lying before the speaker.

मित— । ‘जातिः’ जातिः जातिवाचकानां शब्दानामित्यर्थः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा ।
‘अप्राणिनाम्’ इति जातिसम्बन्धे षष्ठी । ‘अप्राणिनां’ प्राणिभिन्नानां द्रव्याणां या ‘जातिः’
तस्मा वाचकानां शब्दानां इन्हः एकवत् स्यात् ॥ वर्ज्यते इयं वर्जा । कर्मणि षञ् ।
प्राणिभिर्वर्जा ‘प्राणिवर्जा’ ॥ धानाः षष्ठ्यवादिशब्दानि । षष्ठां रसानां कुलं समा-
वेशः शक्कुली स्वादुद्रव्यविशेषः । पृषोदरादिः । गौरादिः । धानाश्च शक्कुल्यश्च इति
वियङ्घे धानाशक्कुली इति प्रातिपदिकम् । इन्हकत्वम् । “स नपुंसकम्” (८२१
—२।४।१७) इति नपुंसकम् । “ऋस्वी नपुंसके—” (३१८—१।२।४७) इति ऋस्वे

धानाशक्नुलि ॥ प्राणिक्रियात्वात् विट्पुशुद्राः इत्यत्र मनाहार एव इति न नियमः, तद्वि-
तरयोगमुदाहरति ॥ 'अप्राणी' इति पर्युदासान् 'द्रव्यजातोयानामिव' । गुणक्रिययोस्तु
न नियमः । तेन तत्र अवयवभेदविवक्षया इतरितरयोगोऽपि भवति : रूपरसौ इति
गुणजातौ । गमनाकुञ्चने इति क्रियाजातौ ॥ वदरविशेषे दृष्टे यथा दृष्टाया वदरव्यक्ते-
र्बोधस्तथा तदाश्रयाया वदरजातेरपि । तयोरन्यतरस्यामनाशङ्के सति इतरा प्रधानं भवति ।
यदा जातिः प्रधानम् तदेवायमेकवद्भावः । व्यक्तिप्राधान्ये तु इह पात्रे वदराणि च
आनलकानि च इति 'वदरानलकानि' तिष्ठन्ति इत्यवयवभेदविवक्षया इतरितरयोगोऽपि
भवति ॥ इह प्रकरणे इतरितरयोगो नास्ति इति बोधयितुं मनाहार उदाह्रियते । प्रह-
टाहरणेषु तु इतरितरयोग एव इति नार्थः किन्तु सोऽप्यस्ति मनाहारोऽपि इति ॥

६११ । विशिष्टलिङ्गो नदो देशोऽग्रामाः ॥ २।४।७ ॥

दो— । ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे (?) द्वन्द्व एकवत्
स्यात् । उद्धयश्च इरावती च उद्धयेरावति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् ।
कुरुश्च कुरुक्षेत्रञ्च कुरुक्षेत्रम् । 'भिन्नलिङ्गानाम्' किम् ? गङ्गायमुने ।
मद्रकेकयाः । 'अग्रामाः' किम् ? जाम्बव नगरम्, शाल्किनी ग्रामः—
जाम्बवशाल्किन्यौ ।

द्वन्द्व compounds of names in different genders, referring all to
rivers or all to lands excepting villages, are in the singular
only. Thus उद्धा is a river in the masculine and इरावती one in
the feminine ; hence उद्धयेरावति in the neuter. Similarly गङ्गा &c.,
कुरु &c. Why भिन्न &c ? Witness इतरितरयोग in गङ्गा &c., both
गङ्गा and यमुना being feminine ; also in मद्र &c., both being mas-
culine. Why अग्रामाः ? Witness जाम्बव &c., where शाल्किनी being
a ग्राम there is optionally इतरितरयोग also.

नित— । 'द्वन्द्वः एकवचनम्' इत्यस्ति । नृत्वं विशिष्टलिङ्गादयः शब्दा द्वन्द्वविशेषणानि ।
'विशिष्टं' भिन्नं 'लिङ्गम्' अस्य 'विशिष्टलिङ्गः' द्वन्द्वः । ननु कथमेकस्मिन्नेव द्वन्द्वे भिन्न-

लिङ्गता ? घटकपदेषु भिन्नलिङ्गता द्रष्टव्या । ततो लक्षणया इन्द्रीऽपि भिन्नलिङ्गः । एतेन 'विशिष्टलिङ्गः' इत्यस्य 'विशिष्टलिङ्गावयवकाः' इत्यर्थः फलति । एवं 'नदी' इत्यस्य 'नदावयवकाः' इति 'देशः' इत्यस्य 'देशावयवकाः' इति 'अग्रानामाः' इत्यस्य 'अग्रानावयवकाः' इति । तदर्थं सुवार्थः—नदावयवको इन्दुः ग्रामभिन्नदेशावयवकश्च इन्दु एकवचनं स्यात् याद् स विशिष्टलिङ्गावयवको भवेत् । एतद्विच्यते 'ग्रामवर्ज' इत्यादिना । नदीशब्देन नदीऽपि गृह्यते ततो भिन्नलिङ्गता भवति । 'ग्रामवर्ज' इति 'प्राणिवर्जा' इव कर्मणि घञा वृत्तपाठम् ॥ इह उत्तरसूत्रे च 'समाहारे' इति प्रक्षिप्तमिवाभाति । समाहारे एव नियता एते इन्दुः, इतरितरयोगस्य प्रसङ्गी नास्ति । तद्वार्थं 'समाहारे' इति वचनम् । अथवा स्पष्टार्थं समाहारे इति ॥ नदी देश इति भिन्ने पदे । तेन नदी-सर्वावयवकाः देशसर्वावयवकाः इत्यर्थः । अतएव गङ्गा च पाटलिपुत्रश्च गङ्गापाटलिपुत्रे इति इतरितरयोगसम्भवः ॥

८१२ । लुद्रजन्तवः ॥ २।४।८ ॥

दी—। एषां समाहारे (?) इन्दु एकवत् स्यात् । यूकालिङ्गम् । आ नकुलात् लुद्रजन्तवः ।

इन्दु compounds of names of minute creatures are in the singular only. Thus यूक &c., louse and vermin. Minute creatures are from the weasel down-wards.

नित—। 'इन्दुः एकवचनम्' इत्यस्ति । 'लुद्रजन्तवः' इति षष्ठ्यर्थं प्रथमा । तदाह 'एषाम्' इति ॥ इहापि 'समाहारे' इति प्रक्षिप्तम् स्पष्टार्थं वा ॥ यूका केशकीटः लिङ्गा अपि । यूकाश्च लिङ्गाश्च इति बहुवचनेन विग्रहः (८१६, वा) ॥

८१३ । येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः ॥ २।४।९ ॥

दी—। एषां प्राग्वत् । 'अहिनकुलम्' 'गोव्याघ्रम्' 'काकोलूकम्' इत्यादौ परत्वात् "विभाषा वृत्तमृग—" (६१६—२।४।१२) इति प्राप्तं चकारेण बाध्यते ।

And of those whose feud is eternal the इन्दु is in the singular.

Thus अहि &c., the snake and the weasel &c. In these instances the rule “विभाषा—” (916) alternates इतरैतरयोग with सनाहार ; and that rule coming later would have superseded this one had not the च in the rule here prevented it and made सनाहार compulsory.

मित—। ‘येशम्’ इत्यनेन पूर्वन्वय्यं ‘जन्तवः’ इति परान्तर्यते । ‘विरोधः’ वैरम् । अश्वदित्यश्वं नदाद्यैः । तत्र भवः—“कालात् ठञ्—” (१३८१—४३।११) इति ठञ् । अश्वत् ठञ् इति स्थिते “इत्सुक्—” (१२२१—७।३।५१) इति ठञ् काटिषे प्राप्ते इहैव निपातनात् इकः । ततो भर्त्सायाम् “अश्वयानां भसात्वे टिलोपः” (१३२४, वा—) इति टिलोपे प्राप्ते निपातनादिव सीऽपि न—शश्वतिकः नित्यः । “शाश्वते प्रतिशेषः” इति भाष्योक्तेः अश्वच्छब्दस्य सन्धिवेलादिषु पाठं परिकल्प्य अग्नि शाश्वत इत्यपि ॥ येषां जन्तूनां नित्यं वैरं तेषां इन्द्रः एकवचन इत्यर्थः ॥ अहिनकुलम् इत्यादान्मुदाहरणानि । ननु “विभाषा—” (९१६) इति पशुइन्दुं शकुनिवन्दुं च विकल्पः उक्तः, तत्र परं सूत्रम् । तेन अहिनकुलादिषु वैकल्पिक एव सनाहारः न नित्यः तत् कथमेतानौहोदाहरणानि ? उच्यते—इह सूत्रे चकारोऽवधारणार्थः । तेन ‘एकवचनमेव’ इत्यर्थः सम्पद्यते, तत्र विकल्पस्य बाधो भवति । यद्वा—चकारादृतेऽपि “येषां विरोधः शाश्वतिकः” इत्येतावतैव सनाहारस्य नित्यता प्रतीयते । कुतः ? विरोधो वैरमित्युच्यते । तत्र पशूनां वा शकुनीनां वा भवेत् । तेन विरोधे सर्वत्र “विभाषा—” (९१६) इत्यनेन विकल्पः प्रसज्यते, प्रकृतञ्च सूत्रं निर्विषयं भवति । अयुक्तं किञ्च तत् । अतः सूत्रकरणसामर्थ्यादेव विरोधे नित्यः सनाहारो भविष्यति । तेन अहयथ नकुलाश्च इत्यादि विग्रहे अहिनकुलादिषु अनेन नित्यः सनाहारः, हंसश्च कीकिलाश्च इति तु “विभाषा—” इत्यनेन हंसकीकिलम्—हंसकीकिलाः इति विकल्पः । चकारस्तु समुच्चये । जन्तवो ये तुद्गाः येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः तेषां इन्द्रः एकवचनम् इति समुच्चयः ॥

९१४ । शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ २।४।१० ॥

दी—। अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तस्मात्कारम् । पात्रान् बहिष्कृतानां तु चारुडालसृतपाः ।

इन्द्र compounds of Sudras, to whom the use of one's plate is not denied, are in the singular only. Thus तच्चायक्कारम्—The carpenter and the smith. But witness चाण्डाल &c., the Chandala and the Dom, with इतरितरयोग because these two are not allowed the use of plates.

नित.—। 'निरवसिताः' पादाद्वह्निष्कृताः, येभ्यो धातव' भोजनपाव' न दीयते तादृशाः। न तथा 'अनिरवसिताः'। 'तच्चा' सूत्रधरः। अयक्कारो लौहकारः। आभ्यां भुक्ते पाव' भस्मादिना शुष्यति तन्नैती निरवसितौ। इन्द्रश्च समाहार एव ॥ चाण्डालेन सूतपेन वा भुक्ते पाव' परित्यज्यते एव तदेतौ निरवसितौ, इन्द्रश्च इतरितर-योगोऽपि भवति ॥

८१५ । गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ १४।११ ॥

दी—। यथोच्चारितानि साधूनि स्युः। गवाश्वम्। दासीदासम्। इत्यादि।

इन्द्र compounds classed with गवाश्च leading are restricted to समाहार only in the form they are listed. Thus गवाश्वम् ; the alternative form गोश्व &c., are not necessarily to be in the समाहार। Hence गोश्वम्—गोश्वाः &c.

नित—। 'यथा' येन रूपेण 'उच्चारितानि' गणे निवेशितानि तेन रूपेणैव 'साधूनि सुः' नाम्बरूपेण। 'गवाश्वम्' इति अवङ्गसमेत' गणे दृश्यते। अवङ्गि अकृते समाहार एव इति न नियमः। तेन गोश्वम् इति समाहारि गोश्वा इति इतरितरयोगे ॥ अश्वश्च गावश्च इति विग्रहे तु नाय' नियमः। तत्र परत्वात् "विभाषा—" (८१६) इत्येव प्रवर्त्तते ॥ दासी च दासश्च इति विग्रहे समाहारे दासी दास इति स्थिते सुब्योगात् पूर्वमेव "पुमान् स्त्रिया—" (८३३—१।२।६७) इत्येकशेषः प्राप्नोति। स च अस्मादेव निपातनाग्निवार्थ्यते ॥ दासश्च दासी च इति विग्रहे तु नेद' सूत्र' प्रवर्त्तते तेन एकशेषे दासी इत्येव ॥

८१६ । विभाषा वृक्षमृगत्वणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववड्वपूर्वा-
पराधरोत्तराणाम् ॥ २।४।१२ ॥

दी— । वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः अश्ववड्वेत्यादि द्वन्द्वत्रयञ्च प्राग्वद्वा ।
वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम् । प्लन्नन्यग्रोधम्—प्लन्नन्यग्रोधाः । स्तृष्यतम्
—स्तृष्यताः । कुशकाशम्—कुशकाशाः । त्रीहियवम्—त्रीहियवाः । दधि-
घृतम्—दधिघृते । गोमहिषम्—गोमहिषाः । शुक्वकम्—शुक्वकाः ।
अश्ववड्वम्—अश्ववड्वौ । पूर्वापरम्—पूर्वापरे । अधरोत्तरम्—अधरोत्तरे ।

द्वन्द्व compounds of different kinds of trees, deer, grass, grain,
flavourings, animals, birds, as well as the compounds अश्ववड्व,
पूर्वापर, अधरोत्तर, are optionally in the singular. Compounds of
different species are intended in द्वच &c. Thus द्वच &c., where द्वच
and न्यग्रोध are different species of the some genus—Fig. Similarly
रुक् &c. दधि and घृत merely add flavour to the food and are
therefore व्यञ्जन । पूर्व &c., means East and West ; अधर &c means
high and low, up and down, &c. The reason for the rule will
appear below.

नित— । 'द्वन्द्वः एकवचनम्' इत्यस्ति । 'प्राग्वत् वा' द्वन्द्वः एकवत् वा स्यात्
इत्यर्थः ॥ 'विशेषाणां' वृक्षादिविशेषाणाम् । एवञ्च वृक्षाणां द्वन्द्व इत्यस्य भिन्नजातीयानां
वृक्षाणां नियो द्वन्द्व इत्यर्थः । द्वच इत्येका ज्ञातिः, न्यग्रोधश्च जात्यन्तरं वृक्षाणाम् । तयो-
र्वन्द्वे समाहारो वा ॥ एव' मृगाणाम् । रुक्वो मृगमेदाः तथा पृषता अपि ॥ कुशा-
रुक्ममेदाः तथा काशा अपि ॥ त्रीहयो धान्यविशेषाः तथा यवा अपि ॥ दधि व्यञ्जन-
विशेषः तथा घृतमपि ॥ गावः पशुमेदाः तथा महिषा अपि ॥ शुकाः शकुनिविशेषाः
तथा वका अपि ॥ न्यायसिद्धमेतत् । यो हि द्वचसर्वावयवको द्वन्द्वः स एव द्वचद्वन्द्वः ।
द्वचकोकिलौ इत्यादयो न तथा । एव' मृगद्वन्द्वोऽपि ॥ अश्वश्च वड्ववा च इति द्वन्द्वे
एकवत् वा । इतरतरयोगे तु "पूर्वदश्च—" (८१३—२।४।२७) इति पुंस्त्वम् । पूर्वञ्च

अपरञ इति विग्रहेऽपि ॥ अधरं निञञ उचरम् ऊर्ध्वञ इति विग्रहेऽपि ॥ अधिकमये द्रष्टव्यम् ॥

दी—। “फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । वदराणि च आमलकानि च वदरामलकम् । “जातिरप्राणिनाम्” (६१०—२।४।६) इत्येकवद्भावः । नेह—वदरामलके, रथिकाश्वारोहौ, प्लक्षन्त्यग्रोधौ, इत्यादि ।

The singular is compulsory in a द्वा of fruits, army-divisions, trees, deer, birds, minute creatures, grain, grass, only when the constituents are in the plural. Thus वदर &c., in समाहार only, the exposition being वदराणि &c., in the plural. जातिरप्राणिनाम् (११०) guides the singular here. If the constituents are not in the plural, witness वदरामलके &c.

मित—। प्रकृतिः उपादानं घटकपदमित्यर्थः । बह्वः बहुवचनान्ताः प्रकृतयः अस्मिन् बहुप्रकृतिः । अत्र प्रकरणी येषां नित्यमेकज्ञाव उक्त तेषु फलानां सेनाज्ञानां मृगाणां शकुनीनां क्षुद्रजन्तूनां धान्यानां तृणानाञ्च बहुवचनेन विग्रहे कृते एव एकवत्ता भवति नान्यथा । तथा च “जातिरप्राणिनाम्” (६१०) इत्यत्र वदराणि च इत्यादि विग्रहे वदरामलकम् । वदरञ्च आमलकञ्च इति तु वदरामलके ॥ “द्वन्द्वश्च प्राणि—” (६०६—२।४.२) इत्यत्र रथिकञ्च इत्याद्येकवचनान्ते सति रथिकाश्वारोहौ ॥ अत्रापि सूत्रे वचद्वन्द्वे प्लक्षञ्च इत्याद्येकवचनान्ते प्लक्षन्त्यग्रोधौ ॥ एवमन्यत्रापि ॥ अधिकमुपरिष्ठात् द्रष्टव्यम् ॥

दी—। “विभाषा वृत्त—” (६१६) इति सूत्रे ये अप्राणिनस्तेषां ग्रहणं “जातिरप्राणिनाम्” (६१०—२।४।६) इति नित्ये प्राप्तं विकल्पार्थम् ॥ पशुग्रहणं हस्त्यश्वदिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते । मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेव उभयत्र द्वन्द्वः, अन्यैस्तु सह इतरेतरयोग एव, इति नियमार्थं मृगशकुनि ग्रहणम् ॥ एवं ‘पूर्वापरम्’ ‘अधरोत्तरम्’ इत्यपि ॥ अश्ववद्वव-ग्रहणां तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्यथा परत्वात् “पूर्ववदश्ववद्ववौ” (८१३—२।४।२७) इति स्यात् ।

In the rule “विभाषा इच्च—” (916) there are four—viz., इच्च, ढण, धान्य, व्यञ्जन—that are अप्राणिन् । इन्द्र compounds of these are by the rule “जातिरप्राणिनाम्—”(910) expected to be always in the singular. This rule makes the singular optional as in the examples above. The rule includes पशु ; this is to make the singular optional in the case of हस्तिन्, अश्व &c., which, being सेनाङ्ग are expected to yield a compound always in the singular. ऋग and शकुनि are included to introduce a restriction, viz., the general option allowed by the rule “चार्थे इन्द्रः” (901—2. 2. 29) is here available, in the case of ऋग, only when one class of ऋग is compounded with another, and in the case of शकुनि only when one class of शकुनि is compounded with another ; but if a ऋग or a शकुनि is compounded with something else the इन्द्र will imply इतरितरयोग only. पूर्वापर and अघरोत्तर also imply a similar restriction, viz., the general option is not available unless the constituents are in this order. अश्ववङ्ग is included to have the neuter as an alternative, for, otherwise, the rule “पूर्ववत्—” (813) being later than the rule “विभाषा—” (916), it will supercede this rule. The result will be the पशुइन्द्र with the optional singular, and the consequent neuter, will be barred and we shall always have the masculine.

मित— । ननु “चार्थे इन्द्र” (९०१—२।२।२९) इत्येतावता सिद्धः समाहार-
विकल्पः तत् अर्थे इह “विभाषा—” (९१६) इत्येव वैकल्पिको विधिः इत्याशङ्क्य सूत्रं
समर्थयते । सूत्रे अप्राणिनश्चत्वारः—इच्च, ढण, धान्य, व्यञ्जन । अत्रते सूत्रे “जातिरप्रा-
—” (९१०) इत्येषां नित्यनेकवङ्गावः स्यात् । ‘प्लवन्ययोषाः’ ‘कुशकाशाः’ ‘त्रीह्रियवाः’
‘दधिघृते’ इत्यादि न स्यात् । एतदर्थं कर्त्तव्यं सूत्रम् ॥ पशुइन्द्रं अत्रते सेनाङ्गत्वात्

‘करितुरगाः’ इति न स्यात् । एतदर्थमपि कर्त्तव्यो विधिः ॥ किञ्च वृत्तादौ विशेषाणा-
मेव ग्रहणमित्युक्तम् । तेन स्रगयहृथे स्रगाणां स्रगैरेव इत्थे समाहारविकल्पः । अन्यैः सह
इत्थे इतरैतरयोग एव इति नियमः प्रसज्यते । ततश्च कुरुद्वेषभाः इत्येव भवति । अकृते
स्रगयहृथे तिरोहितावयवमेदे ‘कुरुद्वेषभम्’ इत्यनिष्टमपि प्राप्नोति ॥ एतेन शकुनिग्रहण-
मपि समर्थितम् ॥ पूर्वापरशब्दे यद्योच्चारिते समाहारविकल्पः । अन्वेन पूर्वशब्दस्य,
अन्यस्य वा अपरशब्दे न, समासे तु इतरैतरयोग एव इति नागेशः । एवमधरोत्तरशब्दे-
ऽपि । यद्वा—अपरं पश्चिमम् । तेन पूर्वमिति अपरमिति च विप्रतिषिद्धम् । एवम् अक्षरं
निम्नम् । उत्तरम् ऊर्ध्वम् इत्यपि विप्रतिषिद्धम् । तत् एतयोः “विप्रतिषिद्धम्—” (२१७)
इति नियमः प्रवर्त्तते । अद्रव्यवाचित्वे एव एतयोः समाहारविकल्पः नान्यथा इति ।
तथाविधौ नियमो मास्तु, द्रव्यवाचित्वेऽपि समाहारविकल्पो भवतु इत्यर्थमेतयोर्थहणम् ॥
अश्ववडवग्रहणमपि सार्थकम् । अकृते अग्निन् अश्वश्च वडवा च इति पशुद्वन्द्वे अनेन
पक्षे एकवद्भावः, तदा च नपुंसकत्वम् (८२१—२।४।१७) प्राप्नोति । “पूर्ववत्—”
(८१३—२।४।२७) इत्यनेन तु निष्पुंस्तुम् । परत्वात् पुंस्तुमेव भवति, अश्ववडवम्
इति न सिध्यति । तदप्यस्तु इत्येतदर्थमर्थवदश्ववडवग्रहणम् ॥ एवं सार्थकं सर्वोवयवे
सुकृतं सूत्रम् ॥

२।७ । विप्रतिषिद्धञ्चानधिक्तरणवाचि ॥ २।४।१३ ॥

दी— । विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णाम्
—शीतोष्णे ॥ वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वः “चार्थे—” (६०१—२।२।२६) इति
सूत्रेण प्राप्तः । स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेव, इति
नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरैतरयोग एव । शीतोष्णे उदके स्तः ॥
‘विप्रतिषिद्धम्’ किम् ? नन्दकपालञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो
भवत्येव ॥

इह compounds of words implying contrary character are op-
tionally in the singular if the words do not refer to substances.
Thus शीत &c., hot and cold. This rule attaches restriction to

the general option allowed by the rule “चाथे—” (901), viz., when the constituents are of a contrary character, the singular is not available unless the इन्द्र is of non-substantial things. Hence in the case of substances we have इतरंतरयोग only. Thus शीतोष्णौ, hot and cold, in reference to water. Why say विप्रतिषिद्ध ? Witeness नन्दक &c., where the general option is available.

नित—। ‘अधिकरणम्’ इत्यम् । ‘विप्रतिषिद्धम्’ परस्परविरुद्धम् । विरोध इह एकत्रस्थितिविरहः न वैरम्, अद्रव्येषु वंरस्य असम्भवात् । ‘विभाषा’ इत्यस्ति । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । ‘इन्द्र एकवचनम्’ इत्यप्यस्ति । तदाह ‘विरुद्धार्थानाम्’ इत्यादि ॥ शीतत्व-सुखत्वञ्च एकत्र न तिष्ठतः, तदस्ति विप्रतिषिधः ॥ “चाथे—” (९०१) इति समाहार-इन्द्रा वैकल्पिकः । परमनेन विरुद्धार्थानां वैकल्पिकः समाहारइन्द्रः अद्रव्यवाचिनामिव इति नियमः । न तु अद्रव्यवाचिनां वैकल्पिकः समाहारइन्द्रो विरुद्धार्थानामिव इति । एवमेव हि व्याख्यातं प्रामाणिकैः । नियमफलमाह—‘द्रव्यवाचिनां’ विरुद्धार्थानाम् ‘इतरंतरयोग एव’ । शीतोष्णौ उदके इति शीतम् उष्णञ्च द्रव्यवाचि । तेन शीतोष्णम् इति न भवति ॥ नन्दको हरिः खड्गः पाञ्चजन्यस्तस्य शङ्कः । एकत्र स्थितावेतौ न विरुद्धौ । नन्दकपाञ्चजन्यौ—नन्दकपाञ्चजन्यम् ॥

८१८ । न दधिपयश्चादीनि ॥ २।४।१४ ॥

दी—। एतानि नैकवत् स्युः । दधिपयसी । इध्मावर्हिषी । निपातनाद्दीर्घः । ऋकृसामे ।

इन्द्र compounds listed with दधिपयस् leading, are not in the singular. Thus दधि &c., इध्मा &c., fagots and Kusa grass. इध्मा becomes इध्मा by निपातन in the list ; ऋक् &c., वाक् &c.

नित—। ‘इन्द्र एकवचनम्’ इत्यस्ति । ‘न’ इति प्रतिषिधः । “दधिपयश्चादीनि शब्दरूपाणि न” इति स्थिते क इह प्रतिषिधविषयः ? नियमः प्रतिषिध्यते उत एकवत्ता ? गणौ सर्वाणि द्विवचनात्त्वान्वेव पठ्यन्ते । पदिह ‘एकवचनम्’ इत्यस्य प्रतिषिधः प्रतीयते ।

‘करितुरगाः’ इति न स्यात् । एतदर्थमपि कर्त्तव्यो विधिः ॥ किञ्च वृत्तादौ विशेषाणा-
मेव ग्रहणमित्युक्तम् । तेन स्रगग्रहणे स्रगायां स्रगैरेव इन्दे समाहारविकल्पः । अन्यैः सह
इन्दे इतरैतरयोग एव इति नियमः प्रसज्यते । ततश्च कुरुवृषभाः इत्येव भवति । अकृते
स्रगग्रहणे तिरोहितावयवभेदे ‘कुरुवृषभम्’ इत्यनिष्टमपि प्राप्नोति ॥ एतेन शङ्कनिरग्रहण-
मपि समर्थितम् ॥ पूर्वापरशब्दे यद्योज्जारिते समाहारविकल्पः । अन्येन पूर्वशब्दस्य,
अन्वय वा अपरशब्दे न, समासे तु इतरैतरयोग एव इति नागेशः । एवमधरोत्तरशब्दे-
ऽपि । यद्वा—अपरं पश्चिमम् । तेन पूर्वमिति अपरमिति च विप्रतिषिद्धम् । एवम् अघरं
निम्नम् । उत्तरम् ऊर्ध्वम् इत्यपि विप्रतिषिद्धम् । तत् एतयोः “विप्रतिषिद्धम्—” (२१७)
इति नियमः प्रवर्त्तते । अद्रव्यवाचित्वे एव एतयोः समाहारविकल्पः नान्यथा इति ।
तथाविधो नियमो मासु, द्रव्यवाचित्वेऽपि समाहारविकल्पो भवतु इत्यर्थमेतयोर्ग्रहणम् ॥
अश्ववडवग्रहणमपि सार्थकम् । अकृते अभिन् अश्वय वडवा च इति पशुइन्दे अनेन
पक्षे एकवद्भावः, तदा च नपुंसकत्वम् (८२१—२।४।१७) प्राप्नोति । “पूर्ववत्—”
(८२३—२।४।२७) इत्यनेन तु नित्यं पुंसुम् । परत्वात् पुंसुमेव भवति, अश्ववडवम्
इति न सिध्यति । तदप्यस्तु इत्येतदर्थमर्थवदश्ववडवग्रहणम् ॥ एवं सार्थकं सर्वावयवे
सुकृतं सूत्रम् ॥

८१७ । विप्रतिषिद्धञ्चानधिक्करणवाचि ॥ २।४।१३ ॥

दी— । विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णम्
—शीतोष्णे ॥ वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वः “चार्थे—” (६०१—२।२।२६) इति
सूत्रेण प्राप्तः । स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेव, इति
नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे उदके स्तः ॥
‘विप्रतिषिद्धम्’ किम् ? नन्दकपाञ्चजन्यौ । W इह पाञ्जिकः समाहारद्वन्द्वो
भवत्येव ॥

इव compounds of words implying contrary character are op-
tionally in the singular if the words do not refer to substances.
Thus शीत &c., hot and cold. This rule attaches restriction to

the general option allowed by the rule “चाद्धे—” (१०१), viz., when the constituents are of a contrary character, the singular is not available unless the इन्द्र is of non-substantial things. Hence in the case of substances we have इतरंतरयोग only. Thus शीतोष्णौ, hot and cold, in reference to water. Why say विप्रतिषिद्ध ? Witness नन्दक &c., where the general option is available.

नित—। ‘अधिकरणम्’ द्रव्यम् । ‘विप्रतिषिद्धम्’ परस्परविरुद्धम् । विरोध इह एकवस्थितिविरुद्धः न वैरम्, अद्रव्येषु वरस्य असम्भवात् । ‘विभाषा’ इत्यस्ति । षष्ठ्यर्धे प्रथमा । ‘इन्द्र एकवचनम्’ इत्यप्यस्ति । तदाह ‘विरुद्धार्थानाम्’ इत्यादि ॥ शीतल-मुष्णत्वञ्च एकव न तिरुतः, तदस्ति विप्रतिषिद्धः ॥ “चाद्धे—” (१०१) इति समाहार-इन्द्रो वैकल्पिकः । परमनेन विरुद्धार्थानां वैकल्पिकः समाहारइन्द्रो अद्रव्यवाचिनामेव इति नियमः । न तु अद्रव्यवाचिनां वैकल्पिकः समाहारइन्द्रो विरुद्धार्थानामिव इति । एवमेव हि व्याख्यातं प्रामाणिकैः । नियमफलमाह—‘द्रव्यवाचिनां’ विरुद्धार्थानाम् ‘इतरंतरयोग एव’ । शीतोष्णे उदके इति शीतम् उष्णञ्च द्रव्यवाचि । तेन शीतोष्णम् इति न भवति ॥ नन्दको हरिः खड्गः पाञ्चजन्यस्य शङ्खः । एकव स्थितावेतौ न विरुद्धौ । नन्दकपाञ्चजन्यौ—नन्दकपाञ्चजन्यम् ॥

८१८ । न दधिपयश्चादीनि ॥ २।४।१४ ॥

दी—। एतानि नैकवत् स्युः । दधिपयसी । इध्मावर्हिषी । निपा-तनाद्दीर्घः । ऋकृसामे ।

इन्द्र compounds listed with दधिपयस् leading, are not in the singular. Thus दधि &c., इध्मा &c., fagots and Kusa grass. इध्मा becomes इध्मा by निपातन in the list ; ऋक् &c., वाक् &c.

नित—। ‘इन्द्र एकवचनम्’ इत्यस्ति । ‘न’ इति प्रतिषेधः । “दधिपयश्चादीनि शब्दरूपाणि न” इति स्थिते क इह प्रतिषेधविषयः ? नियमः प्रतिषिध्यते उत एकवत्ता ? गणैः सर्वाणि द्विवचनान्त्वैव पठ्यन्ते । पठिह ‘एकवचनम्’ इत्यस्य प्रतिषेधः प्रतीयते ।

तदाह 'न एकवत् मुः' इति ॥ एकवचनइन्द्रविषयकं शास्त्रं विधायकं नियामकं वा सर्वमिह प्रतिषिध्यते ॥ दधिपयसी इति व्यञ्जनइन्द्रः । तस्य "विभाषा—" (९१६) इति वैकल्पिकः एकवद्भावः प्रतिषिध्यते ॥ इक्ष्मं काष्ठम् । वह्निः कुशः । इक्ष्मञ्च वह्नियं । "जातिरप्रा—" (९१०—२।४।६) इति नित्य एकवद्भावः प्रतिषिध्यते । ऋक् च नाम च, वाक् च मनश्च, इति विग्रहे "अचतुर—" (९४५—५।४ ७७) इत्यच् समा-मान्तः । "चार्ये इन्द्रः" (९०१—२।२।३९) इति वैकल्पिक एकवद्भावः प्रतिषिध्यते ॥

९१८ । अधिकरणैतावत्वे च ॥ २।४।१५ ॥

दी— । द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेव इति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः ।

The restriction 'singular only' does not exist if the number of things denoted by the constituents of a इन्द्र is declared. Thus दन्तोष्ठाः in the sentence दश &c.—the lips and the teeth make up ten in all.

मित— । 'न' इत्यस्ति । 'अधिकरण' द्रव्यं समासघटकपदस्य अर्थ इति शेषः । 'एतावत्त्वम्' इयत्ता संख्या इति यावत् । समासघटकपदैर्यानि द्रव्याणि अभिधीयन्ते तेषां संख्या चेत प्रतीयते तदा एकवदेव इति नियमो न इत्यर्थः ॥ दन्ताश्च औष्ठाश्च इति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वान् एकवदेव इति नियमोऽस्ति । किं पुनः क्लियते नियमेन ? न हि समाहारो विधीयते । स तु विहितः "चार्ये—" (९०२—२।२।२९) इत्यनेनेव । इतरंतरयोगो निवर्त्तते इत्येतन्मात्रमिह नियमफलम् । अथ नियम एव निषिद्धः भूयोऽ-प्यपस्थापित इतरंतरयोगः ॥ समाहारस्तु न भवति । कुतः ? तिरोहितावयवभेदे हि सः । इह तु प्रत्यवयवं गणनया 'दश' इति बोधे उद्भूतः खलु अवयवभेदः । अतः इतरंतरयोगनावसुदाक्रियते 'दश दन्तोष्ठाः' इति न समाहारोऽपि ॥

९२० । विभाषा समीपे ॥ २।४।१६ ॥

दी— । अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एव इत्येवं रूपो नियमो वा स्यात् । उपदशं दन्तोष्ठम्—उपदशा दन्तोष्ठाः ।

The restriction 'singular only' operates optionally if only

the approximate number of things is declared. Thus उप &c.—the lips and the teeth are about ten in all.

मित—। 'समीपे' सामीप्ये इत्यर्थः। 'अधिकरथैतावत्त्वे' इत्यस्ति षष्ठ्या च विपरिण्यते। तदाह 'अधिकरथैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे' इति ॥ यदा नियमः तदा समाहार एव 'उपदश' दन्तोष्ठम्'। समाहारस्य एकत्वात् दशानां समीपे ये सन्ति इति बहुव्रीहिरसङ्गतः। अन्ययौभावेन विशेषणम् दशानां समीपमिति ॥ ननु गच्छन्ते अत्रयवाः, ततर्ह्येक्यं तिरोहितावयवभेदः समाहारः? 'विभाषा' इति वचनसामर्थ्यादेव नः। अन्यथा व्यर्थं स्यादचनम् ॥ यदा तु नियमाभावस्तदा प्राग्वदितरितरथीयोऽपि—उपदशा दन्तोष्ठाः बहुव्रीहिस्य विशेषणम् ॥

८२? । आनङ्गतो इन्द्र ॥ ६।३।२५ ॥

दी—। विद्यायोनिस्मन्धवाचिनामृदन्तानां इन्द्रे आनङ्ग स्यादुत्तर-पदे परे। होतापोतारौ। होतृपोतृनेष्ट्रोद्गातारः। मातापितरौ। "पुत्रे-ऽन्यतरस्याम्—" (६८०—३।३।२२) इत्यतो मयङ्कण्णुत्या 'पुत्रे' इत्यनुवृत्तः पितापुत्रौ।

In इन्द्र compounds of ऋकारान्त words implying scholastic or family connection आनङ् is attached to the last but one constituent. आनङ् drops अ and ङ leaving आन् and then न् is elided by "नलोपः—" (236—8.2.7). Thus होता &c., the sacrificial priests होह and पोह; होह &c. These illustrate scholastic connection. Again साता &c., illustrates family connection. The word पुढे comes over here at a bound like a frog from the rule "पुढे—" (980); hence पिता &c.—another illustration of family connection.

तिम्—। 'ऋतः' इति षष्ठी। तदन्तविधिः। ऋदन्तानामित्यर्थः। "ऋतो विद्यायोनि—" (६८१—६।३।२३) इत्यतो 'विद्यायोनिस्मन्ध्वेभ्यः' इत्यनुवर्तते षष्ठ्या च

विपरिणम्यते । तदाह '—वाचिनामृदन्तानाम्' इति ॥ 'उत्तरपदे' इत्यधिक्रियते । 'आनङ्' इति ङित् । नकारे अकारः उच्चारणार्थः । 'आन्' इति स्थितिः । एतच्च ङिच्चात् पूर्वपदस्य अन्त्यवर्णस्य आदेशः ॥ ह्योता च पोता च इति विग्रहे 'ह्योतान् पीठ' इति स्थिते "न लोपः—" (२३६—८२।७) इति न लोपे ह्योतापोतारौ ॥ पूर्वपदस्याऽयमानङ् । न पारिभाषिकस्य, किन्तु पूर्वे पदे पूर्वपदमिति यौगिकस्य । तेन ह्योता च पोता च नेष्टा च उच्चारता च इति चतुर्थो हन्ने नेष्टृशब्दस्य आनङ् भवति ॥ एतौ विद्यासम्बन्धे । योनिःसम्बन्धे—'मातापितरौ' ॥ ननु 'ऋतः' इत्यनुवर्त्तते तस्य षष्ठ्या विपरिणामेन सिद्धयति, किमर्थं पुनरिह 'ऋतः' इत्युच्चार्यते ? 'ऋतः' इति पुनर्ग्रहणं ऋदन्तसर्वावयवकहन्वार्थम् । तेन 'पीठपितामहौ' इत्यत्र नानङ् । कथं 'पितापुत्री' ? "पुत्रे —" (६८०) इत्यतः 'पुत्रे' इति मण्डूक इव उत्प्लुत्य अनुवर्त्तते तेन ऋदन्ते पूर्वपदे पितान् पुत्र इति स्थिते न लोपः ॥ भवतु, यदि सर्वत्र लुप्यते एव नकारः तदा 'आङ्' इत्येवास्य आदेशः कथम् 'आनङ्' इति ? तथा सति आकारमावस्थित्या "उरण् रपरः" (७०—१।१।५१) इतार् स्यात् । अतो नकारः क्रियते ॥

८२२ । देवताहन्वे च ॥ ६।२।२६ ॥

दी— । इह उत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ ।

When names of gods are compounded into a हन्ने the penultimate constituent has its final letter replaced by आनङ् । Thus मित्रश्च वरुणश्च gives मित्रावरुणौ ।

मित्— । 'च' इति 'आनङ्' इत्यस्य अनुकार्णार्थः । 'ऋतः' इति न सम्बध्यते । 'विद्यायोनिःसम्बन्धे' इति निवृत्तम् ॥ देवतावाचिनां हन्ने उत्तरपदे परतः पूर्वस्य आनङ् स्यादादेशः इत्यर्थः । मित्रश्च वरुणश्च इति विग्रहे 'मित्रान् वरुण' इति स्थिते न-लोपे मित्रावरुणौ ॥

दी— । "वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः" (वार्त्तिक) । अग्निवायु—चाय्वग्नी ॥ पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन 'ब्रह्म-प्रजापती' इत्यादौ नानङ् । एतद्धि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतं नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् ।

आनङ् is not available if the word वायु is present in the compound. Thus अग्निवायु not अग्नावायु, वाट्टुग्नी not वायाग्नी । हन्वे is there in the preceding rule, yet it is here repeated to imply that this rule applies only when the association of the two compounded is well known. Hence there is no आनङ् in ब्रह्मप्रजापती । The Vedas do not refer to their association in same sacrificial offering, nor is their association well known in the world.

मित— । 'प्रतिषेधः' आनङ्गदशस्य इति शेषः । वायुशब्दस्य प्रथमो इत्युच्यते न तु वायुशब्दे उत्तरपदे । तेन विधाप्रयोगसम्भवे उत्तरपदे अग्निवायु, पूर्वपदे वायुग्रा ॥ पूर्वसूत्रे 'हन्वे' इत्यस्ति शदाह 'पुनर्हन्वग्रहणम्' इति । यत् युगलं सहचारि तद्वि हन्व-मिचुते । पुनर्हन्वग्रहणं सहचारित्वयोतनाशम् । साहचर्यञ्च यदा प्रसिद्धं तदेवानङ् भवति नान्यथा । अतएव 'ब्रह्मप्रजापती' इति यत् दक्षिण्य आदिषु (८१८) पठ्यते तव आनङ् न दृश्यते । अप्रसिद्धजनयोरेतत् साहचर्यम् । 'एतद्वि साहचर्यम् एक-हविर्भागिलेन न श्रुतं' श्रुतौ वेदे नोक्तं 'नापि लोके प्रसिद्धम्' ॥

८२३ । ईदम्नेः सोमवरुणयोः ॥ ६।३।२७ ॥

दी— । देवताद्वन्द्वे इत्येव ।

When सोम or वरुण follows as an उत्तरपद in a हन्व of names of gods, अग्नि changes its last letter into ई ।

मित— । देवताद्वन्द्वे सोमवरुणयोः उत्तरपदयोः अग्निशब्दस्य ईकार अन्तादेशः स्यात् । आनङ्गोऽपवादः ॥ अग्निश्च सोमश्च इति विग्रहे अग्नीसोनी इति प्राप्तं—

८२४ । अग्नेः सुत्सोमसोमाः ॥ ८।३।८२ ॥

दी— । अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात् समासे । अग्निष्टुत् । अग्नि-ष्टोमः । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ।

सुत्, सोम and सोम coming after अग्नि in a compound change their स into ष । Thus अग्निष्टुत्, a sacrifice ; अग्निष्टोम the first stage

of Soma sacrifice ; अग्नीषोम fire and moon. अग्नीवरुण illustrates इत्त्व when वरुण follows.

मित—। ‘अग्नेः’ इति पञ्चमी । ‘—सोमाः’ इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । ‘सस्ये’ इत्यपेक्षया षष्ठी । ‘समासे’ इत्यनुवर्त्तते ॥ अनेन पत्वे अग्नीषोमी । “सात्पदाद्योः” (२१२३—८३।१११) इति षत्वनिषेधस्यापवादः । एवम् अग्निः स्तूयते अत्र इति क्तिपि उपपदसमासे अग्निष्टुत् । षष्ठीसमासे अग्निष्टोमः ॥ अग्नीवरुणौ इति वरुण-शब्दस्योदाहरणम् ॥ “अग्ने दीर्घान सोमस्येष्यते” इत्युक्तेः ईदन्तादेवाग्निशब्दात् सोमस्य षत्वम् । ईच्च देवताइच्चे एव । तेन अदेवताइच्चे न षः—अग्निषोमी मायवकौ ।

८२५ । इहृषी ॥ ६।३।२८ ॥

दी—। वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताइच्चे । अग्नामस्तौ देवते अस्य आग्निमास्तं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवास्तम् । “देवताइच्चे च—” (१२३६—७।३।२१) इत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिकवाक्ये आनङ्गमीत्वञ्च बाधित्वा इत् । ‘वृद्धौ’ किम् ? आग्नेन्द्रः । “नेन्द्रस्य परस्य” (१२४०—७।३।२२) इत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः ।

If in a देवताइच्चे the उत्तरपद has to undergo वृद्धि then इ is the आदेश of the final of अग्नि in place of आनङ् or ईत् । Thus आग्नि-मास्तम् &c.,—a rite having fire and wind for its presiding deities. Similarly आग्निवरुणम्—having Fire and Varuna for its presiding deities. In these, both constituents of the compound suffer वृद्धि by the rule “देवता—” (1239—7.3.19). The exposition for वृद्धि is one that exists in books only and is not in common use ; and in it आनङ् and ई are barred by इ । Why say वृद्धौ ? Witness आग्नेन्द्र which has the usual आनङ् because the वृद्धि in the उत्तरपद is prohibited by “नेन्द्रस्य—” (1240—7.3.32).

मित—।—‘अग्नेः’ इत्यस्ति । ‘उत्तरपदे’ इत्यधिकारः । वृद्धौ उत्तरपदे अग्नेः

इत् इत्यन्वयः । तत्र ब्रह्मिमात्रस्य उत्तरपदत्वासम्भवात् ब्रह्मिश्च न ब्रह्मिन्दुच्यते । तदाह
 'ब्रह्मिन्मति' इत्यादि ॥ आनङ्ः ईतश्च अपवादः ॥ अथ कथमिह ब्रह्मिः ? तद्धितेन ।
 तद्धितस्य प्रातिपदिकादुत्पद्यते । कृते इत्वे प्रातिपदिकं तत्सद्धितः । तत्—अग्निश्च
 मरुच्च इति अग्रामरुतौ । तौ देवते अस्य इत्यर्थे "मास्य देवता" (१२२६—४।२।२४)
 इत्यण् । ततः अग्रामरुत् अण् इति स्थिते "देवताः—" (१२३६ ७।३।१६) इत्प्रभयपदब्रह्मौ
 आग्रामारुतमिति भवति । एवमाग्निवारुणमिति च । उभयत्र भूत एव आदेश इति
 इदादेशस्य प्रसङ्गो नास्ति ॥ अत्र समाधत्ते 'अलौकिकवाक्ये' इत्यादि । अग्रमाशयः—
 लौकिके वाक्ये सङ्गतमेतत् । तदासां लौकिकम्, अलौकिकेन तद्धितो भवतु । अग्नि
 मरुत् औ अण् इति स्थिते सुब्लोपे अग्नि मरुत् अण् इति जाते मरुच्छब्दे भाविर्गो
 ब्रह्मिन्माश्रित्य आनङ्मौल्यञ्च वाधित्वा इत् प्रवर्त्तते । ततः सिद्धमाग्निमारुतमिति ॥
 एवमाग्निवारुणमित्यपि ॥ कटोऽयं पञ्चः । तदित्यं व्याख्यायताम्—'ब्रह्मौ' इति
 ब्रह्मौ कर्त्तव्याग्रामित्यर्थः । 'उत्तरपदे' इत्यग्नि । तद्धितहेतुका ब्रह्मिः । तद्धिते कर्त्तव्ये
 उत्तरपदे ब्रह्मौ च कर्त्तव्याग्राम् अग्नेः इत् देवतात्वे । अग्निश्च मरुच्च देवते अस्य
 इत्यर्थे यदि तद्धितः कर्त्तव्यो भवति उत्तरपदे ब्रह्मिश्च कर्त्तव्यः । तदिह आनङ् न
 भविष्यति । इत्वे आग्निमारुतम् ॥ एवमाग्निवारुणम् ॥ अग्निश्च इन्द्रश्च देवते अस्य इत्यर्थे
 तद्धिते कर्त्तव्ये उत्तरपदे ब्रह्मिन् कर्त्तव्या । तेन इत् न, आनङ् च आग्नेन्द्रः ॥

दी— । "विष्णौ न" (वार्त्तिक) । आग्नावैष्णवम् ।

There is no इत् if विष्णुः is the उत्तरपद । Thus आग्नावैष्णवम्—
 Having fire and Vishnu for the presiding deities.

मित— । विष्णौ उत्तरपदे ब्रह्मौ कर्त्तव्याग्राम् अग्नेः इत् न । अग्निश्च विष्णुश्च
 देवते अस्य इति तद्धिते अग्नि कर्त्तव्ये ब्रह्मिश्च कर्त्तव्या । तेन आनङ् वाधित्वा प्रवर्त्तमान
 इत् वार्त्तिकेन निर्दिध्यते । तत् आनङ् एव । अग्निश्च विष्णुश्च अग्रामिणः । तौ
 देवते अस्य इत्यग्नि उभयपदब्रह्मौ आग्नावैष्णवम् ॥

६२६ । दिवो व्यावा ॥ ६।३।२६ ॥

दी— । देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । व्यावाभूमी । व्यावाज्ञमे ।

of Soma sacrifice ; अग्नीषोम fire and moon. अग्नीवरुण illustrates ईद्व when वरुण follows.

मित—। ‘अग्नेः’ इति पञ्चमी । ‘—सोमाः’ इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । ‘सस्य’ इत्यपेक्षया षष्ठी । ‘समासे’ इत्यनुवर्त्तते ॥ अनेन षले अग्नीषोमी । “सात्पदाद्योः” (२१२३—८३।१११) इति षलनिषेधस्यापवादः । एवम् अग्निः सूयते अत्र इति क्विपि उपपदसमासे अग्निष्टुत् । षष्ठीसमासे अग्निष्टोमः ॥ अग्नीवरुणौ इति वरुण-शब्दस्योदाहरणम् ॥ “अग्ने दीर्घान सोमस्ये ष्यते” इत्युक्तेः ईदन्वादेवाग्निशब्दात् सोमस्य षलम् । ईद्व देवताद्वन्द्वे एव । तेन अदेवताद्वन्द्वे न षः—अग्निषोमी माणवकौ ।

८२५ । इहृद्वौ ॥ ६।३।२८ ॥

दी—। वृद्धिमत्युत्तरपदं अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । अग्नामस्तौ देवते अस्य आग्निमास्तं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवास्याम् । “देवताद्वन्द्वे च—” (१२३६—७।३।२१) इत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिकवाक्ये आनङ्मीत्वञ्च बाधित्वा इत् । ‘वृद्धौ’ किम् ? आग्नेन्द्रः । “नेन्द्रस्य परस्य” (१२४०—७।३।२२) इत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः ।

If in a देवताद्वन्द्वे the उत्तरपद has to undergo वृद्धि then इ is the आदेश of the final of अग्नि in place of आनङ् or ईत् । Thus आग्नि-मास्तम् &c.,—a rite having fire and wind for its presiding deities. Similarly आग्निवारुणम्—having Fire and Varuna for its presiding deities. In these, both constituents of the compound suffer वृद्धि by the rule “देवता—” (1239—7.3.19). The exposition for अद्वित is one that exists in books only and is not in common use ; and in it आनङ् and ई are barred by इ । Why say इहृद्वौ ? Witness आग्नेन्द्र which has the usual आनङ् because the वृद्धि in the उत्तरपद is prohibited by “नेन्द्रस्य—” (1240—7.3.22).

मित—।—‘अग्नेः’ इत्यस्ति । ‘उत्तरपदे’ इत्यधिकारः । इहृद्वौ उत्तरपदे अग्नेः

In a देवताहन्, when an उत्तरपद follows, दिव् becomes द्याव्या ।
Thus द्याव्या &c.—Heaven and Earth.

मित—। दिव्शब्दस्य 'द्यावा' इत्यादेशः स्वात् उत्तरपदे परतः देवताहन् ॥
द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूतौ । एवं द्यौश्च जमा च द्यावाचनी ॥

८२७ । दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ६।३।३० ॥

दी—। दिवः इत्येव । चात् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणं सकारस्य
रुत्वं माभूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ—द्यावापृथिव्यौ ।
इन्द्रसि दृष्टानुविधिः—“द्यावाचिदस्मै पृथिवी” । “दिवस्पृथिव्योररतिः”
इत्यत्र पदकारा विसर्गं पठन्ति ।

When पृथिवी follows as an उत्तरपद in a हन् of names of gods,
दिव् changes optionally into दिवस or द्यावा । The अ final in दिवस
is to show that स is heard and does not become र and thence
विसर्गं; hence the आदेशः is really दिवस् । Thus दिवस्पृथिव्यौ &c.—
Heaven and Earth. In the Vedas the injunctions have to
follow what is seen in usage. Thus द्यावा &c—where the आदेश
is seen though पृथिवी is separated from दिव् by चिदस्मै । The
Padakaras read a विसर्गं in दिवस्पृथिव्योः &c.

मित—। 'दिवः' दिवस आदेशः 'इत्येव' । चकारः समुच्चये 'द्यावा' इत्यनेन
समुच्चये । तदाह 'चात् द्यावा' ॥ देवताहन्ने पृथिवीशब्दे उत्तरपदे दिव्शब्दस्य
दिवस् इति च द्यावा इति च आदेशौ भवत इत्यर्थः ॥ सकारात् परः अकारः किमर्थम् ?
सकारो यथा श्रूयते रुत्वादिको विकारस्तस्य माभूदिति । तेन दिवस्पृथिव्यौ इत्यत्र
सकारः प्रकृत्या तिष्ठति ॥ वेदेषु तु यथाहृष्टं विधयः । तथाहि “द्यावा चिदस्मै—”
इत्यत्र व्यवहितेऽपि पृथिवीशब्दे द्यावादेशो दृश्यते । किञ्च “दिवस्पृथिव्याः—” इत्यत्र
पदपठेषु विसर्गत्वेन विकृतोऽपि सकारो दृश्यते दिवःपृथिव्योरिति ॥

८२८ । उषासोषसः ॥ ६।३।३१ ॥

दी— । उषस्यब्दस्य उषासादेशो देवताद्वन्द्व । उषासासुष्यम् ।

In a इन्द्र of names of gods उषस् becomes उषासा when an उत्तरपद follows. Thus उषासासुष्यम्—the dawn and the sun.

नित— । देवताइन्द्रे इत्यतः परम् 'उत्तरपदे' इति धोजनीयम् ॥ उषास्य सुष्यं इति वैकल्पिकः समाहारः ॥

८२८ । मातरपितरावुदोचाम् ॥ ६।३।३२ ॥

दी— । मातरपितरौ । 'उदीचाम्' किम् ? मातापितरौ ।

According to Professors in the North, मात् leading in a इन्द्र of मात् and पित्र, becomes मातर yielding मातरपितरौ । Why say उदीचाम् ? Witness मातापितरौ which others derive with आनङ् ।

नित— । माता च पिता च इति इन्द्र उदीचामाचाश्याषां मतेन पूर्वपदस्य अरङ् इत्ययमादेशो भवति मातरपितरौ इति च रूपम् ॥ अन्येषां तु आनङ् मातापितरौ ॥ अनु इह इन्द्रे कर्त्तव्ये सुवृत्पत्तेः प्रागेव "पिता माता" (८३६—१।२।७०) इति एकशेषे 'पितरौ' इति रूपमापद्यते तत्र कथं मातापितरौ इति ? सत्यम् । परमथ-मेकशेषो वैकल्पिकः । तत् तेन सुक्ते रूपं सिध्यति । एवमिह चत्वारः पक्षाः— अक्रान्ते एव इन्द्रे सुवृत्पत्तेः प्रागपि वैकल्पिके एकशेषे 'पितरौ' इति प्रकृतः । एकशेषेण सुक्ते इन्द्रे उदीचां 'मातरपितरौ' इति द्वितीयः, अन्येषां 'मातापितरौ' इति तृतीयः । महाविभाषया वाक्ये 'माता च पिता च' इति चतुर्थः ॥

८३० । इन्द्राच्च द्रुपहान्तात् समाहारे ॥ ५।४।१०६ ॥

दी— । चवर्गान्तात् द्रुपहान्ताच्च द्वन्द्वान्तात् टच् स्यात् समाहारे । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । त्वक्चजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विवम् । छत्रो-पानहम् ॥ 'समाहारे' किम् ? प्रावृद्शरदौ ॥

टच् is added as a समासान्त after इन्द्र compounds in the sense of समाहार and ending in चवर्ग, द, ष and ह । Thus वाक् च त्वक् च

gives वाक्त्वच्टच् = वाक्त्वचम् । Similarly लक् सज् टच् yields लक्सजम् । शमीदृषद् टच् शमीदृषदम् । वाक् लिष् टच् वाक्लिषम् । छवीपानह् टच् छवीपानहम् । Why say समाहारे ? Witness प्राहट् &c., without टच् in an इतरैतरयोग though ending in द् ।

नित—। वाक् च लक् च इति वैकल्पिके समाहारे वाक् लक् टच् इति स्थिते वाक्त्वचम् । एवं लक् च सक् च इति लक् सज् टच्—लक्सजम् । शमी च दृषच्च शमीदृषदम् । वाक् च लिट् च वाक्लिषम् । छत्रञ्च उपानञ्च इति छवीपानहम् । “जातिरप्राणिनाम्—” (११०—२।४।६) इति एकवद्भावः ॥ क्वचित् द्वि कर्त्तव्ये, अकृते च तस्मिन्, सुबुत्पत्तेः प्रागपि, एकशेषो भवति इति प्रसङ्गात् तमेव एकशेषं प्रपञ्चयति—

दी—। अर्थैकशेषः । “सरूपाणाम्—” (१८८—१।२।६४) । रामौ ।
रामाः ।

We now proceed with एकशेषः । The rule on this point is “सरूपाणाम्—” (188). Thus रामौ—two Ramas ; रामाः—more than two Ramas.

नित—। ‘अथ एकशेषः’ प्रारभ्यते । इह रामौ इत्युक्ते ‘रामश्च रामश्च’ इत्यर्थो गम्यते । एवं ‘रामाः’ इत्यत्र ‘रामश्च रामश्च रामश्च’ इति । एतयोरर्थयोः पुनश्चार्थो वर्त्तते । सुबन्तञ्च सुबन्तेन सहितं दृश्यते । तेन “चार्थे द्वन्द्वः” (१०१—२।२।१८) इति द्वन्द्वः प्राप्नोति, “सरूपाणाम्—” इत्येकशेषश्च । परत्वात् एकशेषं बाधित्वा द्वन्द्व एव प्रवर्त्तते । एवं सर्वत्र सुबन्तेषु सरूपेषु । तत् को नाम एकशेषस्य विषयः ? उच्यते—उत्पन्ने सुपि द्वन्द्वः, प्राक् सुबुत्पत्तेरेकशेषः इति विषयविभागः ॥ रामश्च रामश्च इत्यत्र सुबुत्पत्तेः प्राक् राम राम इति स्थिते एकशेषे ‘राम’ इति शिष्यते । अर्थस्तु स एव, तेन इह ‘राम’ इति द्वावधौ गम्यते । ततो द्विवचने ‘रामौ’ ॥ रामश्च रामश्च इत्यत्र सुबुत्पत्तेः प्राक् ‘राम राम राम’ इति स्थिते ‘राम’ इति शिष्यते । स च सम्प्रति वीनर्थान् गमयति । तत् बहुवचने ‘रामाः’ ॥

दो—। “विरूपायामपि समानार्थानाम्” (वार्त्तिक)। वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ—कुटिलदण्डौ ।

Even of words that spell differently, one alone is retained if the meaning be the same. Thus either वक्रदण्डौ or कुटिलदण्डौ may be used for “वक्रदण्ड and कुटिलदण्ड” ।

नित—। अर्थे तुल्ये, रूपभेदेऽपि सःश्रानामेकः शिष्यते इतरे लुप्यन्ते इति वार्त्तिके कायः ॥ वक्रदण्डश्च इत्यादि सुवृत्पत्तः परं इन्द्रवाक्यम् । अकृते सुपि तु वक्रदण्ड कुटिलदण्ड इति स्थिते अन्यतरस्य लोपे ‘वक्रदण्ड’ इति ‘कुटिलदण्ड’ इति वा शेषः । तत् हे रूपे वक्रदण्डौ—कुटिलदण्डौ ॥

८२१ । द्वद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ १।२।६५ ॥

दो—। यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत् तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । ‘वृद्धः’ किम् ? गगंगार्ग्यायणौ । ‘यूना’ किम् ? गार्ग्यंगर्गौ । ‘तल्लक्षणाः’ किम् ? भागवित्तिभागवित्तिकौ । ‘कृत्स्नम्’ किम् ? गार्ग्यवात्स्यायनौ ।

When a word technically known as इह is spoken of along with one known as युवन्, the इह is retained if the only difference between them is that of the affixes that make one a इह and the other a युवन् । Thus when गार्ग्य, which is a इह, is spoken with गार्ग्यायण, which is a युवन्, the इह, i. e., गार्ग्य, is retained and the युवन्, i. e., गार्ग्यायन, is dropped, the result is गार्ग्यौ । Why say इहः ? Witness गगंगार्ग्यायनौ which speaks of गगं and गार्ग्यायन ; but, though the latter is a युवन्, the former not being a इह we cannot have गार्ग्यौ । Why say यूना ? Witness गार्ग्यंगर्गौ in which गार्ग्य and गगं are mentioned together ; but, though former is a इह, the latter is not a युवन्, consequently we cannot have गार्ग्यौ । Why say तल्लक्षणः ? Witness भागवित्तिभागवित्तिकौ where, though भागवित्ति is a इह and भाग-

gives वाक्त्वच् टच् = वाक्त्वचम् । Similarly त्वक् खज् टच् yields त्वक्खजम् । शमीदृषदृ टच् शमीदृषदम् । वाक् लिष् टच् वाक्त्विषम् । छवीपानहृ टच् छवीपानहम् । Why say समाहारि ? Witness प्राहृट् &c., without टच् in an इतरैतरयोग though ending in द् ।

नित—। वाक् च लक् च इति वैकल्पिके समाहारि वाक् ल्वच् टच् इति स्थिते वाक्त्वचम् । एवं त्वक् च खक् च इति त्वक् खज् टच्—त्वक्खजम् । शमी च दृषच् शमीदृषदम् । वाक् च लिट् च वाक्त्विषम् । छ्वञ्च छपानञ्च इति छवीपानहम् । “जातिरप्राणिनाम्—” (८१०—२।४।६) इति एकवद्भावः ॥ क्वचित् इ कर्चञ्च्ये, अकृते च तस्मिन्, सुवृत्पत्तेः प्रागपि, एकशेषो भवति इति प्रसङ्गात् तमेव एकशेषं प्रपञ्चयति—

दी—। अथैकशेषः । “सरूपाणाम्—” (१८८—१।२।६४) । रामौ ।
रामाः ।

We now proceed with एकशेष । The rule on this point is “सरूपाणाम्—” (188). Thus रामौ—two Ramas ; रामाः—more than two Ramas.

नित—। ‘अथ एकशेषः’ प्रारभ्यते । इह रामौ इत्युक्ते ‘रामश्च रामश्च’ इत्यर्थो गम्यते । एवं ‘रामाः’ इत्यत्र ‘रामश्च रामश्च रामश्च’ इति । एतयोरर्थयोः पुनश्चार्थो वर्त्तते । सुवन्तश्च सुवन्तेन सहितं दृश्यते । तेन “चार्थे हन्ः” (८०१—२।२।२८) इति हन्ः प्राप्नोति, “सरूपाणाम्—” इत्येकशेषश्च । परत्वात् एकशेषं बाधित्वा हन् एव प्रवर्त्तते । एवं सर्वत्र सुवन्तेषु सरूपेषु । तत् को नाम एकशेषस्य विषयः ? उच्यते—उत्पत्तेः सुपि हन्ः, प्राक् सुवृत्पत्तेः रेकशेषः इति विषयविभागः ॥ रामश्च रामश्च इत्यत्र सुवृत्पत्तेः प्राक् राम राम इति स्थिते एकशेषि ‘राम’ इति शिष्यते । अर्थस्य स एव, तेन इह ‘राम’ इति भावार्थो गम्यते । ततो द्विवचने ‘रामौ’ ॥ रामश्च रामश्च इत्यत्र सुवृत्पत्तेः प्राक् ‘राम राम राम’ इति स्थिते ‘राम’ इति शिष्यते । स च सम्यति दौनर्थान् गमयति । तत् बहुवचने ‘रामाः’ ॥

दी—। “विरूपाणामपि समानार्थानाम्” (वार्त्तिक)। वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ—कुटिलदण्डौ ।

Even of words that spell differently, one alone is retained if the meaning be the same. Thus either वक्रदण्डौ or कुटिलदण्डौ may be used for “वक्रदण्ड and कुटिलदण्ड” ।

नित—। अथे तुल्ये, रूपभेदेऽपि शब्दानामेकः शिष्यते इतरं लुप्यन्ते इति वार्त्तिकेऽर्थः ॥ वक्रदण्डश्च इत्यादि सुवृत्तपत्तेः परं इन्द्रवाक्यम् । अत्रते सुपि तु वक्रदण्ड कुटिलदण्ड इति स्थिते अन्यतरस्य लोपि ‘वक्रदण्ड’ इति ‘कुटिलदण्ड’ इति वा शेषः । तत् इति रूपे वक्रदण्डौ—कुटिलदण्डौ ॥

८३१ । वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ १।२।६५ ॥

दी—। यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत् तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । ‘वृद्धः’ किम् ? गंगंगार्ग्यायणौ । ‘यूना’ किम् ? गार्ग्यगर्गौ । ‘तल्लक्षणाः’ किम् ? भागवित्तिभागवित्तिर्को । ‘कृत्स्नम्’ किम् ? गार्ग्यवात्स्यायनौ ।

When a word technically known as वृद्ध is spoken of along with one known as युवन्, the वृद्ध is retained if the only difference between them is that of the affixes that make one a वृद्ध and the other a युवन्. Thus when गार्ग्य, which is a वृद्ध, is spoken with गार्ग्यायण, which is a युवन्, the वृद्ध, i. e., गार्ग्य, is retained and the युवन्, i. e., गार्ग्यायन, is dropped, the result is गार्ग्यौ । Why say वृद्धः ? Witness गंगंगार्ग्यायनौ which speaks of गर्गं and गार्ग्यायन ; but, though the latter is a युवन्, the former not being a वृद्ध we cannot have गर्गौ । Why say यूना ? Witness गार्ग्यगर्गौ in which गार्ग्य and गर्गं are mentioned together ; but, though former is a वृद्ध, the latter is not a युवन्, consequently we cannot have गार्ग्यौ । Why say तल्लक्षणः ? Witness भागवित्तिभागवित्तिर्को where, though भागवित्ति is a वृद्ध and भाग-

वित्त्विक् a युवन्, yet that much is not the only difference between the words ; the ठक् in भागवित्त्विक्, besides being a युवप्रत्यय, is derogatory also. Hence owing to this additional difference in the affixes we do not get भागवित्त्वी। Why say कृतस्म? Witness गार्गावात्स्यायनौ where though गार्गा is a इङ् and वात्स्यायन is a युवन्, and the affixes again imply nothing beyond इङ्ल and युवल् yet we do not get गार्ग्यौ because the bases also differ, in the one it is गर्ग and in the other वत्स ।

मित—। 'इङ्' इति गोत्रम् । तच्च "अपत्यं पौत्रप्रभृति—" (१०८६—४।१।१६२) इति वंशकर्त्तृसू लपुरुषस्य पौत्रादारभ्य अधस्त्रजानां सर्वेषां संज्ञा ॥ "जीवति तु वंशे—" (१०६०—४।२।१६३) इति प्रपौत्रादारभ्य गोत्रस्यैव पित्रादौ कस्मिंश्चित् पूर्वपुरुषे जीवति 'युवा' इति संज्ञा ॥ तौ इङ्लयुवप्रत्ययौ लक्षणमस्य 'तल्लक्षणः' तत् कृत इत्यर्थः ॥ 'विशेषः' वैरूप्यम्, शब्दगतमर्थगतञ्च ॥ गर्ग इति मूलपुरुषः । तस्य गोत्रापत्यं गार्गाः । "गर्गादिभ्यो यञ्—" (११०७—४।१।१०५) इति यञ् । गार्गास्य अपत्यं युवा गार्ग्यायणः । "यञिञोश्—" (११०३—४।१।१०२) इति फक् । गार्गाश्च गार्ग्यायणश्च इति इन्दे विवक्षिते सुवृत्तपत्तेः प्रागैव 'गार्गा गार्ग्यायण' इति स्थिते इङ्लस्य एकशेषः—गार्ग्यौ ॥ गर्गश्च गार्ग्यायणश्च इति इन्दे कर्त्तव्ये प्राक् सुवृत्तपत्तेः 'गर्गश्च गार्ग्यायण' इति स्थिते गर्गशब्दस्य अङ्लत्वात् नैकशेषः । तेन पृथक् सुवृत्तपत्तौ 'गर्गश्च गार्ग्यायणश्च' इति भवति इन्दश्च प्रवर्त्तते—गर्गगार्ग्यायणौ ॥ गार्गाश्च गर्गश्च इति विवक्षिते गर्गशब्दस्य युवत्वाभावात् नैकशेषः । तेन इन्दे गार्गागर्गौ ॥ भगवित्त्विक् इति मूलपुरुषः । तस्य गोत्रापत्यं भागवित्त्विक् । "अत इञ्" (१०६५—४।१।१५) इति इञ् । भागवित्त्विक्परत्वं युवा कृतस्मितः भागवित्त्विक् । "इङ्गाट्ठक् सौवीरिषु—" (११७२—४।१।१४८) इति ठक् । अनयोस्तु प्रत्ययकृतं शब्दगतं वैरूप्यमस्त्रैव, परं भागवित्त्विक्शब्दे कृतस्मा अपि अर्थगतं वैरूप्यं गम्यते । तेन नैकशेषः । सुवृत्तपत्तिः, इन्दश्च ॥ वत्स इति मूलपुरुषः । तस्य गोत्रापत्यं वात्सः । गर्गादि यञ् । वात्स्यस्य अपत्यं युवा वात्स्यायनः । यञ्, फक् । इह गार्गावात्स्यायनशब्दयोः मूलपुरुषौ भिद्येते । तत्

अनयोर्विशेषः 'तल्लक्ष्य एव' इति न, मूलपुरुषकृतोऽपि भवति । तेन नेकशेषः ॥
'एव' इत्यवधारणे कृतं विशेवं लक्षयति । एकशेषः सरूपाणामुक्तः विरूपाणां
न प्राप्नोति इति वचनम् ॥

८३२ । स्त्री पुं वच् ॥ १ । २ । ६ ६ ॥

द्वी— । यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुं वत् । गार्गी च
गार्ग्यायणौ च गर्गाः । 'अस्त्रियाम्' इत्यनुवर्त्तमाने "यञ्जोश्च" (११०८—
२।१।६।४) इति लुक् । दाक्षी च दाक्षायश्च दाक्षी ।

When the वृद्धा is a female, it alone is retained if spoken along
with a युवन्, under the same conditions as above, and the
feminine character is replaced by the masculine. Thus we
have गर्गाः meaning गार्गी and two गार्ग्यायणसः. Here गार्ग्यः was
expected in the plural of गार्गी । But, as this is to assume male
character, we should have गार्ग्याः in the plural of गार्ग्य । Now
comes in the rule "यञ्जोश्च" (1108), which applies to male-
characters owing to the अनुवृत्ति of अस्त्रियाम्; and then यञ्
disappears leaving गर्गाः । Similarly दाक्षी in the sense दाक्षी and
दाक्षायण । In this दाक्षी is retained, and in the dual it becomes
दाक्ष्यौ which is the form expected. But पुं वद्भाव gives दाक्षि plus the
dual termination, i. e., दाक्षी ।

मित— । "वृद्धी यूना—" (८३१) इति सर्वमनुवर्त्तते । वृद्धशब्दो खिङ्गविपरि-
णामेन 'स्त्री' इत्यस्य विशेषणं भवति । तदाह 'वृद्धा स्त्री' इति, गोत्रप्रत्ययान्तः स्त्रीवाचकः
शब्द इत्यर्थः ॥ 'तदर्थः' इति तस्याः स्त्रिया अर्थः । 'पुं वत्' भवति स्त्री च पुमानिव
गृह्यते इति भावः ॥ गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्री इत्यर्थे यञि कृते, "यञ्च" (४७१—
४।१।१६) इति ऊपि 'गार्ग्यं द्वे' इति स्थिते "ह्रस्वसहितस्य" (४७२—६।१।१५०)
इति यलोपि गार्गी । गार्गी च वृद्धा गार्ग्यायणौ च युवानौ इति इन्द्रे कर्त्तव्ये, अकृते

एव तस्मिन्, प्राक् च सुवृत्पत्तेः 'गार्गीं गार्गायण' इति स्थिते स्त्रियाः एकशेषः । तेन बहुषु वर्त्तमाने गार्गी-शब्दे प्राप्ते पुं वद्भावः । ततो बहुषु अस्त्रियां गार्ग्यशब्दे जाते "यञ्जीश्" इति यञो लुक्—गर्गाः ॥ दक्षस्य गीचापत्यं स्त्री इत्यर्थे इजि दाक्षि इति स्थिते "इतो मनुष्यजातेः" (५२०—४।१।६५) इति ङीषि दाक्षी । दाक्षी च वृद्धा दाक्षायणश्च युवा इति इत्वे कर्त्तव्ये प्राग्वदेकशेषे दाक्षी इति स्त्रियां द्वयोर्वर्त्तमानः शब्दः । तस्य पुं वत्त्वे दाक्षि इति द्वयोर्वर्त्तमानः शब्दः, तस्य च द्विवचने रूपं दाक्षी ॥ अथ किमत्र विधीयते, पुं वत्त्वमात्रम् उत एकशेषोऽपि ? एकशेषोऽपि । स्त्रीत्वमिह अधिको विशेष इति पूर्वेण न सिध्यति ॥ इहापि विरूपाणामप्राप्त एकशेषी विहितः ॥

८३३ । पुमान् स्त्रिया ॥१।२।६७॥

दी— । स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसौ च हंसश्च हंसौ ।

The male alone is retained when spoken along with the female provided the difference consists only in one of them having the female affix. Thus हंसौ—the male and the female duck.

मित— । स्त्रीप्रत्ययमात्रकृते वैरूप्येऽपि यथा एकशेषः स्यात् तदर्थं वचनम् ॥ सुवृत्पत्तेः प्रागेव एकशेषे हंसौ ॥ हंसश्च वरटा च इति नैकशेषः । इह स्त्रीप्रत्यय-कृतविशेषं विना प्रकृतिगतविशेषोऽप्यस्ति इति ॥

८३४ । भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितभ्याम् ॥१।२।६८॥

दी— । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ।

भ्रातृ and पुत्र are retained when spoken along with स्वसृ and दुहित respectively. Thus भ्रातरौ and पुत्रौ ।

मित— । इहापि वैरूप्यादप्राप्ते विधिः ॥ 'भ्रातृ' 'स्वसृ' इतिशब्दस्वरूप-ग्रहणात् 'तल्लक्षणः—' इत्यादि नेह सम्बन्धे ॥

८३५ । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥१।२।

६८॥

दी— । अङ्गीवेन सहोक्तौ क्लीवं शिष्यते तच्च वा एकवत् स्यात्, तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः, शुक्ला शाटी, शुक्लं वस्त्रम्—तदिवं शुक्लम्, तानीमानि शुक्लानि ।

The neuter alone is retained when spoken of along with the non-neuter and the neuter is then optionally in the singular. Thus शुक्लः शुक्ला शुक्लम् give शुक्लम् or शुक्लानि ।

मित— । इह वै वाक्ये । 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकम्, 'एकवच्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यपरम् । आद्ये अनुवृत्त्या सह 'अनपुंसकेन सहोक्तौ नपुंसकं शिष्यते तल्लक्षणशेदेव विशेषः' इत्यन्वयः । द्वितीये 'अस्य नपुंसकस्य च अन्यतरस्यामेकवत्' इति । एवं वाक्यमिदात् 'अन्यतरस्याम्' इति आद्ये न सम्बध्यते, एकवत्ता एवास्य विषयः, सैवेह विकल्प्यते ॥ शुक्लशब्दस्य लिङ्गभेदे हेतुप्रदर्शनार्थं 'पटं शाटी वस्त्रम्' इति विशेष्यमादीयते, तच्च न वृत्तौ घटकम् ॥ 'तल्लक्षणः' इति नपुंसकानपुंसकलक्षण इत्यर्थः । तेन 'पटः शाटी शुक्लम्' इति तु नैकशेषः नपुंसकानपुंसकव्यतिरिक्तं प्रकृतिकृतविशेषस्यापि सत्त्वात् ॥ शुभ्रशब्दः शुभ्रं यशः इति एकत्र शब्दो धवलः अन्यत्र शुभ्रम् अनिन्यम् इति अर्थेऽपि विशेषः तेन नैकशेषः ॥

८३६ । पिता मात्रा ॥१।२।७०॥

दी— । मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ, मातापितरौ वा ।

पितृ alone is retained optionally when spoken of with मात्रा । Thus पितरौ by एकशेष ; also मातापितरौ without एकशेष and by इन्द्र as usual.

मित— । वैरूप्यादप्राप्ते विधिः ॥ 'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्तते । माता च

पिता च इति विग्रहे इन्हे कर्त्तव्ये अह्नते एव तस्मिन्, प्राक्-च सुबुत्पत्तेरेकशेषे पितरौ । पत्ने एकशेषेण मुक्ते इन्हे मातापितरौ । अभ्यर्हितत्वात् मातृशब्दस्य पूर्वनिपातः । “पितुर्दशगुण्यं माता गौरवेषातिरिच्यते” । “आनङ्गती—” (६२१—६।३।२५) इत्यानङ् ॥ “पुमान् स्त्रिया” (६३३) इत्यस्य तु नायं विषयः । मातृशब्दी हि जनन्यां ऋट्; न ह्यत्र स्त्रीप्रत्ययः कश्चित् क्रियते ॥ इहापि शब्दस्वरूपे विधिः “तल्लक्षणः—” इति नापेक्षते ॥

६३७ । श्वशुरः श्वश्र्वा ॥१।२।७१॥

दी— । श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षणा एव विशेषश्चेत् । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ, श्वश्रूश्च श्वशुरौ वा ।

श्वशुर alone is retained optionally when spoken along with श्वश्रू । Thus श्वशुरौ with एकशेष and श्वश्रू &c. by इन्हे as usual, तल्लक्षण &c., seems to be an interpolation.

मित— । ‘अन्यतरस्याम्’ इत्यस्ति । ‘तल्लक्षणः—’ इत्यादेरिह नास्तु पयोगः । तत् प्रक्षिप्तमिवैतदाभाति ॥ एकशेषेण मुक्ते सुबुत्पत्तिर्हन्वश्च । “श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृगुल्या प्रकौर्चिता” इति मातृगुल्यत्वादभ्यर्हिता श्वश्रूः; तेन पूर्वनिपातः श्वश्र्वाः ॥

६३८ । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥१।२।७२॥

दी— । सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ ।

The pronouns त्यद्, तद् &c., alone are retained when spoken with any other word. Thus तौ when तद् and देवदत्त are spoken together.

मित— । नित्यग्रहणमन्यतरस्यामित्यस्य निवृत्त्यर्थम् ॥ ‘सर्वैः’ अशेषैरितरैरित्यर्थः ॥ ‘तौ’ इत्यत्र देवदत्तेन सहीतौ तच्छब्दः शिष्यते देवदत्तशब्दी निवर्तते । एवमन्यैरपि सहीतौ । अहञ्च भवांश्च आवाम् ॥ सर्वनामसु पठितानि अखिलानि त्यदादीनि गृह्यन्ते न तु द्विशब्दपठ्यन्तान्येव ॥

दी—। “त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत् परं तच्छिष्यते” (वार्तिक) ।
स च यश्च तौ । “पूर्वशेषोऽपि कृश्यते” इति भाष्यम् । स च यश्च तौ ।

That which is subsequent in the list is retained when words of the *त्यदादि* class are spoken of together. Thus *सौ* for *तद्* and *यद्* । The *भाष्य* says that sometimes one prior in the list is seen retained ; thus *तौ* for *तद्* and *यद्* ।

मित—। ‘यत् परम्—’ गणे यस्य परः पाठः स शिष्यते इत्यर्थः ॥ प्रथमं तच्छब्दः पठ्यते ततो यच्छब्दः तेन यच्छब्दः शिष्यते । क्वचित् पूर्वपठितोऽपि शिष्यते अतः ‘तौ’ इत्यपि भवति इति भाष्यम् ॥

दी—। “त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि” (वार्तिक) ।
सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्तश्च यज्ञदत्ता च तानि । पुंनपुंसकयोस्तु परत्वाद्गुणसकं शिष्यते—तच्च देवदत्तश्च ते ।

When *त्यदादि* words are retained the gender is determined by what is masculine or neuter in the group before *एकशेष* । Thus in the group *सा* and *देवदत्तः* the *तच्छब्द* in *सा* will be retained but the gender will be that of *देवदत्तः*, *i. e.*, masculine ; hence *तौ* । Again in *तत्*, *देवदत्तः* and *यज्ञदत्ता* the gender will be that of *तत्*, *i. e.*, neuter ; hence *तानि* । When the conflict is between masculine and neuter, as here, the neuter prevails because it is placed later in the *Varttika* ; hence in *तत्* and *देवदत्तः* the final is *ते* in neuter dual.

मित—। ‘त्यदादितः’ इति षष्ठ्यर्थे तसिः, पुंनपुंसकत इति तृतीयार्थे ॥ उच्यते एभिः वचनानि । ल्युट् करणे । लिङ्गस्य वचनानि ‘लिङ्गवचनानि’ लिङ्गाभिधायकानि । ‘त्यदादितः’ त्यदादीनां ‘शेषे’ सति यानि त्यदादीनि शिष्यन्ते तानि शेषात् पूर्वं सद्दीनेन ‘पुंसा नपुंसकेन’ वा ‘लिङ्गवचनानि’ लिङ्गाभिधायकानि भवन्ति, सद्दीकः

पुमाश्चित् कश्चित् पुंलिङ्गानि भवन्ति, नपुंसकश्चेत् नपुंसकलिङ्गानि इत्यर्थः ॥ उदाहरणे देवदत्त इति पुमान्, तेन 'तौ' इति शेषः ॥ द्वितीये 'तत्' इति नपुंसकम् 'देवदत्तः' इति पुमान्, तत् किं शेषस्य लिङ्गम्? उत्तरमाह 'परत्वात् नपुंसकम्'। वार्तिके 'पुंनपुंसकतः' इति विन्यासः, तत्र नपुंसकं परम्। तेन नपुंसकं भवति। तदाह 'तानि' इति ॥ एवं तच्च देवदत्तश्च 'ते' इति नपुंसकविवचनं शेषः ॥ सा च देवदत्ता च इति तु स्त्रीलिङ्गमेव शेषः 'ते' इति ॥

दी—। “अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम्” (वार्तिक)। कुक्कुटमयूर्यौ इमे। मयूरीकुक्कुटाविमौ। तच्च सा च अर्द्धपिप्पल्यौ ते।

This injunction about the gender of the शेष does not apply to qualifying epithets of इन्द्र and तत्पुरुष compounds. Thus the शेष of अयम् and इयम् as seen in अयं कुक्कुटः इयं मयूरी will not be इमौ always, but will depend upon the form of the इन्द्र of कुक्कुटः and मयूरी। If it is कुक्कुटमयूर्यौ the शेष will be इमे in the feminine; if मयूरीकुक्कुटी then इमौ in the masculine. This is in accordance with the rule “परवलिङ्गम्—” (812—2. 4. 26). Similarly तत् पिप्पल्यङ्गम् सा अर्द्धपिप्पली will give पिप्पल्यङ्गं ते in the neuter or अर्द्धपिप्पल्यौ ते in the feminine in accordance with “परवलिङ्गम्—” (812) and not ते in the neuter always as this Varttika requires.

मित—। इन्द्रविशेषणानां तत्पुरुषविशेषणानाञ्च त्वदादीनां नैतद्वार्तिकं लिङ्गनियामकम्। तानि तु परवलिङ्गान्येव भवन्ति। तथा च अयञ्च कुक्कुटः इयञ्च मयूरी इत्यत्र इन्द्रे कृते कुक्कुटमयूर्यौ मयूरीकुक्कुटाविति वा भवति। विशेषणयोरेकशेषे वार्तिकमते नियतम् अयञ्च इयञ्च इमौ इत्येव भवितव्यम्, न च पुनस्तथा भवति। “परवलिङ्गम्—” (८१२—२।४।२६) इति तु कुक्कुटमयूर्यौ इति कृते 'इमे', मयूरीकुक्कुटी इति सति 'इमौ' इति वैरूप्यमेव ॥ एवम् तच्च पिप्पल्यङ्गम् अर्द्धपिप्पली च सा इत्यत्र एकत्र निर्देशे वार्तिकमते नियतमेव तच्च सा च इति 'ते' इति नपुंसकेन भवितव्यम्। भवति तु पिप्पल्यङ्गं ते इति नपुंसके, अर्द्धपिप्पल्यौ ते इति स्त्रियाम् ॥

८३६ । ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ॥१।२।७३॥

दी— । एषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते । “पुमान् स्त्रिया” (६३३—
१।२।६७) इत्यस्यापवादः । गाव इमाः । ‘ग्राम्य’ इति किम् ? रुरव इमे ।
‘पशु’-ग्रहणां किम् ? ब्राह्मणा इमे । ‘सङ्घेषु’ किम् ? एतौ गावौ । ‘अतरु-
णेषु’ किम् ? वत्सा इमे ।

The female alone is retained when speaking of more than two of grown up domesticated animals. This over-rides “पुमान् स्त्रिया” (933). Thus गावः in the feminine. Why ग्राम्य ? Witness रुरवः in the masculine. Why पशु ? Witness ब्राह्मणाः in the masculine. Why सङ्घेषु ? Witness गावौ in the masculine when speaking of only two animals. Why अतरुणेषु—among those that are not young ? Witness वत्साः in the masculine.

मित— । सङ्घाः समूहाः । ग्राम्याणां पशूनां सङ्घाः । तेषु । अतरुणेषु इति यथादृष्टं ‘सङ्घेषु’ इत्यस्य न विशेषणं, किन्तु सामर्थ्यात् ‘पशु’ इत्यस्य । तदर्थमर्थः— अतरुणानां ग्राम्यपशूनां ये सङ्घाः तेषु सहीनौ स्त्री शिष्यते इति ॥ गौरयं गौरियं गौरयम् इति गाव इमाः ॥ रुरुस्तु न ग्राम्यी नृगः, तेन रुरुरयम् रुरुरियम् रुरुरयम् इति “पुमान् स्त्रिया” (६३३) इति पुंसि रुरव इमे ॥ इह वङ्गनां सङ्घो विवक्षितः, तेन एषु गौः एषा च गौः इति एतौ गावौ पुंसि ॥ तरुणेषु तु वत्सोऽयम् वत्सेयम् वत्सोऽयम् इति पुंसि वत्सा इमे ॥

दी— । “अनेकशफेष्विति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । अश्वा इमे ।

This retention of the female applies to cloven-hoofed animals only. Thus अश्वाः in the masculine.

मित— । शफाः खुराः । ये तु पशवः प्रतिपदमेकशफाः तेषां पुमानेव न स्त्री शिष्यते इत्यर्थः ॥

दी—। इह सर्वत्र एकशेषे कृते अनेकखन्ताभावात् द्वन्द्वो न। तेन 'शिरसी' 'शिरंसि' इत्यादौ "समासस्य" (३७३४—६।१।२२३) इत्यन्तो-
दात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च न। 'पन्थानौ' 'पन्थानः' इत्यादौ समा-
सान्तो न।

In examples of एकशेष including those quoted here we cannot have a इन्ध after एकशेष has operated, because then there is only one सुबन्त word left ; while इन्ध, or समास in general for the matter of that, requires more than one सुबन्त word. Hence शिरसी, शिरंसि &c., which result from एकशेष are no instances of समास। If they were they would have the final vowel in them of a high pitch by the rule "समासस्य" (3738) ; besides शिरस् being a प्राण्यङ्ग the forms would be all singular. Moreover पन्थानौ, पन्थानः &c., would take the समासान्त affix ष by the rule "ऋक्पूरब्—" (940).

मित—। प्रागुक्तेषु एकशेषीदाहरणेषु एकशेषात् परं इन्धसंज्ञा कथं न भवति इत्यत्राह—समाससंज्ञा हि एकाधिके सुबन्ते भवति, इह च एकमेव शिष्टम्। तत् समास एव न, कुतो इन्धः। यदि इन्धः स्यात् 'शिरसी' इत्यादौ समासस्वरः अन्तोदात्तः स्यात् प्राण्यङ्गत्वात् एकवद्भावश्च। किञ्च "ऋक्पूरब्—" (२४०) इति समासान्तश्च स्यात्। एकशेषश्च प्रातिपदिकानामित्युक्तं प्राक् तेन तस्यापि समाससंज्ञा न भवति, अतः स्वरः समासान्तश्च सर्वथा अप्रसक्त एव ॥

अथ सर्वसमासशेषः

दी—। कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्चवृत्तयः। "परा-
र्थाभिधानं वृत्तिः"।

हति is that in which a word besides expressing its own

meaning also declares the meaning of another. There are five instances of वृत्ति, viz, कृत्, तद्धित, समास, एकशेष, सनाद्यन्तधातु ।

मित— । वृत्तयः पञ्च । ताश्च कृत्, तद्धित, समासः, एकशेषः, सनाद्यन्तधातुः इति । वृत्तिय 'परस्' आत्मैतरस्य यः 'अर्थः' सः 'अभिधीयते' यस्यां सा । अभि-करणे ल्युट् । एतत् कैयटस्य । नागेशस्तु अभिधीयते यया इति करणे ल्युट्माह ॥ वृत्ति—कुम्भकार इत्यत्र कुम्भशब्दः कारशब्दार्थेन संसृष्टं स्वार्यमाह, कारशब्दोऽपि कुम्भार्थेन संसृष्टं स्वार्यम् । एवमस्ति परार्थाभिधानम् ॥ तद्धिते—दाशरथिरित्यत्र, दशरथशब्द इज्प्रत्ययौपस्थितेन अपत्यार्थेन संसृष्टं स्वार्यम्, अपत्यार्थक इज्प्रत्ययोऽपि दशरथशब्दार्थेन संसृष्टं स्वार्यमाह । तदस्ति परार्थाभिधानम् ॥ समासे—राजपुरुष इत्यत्रापि परार्थाभिधानमस्ति । एकशेषे—पितरौ इत्यत्र पितृशब्दो मातृशब्दस्याप्यर्थ-नभिषत्ते, तदस्ति परार्थाभिधानम् ॥ सनाद्यन्तधातौ—पुत्रकाम्यति इत्यत्र पुत्रशब्दः काम्यच्प्रत्ययार्थेन संसृष्टं स्वार्यमाह इत्यस्ति परार्थाभिधानम् ॥

दी— । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विधा, लौकिकः अलौ-किकश्च । परिनिष्ठितत्वात् साधुलौकिकः । प्रयोगानर्हः असाधुरलौकिकः । यथा—राज्ञः पुरुषः, राजन् अस् पुरुष सु, इति । अवियहो नित्यसमासः अस्वपदविग्रहो वा ।

विग्रह is a statement indicating the meaning of the वृत्ति । This is of two kinds—लौकिक and अलौकिक । When its constituents are in their final form with suitable affixes attached, it is admissible in usage and called लौकिक । It is अलौकिक in a form not capable of usage in common language. Thus राज्ञः पुरुषः is a लौकिकविग्रह while राजन् अस् पुरुष सु is अलौकिक । A नित्यसमास is one with no विग्रह at all, or with a विग्रह that does not contain one or more of the constituents of the समास ।

मित— । 'वृत्ते'यः 'अर्थः' तस्य 'अवबोधकं' प्रतिपादकं 'वाक्यं' विभक्त्यन्तपद-

समुच्चयः 'विग्रहः' इति कथ्यते । विग्रहश्च लौकिको वा अलौकिको वा । 'परिनिष्ठा' समाप्तिः विभक्तिविहितानां प्रक्रियाणामिति शेषः जाता अस्य 'परिनिष्ठितः' तस्य भावस्तस्मात् 'साधुः' प्रयोगार्हः 'लौकिकः' इत्युच्यते । 'प्रयोगानर्हः' अतएव 'असाधुः' लोके अनीक्षितः 'अलौकिको' विग्रहः । राज्ञः पुरुषः इति लौकिकः, राजन् अस् इत्याद्यलौकिकः ॥ 'नित्यसमासः' अविद्यमानो विग्रहो यस्य तादृशः 'अविग्रहो' वा भवति, 'अविद्यमानः स्वपदेन' समासघटकपदेन 'विग्रहो' यस्य तादृशी वा भवति । एतत्तु "नित्यः समासो नित्यसमासः यस्य विग्रहो नास्ति" इति भाष्यवाक्यस्य सन्दिग्धार्थत्वाद्भूतम् । इह 'विग्रहः' इति येन केनचिदपि विग्रह इति चेत्, 'विग्रहो नास्ति' इत्युक्ते 'अविग्रहः' प्राप्तः । अथ 'विग्रहः' इत्यस्य घटकपदेन विग्रहः इति चेदर्थः तदा 'अस्वपदविग्रहः' आयाति ॥

दी— । समासश्चतुर्विध इति प्रायोवादः । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिवृद्धन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपि "सह सुपा" (६४६—२।१।४) इति विधानात् ।

That समास is of four kinds is a general statement subject to exceptions, because the rule "सह सुपा" (649) sanctions Samasas outside the four—अव्ययीभाव, तत्पुरुष, बहुव्रीहि and इन्ध ।

मित— । 'प्रायस्' इत्यव्ययं बाहुल्यार्थे । प्रायः बाहुल्याभिप्रायेण वादः कथनं 'प्रायोवादः' । एतेन 'चतुर्विधः' इत्यस्य 'प्रायेण चतुर्विधः' इत्यर्थः फलितः । तदेव दर्शयति "सह सुपा" (६४६) इति पञ्चमीऽपि समासो विहितः कादाचित्क इति ।

दी— । "पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः" इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः । 'सुपप्रति' 'उन्मत्तगङ्गम्' इत्याद्यव्ययीभावे, 'अतिमालादौ' तत्पुरुषे, 'द्विवाः' इत्यादि बहुव्रीहौ, 'दन्तोष्ठम्' इत्यादि द्वन्द्वे चाभावात् ।

Another statement of the older grammarians which has to

be taken with exceptions is that an अव्ययीभाव has the sense of the leading word prominent, a तत्पुरुष that of the final word, a बहुव्रीहि that of a quite different word and a इन्द्र has the sense of all its constituents equally prominent. Thus मूपप्रति which is an अव्ययीभाव, has the sense of प्रति, the final, prominent in it ; उन्मत्तगङ्गम्, another अव्ययीभाव compound, is अन्यपदार्थप्रधान । अतिमात्रः, a तत्पुरुष, has the sense of अति prominent—it is पूर्वपदार्थप्रधान । द्विचाः a बहुव्रीहि is उभयपदार्थप्रधान । दन्तीष्ठम्, a इन्द्र, is अन्यपदार्थप्रधान ।

मित— । 'प्रायः' बाहुल्यम् 'अभिप्रायः' अस्य 'प्रायीभिप्रायः' प्रायेण एवविधाः इत्यस्याभिप्रायः इत्यर्थः । व्यभिचारं दर्शयति—मूपप्रति इत्यत्र प्रतिशब्दस्यार्थः प्रधानम् । उन्मत्तगङ्गम् इत्यत्र अन्यपदार्थः (देशः) प्रधानम् । इत्यव्ययीभावे व्यभिचारः ॥ अतिमात्रः इत्यत्र अतिशब्दार्थः प्रधानम् इति व्यभिचारस्तत्पुरुषे ॥ द्विचाः इत्यत्र उभयपदार्थः प्रधानम् इति व्यभिचारी बहुव्रीहिः ॥ दन्तीष्ठम् इत्यत्र अन्यपदार्थः (समाहारार्थः) प्रधानम् इति व्यभिचारी इन्द्रः ॥

दी— । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीहोरिव, तत्पुरुषस्य क्वचिदेव इत्युक्तम् ।

कर्मधारय is a variety of तत्पुरुष, द्विगु one of कर्मधारय । इन्द्र and बहुव्रीहि only may have more than two constituents, and it is said in the Bhashya that a तत्पुरुष has them rarely.

मित— । विशिष्यते इति विशेषः । ख्यन्तात् कर्मणि चञ् । तत्पुरुषस्य विशेषः कर्मधारयः । घटकपदयोः समानाधिकरणत्वे कर्मधारयः इति विशेषः । तस्य कर्मधारयस्य विशेषः तद्विशेषः । समाणाधिकरणयोरपि पूर्वं चैत् संख्या स द्विगुः इति पुनर्विशेषः । 'क्वचिदेव' ब्राह्मजातादिषु ॥

दी— । किञ्च—

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा ।

सु बन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥

सुपां सुपा—राजपुरुषः । तिङा—पर्यभूषयत् । नाम्ना—कुम्भकारः । धातुना—कट्प्रूः, अजस्रम् ॥ तिङां तिङा—पिबतखादता, खादतमोदता । तिङां सुपा—कृन्त विचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । “एहीडादयोऽन्यपदार्थे च” इति मयूरव्यंसकादौ पाठात् समासः ॥

Moreover, the wise have to note that समास is of six kinds—A सुप् may be compounded with a सुप्, a तिङ्, a नामन्, a धातु ; a तिङ् may be compounded with a तिङ्, a सुबन्त word ; making six altogether. Thus सुप् with सुप्—राजपुरुषः । सुप् with तिङ्—पर्यभूषयत् by वीगविभाग of सङ्घ (649—2. 1. 4). सुप् with नामन्—कुम्भकारः by “गतिकारकीपपदानां कृद्भिः—” (782). सुप् with धातु—कट्प्रूः, takes to the mat, by “क्लिब्वचिप्रच्छि—” (3158, Varttika) ; अजस्रम्, incessant, by “नमिक्वप्—” (3147—3. 2. 167). तिङ् with तिङ्—पिबत &c., मयूरव्यंसकादि (754—2. 1. 72). तिङ् with सुप्—कृन्त &c., a ceremony at which is constantly shouted “cut it down you clever fellow” ; this is by the Varttika “एहीडादयः—” (754, Varttika).

मित— । सुपां चतुर्विधः समासः—सुपा, तिङा, नाम्ना, धातुना । तिङां द्विविधः—तिङा, सुबन्तेन । एवं षड्विधः समासः ॥ राज्ञः इति सुप्, पुरुषः इति सुप् ॥ परि इति सुप् अभूषयत् इति तिङ् ॥ कुम्भम् इति सुप् कार इति नामन् । “गतिकारकीपपदानाम्—” (७८२, वृत्ति) इति वचनात् प्राक् सुदुत्पत्तीर्नाम्ना समासः ॥ कटम् इति सुप् पु गतौ इति धातुः । कटं प्रवते गच्छति इति क्विप् कट्प्रूः । “क्लिब्वचि—” (३१५८, वा) इत्यत्र निपातनात् धातुना समासः । नञ् इति सुप् जसु मीचणे इति धातुः । न जस्यति मुञ्चति अजस्रम् क्रियासातत्यम् । “नमिक्वप्—” इत्यत्र निपातनात् धातुना समासः । पुलिङ्गीऽयम्, क्लीबन्तु शब्दान्तर-मव्ययेषु इति पुरुषोत्तमः ॥ पिबतखादताप्रश्नतयः प्राग्वाख्याताः (७५४, वा) ॥

अथ सर्वसमासान्ताः

६४० । ऋक्पूरब्धुःपथामानन्ते ॥५।४।७४ ॥

दी—। अ अनन्ते इति छेदः। ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अ-प्रत्ययः अन्ता-
व्ययः स्यात्, अन्ते या धूस्तदन्तस्य तु न। अर्धर्चः। अनृचबह्वृचावध्ये-
तय्येव। नेह—अनृक् साम, बह्वृक् सूक्तम्। विष्णोः पूः विष्णुपुरम्।
झीवत्वं लोकात्। विमलापं सरः।

Break up the combination as अ अनन्ते। Then the sense is—Compounds ending in ऋच्, पुर, अद्, धुर, पद्यिन् take the समासान्ता affix अ, but not if the धुर् refers to the axle of a wheel. Thus अर्धर्चः, half of a ऋच्। अनृच—having no knowledge of ऋच्—and बह्वृच—one knowing several ऋच् verses—are allowed only when referring to the student ; hence, no समासान्ता in अनृक् &c.—the Sama Veda has no ऋच् in it—and also in बह्वृक् &c.,—a सूक्त containing many ऋच् verses. विष्णु &c.—the abode of Vishnu ; here the feminine was expected, but it is neuter through usage. विमलापम् &c., a lake with limpid water.

मित—। ऋक्पूरब्धुःपथाम् अ अनन्ते इति पदविभागः। 'अ' इत्यपि पदम्—
सौतः सुलोपः। तदाह 'अ अनन्ते' इत्यादि ॥ "समासान्ताः" (६७६—५।४।६८) इत्यधि-
कारसामर्थ्यात् ऋगादयः उत्तरपदम्। तदाह 'ऋगाद्यन्तस्य समासस्य' इति। 'समासस्य'
इति सामान्यती निर्देशः। सर्वेषु समासेषु ऋगाद्यन्तेषु अ-प्रत्ययः समासान्ता इत्यर्थः ॥
'अनन्ते' इति अक्षसन्धेयं न इत्यर्थः। अक्षसन्धेयश्च धुर एव सम्भवति। तदाह 'अच्चे
या धूः' इति ॥ तत्पुरुषे—अर्धम् ऋचः इति विग्रहे अर्धं ऋच् अ इति स्थिते अर्धर्चः ॥
ननु समासान्ताः स्वार्थिकाः प्रत्यया इति तदन्तानां प्रकृतिबल्लिङ्गं युक्तम्। तदिह
"परबल्लिङ्गम्—" (८१२—२।४।२६) इति ऋचः स्त्रीत्वादर्धचा इति स्त्रीत्वं प्राप्तम्।
"अर्धर्चाः पुंसि च" (८१६—२।४।३१) इति अर्धर्चः अर्धर्चम् इति भवति ॥ बहुव्रीहौ—

अविद्यमाना ऋगस्य इति विग्रहे अनृच इति यो ऋचं न अधीति तमाह । एवं बहुच इति । अन्यत्र तु एतयोः समासान्ती न—अनृक् साम इत्यादि ॥ पुनस्तत्पुरुषे—विष्णु-पुरमित्यत्र पुरश्चस्य स्त्रीत्वात् स्त्रीत्वं प्राप्ते क्लीबत्वं लोकात् ॥ पुनर्बहुव्रीहौ—विमला आपः अस्मिन् विमलापं सरः ॥

८४१ । द्वान्तरूपसर्गभ्योऽप ईत् ॥६।३।८७॥

दी— । ‘अपः’ इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्यः अपस्य ईत् स्यात् । द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् । “समापो देवयजनम्” इति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तग्रहणाच्चेह—स्वप्, स्वपी ॥

Here अप is an imitation of अप् with the समासान्त attached. It is in the first case singular, the sense being that of षष्ठी । Hence the rule means—अप with the समासान्त attached, when coming after द्वि, अन्तर् and an उपसर्ग, will change its अ into ई । Thus द्वि अप=द्वि ईप=द्वीप, meaning a place where the current divides itself into two. Similarly अन्तरीप &c. समाप as seen in “समापी—” is not a compound of सम् but should be expounded as, समा आपः &c., having still water or water of an even depth. स्वप् is a compound of सु and अप् and has no समासान्त owing to the prohibition “न पूजनात्” (954—5. 4. 69) ; hence the अ does not become ई । स्वपी is in the dual.

मित— । अप्शब्दान्ते समासे अप्रत्यये कृते ‘अप’ इति चरमावयवो भवति तस्येह सूत्रे अनुकरणम् । तच्च प्रथमान्तम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । अपस्य इति वक्तव्ये अप इत्युक्तम् इति भावः । तदाह ‘अपस्य ईत् स्यात्’ इति ॥ बहुव्रीहौ—‘द्विः’ द्विर्गता ‘आपः’ अस्मिन् इति विग्रहे द्वि अप् अ इति स्थिते द्वि अप इति जाते “तस्मादित्युत्तरस्य” (४१—१।१।६७) इति अपस्य ईत् । ईच्च “आदिः परस्य” (४४—

१।१।५४) इति अपस्य आदिः अकारस्य भवति । तेन हि ईपं द्वीपम्—द्वीपः, अर्द्धर्चादिः । सुजर्थः समासेन उक्त इति त्रसौ मुच् न दृश्यते । एवमन्तरीपादयोऽपि । उपसर्गेति प्रादीनामुपलक्षणम् ॥ समाप इति समाशब्दस्य समासः न तु समित्युपसर्गस्य ॥ बहुव्रीहौ—सुस्थिता आपः अम्बिन्निति विग्रहे सु अप् इति स्थिते “न पूजनात्” (१५४) इति निषेधात् न समासान्तः ईत्त्वच्च न । क्लीबे रूपं स्वप् स्वपी इत्यादि ॥

दी—। “अवर्णान्ताद्वा” (वार्त्तिक) । प्रेपम्—प्रापम् । परेपम्—परापम् ।

अप optionally becomes ईपं if after an उपसर्ग ending in अ or आ । Thus प्र अप=प्राप or प्र ईपं, ई. ए, प्रेप । Similarly परा अप=पराप or परा ईपं, ई., ए., परेप ।

मित—। प्रादिषु ये अवर्णान्ताः तेषु उत्तरस्य अपस्य ईत् वा ॥ प्रगता आपः अस्मात् इति प्र अप इति स्थिते प्रापम्, ईत्वे तु प्रेपम् । एवं परागता आप इत्यादि ॥

६४२ । ऊदनोर्देशे ॥६।३।६८८॥

दी—। अनोः परस्य अपस्य ऊत् स्याद्देशे । अनूपो देशः ॥ राजधुरा । अन्ने तु—अन्नधूः, दृढधूरन्नः ॥ सखिपथौ । रम्यपथो देशः ॥

अप becomes ऊप when after अन्तु and the compound refers to a country. Thus अनूप &c., maritime country. As an example of धूर् we have राज &c., the king's burden. No समासान्त if the reference is to an axle. Thus अन्नधूः, the weight on the axle ; दृढ &c., the axle with a heavy load on it. For पथिन्, witness सखिपथौ, the friend and the journey ; रम्य &c., a land of fine roads.

मित—। ‘अपः’ इत्यनुवर्त्तते । ‘अनोः’ इति पञ्चमी । तदाह ‘अनोः परस्य’ इत्यादि ॥ ‘देशे’ इति समास-विशेषणम् । समासेन यदि देशोऽभिधीयते इत्यर्थः ॥

बहुव्रीहौ—अनुगता आपः अस्मिन् 'अनूपः' जलप्रायी 'दिशः' । इह प्रक्रिया द्वी
 अद्भवत् ॥ तत्पुरुषे—राज्ञी धूः इति विग्रहे राजन् धुर् अ इति स्थिति "परवहि
 जम्—" (८१२—२।४।२६) इति स्त्रीले राजधुरा ॥ अची रथचक्रस्य नाभिनालः
 स एव रथभारं धारयति । अक्षस्य अक्षसम्बन्धिनी धूः, या रथधुरा अर्चं पीडयति सा
 अक्षधूः । अक्षसम्बन्धात् न समासान्तः ॥ एवं दृढा गुर्वी धूः, रथधुरा अस्मिन्नि
 दृढधूः अक्षः ॥ इन्वे—सखा च पत्याश्च इति विग्रहे सखि पथिन् अ इति स्थिः
 "नस्तद्धिते" (६७९—६।४।१४४) इति टिलोपि सखिपथौ ॥ बहुव्रीहौ—रम्य
 पत्नानः अस्मिन् इति रम्यपथिन् अ इत्यादि प्राग्वत् ॥

६४३ । अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोमन् ॥ ५।४।७५ ॥

दी— । एतत्पूर्वात् सामलोमान्तात् समासात् अच् स्यात् । प्रति-
 सामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ।

अच् is the समासान्त after compounds in which सामन् or लोमन्
 is the उत्तरपद and प्रति, अनु, or अव is the पूर्वपद । Thus प्रति etc.—
 the Saman that is to the contrary, अनु etc.—the Saman that is
 favourable, अव &c.—the Saman that is missing. Similarly
 प्रति &c.

मित— । 'प्रत्यन्ववपूर्वात्', 'सामलोमन्' इति समासविशेषणम् । तदाह 'एतत्
 पूर्वात्' इत्यादि ॥ साम्नि साम्नि इति प्रतिसामम्, अव्ययीभावः । प्रतिगतं साम
 इति प्रादिसमासी वा । यद्वा प्रतिगतं साम अस्य इति बहुव्रीहिः । सर्वत्र "न
 स्तद्धिते" (६७९—६।४।१४४) इति टिलोपः ॥ एवमुत्तरत्रापि ॥ अवसाममित्यादिषु
 अवहीनं साम अवहीनं लीम, इत्यादि विग्रहः ॥

दी— । 'कृष्णोदकपाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते' । कृष्णभूमः ।
 उदगभूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः प्रासादः ।

अच् is desired after भूमि final in a compound and preceded

by कृष्ण, उदक्, पाण्डु or a numeral. Thus कृष्ण etc.—of dark soil, उदक् etc.—having the ground to the north, पाण्डु etc.—of sable soil, द्वि etc.,—a two-storeyed house.

मित—। 'भूमिः' इति पञ्चमी। कृष्णादिशब्दपूर्वो यो भूमिशब्दः तदन्तात् समासात् अभियुक्तैः अच्प्रत्ययः इष्यते ॥ कृष्णा भूमिरस्मिन् कृष्णभूमौ देश इति बहुव्रीहौ ॥ उदीची भूमिरस्य उदग्भूमः ॥ पाण्डुः भूमिरस्मिन् पाण्डुभूमौ देशः ॥ वे भूमौ अस्मिन् विभूमः ॥ सर्वत्र "यस्येति च" (३११—६।४।१४८) इति लोपः ॥ इदन्तु 'अच्' इति योगविभागात् इष्यते ॥

दी—। 'संख्याया नदीगोदावरीभ्याञ्च'। पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् ।

अच् is also desired if नदी or गोदावरी is final in a compound and comes after a numeral. Thus पञ्च etc.—concurrency of five rivers ; सप्त etc.—concurrency of seven rivers.

मित—। 'संख्यायाः' इति पञ्चमी। संख्यापूर्वपदात् नदीशब्दान्तात् गोदावरी-शब्दान्ताच्च समासात् अच्-प्रत्ययः स्यात् समासान्त इत्यर्थः ॥ पञ्चानां नदीनां समा-हार इति विग्रहे पञ्चनदी अच् । "यस्येति च" (३११—६।४।१४८) इति लोपः—पञ्चनदम् ॥ एवं सप्तगोदावरम् । गोदावरीशब्द इह नदीनावपरः ॥

दी—। 'अच्' इति योगविभागादन्यत्वापि । पञ्चनाभः ।

All this is the result of the separation of अच् from the rule "अच् प्रत्यन्त्व—" । "अच्" then by itself constitutes a rule, the sense being—अच् comes in as a समासान्त after all compounds. Hence पञ्चनाभः is defended.

मित—। सूत्रे 'अच्' इति विधेयम् । विधेयञ्च उद्देशात् परं निर्देष्टव्यम् । इह पूर्वमेव निर्दिष्टम् । तद्वत् 'अच्' इति योगी विभज्यते । 'समासान्ताः' इति चाधिकारः । तेन 'अच् समासान्तः' इत्यर्थः सम्पद्यते । कस्यापि समासस्येह विशिष्य अग्रहणात् अयं सर्वत्र प्राप्नोति । परं योगविभागस्य इष्टसिद्धार्थत्वात् अभियुक्तः

प्रयोगाणां समर्थनायैव कर्तव्यः सः, नञ्चसौ सार्वत्रिकः ॥ ह्यणभूमादयः शिष्टप्रयोगा
अनेन योगविभागेन समर्थन्ते। पद्मं नामौ यस्य इति पद्मनाभशब्दस्य इत्यमेव
समर्थनीयः ॥ एवमनित्यत्वादस्य “प्रजा इवाङ्गादरविन्दनामेः”, “दर्शितावर्चनामे-
निर्विन्वायाः” इत्यादयो निर्वाषाः ॥

८४४ । अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥५।४।७६॥

दी—। अचक्षुःपर्यायात् अक्ष्णः अक्ष् स्यात् समासान्तः। गवा-
मक्षीव गवाक्षः ।

अक्ष् is attached as a समासान्त when अक्षि, not meaning ‘eye’,
is final in a compound. Thus गवाक्ष, window, which literally
means ‘like the eyes of light’. Like the eye is not eye.

मित—। दृश्यते अनेन इति दर्शनं चक्षुः। कारणे ल्युट्। न दर्शनम्
अदर्शनम् अचक्षुः अचक्षुःपर्याय इत्यर्थः। तथाविधात् अक्षिशब्दात् इत्याद्यर्थः ॥ गावः
किरणाः। गवाक्षशब्दे अक्षिशब्दस्य ‘अक्षि इव’ इत्यर्थः न तु अक्षि एव। तत् अचक्षुः-
पर्यायत्वादच्। “यस्येति च” (३११—६।४।१४८) इति लोपः—गवाक्षः किरणानां
रन्ध्रं वातायनम् ॥

८४५ । अचतुरविचतुरस्रचतुरस्त्रोपुंसधेन्वनडुहर्कसाम-
वाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वैष्ठीवपदष्टौवनक्तान्दिवरात्रिन्दिवाहर्दि-
वसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्वायुषत्रायुषर्गयजुषजातोच्चद्वौचौ-
पशुनगोष्ठश्वाः ॥५।४।७७॥

दी—। एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते। आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः।
अविद्यमानानि चत्वारि यस्य अचतुरः। विचतुरः। स्रचतुरः ॥

The 25 words अचतुर &c., are obtained with अक्ष् as समासान्त by

पातन in this rule. The first three are instances of बहुव्रीहि । Thus चतुरः, one who has not got a certain four ; विचतुरः, one who as lost a certain four ; सुचतुरः, one who has a clever set of our.

मित— । ‘बहुव्रीहयः’ इत्यनेन बहुव्रीहय एव अजन्ता निपात्यन्ते इति ख्यते । न तत्पुरुषे अजन्तानि अचत्वारः, सुचत्वार इति । अप्रातः अच्, बहुव्रीहौ तु क्रियते ॥

दी— । “बुधपाभ्यां चतुरोऽजिप्यते” (वार्त्तिक) । विचतुराः । तुर्णां समीपे उपचतुराः ।

अच् is attached to a बहुव्रीहि ending in चतुर् and having वि ः उप in the पूर्वपद । Thus वि &c., three or four ; उप &c. ear four, i. e., three or five.

मित— । अग्रमप्यच् बहुव्रीहविव निपात्यते ॥ त्रयी वा चत्वारो वा विचतुराः । संख्ययाव्यासात्—” (८३३—२।२।२५) इति बहुव्रीहिः । “बहुव्रीहौ संख्येये—” २५१—५।४।७३) इति डच् प्रातः । तस्याग्रमपवादः । डचि तु विचता इति त् ॥ एवमुपचतुरा इत्येवापि ॥

दी— । तत् एकादश द्वन्द्वः—स्त्रीपुंसौ । धेन्वनडुहौ । ऋक्सामे । इमनसे । अग्निणी च भ्रुवौ च अग्निभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । रु च अष्टीवन्तौ च ऊर्वष्टीवम् । निपातनात् टिलोपः ॥ पदष्टीवम् । पातनात् पादशब्दस्य पङ्गावः ॥ नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम् ॥ रात्रौ दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते ॥ अहनि च दिवा च हर्दिवम् । वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनि इत्यर्थः ॥

The next eleven are द्वन्द्व compounds. Thus स्त्री &c. male and female ; धेनु &c. bull and heifer ; ऋक्, &c. Rch and Sāman ;

वाक् &c. mind and speech ; अक्षि &c., eyes and eye-brows ; दार &c. wives and cows ; ऊरु &c., thighs and knees, which drops the last syllable by निपातन here ; पद् &c., the feet and the knees, which has पाद् replaced by पद् by निपातन here ; नक्तम् &c. by day and by night ; रात्रिम् etc., by day and by night, in which रात्रि becomes रात्रिम् by निपातन ; अहर् &c, by day and by day, in which इह in the sense of *pervasion* is got by निपातन, the sense being evidently *every day*.

सित—। 'इन्दाः' इति इन्दे एव अप्राप्तीऽच् निपात्यते नान्यत्र ॥ स्त्री च पुमाश्च इति स्त्रीपुम्स् अच् स्त्रीपुंसौ । "पुमान् स्त्रिया" (८३३—१।२।६७) इति तु स्त्रीप्रत्ययमावृत्तते विशेषे प्रवर्तते न स्वरूपविधिः इत्युक्तं प्राक् ॥ धेन्वनडुहौ इतीतर-तरयोग उदाह्रियते, समाहारे तु "इन्दाञ्जुदपहान्तात्—" (८३०—५।४।१०६) इति टजेव ॥ ऋक् च साम च इति विग्रहे ऋक्सामन् अच् इति स्थिते "नक्षद्धिते" (६७९—६।४।१४४) इति टिलोपि ऋक्सामि ॥ वाक् च मनश्च वाञ्छनसे ॥ अक्षि-क्षुवमित्यव अक्षि भू अच् इति स्थिते "अक्षि श्नु—" (२७१—६।४।७७) इत्युवङ् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ दाराश्च गावश्च इति विग्रहे दारगो अच् दारगवम् । "सर्वो इन्दी विभाषया एकवद्भक्ति" इत्येकवद्भावः ॥ अष्टीवान् इति जानुपर्यायः । ऊरु च अष्टीवन्तौ च इति विग्रहे ऊरु अष्टीवत् अच् इति स्थिते निपातनात् टिलोपि ऊरु अष्टीव् अ ऊर्वष्टीवम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ पादौ च अष्टीवन्तौ च इति विग्रहे पाद् अष्टीवत् अ इति स्थिते निपातनात् टिलोपः पादशब्दस्य च पद् । तेन पद् अष्टीव् अ इति जाते पदष्टीवम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ नक्षामित्यव्ययं 'रात्रौ' इत्यर्थे, दिवा इति च 'दिवसे' इत्यर्थे । प्रथमान्तानां इन्दो विहितः इह तु सप्तम्यर्थेस्थितयोरव्यययो-र्इन्दो निपातनादिति वृत्तिकारः । नक्तम् दिवा अच् इति स्थिते "यस्येति च" (३११—६।४।१४८) इत्यकारलोपि 'नक्तन्दिव' इति जातम् । दिवाशब्दस्य अव्ययत्वेऽपि अजन्तत्वादनव्ययमेतत् । "परवसिद्धं—" (८१२—२।४।२६) इति दिवाशब्दस्य अव्ययत्वादखिङ्गत्वे नपुंसकेन निर्देशी न्यायः । इह अव्यययोः चार्थयोगी नास्ति इति हरदत्तः । तेन न द्विवचनम् । ततः सिद्धं नक्तन्दिवमिति ॥ एवं रात्रिन्दिवमिति,

अधिकन्तु राचेर्मान्तत्वम् ॥ अहर्दिवमिति च राविन्दिवमिव । इह निपातनादिव
“विरूपाणाम्—” (वार्त्तिक) इत्येकशेषं बाधित्वा इन्द्रः ॥

दी— । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजः
पङ्कजम् ॥ निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह—निःश्रेयान्
पुरुषः ॥ पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् ॥ ततो द्विगुः । द्वयायुषम् । त्रयायुषम् ॥
ततो द्वन्द्वः । ऋग्यजुषम् ॥ तत स्रयः कर्मधारयाः । जातोन्नः । महोन्नः ।
वृद्धोन्नः ॥ शुनः समीपम् उपशुनम् । तिलोपाभावः सम्प्रसारणञ्च निपा-
त्यते ॥ गोष्ठे श्वा गोष्ठश्चः ॥

सरजसम् is an अव्ययीभाव in the sense साकल्य । The अच् will
not be available if we make a बहुव्रीहि of it ; thus सरजः &c.
a lotus with pollens intact. निःश्रेयसम् is available in a तत्पुरुष
only in the sense ‘assured blessings’ ; a बहुव्रीहि, for instance,
will have no अच् ; thus निःश्रेयान् &c., a luckless wight. पुरुष &c.,
means ‘the span of human life’. Next follow two द्विगु compounds—द्वा &c., double the length of life ; त्रया &c., treble
the length of life. Next is a इन्द्र ; thus ऋग् &c.—Rch and
Yajus. Next follow three कर्मधारय compounds ; जातोन्न, a bull
born ; महोन्न, a grand bull ; वृद्धोन्न, an old bull. उप &c. is an
अव्ययीभाव meaning ‘near the dog’ ; in it the अन् of शन् does not
disappear and व becomes उ by निपातन । गोष्ठश्च is a तत्पुरुष
meaning ‘dog in the pasture.’

मित— । सरजसमिति नित्यसमासः । रजोऽप्यपरित्यज्य सरजसं भुङ्क्ते
सर्वं भुङ्क्ते इत्यर्थः । क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीया । तस्याश्च “नाव्ययीभावात्—”
(६५७—२।४।८३) इत्यम् ॥ इथीरायुषीः समाहारः, त्रयाणामायुषां समाहारः, इति
विग्रहः ॥ ऋचश्च यजूंषि च । समाहारइन्द्रः ॥ जातोन्न अच् इति स्थिते

टिलीपः ॥ उपश्वन् अच् इति टिलीपाभावः वकारस्य च उकारो निपातनात्—
उपश्वनम् । सुपः अम् ॥ गीष्ठश्वन् अ इति स्थिते टिलीपे गीष्ठश्वः । भाष्यवचनात्
सप्तमीतत्पुरुषः ॥ इह सर्वत्र समासो नियम्यते । यत्र यः समास उक्तः स
एव तत्र, नान्य इति ॥

८४६ । ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ५।४।७८ ॥

दी— । अत्र स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ।

वर्चस् final in a compound and coming after ब्रह्मन् or हस्तिन् requires the समासान्त affix अच् । Thus ब्रह्म &c. the might of asceticism ; हस्ति etc. the strength of the elephant.

मित— । 'ब्रह्मन्' इति तपःसम्पत्तिरुच्यते । 'वर्चस्' दौष्टिः तेजो बलं वा ।
ब्रह्मणो वर्चः हस्तिनो वर्चः इति विग्रहः ॥

दी— । “पल्यराजभ्याञ्चेति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । पल्यवर्चसम् ।
राजवर्चसम् ।

अच् comes in also after पल्य and राजन् । Thus पल्य etc. the strength of the meat-eater ; राज् etc. the majesty of the king.

मित— । पल्यशब्दात् राजन्-शब्दाच्च उत्तरपदात् अच् स्यात् ॥ पलं मांसम् ।
तत्र साधुः पल्यः मांसभोजी । तस्य वर्चः इत्यादि विग्रहः ॥

८४७ । अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ५।४।७९ ॥

दी— । अवतमसम् । सन्तमसम् ॥ अन्धयतीत्यन्धम् । पचाद्यत्र ।
अन्धं तमः अन्धतमसम् ॥

तमस् requires अच् coming after अव, सम्, अन्ध and final in a compound. Thus अव &c. massed darkness or darkness dispelled ; सम् etc. pervading gloom, continued gloom ; अन्ध etc. blinding gloom, अन्ध meaning 'that which blinds' by अच् as seen after पचादि roots.

मित—। अव, सन्, अस्, इत्येतेभ्यः परी यत्तमसश्चः तदन्तात् समासात् अच्
स्यात् समासान्तः ॥ अवततं संहतं तमः अवतमसम् । अवह्नीं प्रनष्टं तम इति
वा ॥ सन्ततं निरवच्छिन्नं तमः सन्तमसम् ॥

६४८ । श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ ५।४।८० ॥

दी—। वसुशब्दः प्रशस्तवाची । तत ईयसुनि वसीयः । श्वसुशब्द
उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयमाह । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः—श्वोवसी-
यसम्, श्वःश्रेयसम्, ते भूयात् ।

The words वसीयस् and श्रेयस् coming after अस् and final in
a compound require अच् । वसु means auspicious ; with ईयसुन्
attached we get—more auspicious, very auspicious. अस् in-
dicates that the auspiciousness expressed by the उत्तरपद is a
matter for hope only and not an accomplished fact yet. The
समास itself is guided by “मयूरव्यंसकादयश्च” (754—2. 1. 72). Thus
अः etc., may the future be auspicious to you.

मित—। ‘अस्’ इत्यव्ययं कल्पार्थकम्, इह तु भविष्यत्कालमात्रवचनम् ॥
‘वसु’ प्रशस्तम् । अतिशयेन वसु ‘वसीयस्’ प्रशस्ततरम् ॥ एवं ‘प्रशस्यम्’ प्रशस्तम् ।
अतिशयेन प्रशस्यम् इति प्रशस्यस्य यादिशि (२००९—५।३।६०) ‘श्रेयस्’ प्रशस्ततरम् ॥
अस्शब्दात् परी यौ वसीयस्-श्रेयस्-शब्दौ तदन्तात् समासात् अच् स्यात् इत्यर्थः ॥
वसीयः प्रशस्ततरं अः श्वोवसीयसम् । मयूरव्यंसकादित्वादिशिषण्यस्य परनिपातः ॥
एवं अःश्रेयसम् ॥ उत्तरपदार्थश्चासौ प्रशंसा च इति कर्मधारयः । इह समासि
‘प्रशंसा’ प्रशस्तता इति भावः, ‘उत्तरपदस्य’—‘वसीयः’ इत्यस्य ‘श्रेयः’ इत्यस्य वा—
‘अर्थः’ । स च अर्थः ‘आशिषो विषयः’ इति ‘अस्शब्द आह’ । वृत्तिकारस्तु
‘आशीर्विषयाम्’ इति पठति, तत्र आशीर्विषयी यस्या इति बहुव्रीहिव्यंशः । उभयत्र
आशिषि लिङ् प्रयोज्यः ॥ तपःसमाधिना अपरीक्षमपि साक्षाद्दृष्ट्वा यदा तत्त्वं कथयति
तदा अःश्रेयसो भविष्यति इति नैव अच् ॥

६४८ । अन्ववतसाद्रहसः ॥ ५।४।८१ ॥

दी— । अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ।

रहस् final in a compound and coming after अनु, अव and तप्त requires अच् । Thus अनु etc., suitable privacy ; अव etc., absence of privacy ; तप्त etc., extreme privacy.

मित— । अनु, अव, तप्त, इत्येतेभ्यः परी यी रहस्शब्दः तदन्तात् समासात् अच् स्यात् ॥ रहस्-शब्दो विजनमाह अप्रकारं वा । अनुगतं रहः अनुगतं रहः अस्मिन्निति वा विग्रहः । एवमवहीनं रहः इत्यादि विग्रहः ॥ तप्तमत्यन्तमिति हरदन्तः, असह्यमानभिमतं वा ॥

६५० । प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ५।४।८२ ॥

दी— । उरसि ऋति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

उरस् final in a compound and coming after प्रति requires अच् if it is compounded in the सप्तमी विभक्ति । Thus प्रत्युरसम् on the chest. This is an अव्ययीभाव in the sense of a case-ending.

मित— । सप्तम्यां तिष्ठति इति 'सप्तमीस्थ' सप्तम्यन्तमित्यर्थः । तस्मात् 'उरसः' अच्-प्रत्ययो भवति इत्यर्थः ॥ 'सप्तमीस्थात्' किम् ? प्रतिगतमुः प्रत्युरः ॥

६५१ । अनुगवमायामि ॥ ५।४।८३ ॥

दी— । एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यातम् । “यस्य चायामः” (६७०—२।१।१६) इति समासः ।

When 'length' is indicated, अनुगव is got with अच् by निपातन in this rule. Thus अनु etc., the cart is as long as the bullock. The समास is अव्ययीभाव by “यस्य—” (670—2. 1. 16) ।

मित—। गीदेर्षसदृशदैर्षविशिष्टमित्यर्थे अव्ययीभावे अनुगी इति स्थिते
अन्नादेव निपातनादच् । सुप्रत्ययस्य अभावः ॥

६५२ । द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ५।४।८४ ॥

दी—। अच्प्रत्ययः टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ
वेदिः ततो द्विगुणा त्रिगुणा वा अश्वमेधादौ । तल्लेदं निपातनम् । 'वेदिः'
इति किम् ? द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ।

The words द्विस्तावा and त्रिस्तावा are got by निपातन in this rule
if they refer to an altar. The निपातन is for समास, अच्प्रत्यय and
टिलोप । प्रकृति is a sacrifice in which subsidiaries are all ordained.
The altar, as directed there, is doubled or trebled in अश्वमेध
and other sacrifices. This निपातन refers to such altars. Thus
द्विः तावती being compounded gives द्विः तावती अच् = द्विस्तावत् अच्
by पुं वद्भाव = द्विस्ताव् अ by टिलोप = द्विस्तावा with टाप् attached. Simi-
larly त्रिस्तावा ।

मित—। द्विस्तावा इति त्रिस्तावा इति च निपात्यते वेदिश्चेदभिधीयते ; इह
'द्विः' इत्यस्य 'द्विः' इत्यस्य वा सुजन्तस्य तावती इत्यनेन समासः । तावतीशब्दस्य वेद्या
विशेषणम् । तत् परिमाणं यस्या वेद्याः सा तावती वेदिः ॥ "द्वित्रिचतुर्भ्रुः सुच्"
(२०८६—५।४।१८) इति गणनायां सुच्प्रत्यय उक्तः । 'द्विः तावती' इति वाक्ये
गणनक्रिया न दृश्यते, द्विः इत्यस्य तथैव क्रियया सामर्थ्यं न तु 'तावती' इत्यनेन,
समासश्च न प्राप्नोति । तदाह 'समासश्च निपात्यते' इति ॥ लम्बे समासे अच्प्रत्ययौ
निपात्यते । द्विस्तावती अच् इति स्थिते भसंज्ञायां "भस्याढे—" (८३६, वा)
इति पुं वद्भावे द्विस्तावत् अच् इति । ततट्टिलोपी निपात्यते—द्विस्ताव् अ टाप् द्विस्तावा ॥
एवं त्रिस्तावा ॥ "यच्च सकलाङ्गीपदेशः सा प्रकृतिः" इति नागेशः । ज्योतिष्टोमादयः
प्रकृतिः । अश्वमेधादयो विकृतिः । प्रकृतौ यत् वेदिपरिमाणं तदेव विकृतौ विरा-
वर्त्तते विरावर्त्तते वा ॥ वेद्या अन्यत्र न निपातनं तेन न समासः । तत् असमस्तं
प्रत्युदाह्रियते द्विस्तावती इत्यादि ॥

८५३ । उपसर्गादध्वनः ॥ ५।४।८५ ॥

दी— । प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः ।

अध्वन् final in a compound and coming after a particle of the प्रादि class requires अच् । Thus प्राध्वः etc. the chariot has taken the road.

मित— । उपसर्ग इत्यनेन प्रादिरुपलक्ष्यते । प्रादिः परी यः अध्वन्-शब्दः तदन्तात् समासात् अच् स्यात् ॥ प्र अध्वन् अच् इति स्थिते टिलोपः ॥

८५४ । न पूजनात् ॥ ५।४।६९ ॥

दी— । पूजनार्थात् परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अतिराजा । स्वतिभ्यामेव, नेह—परमराजः । ‘पूजनात्’ किम् ? गामतिक्रान्तः अतिगवः । “बहुव्रीहौ सकृथ्यह्योः—” (८५२—५।४।११३) इत्यतः प्रागेवायं निषेधः । नेह—सुसक्थः, स्वक्षः ।

No समासान्त is attached if the उत्तरपद comes after a word implying appreciation. Thus सुराजा, a good king, without the expected टच् (788); similarly अति etc., a mighty king. The prohibition operates only when the उत्तरपद is after सु or अति, but not in cases like परम etc., the foremost king. Why say पूजनात् ? Witness अतिगव, bigger than a cow, with टच् (729). The prohibition is in respect of rules given before “बहुव्रीहौ—” (852). Thus सुसक्थ, having fine thighs ; स्वक्ष, having fine eyes.

मित— । ‘उत्तरपदे’ इत्यस्मि, ‘समासान्ताः’ इति च । तस्य पञ्चम्या विपरिष्णामः । पूजनात् परं यत् उत्तरपदं तस्मात् समासान्ता न इति मिलितोऽन्वयः । तदाह ‘पूजनार्थात् परेभ्यः’ इत्यादि ॥ सुराजा इत्यत्र “राजाहः—” (७८८—५।४।९१) इति प्राप्तष्टच् प्रतिषिध्यते । एवं अतिराजा इति ॥ ‘स्वतिभ्यामेव’ इति

तु “पूजायां स्वतिग्रहणं कर्त्तव्यम्” इति वार्त्तिकस्यानुवादः ॥ ‘अतिगवः’ इत्यत्र “गीरतद्वित—” (७२६—५।४।६२) इति टच् ॥ ‘अतः प्राग्वायम्’ इत्यादि च “प्राग्वहुत्रीहियहश्च कर्त्तव्यम्” इति वार्त्तिकस्यानुसरणम् ॥

६५५ । किमः क्षेपे ॥ ५।४।७० ॥

दी— । क्षेपे यः किंशब्दः ततः परं यत् तदन्तात् समासान्ता न स्युः । कुत्सितो राजा किंराजा । किंसखा । किंगौः । ‘क्षेपे’ किम् ? किंराजः । किंसखः । किंगवः ।

No समासान्ता is attached if the उत्तरपद comes after the word किम् in a derogatory sense. Thus किंराजा etc., without the usual टच्, the sense being ‘a despicable king’ etc. Why say क्षेपे ? Witness किंराजः etc., with टच् in the sense ‘which king’ or ‘king of whom’ etc., किम् implying a mere query without derogation.

मित— । ‘उत्तरपदे’ इत्यस्ति ‘समासान्ताः’ इति च । ‘न’ इति चानुवर्त्तते : ‘किमः’ इति पञ्चमी । ‘क्षेपे’ इति ‘किमः’ इत्यस्य विशेषणम् । तदाह ‘क्षेपे यः’ इत्यादि । ‘ततः परं यत्’ इत्यत्र यत् उत्तरपदम् इति बोध्यम् ॥ किंराजा इत्यादिषु क्षेपे किमित्यव्ययम् । “किं क्षेपे” (३४७—२।१।६४) इति समासः किंशब्दस्य पूर्वनिपातश्च । टजभावः ॥ किंराजः इत्यादिषु कीराजा इति विशदः केषां राजा इति वा इति टीकाकृतः । षष्ठीतत्पुरुष एव युक्ततरः प्रतिभाति । कर्मधारयं तु ‘कः’ इत्यस्य विशेषत्वात्समासो ज्यायान् । इह ‘किम्’ इत्यनव्ययम् । निन्दाभावात् टच् ॥

६५६ । नजस्तत्पुरुषात् ॥ ५।४।७१ ॥

दी— । समासान्तो न । अराजा । असखा । ‘तत्पुरुषात्’ किम् ? अधुरं शकटम् ।

No समासान्ता is attached if in a तत्पुरुष the उत्तरपद comes after

नञ् । Thus अराजा, no king, etc. Why say तत्पुरुषात् ? Witness अश्वरम् etc., a cart without a yoke, where we have the usual after a बहुव्रीहि ।

मित— । 'उत्तरपदे' इत्यस्ति 'समासान्ताः' इति च । 'न' इति चानुवर्तते । 'नञः' इति पञ्चमी । उत्तरपदे नञः परतः सति तत्पुरुषात् समासान्ता न इत्यन्वयः । नञ् तत्पुरुषात् समासान्ता इत्यर्थः ॥ अश्वरं शकटमित्यत्र बहुव्रीहिरिति भवत्येव समासान्तः ॥

६५७ । पथो विभाषा ॥ ५।४।७२ ॥

दी— । नञ्पूर्वात् पथो वा समासान्तः । अपथम्—अपन्थाः । 'तत्पुरुषात्' इत्येव । अपथो देशः । अपथं वर्त्तते ।

The समासान्त is optional in a नञ् तत्पुरुष if पथिन् is in the उत्तरपदे । Thus अपथम् etc., a bad road. The option is allowed in a तत्पुरुष only. Witness the compulsory समासान्त in अपथः etc., a trackless tract, and in अपथम् etc., there is no road here.

मित— । 'नञः' इत्यादि सर्वमतुवर्त्तते । नञ्पूर्वात् तत्पुरुषात् पथिन्-शब्दान्तात् समासान्ता वा स्यात् ॥ प्रतिषेधविकल्पोऽयम् । सति प्रतिषेधे अपन्थाः, असति अपथम् । "अपथं नपुंसकम्" (८१५—२।४।३०) इति क्लीबत्वम्, "पथः संख्याञ्चयादेः" (८२१, वा) इति वा ॥ प्रतिषेधस्तत्पुरुषे एव नात्यत्र । विकल्पोऽपि तत्रैव, अन्यत्र तु नित्यः समासान्तः । 'अपथो देशः' इति बहुव्रीहौ समासान्तः, 'अपथं वर्त्तते' इति अभावार्थेऽव्ययीभावे ॥

अथालुक्समासः ।

६५८ । अलुगुत्तरपदे ॥ ६।३।१ ॥

दी— । अलुगधिकारः प्रागानुबन्धः । उत्तरपदाधिकारस्तु आपादसमाप्तेः ।

अलुक् and उत्तरपदे now continue to dominate over the rules

about to be enunciated. अलुक् continues up to the rule “आनङ्—” (921—6. 3. 25) and उत्तरपदे to the end of the section.

मित—। न लुक् अलुक् । प्रसज्यप्रतिषधः । उत्तरपदशब्दः समासस्य चरमावयवे रुढः । ‘आनङ्’ इति “आनङ् ऋती—” (२२१) इति लक्ष्यते ॥

६५६ । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ ६।३।२ ॥

दी—। एभ्यः पञ्चम्या अलुक्स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । एवमन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः । ‘उत्तरपदे’ किम् ? निष्क्रान्तः स्तोकात् निःस्तोकः ।

The fifth case-ending, after कृच्छ्र and words meaning little, far or near, is not elided in a compound when an उत्तरपद follows. Thus स्तोकात् etc., easily released, retains पञ्चमी in स्तोक though it is a compound. Similarly in the case of कृच्छ्र etc. Why say उत्तरपदे ? Witness निःस्तोकः in the sense ‘easily come out’ with the पञ्चमी in स्तोक elided as usual.

मित—। स्तोकान्मुक्त इत्यत्र “सुपी घातु—” (६५०—२।४।३१) इति पञ्चम्याः प्राप्नो लुक् निषिध्यते ॥ “स्तोकान्तिक—” (७०१—२।१।३६) इति सूत्रोक्तानि स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि स्तोकादयः । तथाच अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः—अभ्यासादागतः । ब्रूरादुद्धृतः—विप्रकृष्टात्पलायितः । कृच्छ्रान्मुक्तः इत्याद्यपि ॥ ‘उत्तरपदे’ इति उत्तरपदे परे इत्यर्थः । तथाच निःस्तोकः इत्यत्र स्तोकात् परा अपि पञ्चमी, उत्तरपदं किञ्चित् परतो नास्तीति, लुप्यते एव ॥ स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्तः इत्यादि द्विवचनबहुवचनान्तं नेहोदाहरणम् । तत्र समास एव नास्ति, आस्तां वावदलुक् । “स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति विगृह्य स्तोकान्मुक्त इत्येव यथा स्यात्...द्विवहुष्वसमानः...अनभिधानात्” इति पूर्वसूत्रे भाष्यम् ॥

दी—। “ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । ब्राह्मणे

विहितानि शस्त्राणि उपचारात् ब्राह्मणानि । तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चमी उपसंख्यानदेव ।

The word ब्राह्मणाच्छंसी has अलुक् of पञ्चमी by निपातन in this Varttika. Laudatory formulæ that appear in sections of the Vedas known as *Brāhmanas* and have to be muttered low are here by transference of epithets themselves spoken of as *Brāhmanas*. ब्राह्मणाच्छंसी is a priest who mutters them. The पञ्चमी is in the sense of द्वितीया and defended by निपातन in this very Varttika.

मित— । ‘उपसंख्यानं’ गणनम्, पञ्चम्या अलुग्विधौ इति शेषः । ब्राह्मणशब्दं विद्वेषीति—ब्राह्मणं वेदभागविशेषः । तत्र देवानां गुणकीर्त्तनानि विहितानि । तेषु यानि गेयानि तानि स्तोत्राणीत्युच्यन्ते, इतराणि च शस्त्राणीति । इह ब्राह्मणाच्छंसिन् शब्दे ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राण्येव उपचारात् ब्राह्मणानीत्युच्यन्ते । यो हि ऋत्विक् तानि ब्राह्मणानि शंसति स ब्राह्मणाच्छंसी ॥ ‘द्वितीयार्थे पञ्चमी’ इति कर्मणि पञ्चमी इत्यर्थः, सापि इहैव निपातनात् ॥ ‘तानि शंसति’ इति तु अर्थकथनं न विग्रहः । विग्रहे सति “सुप्यजातौ—” (२९८८—३१२।७८) इति णिनिः स्यात् । तदा तु “तत्पुरुषे कृति—” (९७२—६।३।१४) इत्येव हि बहुलग्रहणात् अलुक् सिद्धीत् इहीपसंख्यानञ्च व्यर्थं भवेत् ॥ हरदत्तस्तु द्वितीयार्थे पञ्चमी स्यादित्येव उपसंख्यानं मन्यते । तच्च भाष्य-विरुद्धम् । तत्र हि “पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन् उपसंख्यानम्” इति स्थितम् । ‘पञ्चमी प्रकरणे’ इत्युक्तं न ‘पञ्चमीविधौ’ इति । प्रकरणञ्च अलुक् एव । तदलुगेवोपसंख्यायते । तथा च द्वितीयार्थे पञ्चमी इत्येतदर्थम् “अन्यार्थे च” इति वार्त्तिकान्तरमुपन्यस्य उक्तम् “अन्यार्थे चैषा पञ्चमी द्रष्टव्या” इति । अतः परमतुष्यन्नाह सः “अथवा युक्त एवात्र पञ्चम्यर्थः” इति । यदि युक्ता पञ्चमी किमन्यदिह निपात्यते ऋते तस्याः पञ्चम्या लुगभावात् ? तदिह ‘सुप् सुपेति समासः’ इति नागेशीकमेव ज्यायः ॥ अवश्यं शंसतीति शंसी । आवश्यक्ते णिनिः । ब्राह्मणानि शंसी इति द्वितीयया विग्रहः, सुप्सुपेति समासः । वृत्तौ तु यदा घटकपदधोरन्तर्भावः तदा

ब्राह्मणाच्छंसी इति द्वितीयार्ये पञ्चमी तस्याश्चालुक् । “अकेनीर्भविष्यत्—” (३२८—
२।३।१०) इति द्वितीया ॥

६६० । ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ६।३।३ ॥

दी— । ओजसाकृतम् । इत्यादि ।

The द्वितीया after ओजस्, समस्, अम्भस्, तमस् does not elide when an उत्तरपद follows. Thus ओजसा etc., forcibly done. etc.

मित— । ओजस्, सहस्, अम्भस्, तमस् इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्यः परतन्तुतीदाद्या लुक् न भवति उत्तरपदे सति ॥ ओजसाकृतम्, अम्भसाकृतम्, तमसाकृतम् । “कर्तृकारणे—” (६६४—२।१।३२) इति समासः ॥ पूर्वपदेभ्यः किम् ? सततनैश-
तमीडवत् । ‘तमस्’ इतीह न पूर्वपदम् अती लुक् ॥

दी— । “अञ्जस उपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । अञ्जसाकृतम्,
आजवेन कृतमित्यर्थः ।

अञ्जस् has to be included in the list. Thus अञ्जसा etc., honestly done.

मित— । प्राग्वत् समासः ।

दी— । “पुंसानुजो जनुषान्ध इति च” (वार्त्तिक) । यस्याग्रजः
पुमान् स पुंसानुजः । जनुषान्धो जात्यन्धः ।

The two words पुंसानुजः and जनुषान्धः have to be taken as अलुक् compounds of द्वितीया । पुंसानुज is one who is preceded by a brother in birth ; जनुषान्ध is blind from birth.

मित— । पुंसानुजी जनुषान्ध इति च उपसंख्यानम् इति पूरण्येयम् ॥ पुंसा
हेतुना अनुजः । जनुषा जन्मना हेतुना अन्धः । उभयच हेतौ द्वितीया । मुपसुपिति
समासः ॥

८६१ । मनसः संज्ञायाम् ॥ ६।३।४ ॥

दी— । मनसागुप्ता ।

The द्वितीया in मनस् is not elided when an उत्तरपद follows if the compound is used as a proper name. Thus: मनसागुप्ता ।

मित— । मनसः परतस्तृतीयायाः संज्ञायामलुम्भवति उत्तरपदे ॥ 'संज्ञायां' किम् ? मनोगुप्ता ।

८६२ । आज्ञायिनि च ॥ ६।३।५ ॥

दी— । 'मनसः' इत्येव । मनसा आज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी ।

The द्वितीया is retained also when आज्ञायिन् follows. This too is of मनस् । Thus मनसा etc., one who communicates his commands mentally.

मित— । इहापि उपपदवत्पुरुषः परिहर्तव्यः । 'मनसा आज्ञातुम्' इत्यादि व्याख्यानमात्रं न विग्रहः ॥ आज्ञातुं शीलमस्य आज्ञायी । सोपसर्गे षिनिः । मनसा आज्ञायी, सुप्सुपेति समासः ॥

८६३ । आत्मनश्च ॥ ६।३।६ ॥

दी— । आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् ।

The द्वितीया after आत्मन् is not elided when an उत्तरपद follows.

दी— । "पूरण इति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक) । पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः । "जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव" इति बहुव्रीहिर्बोध्यः । 'पूरणे' किम् ? आत्मकृतम् ।

Add पूरणे after आत्मनश्च in the rule. The sense then becomes—The द्वितीया after आत्मन् is not elided if an ordinal-number follows as an उत्तरपद । Thus आत्मना etc., fifth counting himself. In "जनार्दनः—" the compound आत्मचतुर्थः is a बहुव्रीहि so आत्मन् is

compounded in the प्रथमा । Why say पूरणे ? Witness आत्मकृतम्, personally done.

मित— । 'पूरणे' इति सूत्रे वक्तव्यम् । "आत्मनश्च पूरणे" इति सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । एतदेव उक्तिकारस्य सूत्रम् ॥ 'उत्तरपदे' इत्यस्ति । 'पूरणे उत्तरपदे' इत्यस्य पूरणशब्दे उत्तरपदे इति तु नाद्यः । "अपूरणीप्रियादिषु" (८३१—६।३।३४) "अप पूरणीप्रमाख्योः" (८३२—५।४।१२६) इत्यादिष्विव इहापि 'पूरणे' इत्यस्य पूरणप्रत्ययान्ते इत्यर्थः ॥ आत्मनापञ्चम इति हेतुत्वतीयायाः सुप्सुपेति समासः । "जनादेनस्तु—" इत्यत्र न हि 'आत्मना चतुर्थः' इति तृतीया लुना, किन्तु आत्मा चतुर्थी यस्य इति बहुव्रीहौ प्रथमाया लोपः ॥

८६४ । वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ६।३।७ ॥

दी— । 'आत्मनः' इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्ये चतुर्थी । 'चतुर्थी' इति योगविभागात् समासः ।

चतुर्थी after आत्मन् is not elided in technical names in use with Grammarians. Thus आत्मनेपदम् etc. The चतुर्थी is तादर्थ्ये । The समास is by योगविभाग of चतुर्थी from the rule "चतुर्थी तदर्थार्थः—" (698—2-1-36).

मित— । 'आत्मनः' इति पूर्वमूलादनुवर्तते तदाह 'आत्मनः इत्येव' इति ॥ वैयाकरणानां या आख्या यया आख्यया वैयाकरणा व्यवहरन्ति तव स्थिता आत्मन्-शब्दात् या चतुर्थी तस्या उत्तरपदे परती न लुक् इत्यर्थः ॥ आत्मने कर्ते, कर्तृभिप्राये इत्यर्थः; पदम् आत्मनेपदम् ॥ एवम् आत्मने भाषा आत्मनेभाषा आत्मनेपदमित्यर्थः ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी । सा च प्रकृतिविकारभावे एव समस्यते । इह तु स नास्ति । तदाह 'योगविभागात् समासः' इति (६९८) । अथच्च योगविभागी भाष्ये न दृश्यते तत् सुप्सुपेति समासी युक्तः इति नागेशः ॥

८६५ । परस्य च ॥ ६।३।८ ॥

दी— । परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ।

चतुर्थी after पर also is not elided from technical names used by Grammarians. Thus परम् etc.

मित—। परशब्दात् या चतुर्थी वैयाकरणाख्यायां प्रयुज्यते तस्मा उत्तरपदे न लुक् इत्यर्थः ॥ सुप्सुपेति समासः ॥

८६६ । हलन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ६।३।८ ॥

दी—। हलन्तात् ऋदन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः ।

The सप्तमी is not elided, from words ending in a consonant or ऋ, when an उत्तरपद follows, if the compound is a proper name. Thus त्वचि etc., one whose strength is in the skin, i. e., the bamboo.

मित—। त्वचि वल्कले सारः अस्य त्वचिसारी वंशः । “सप्तमी—” (८६८—२।२।३५) इति ज्ञापकाद्यधिकरणपदे बहुव्रीहिः ॥

८६७ । गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ८।३।९ ॥

दी—। आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र ‘गवि’ इति वचनादेव अलुक् । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकः । अत्र “संज्ञायाम्” (८२१—२।१।६४) इति सप्तमीसमासः ।

The स of स्थिर coming after गवि and युधि in a compound changes into ष । Thus गविष्ठिरः । Here the statement that स्थिर comes after गवि is enough to infer that the सप्तमी in गवि is not elided. Similarly युधि etc., the eldest of the Pāndavas ; अरण्ये etc., wild Tilakas. In these the समास is by the rule “संज्ञायाम्” (721).

मित—। ‘स्थिरः’ इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तदाह ‘स्थिरस्य सस्य’ इति ॥ गवि वाचि स्थिरः गविष्ठिरः सत्यवादी । संज्ञा कस्यचित् । इह “इष्कीः” (२११—

न३।५७) इति यत्नं “सात्पदायीः” (२१२३—न३।१२१) इति निदिष्टम् । अतः प्रतिप्रसवमाह “गवियुधिभ्याम्—” इति ॥ अलौकिके विग्रहे गी डि स्थिर सुप् इति स्थिते डे लुक् प्राप् । स च अन्तरङ्गमपि डिप्रयुक्तं गी-शब्दे अवादेशं वाधते “अन्तरङ्गानपि विधौ न वहिरङ्गी लुग्वाधते” इति वचनात् । ततो ह्रस्वः परो डि न भवति, तेन “ह्रस्वदन्तात्—” इति अलुक् न प्राप्नोति । तदाह ‘गवि इति वचनादेव अलुक्’ इति । लुकि सति ‘गवि’ इत्यतः परं ‘स्थिरः’ इति न, किन्तु ‘गी’ इत्यतः परम् ॥ ‘युधिष्ठिरः’ इति ह्रस्वः परो डिस्तेन अलुक् संज्ञायाम् ॥ अरख्यतिलक इति अकारात् परो डिस्तेन अलुक् संज्ञायाम् ॥

दी— । “हृद्गुभ्याञ्च” (वात्तिक) । हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ।

सप्तमी after हृद् and दिव् is not elided when an उत्तरपद follows.

मित— । ‘हृद्’ ‘दिव्’ इत्येताभ्यां परा या सप्तमी तस्या अलुम्भवति उत्तरपदे परे । हृदयं सृशति इत्यर्थे कर्मणि सप्तमी । ततो डौ हृदादेशे (२२८—६।१।६३) हृदिस्पृक् । “सृशोऽतुदके क्तिन्” इति क्तिन् । स च कर्मोपपदे एव । तत् अलुम्बिधि-
रेव कर्मणि सप्तम्या ज्ञापकः ॥ एवं दिवं सृशति इत्यपि ॥

६६८ । कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ ६।३।१० ॥

दी— । प्राचां देशे यत् कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे ह्रस्वदन्तात् सप्तम्या अलुक् । मुकुटेकार्षापणम् । दृषदिमाषकः । पूर्वेषां सिद्धे नियमाथम् — कारनाम्नेयव, प्राचामेव, हलादावेव इति ॥ ‘कारनाम्नि’ किम् ? अभ्यर्हितपशुः । कारादन्यस्यैतत् दयस्य नाम ॥ ‘प्राचाम्’ किम् ? यूथपशुः ॥ ‘हलादौ’ किम् ? अविकटोरणः ॥ ‘ह्रस्वदन्तात्’ किम् ? नद्यां दोहो नदीदोहः ॥

The सप्तमी after ह्रस्वन् and अदन्त words is not elided if the उत्तरपद begins with a consonant and the compound is the designation of some assessment in Eastern countries. Thus

मुकुटे etc, cowries for wearing a diadem ; दृषदि etc, the *māsha* of gold for a stone building. As the अलुक् is already available, the rule serves to attach certain restrictions in designations of assessments only, in eastern countries only, and only where the उत्तरपद begins with a consonant. Why say कारनाम्नि ? Witness अभ्यर्हित etc., the animal in honour of some august personage, which, though a due, is not an assessment and therefore drops the सप्तमी although the practice prevails in eastern countries and the उत्तरपद begins with a consonant. Why say प्राचाम् ? Witness यूथपयः, the cow, goat etc. out of a herd, which is a custom in countries other than eastern, and therefore drops the सप्तमी though it is an assessment and the उत्तरपद begins with a consonant. Why say हलादौ ? Witness अवि etc., the sheep out of the herd, where the उत्तरपद does not begin with a consonant and therefore the सप्तमी is dropped although the compound designates an assessment in eastern countries. Why say हलदन्नात् ? Witness नदीदीहः, the milking at the brink of the river, which is an assessment in eastern countries and has the उत्तरपद beginning with a consonant, yet drops the सप्तमी because the पूर्वपद does not end in a consonant or the short अ ।

मित— । 'हलदन्नात्' इत्यादि पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्त्तते ॥ राजयाञ्ची भागः करः । कर एव कारः, प्रजादिलादण् स्वार्थे । कारस्य कारविशेषस्य. नाम संज्ञा कारनाम, तस्मिन् । 'संज्ञायाम्' इत्यनुवर्त्तमानेऽपि नामग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ प्राग्देशे प्रजासु विवाहे कार्षापणमितान् कपर्दकान् दत्त्वा राजानुमतिं लब्ध्वा वरस्य मसुक्ते मुकुटः आरोप्यते । तस्मिन् दीयं मुकुटेकार्षापणमित्युच्यते ॥ शिखामयं वासभवनं चेत् कश्चित् प्राग्देशे प्रजासु कर्तुमिच्छति स माषमितं सुवर्णं राज्ञे दत्त्वा तच्चानुमतिं लभते । स हि कारो दृषदिमाषक इत्युच्यते ॥ 'नियमार्थम्' इति त्रिविधं नियमाङ्गं दर्शयति

‘कारनाच्चेव’ इत्यादि । एतच्चित्तयसन्निधाने एव नियमः प्रवर्तते नान्यथा ॥ तत्र एकेकस्य अभावे नियमाभाव’ दर्शयति ॥ ‘अभ्यर्हितपशुः’ इति गृहागताय पृथ्वाय सम्भावनायै यः पशुर्दीयते सः । अधिकरणविषय्या सप्तमी । निर्दे कारनाम इति प्राचामपि हलादावपि लुगिव ॥ गीठेषु दूधानि सञ्चारयितुं राजानुमतिरिकां पशुं दत्त्वा लभ्यते स दूधपशुरित्युच्यते । स च उदग्देशे कारः न प्राचाम् इति कारनाच्चापि हलादावपि लुगिव ॥ अविः उरणश्च मेघपथ्यायै । अवैनां सङ्घातः अविक्तः । संघाते कटच् प्रत्ययः (१८३०, वा) । अविक्ते उरणः इति दूधपशुरिव व्याख्येयः । हलादित्वाभावात् कारनाम्नि अपि प्राचामपि लुगिव ॥ सर्वत्र हलदन्तादलुक् । नद्युत्तारणे गवामुत्तारणमूल्यं दुग्धम् । तदर्थञ्च ताः तदानीमेव दुहन्ते । स च दीहः कारः नदीदीह इत्युच्यते । तत्र हलदन्ताभावात् सर्वेषामेव प्राचां वा उदीचां वा लुगिव ॥

६६६ । मध्याद्गुरौ ॥ ६।३।११ ॥

दी— । मध्येगुरुः ।

The सप्तमी after मध्य is not elided when गुरु is the उत्तरपद । Thus मध्येगुरु, heavy in the middle.

सित— । संज्ञायामिति निवृत्तम् । मध्यशब्दात् या सप्तमी तस्या अलुक् स्यात् गुरुशब्दे उत्तरपदे ॥ सुप्सुपेति समासः ॥

दी— । “अन्ताच्च” (वार्त्तिक) । अन्तेगुरुः ।

Also if the सप्तमी is after अन्तः । Thus अन्तेगुरुः, heavy at the end.

सित— । इहापि सुप्सुपेति समासः ॥

६७० । अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामि ॥ ६।३।१२ ॥

दी— । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । ‘अमूर्द्धमस्तकात्’ किम् ? मूर्द्धशिखः । मस्तकशिखः । ‘अकामे’ किम् ? मुखे कानोऽस्य मुखकामः ।

The सप्तमी after हलन्त and अदन्त words denoting what are

technically known as स्वाङ्ग is retained when an उत्तरपद except काम follows and the सप्तमी is not after मूर्द्धन् or मस्तक। Thus कण्ठेकालः, dark in the throat; उरसि etc, having a hairy chest. Why say अमूर्द्धन् etc. ? Witness मूर्द्धन् etc., having a tuft of hair on the head. Why अकामे ? Witness मुख etc., having the wish expressed in the face.

मित —। हलदन्तादित्यन्ति । हलन्ताददन्ताच्च मूर्द्धन्मस्तकवर्जितात् स्वाङ्गवाचकात् या सप्तमी तस्या अलुम्भवति कामशब्दभिन्ने उत्तरपदे ॥ कण्ठेकालः अथ इत्यादि सर्वत्र उदाहरणप्रत्युदाहरणेषु व्यधिकरणपदी बहुव्रीहिः ॥ इह 'संज्ञायाम्' इत्यप्यनुवर्तते इति नागेशः । इत्तिकारस्तु इमामनुवृत्तिं नेच्छति । तथा च तस्य मूर्द्धन्शिखः, मस्तकशिखः, मुखकामः, अक्षशैथिल्यं, इत्यादीनि प्रत्युदाहरणानि । यदि संज्ञायामिति नानुवर्तते 'हृदिस्पृक्' इत्यपि अनेनेव सिद्धेत । तदर्थं "हृद्गुभ्याच्च" (६६७ वा) इति वार्तिकं कर्त्तव्यं न स्यात् इति हि नागेशस्याशयः । तत्रेदं वक्तव्यम्— "हलदन्तात्—", "कारानानि—", "अमूर्द्धन्मस्तकात्—", इत्यादिषु यथाविहितानि एव सप्तमी गृह्यते । 'हृदिस्पृक्' इत्यत्र तु न तथा । तत्र "अन्यार्थे चैषा सप्तमी द्रष्टव्या" इत्युक्तम् । एवं सूत्रैरप्राप्ता सप्तमी अप्राप्तश्च अलुक् वार्तिकेन विधीयते । अकाले वार्तिके सप्तमी एव न सिध्यति कुतो लुक् ? तन्मन्वे इत्तिकारीकृत एव पची ज्यायान् ॥

६७१ । बन्धे च विभाषा ॥ ६।३।१३ ॥

दी—। हलदन्तात् सप्तम्या अलुक् । हस्तेबन्धः—हस्तेबन्धः । 'हलदन्त—' इति किम् ? गुप्तिबन्धः ।

The सप्तमी after हलन्त and अदन्त words is optionally elided when बन्ध follows as an उत्तरपद in a तत्पुरुष । Thus हस्ते &c., fetters in the hand. Why हलन्त &c ? Witness गुप्ति &c., confinement in a jail, which drops the सप्तमी ।

मित—। बन्ध इति घञन्तम् । 'तत्पुरुषे' इत्युत्तरसद्वादपक्रथ्यते । बन्धे उत्तरपदे हलदन्तात् सप्तम्या अलुक् वा तत्पुरुषे इत्यर्थः ॥ बन्धन् बन्धः इति घञ् ।

हस्ते बन्धः इति विग्रहे अलुक्त्वा । वध्नातीति बन्ध इति पचाद्यच्च तु “निन्सिद्ध—”
(६७७—६।३।१६) इत्यलुङ्निर्घेने हस्तबन्ध इत्येकमेव रूपम् । एवं नित्ये निर्घेने इह
चञि विभाषा ॥ गुप्तौ कारायां बन्धः गुप्तिवन्धः ॥ ‘तत्पुरुषे’ किम् ? हस्ते बन्धः अथ
हस्तबन्ध इत्येव ॥

६७२ । तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ ६।३।१४ ॥

दी— । स्तम्बरमः—स्तम्बरमः । कर्णेजपः—कर्णजपः । क्वचिन्न—
कुरुचरः ।

सप्तमी is dropped in a तत्पुरुषे if the उत्तरपद is कृदन्त ; but
there is no uniformity in the matter. Thus स्तम्बे &c., an
elephant ; कर्णे &c., a spy, an intriguer. Sometimes there is no
अलुक् as in कुरुचरः, one wandering among the Kurus.

मित— । बहुलयहणं व्यभिचारार्थम् । तत् “हलदन्तात्—” इति नेह
सम्बध्यते । कृदन्ते उत्तरपदे तत्पुरुषे पूर्वपदस्यायाः सप्तम्या बहुलमनुगम्यति ॥
स्तम्बे कौचकगुप्ते शालिगुप्ते वा रमते इति विग्रहः । उपपदतत्पुरुषः । स्तम्बरमः
करी ॥ कर्णे जपति निवेदयति इति विग्रहः । उपपदतत्पुरुषः । कर्णेजपः खलः ॥
कुरुषु चरतीति लुगेव ॥ सर्वमेतद्बहुलयहणाल्लभ्यते । हरदत्त आह—सर्वमेव अलुक्-
प्रकरणमस्यैव प्रपञ्चः इति ॥

६७३ । प्राहृट्शरत्कालदिवां जे ॥ ६।३।१५ ॥

दी— । प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ।

सप्तमी after प्राहृष्, शरद्, काल and दिव् is not elided when ज
follows as an उत्तरपद । Thus प्राहृषिजः &c. This is only a
detail of the previous rule.

मित— । प्राहृष्, शरद्, काल, दिव् इत्येतेषां सप्तम्या अलुक् स्यात् तत्पुरुषे
ज् शब्दे उत्तरपदे ॥ ‘ज’ इति कृति उपप्रत्ययान्तम् । तत् न हि विधानार्थमेतत् सूत्रं

किन्तु पूर्वसूत्रस्यायं विस्तरः । “तत्पुरुषे कृति—” इत्यस्यैव उदाहरणप्रदर्शनार्थ-
मेतत् । तदाह ‘पूर्वस्यायं प्रपञ्चः’ इति ॥ बहुलग्रहणात् एषु अलुगेव ॥

६७४ । विभाषा वर्षच्चरशरवरात् ॥ ६।३।१६ ॥

दी— । एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षेजः—वर्षजः । क्षरेजः—क्षरजः ।
शरेजः—शरजः । वरेजः—वरजः ।

The सप्तमी after वर्ष, चर, शर, वर is retained optionally in a
तत्पुरुष when ज follows as an उत्तरपद । Thus वर्षेजः &c. grown
during rains ; क्षरेजः &c., grown in water ; शरेजः &c., grown
among reeds ; वरेजः &c, grown in a betel-grove.

मित— । ‘जे’ इत्यनुवर्त्तते । वर्षादीनां या सप्तमी तस्या वा अलुक् तत्पुरुषे
जे उत्तरपदे ॥ अयमपि बहुलग्रहणाद्भवति । एषु विकल्प एव ॥

६७५ । घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ ६।३।१७ ॥

दी— । सप्तम्या विभाषया अलुक् स्यात् ॥ घ । पूर्वाह्ने तरे—पूर्वाह्नतरे ।
पूर्वाह्ने तमे—पूर्वाह्नतमे ॥ काल । पूर्वाह्ने काले—पूर्वाह्नकाले ॥ तन । पूर्वाह्ने-
तने—पूर्वाह्नतने ॥

The सप्तमी after designations of stages of time is retained
optionally when तरप्, तमप्, ट्ठ् or व्युल् follows or when काल follows
as an उत्तरपद । Thus, when घ follows, पूर्वाह्ने &c., very early in
the morning ; when काल follows, पूर्वाह्ने &c. in the morning
time ; when तन follows, पूर्वाह्ने &c., during what happens in
the morning.

मित— । ‘कालनाम्नः’ इति पञ्चमी । घ इति तरप्तमपौ । तन इति
ट्ठ्ठ्ठ्ठौ । कालनाम्नः परा या सप्तमी तस्या अलुग्वा घे परे, कालशब्दे उत्तरपदे,
तने च परे ॥ अतिशयेन पूर्वाह्ने गच्छति इति सप्तम्यर्थयुक्तस्य पूर्वाह्नस्य प्रकर्षविवचायां

तरप्तमपौ । तद्वितत्वात् प्रातिपदिकत्वम् । “सुपौ धातुप्रातिपदिकयोः” (६५०—
२।४।७१) इति सप्तम्या नित्यलुक्प्रसङ्गे वा अलुग्विधीयते ॥ एवं पूर्वोक्तेकाले गच्छति
इत्यादिष्वपि ॥ यत् पूर्वोक्ते भवेत् तस्मिन् यतने इत्यर्थे टुः टुल् वा तुट् च । प्राग्वह्युक्तः
प्रसङ्गे विभाषा अलुक् ॥ सर्वत्र वाच्यमर्थमपेक्ष्य सप्तमी सम्बध्यते ॥

८७६ । शयवासवासिष्वकालात् ॥ ६।३।१८ ॥

दी— । खेशयः—खशयः । ग्रामेवासः—ग्रामवासः । ग्रामेवासी—ग्राम-
वासी । हलदन्तादित्येव—भूमिशयः ।

The सप्तमी is optionally retained after words that do not mean some stage of time if the उत्तरपद is शय, वास or वासिन् । Thus खेशयः &c. The सप्तमी has to be after हलन्त or अदन्त words. Witness भूमि &c. which drops सप्तमी ।

मित— । कालवाचकवर्जितात् हलदन्तात् शब्दात् या सप्तमी तस्या वा
अलुग्विधीयते शयशब्दे, वासशब्दे, वासिन्शब्दे च उत्तरपदे ॥

दी— । “अपो योनियन्मत्तु” (वार्त्तिक) । अप्सु योनिस्तूपत्तियस्य
सः अप्सुयोनिः । अप्सु भवः अप्सव्यः । अप्सुमन्तौ आज्यभागौ ।

The सप्तमी after अप् is retained when योनि is the उत्तरपद or यत्
or मत्तुप् has to be attached. Thus अप्सु &c ; अप्सव्यः growing in
water ; अप्सु &c., two shares of sacrificial offerings dedicated by
pronouncing the word अप्सु ।

मित— । ‘अपः’ अप्शब्दादित्यर्थः । इह अप्शब्दस्य अर्थः अपप्रधानम् । तेन
‘अज्ञाः’ इति नोक्तम् । शब्दप्रधानत्वादेकवचनम् ॥ अप्शब्दात् परा या सप्तमी तस्य
नित्यमलुक् योनिशब्दे उत्तरपदे, यति, मत्तुपि च कर्त्तव्ये ॥ अप्सव्य इति दिग्वादित्यत् ।
“ओर्गुणः” (८४७—६।४।१४६) इति गुणः । “वान्नी यि—” (३३—६।१।७८)
इत्यादिशब्दः ॥ ‘अप्सु’ इत्यनुकरणशब्दः एतयोरेति इति अप्सुमन्तौ । ययोराज्यभागयोः
प्रयुज्यमाने मन्त्रे ‘अप्सु’ इत्युच्चार्यते तौ इत्यर्थः । इह अनुकरणशब्दत्वात् सप्तम्या लुक् नैव

प्राप्नोति इति व्यर्थं वचनम् । अत इह 'मतिषु' इति युक्ततरः पाठः—असु मतिरस्य असुमतिः ॥ इह 'विभाषा' इति न सम्बध्यते ॥

६७७ । नैन्सिद्धवधातिषु च ॥ ६।३।१६ ॥

दी— । इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुक् न । स्थण्डिलशायी । साङ्काश्य-सिद्धः । चक्रवद्धः ।

The सप्तमी is not retained when सिद्ध, or some word with इन् attached, or some derivative of the root वन्ध is the उत्तरपद । Thus स्थण्डिल &c., sleeping on sacrificial ground ; साङ्काश्य &c., attained salvation in the forest Sāmkāśya ; चक्र &c., tied to a wheel.

मित— । तत्पुरुषे इन्नन्ते, सिद्धशब्दे, वन्धधातुजे च शब्दे उत्तरपदे सप्तम्या अलुक् न ॥ इह चक्रवन्ध इत्यपपाठः । घञन्तस्य वन्ध-शब्दस्य तत्पुरुषे विकल्प उक्तः । अन्यस्य वन्धशब्दस्य विषये अलुक् प्राप्तिर्नास्ति कुतो निषेधः ? चक्रो वद्ध इति "साधनं कृता" इति भाष्योक्तेः समासः, सुप् सुपा वा ॥ "तत्पुरुषे क्वति—" (६७२) इत्यनन्तरस्यायं निषेधः, न तु "अमूर्द्ध—" (६७०) इत्यस्यापि, व्यवहितत्वात्तस्य ॥

६७८ । स्थे च भाषायाम् ॥ ६।३।२० ॥

दी— । सप्तम्या अलुक् न । समस्थः । 'भाषायाम्' किम् ? कृष्णोऽ-स्याखरेष्टः ।

The सप्तमी is not retained in ordinary lay writings when स्थ is the उत्तरपद । Thus समस्थः lying easy. Why say भाषायाम् ? Witness in the Vedas आखरेष्ट, with the सप्तमी retained, in कृष्णः &c.—his charioteer is dark.

मित— । तत्पुरुषे स्थशब्दे उत्तरपदे भाषायां सप्तम्या अलुक् न ॥ कथं तर्हि "कण्ठे स्थः कालीऽस्य" इति "अनेकम्—" (८३०—२।२।२४) इत्यत्र भाष्ये प्रयोगः ?

“अमूर्धमसक्तात्—” (६७०) इत्यस्य तु नायं निषेधः इत्युक्तं प्राक् अतः कण्ठेस्य इति भविष्यति ॥ आखरः अत्रशाखा । तस्मिन्लिङ्गतीति आखरिष्ठः सारथिः ॥

६७६ । षष्ठ्या आक्रोशे ॥ ६।३।२१ ॥

दी— । चौरस्य कुलम् । ‘आक्रोशे’ किम् ? ब्राह्मणकुलम् ।

षष्ठी is retained when an उत्तरपद follows if abuse is meant by the compound. Thus चौरस्यकुलम्, a thief’s house. Why आक्रोशे ? Witness ब्राह्मण etc., the house of a Brāhmana.

नित— । ‘अलुगुत्तरपदे’ इत्यस्ति । आक्रोशी गालिः । षष्ठ्या अलुक् उत्तरपदे परे आक्रोशे गत्यमाने इत्यर्थः ॥

दी— । “वाग्दिकूपश्यद्गो युक्तिद्गडहरंपु” वार्त्तिके । वाचो-युक्तिः । दिशोद्गडः । पश्यतोहरः ।

षष्ठी after वाच्, दिग्, पश्यत् is retained when युक्ति, दग्, हर respectively are the उत्तरपद । Thus वाचोयुक्तिः, reason for a statement ; दिग्, etc., punishment of a whole quarter ; पश्यतः etc., one that will rob before one’s eyes.

नित— । वाच्, दिग्, पश्यत् इत्येतेभ्यः परा वा षष्ठी तस्या अलुक् यथाक्रमं युक्ति, दग्, हर इत्येतेषु उत्तरपदेषु इत्यर्थः ॥ वाचः प्रयुक्तस्य वाक्यस्य युक्तिः न्यायः वाक्यसमर्थनमित्यर्थः । षष्ठी शेषे ॥ दिग्ः लक्षण्या दिग्दिशेषवासिनां सर्वेषां दग्ः दग्धनम् । कर्मणि कथीगा षष्ठी ॥ पश्यतः पश्यन्तमनादृष्ट हरः मीषकः । “षष्ठी चानादरे” (६३५—२।३।३८) इति षष्ठी । सुप्सुपेति समासः ॥

दी— । “आमुष्यायणामुष्यपुलिकामुष्यकुलिकेति च” (वार्त्तिक) । अमुष्य अपत्यम् आमुष्यायणः । नडादित्वात् फक् (११०१) ॥ अमुष्य-पुलस्य भाव आमुष्यपुलिका । मनोज्ञादित्वात् वुञ् (१७६८) ॥ एवमामुष्य-कुलिका ॥

The षष्ठी is retained by निपातन in आमुष्यायण, आमुष्यपुत्रिका, आमुष्यकुलिका । Thus आमुष्यायण means 'son of the gentleman yonder.' फक् (आयन) is the affix here because अमुष्य is of the नडादि class. आमुष्यपुत्रिका means 'the plight of the son of the gentleman yonder' ; the affix is वुञ् (अक्) in the feminine attached to अमुष्यकुल which is of the मनोज्ञादि class. Similarly आमुष्यकुलिका, 'the plight of the line or house of the gentleman yonder.'

मित— । आमुष्यायण, आमुष्यपुत्रिका, आमुष्यकुलिका इति त्रीणि अलुप्त षष्ठीकानि निपात्यन्ते ॥ अमुष्य इति नडादिषु पठ्यते । अमुष्य अपत्यमिति फकि षष्ठा लोपे प्राप्ते अनेन अलुक् ॥ अमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल, इति मनोज्ञादिषु पाठः । वुञि कृते षष्ठा अलुकि आमुष्यपुत्रक, आमुष्यकुलक इति । स्त्रियां टापि आमुष्यपुत्रिका, आमुष्यकुलिका ॥ अमुष्य, अमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल इति गणे पाठादेव षष्ठा अलुक् ज्ञायते । इह वार्तिके तस्यैव ज्ञापितस्यार्थस्य अनुवादः न हि अपूर्व किञ्चिद्विधेयते ॥

दी— । “देवानांप्रिय इति च मूर्खे” (वार्तिक) । अन्यत्र देवप्रियः ।

The compound word देवानांप्रियः, idol of fools, retains the षष्ठी to mean a dullard ; elsewhere देवप्रियः, beloved of the gods, with the षष्ठी dropped.

मित— । देव इति मूर्खपर्थ्याद्योऽपि इति कोयटानुसारतो नागिभः । देवानां मूर्खाणां प्रियः देवानांप्रियः ॥ अन्यत्र देवशब्दस्य देवतार्थत्वे देवानां प्रियः देवप्रियः ॥

दी— । “शेषपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः” (वार्तिक) । शुनःशेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः ।

The षष्ठी after श्वन् is retained when शेष, पुच्छ, or लाङ्गूल is the उत्तरपद । Thus शुनःशेष, having the generative organ formed like that of the dog ; शुनः etc., having a tail like that of the dog.

मित— । श्वन्-शब्दात् परा या षष्ठी तस्या अलुम्भवति शेषशब्दे पुच्छशब्दे

लाङ्गुलशब्दे च उत्तरपदे ॥ गुनः शेषमिव उपस्य इव शेषमस्य, गुनः पुच्छमिव पुच्छमस्य, गुनी लाङ्गुलमिव लाङ्गुलमस्य इत्यादि विग्रहः ॥ 'शेष' इति 'शेषस्' इति च शेषशब्दस्य अर्थे दृश्यते ॥ ऋषिविशेषाणामेताः संज्ञा इति हरदत्तः ॥

दी—। “दिवश्च दासे” (वात्तिक) । दिवोदासः ।

The ष्टी after दिव् is retained when दास is the उत्तरपद । Thus दिवोदास which is a proper name.

मित—। दिवोदास इति संज्ञाशब्दः । अवयवार्थे इह नास्ति ॥

६८० । पुत्रेऽन्यतरस्याम् ॥ ६।३।२२ ॥

दी—। पष्ठ्याः पुले परे अलुग्वा निन्दायाम् । दास्याःपुलः—
दासीपुलः । 'निन्दायाम्' किम् ? ब्राह्मणीपुलः ।

The ष्टी is retained when पुत्र is the उत्तरपद and the compound implies abuse. Thus दास्याः etc., son of a serf (harlot). Why say निन्दायाम् ? Witness ब्राह्मणी etc. which drops the ष्टी because it states a fact.

मित—। 'आक्रोशे' इत्यनुवर्त्तते । तदाह 'निन्दायाम्' इति ॥ दास्याःपुलः इति निन्दाभाव' न हि तत्त्वतोऽसौ दासीगर्भजातः ॥ ब्राह्मणीपुल इति तु तत्त्वकथनम् ॥

६८१ । ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः ॥ ६।३।२३ ॥

दी—। विद्यासम्बन्धयोनिःसम्बन्धवाचिन ऋदन्तात् पष्ठ्या अलुक् ।
होतुरन्तेवासी । होतुःपुलः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुलः ।

The ष्टी after a ऋदन्त word implying relationship through study or marriage is retained when an उत्तरपद follows. Thus होतुः etc. disciple of the *Hotri* ; होतुः etc. son of the *Hotri* ; पितुः etc., disciple of the father ; पितुः etc., son of his father.

मित—। विद्या च यीनिश्च ताभ्यां सम्बन्धः विद्यायीनिसम्बन्धः। तद्भात्। एतच्च 'ऋतः' इत्यस्य विशेषणम्। बहुवचनं सौलम्। तदाह 'सम्बन्धवाचिनः' इत्येकवचनेन ॥ उदाहरणानि उपरिष्ठाद्ग्राह्यास्यन्ते ॥

दी—। "विद्यायीनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम्" (वार्त्तिक)।
नेह—होतृधनम्।

In विद्यायीनिसम्बन्ध above, the relation is to be taken as existing in both पूर्वपद and उत्तरपद of the compound. Thus the अलुक् does not operate in हीतृधनम् where धन implies neither विद्यासम्बन्ध nor यीनिसम्बन्ध।

मित—। 'उत्तरपदे' इत्यस्ति। तेन समास आच्छिद्यते। विद्यायीनि-सम्बन्धेभ्य इत्युक्तम्। तत्र 'तस्य' समासस्य 'पूर्वपदग्रहणम् उत्तरपदग्रहणञ्च' कर्तव्यम्। समासे यदा पूर्वोत्तरपदाभ्यां विद्यासम्बन्धं यीनिसम्बन्धञ्च विना अन्यः सम्बन्धो न प्रतीयते तदैवायमलुक् प्रवर्त्तते नान्यथा इति फलितम्। तदत्र चत्वारः पक्षाः—पूर्वपदं विद्यासम्बन्धवाचि, उत्तरपदं विद्यासम्बन्धवाचि यीनिसम्बन्धवाचि वा इति द्वौ। पूर्वपदं यीनिसम्बन्धवाचि, उत्तरपदं विद्यासम्बन्धं यीनिसम्बन्धं वा कथयति इति चापरी द्वौ ॥ ततः 'हीतुरन्तेवासी' इति विद्यासम्बन्धवाची हीतृशब्दः, तथा च अन्तेवासी इति। हीतुःपुनः इत्यत्र तु पुनश्ब्दो यीनिसम्बन्धवाची। एवं यीनिसम्बन्धवाचिनः पितृशब्दस्य विद्यासम्बन्धवाचिना अन्तेवासिशब्देन समासः यीनिसम्बन्धवाचिना पुनश्ब्देन च ॥ धनशब्दस्तु न विद्यासम्बन्धं नापि यीनिसम्बन्धमभिधत्ते तदनेन समासे षष्ठा लुगेव ॥ पूर्वोत्तरपदग्रहणं विद्यायीनिसम्बन्धेभ्य इत्यत्रैव न तु 'ऋतः' इत्यवापि। तथा च वीदा-हृतम् ॥ नित्योऽयं विधिः उत्तरत्र विभाषाग्रहणात् ॥

८८२। विभाषा स्वसृपत्योः ॥ ६।३।२४ ॥

दी—। ऋदन्तात् षष्ठ्या अलुगवा स्वसुपत्तयोः परयोः।

The षष्ठी after a ऋदन्त word is optionally retained when स्व

or पति is the उत्तरपद । Hence with the exposition मातुः स्वसा we have the option to drop or not to drop the षष्ठी । If the षष्ठी is retained, we look forward—

मित— । स्वसृशब्दे पतिशब्दे वा उत्तरपदे विद्यायीनिसम्बन्धवाचिनः ऋदन्नात् या षष्ठी तस्या विभाषा अलुक् भवति । मातुः स्वसा इति विग्रहे षष्ठा अलुकि—

६८३ । मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८।३।८५ ॥

दी— । आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात् समासे । मातुःष्वसा—
मातुःस्वसा । पितुःष्वसा—पितुःस्वसा । लुक्पञ्चे तु—

In a compound the स of स्वसृ coming after मातुः or पितुः is optionally changed into ष । Thus मातुः etc., mother's sister ; पितुः etc., father's sister. If however the षष्ठी is elided, we look further forward—

मित— । 'मातुः' 'पितुः' इति षष्ठान्तानुकरणम् । अनुकरणानामपि प्राति-
पदिकत्वमस्ति अर्थवत्त्वात् । मातुश्च पितुश्च मातुःपितुरौ । ताभ्याम् ॥ 'स्वसा' इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते षष्ठा च विपरिणम्यते । यद्वा षष्ठ्यर्थे इयं प्रथमा । 'सस्य षः' इत्यस्ति 'समासे' इति च । तदाह 'आभ्यां स्वसुः' इत्यादि ॥ "सात्पदाद्योः" (२१२३—८।३।१११) इति निषेधस्यापवादः ॥

६८४ । मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८।३।८४ ॥

दी— । आभ्यां परस्य स्वसृः सस्य षः स्यात् समासे । मातृष्वसा ।
पितृष्वसा । असमासे तु—मातुः स्वसा, पितुः स्वसा ।

In a compound the स of स्वसृ becomes ष when after मातृ or पितृ । Thus मातृ etc. But the स is not changed when not in a compound, thus मातुः etc.

मित— । 'मातृ' 'पितृ' इति समासगतरूपस्यानुकरणम् । तेन नानङ् ।

माट् च पिट् च माट्पिट्णौ । ताभ्याम् ॥ 'खसा' इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ "सात्पदाद्योः" (२१२३—८३।१११) इति निविधस्यापवादः । स च समासि एव । तेन असमासि नैव षत्वम्—माटुः खसा, पितुः खसा ॥ ननु 'माट्' 'पिट्' इति रूपानुकरणम् । असमासि तद्रूपाभावादेव षत्वप्राप्तिर्नास्ति, तत् कथमिदं 'प्रत्युदाहरणं भवति? सत्यं, परं प्रत्युदाहरणमेतत् सूत्रद्वयमप्यभिलक्ष्य उपस्थाप्यते । पूर्वसूत्रात् वैकल्पिकं षत्वं प्राप्नोति तदसमासेन वार्यति ॥

अथ समासाश्रयविधयः ।

६८५ । धरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ड्योऽनेकाचो

ङ्खः ॥ ६।३।४३ ॥

दी—भाषितपुंस्कात् यो डी तदन्तस्थानेकाचो ह्रस्वः स्यात् धरूप-
कल्पप्रत्ययेषु परेषु, चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा ।
ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणि-
गोत्रा । इत्यादि । ब्रूजः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावोऽपि निपात्यते ।
चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीति । तैः "कुत्सितानि कुत्सनैः"
(७३२—२।१।५३) इति समासः । 'ड्यः' किम्? दत्तातरा । 'भाषित-
पुंस्कात्' किम्? आमलकीतरा । कुवलीतरा ।

The feminine affix डी coming after a भाषितपुंस्कात् word of more than one syllable is shortened when any of the affixes च, रूप, कल्प is attached ; also when any of चेलट्, ब्रुव, गोत्र, मत, हत is the उत्तरपद । Thus ब्राह्मणितरा, an eminent Brāhmanī ; ब्राह्मणितमा, pre-eminently a Brāhmanī ; ब्राह्मणिरूपा, a good Brāhmanī ; ब्राह्मणिकल्पा, very much like a Brāhmanī ; ब्राह्मणिचेली, a wicked Brāhmanī ; ब्राह्मणिब्रुवा, a so-called Brāhmanī ; ब्राह्मणिगोत्रा, kin of

a Brāhmani ; ब्राह्मणिमता, believed to be a Brāhmani ; ब्राह्मणिहता, a wretched Brāhmani. In ब्रुव we have वच् attached to ब्रू as is seen after पचाद्दि roots. But ब्रू does not become वच्, nor does its ऊ become षी by गुण ; and we get ब्रुव instead of ब्रुव । All this is by निपातन in this very rule. चैलट् and the rest, when उत्तरपद in a compound, imply 'deprecation' (कुत्सा) and are compounded by the rule "कुत्सितानि—" (732). Why say डः ? Witness दत्तातरा which does not become दत्ततरा । Why say भाषितपुंस्कात् ? Witness आमलकीतरा, a well-developed Amalaki tree ; कुवलीतरा, a well-developed plum tree.

मित— । 'डः' इति डीशब्दस्य षष्ठा एकवचने रूपम् । अस्य च 'अनेकाचः' इति विशेषणम् । केवलस्तु डी एकाजेव तेन 'डी' इति ड्यन्ती गृह्यते ॥ "भियाः पुं वत्—" (८३१—१।३।३४) इत्यती 'भाषितपुंस्कात्' इत्यनुवर्त्तते ॥ 'उत्तरपदे' इत्यधिक्रियते । घरूपकल्प्याः प्रत्ययाः । उत्तरपदाधिकारि प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति (८८८) इतीह घादय एव गृह्यन्ते न तदन्ताः । तदाह 'प्रत्ययेषु परेषु' न प्रत्ययान्तेषु परेषु इति ॥ चैलट् इति टित् डीवर्थः । चैली कुत्सिता । चैली ब्राह्मणी इति कर्मधारये "कुत्सितानि—" (७३२—२।१।५३) इति ब्राह्मणीशब्दस्य पूर्वनिपातः । ब्राह्मणी-चैली इति प्राप्ते "पुं वत् कर्मधारय—" (७४६—१।३।४२) इति पुं वद्भावः क्रियताम् अनेन वा ऋसः । परत्वात् पुं वद्भावं वाधित्वा ऋस एव प्रवर्त्तते—ब्राह्मणिचैली ॥ एवं ब्रुवा ब्राह्मणी, गीचा ब्राह्मणी, मता ब्राह्मणी, हता ब्राह्मणी इत्यादिष्वपि ॥ 'हृत्ति-विषये कुत्सनवाचीनि' इत्यस्य हत्तावेव कुत्सा वाक्ये कुत्सा नास्ति इत्यर्थः । तत् स्वपदविग्रहं परिहृत्य 'कुत्सिता ब्राह्मणी इत्यर्थे' एतावदेव वक्तुमुचितं प्रतिभाति ॥ दत्तातरा इत्यत्र डी नास्ति तेन ऋस्वी न । "तसिलादिषु—" इति पुं वदपि न "संज्ञा-पूरण्योश्च" (८३८—१।३।३८) इति निषेधात् ॥ आमलकीशब्दी भाषितपुंस्क एव इति भाष्याशयः । तत् कुवलीतरा इति द्वितीयमुदाहरणमुपन्यस्तम् ॥

८८६ । नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ६।३।४४ ॥

दी— । अद्यन्तनद्याः ड्यन्तस्य एकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ।
ब्रह्मबन्धुतरा—ब्रह्मवन्धुतरा । स्त्रितरा—स्त्रीतरा ।

Words technically known as नदी, other than those mentioned in the previous rule, optionally become shortened when च etc., follow. Thus ब्रह्म etc., a close female relation of a Brāhmana ; स्त्रि etc., very much a woman.

मित—। 'घरूप—' इत्यनुवर्तते 'ऋस्वः' इति च । 'शेषस्य' पूर्वसूतीका-
दन्वस्य 'नद्याः' नदीसंज्ञकस्य शब्दस्य 'अन्वतरस्यां' विभाषया 'ऋस्वः' स्यात् घादिषु
परि इत्यर्थः ॥ पूर्वसूते ङग्रन्तेषु नदीशब्देषु ये अनेकाचः त एवीकाः । तत् अङग्रन्ती
नदीशब्दः शिष्यते, ङग्रन्तश्च एकाच् । तदाह 'अङग्रन्त—' इत्यादि ॥ 'ब्रह्मवन्मू' इति
अङग्रन्तनद्या उदाहरणम् । 'स्त्री' इति ङग्रन्त एकाच् नदीशब्दः ॥ 'स्त्री' इति
नित्यस्त्रीवाचकत्वात् न भाषितपुंस्त्वम् । सूत्रे ऽस्मिन् 'भाषितपुंस्त्वात्' इति न सम्बध्यते
तत इदमुदाहरणम् ॥

दी—। "कृन्नद्या न" (वार्त्तिक) । लक्ष्मीतरा ।

A word rendered a नदी by some कृत् affix does not become shortened when च etc., follow. Thus लक्ष्मीतरा, very much like Lakshmi.

मित—। येषां कृत्प्रत्ययेन कृता नदीसंज्ञा न स्त्रीप्रत्ययेन तेषां घादिषु न
ऋस्वः ॥ 'लक्ष्मी' इति तु लक्षयति पुमांसमिति विग्रहे "लक्ष्मिर्दृच्" (उ० १।१६०)
इत्यौषादिकम् ईप्रत्ययान्तं न ङग्रन्तम् । अङग्रन्तत्वात् वैकल्पिको ऋस्वः प्राप्तः अनेन
प्रतिषिध्यते ॥ एवम् अवी तन्वी इत्यादिषु च ॥

६८७ । उगितश्च ॥ ६।३।४५ ॥

दी—। उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ।
विदुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तु "तसिलार्दिषु—" (८३६—६।३।३५) इति
पुंवत् । विद्वत्तरा । वृत्त्यादिषु विदुषीतरा इत्यप्युदाहृतम् । तन्निर्मूलम् ।

A word rendered a नदी by some affix attached to what has dropped उ, च् or लृ in its formation, will optionally shorten

its final when च etc., follow. Thus विदुषि etc., a very learned woman. Here, in the alternative when there is no shortening, there will 'be पुंवद्भाव by "तस्मिन्नादिषु—" (४३६) ; hence विद्वत्तरा also. The Vritti etc., quote a third form विदुषीतरा but there is no authority for it.

मित— । 'उक्' इति उवर्णस्य ऋवर्णस्य लृवर्णस्य च संज्ञा । उक् इत् अस्मात् उगित् । तस्मात् । गम्यमानपरशब्दयोगे पञ्चमी । 'नद्याः' इति षष्ठान्तमनुवर्तते 'अन्यतरस्याम्' इति च । उगितो नद्याः अन्यतरस्यां ऋस्वी चादिषु इत्यन्वयः ॥ 'नदी' इति ईदूतौ वर्णा इति पञ्चमाश्रय आह 'या नदी तदन्तस्य' इति, न्दियां विहितो य ई-प्रत्यय ऊ-प्रत्ययश्च तदन्तस्य इत्यर्थः । कस्मात् स विहित इत्याकाङ्क्षायामाह 'उगितः परा या नदी' इति, उगिच्छब्दाद्विहित ईकारोकारात्मको यः न्दयर्थः प्रत्यय इत्यर्थः ॥ पूर्वसूत्रे तु ईदूदन्त एव नदी न तु ईदूद्वर्णमात्रम् ॥ तस्मिन् पक्षे इह 'उगितः' इति षष्ठान्तं 'नद्याः' इत्यस्य विशेषणम् । उगितो नद्या अन्यतरस्यां ऋस् इति च सुगमोऽन्वयः । तदेवं सूत्रीपात्तमपि ईदूदन्तपक्षमुपेक्ष्य सुखञ्च व्याख्यानमनादृत्य यत् ईदूद्वर्णपक्ष आद्रियते कष्टञ्च व्याख्यानं क्रियते, प्रौढिमात्रं किञ्च तत् वैचित्र्यार्थं वा स्यात् ॥ वेत्ति इति विद्वान् । "विदेः शतुर्वसुः" (३१०५—७:१।३६) इति वसुप्रत्ययः । स च उगित् । तत्सम्बन्धात् विद्वस् इत्युगित् । न्दियां उगिपि विदुषीति 'उगितः परा या नदी तदन्तम्' । तेन तरपि ऋस्वविकल्पः । ऋस्वपक्षे विदुषीतरा ॥ यदा न ऋस्वः तदा "घरूप—" (८८५) इत्यनेन कृतात् विप्रतिषेधान्मुक्तः निर्वाहः "तस्मिन्नादिषु—" (८३६) इति सूत्रोक्तः पुंवद्भावः । तेन विद्वत्तरा ॥ 'निर्मूलम्' भाष्यादिषु ग्रन्थाण्यन्वेषु अदृष्टमित्यर्थः ॥ ईदूदन्तो नदी इति पक्षे वसुप्रत्ययसम्बन्धात् यथा विद्वस् इत्युगित् तथा विदुषी इत्यपि । शेषं प्राग्वत् ॥

८८८ । हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ ६।३।५ ॥

दी— । हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हार्दम् । हृल्लासः । 'लेख' इत्यणान्तस्य ग्रहणम्, घञि तु हृदयलेखः । लेखग्रहणं ज्ञापकम् "उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति" इति ।

हृदय becomes हृद् when लेख and लास are उत्तरपद and when the affixes यत् and अण् are attached. Thus हृल्लेख, one who scratches his chest, has changed हृदय into हृद् । Similarly हृदा, to heart's liking, with यत् attached ; हृदाद्, belonging to the heart, when अण् is attached ; हृद्लास, palpitation of the heart, when लास follows. Here लेख is supposed to be the form when the क्त affix अण् is attached with हृदय as उपपद ; hence with घञ् the form is हृदयलेख without the substitution of हृद् । But as अण् is mentioned in the rule separately this will include अस्मन्न्त words also—both क्त and तद्धित—by तदन्तविधि, consequently the mention of लेख with अण् becomes superfluous. Thus the inference is—In the section on उत्तरपद, affixes mentioned do not include words ending in those affixes.

मित— । हृदयशब्दस्य 'हृद्' इत्ययमादेशो भवति लेख, यत्, अण्, लास, इत्येतेषु परतः ॥ अण् इति क्त तद्धितश्च । 'लेख' इति क्तदणो यदृष्यम् अभियुक्तैसाथैव व्याख्यानात् । तदाह 'हृदयम्' इत्यादि । कर्मोपपदे अण् । हृदाद्म् इति तद्धितोऽण् ॥ हृदयम् इति तद्धितो यत् ॥ ननु 'हृद्' इति प्रकृत्यन्तरमस्ति हृदयपर्यायः तेनैव सिद्धे किमनेन हृदादेशेन ? उच्यते—हृदादेशो 'हृदयलेख' इत्यादेर्निर्गच्छर्थम् । हृदयं लिखति इत्यादिवाक्ये 'हृदयलेखः' इत्यादि मा भूदिति । किं तर्हि हृदयलेख इत्यसाधुरैव ? वादमसाधुर्यदि हृदयं लिखतीति विग्रहः क्रियते । अस्मिन्सु विग्रहे 'अण्' एव नान्यः प्रत्ययः । यदा पुनर्लेखनं लेखः, लिख्यते अनेन वा करणेन, इति घञ् तदा भवत्येव हृदयस्य लेखः हृदयलेख इति । परमर्थो भिद्यते—अण् कर्ता उच्यते घञा तु भावः कर्तृव्यतिरिक्तं वा कारकम् ॥ भवतु, उक्त एव अण् सूत्रे, तत् तदन्तविधिना एव अस्मन्तो लेखशब्दो लभ्यते किं तस्य पृथग्यदृष्यम् ? अस्मादेव पृथग्यदृष्यादनुमीयते "उत्तरपदाधिकारे—" इत्यादि ॥

८८८ । वा श्लोकथज्जरोगेषु ॥ ६।३।५१ ॥

दी— । हृच्छोकः—हृदयशोकः । सौहार्द्यम्—सौहृदय्यम् । हृद्रोगः—हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽस्ति । तेन सिद्धे प्रपञ्चार्यमित्दम् ।

The substitution of हृद् is optional when शोक, व्यज् or रोग follows. Thus हृच्छोकः etc., the heart's grief; सौहार्दम् etc., goodness of heart; हृद्रोगः etc., heart-disease. The purpose of the substitution is served by the independent word हृद् which means the same as हृदय, hence the substitution is only to illustrate diversity of derivation.

मित—। 'हृदयस्य हृद्' इत्यस्ति । 'शोक' इति 'रोग' इति चीचरदम् । 'व्यज्' इति प्रत्ययः ॥ हृदयस्य शोकः हृदयस्य रोग इति विग्रहः ॥ श्रीभनं हृदयमस्य सुहृदयः उदार इत्यर्थः । तस्य भाव इति ब्राह्मणादि-ष्यञि सुहृदय ष्यञ् इति स्थिते ह्रस्वे सुहृद् ष्यञ् । "ह्रस्वसिन्धुन्ते—" (११३३—७।३।१८) इत्युभयपदवद्भौ सौहार्दम् उदारता । अकृते ह्रस्वे तु सुहृदय ष्यञ् इति स्थिते "यस्येति च" (३११—६।४।१४८) इति लोपि सौहृदयम् ॥ एवञ् अणि सौहार्दमिति ॥ इदं "हृदादेश्-पत्ते ह्रस्वसिन्धुन्ते पूर्वपदस्य चञ्युभयपदवद्भिः" इति वदतां वृत्तिक्रतामनुरोधात् । वस्तुतस्तु एष ष्यञि अणि च यो हृद् हृदयस्य, लाचणिकः सः । "लक्षणप्रतिपदीकयोः प्रतिपदीकस्येव" (परिभाषा) इति लाचणिकस्य हृच्छब्दस्य "ह्रस्व—" इत्यत्र ग्रहणं न भविष्यति । तेन उत्तरपदवद्भेरभावात् अणि सौहृदम् ष्यञि सौहृदम् इत्येव, न हि सौहार्दम् इति सौहार्दमिति च ॥ "सुहृदुर्हृदौ—" (८८८—५।४।१५०) इति निपातिते सुहृच्छब्दे यो हृद् सोऽपि लाचणिक एव, तस्यापि उत्तरपदवद्भौ न ग्रहणम् । अथोच्यते सुहृदिति लाचणिकं न हृदिति, तदा सुहृदित्यस्य अर्थवत्त्वेऽपि केवलं हृदिति नार्थवत् । किञ्च "ह्रस्व—" इत्यत्र "अर्थवदग्रहणे नानर्थकस्य" (परिभाषा) इति क्त्वा अनर्थकस्य हृच्छब्दस्य ग्रहणं न भविष्यति । तत् प्राग्वदेव उत्तरपद-वद्भेरभावः ॥ तथा सति हृदयशब्देन समानार्थो यो हृच्छब्दोऽपि समासे सुहृदिति स्थिते अणि ष्यञि च सौहार्दम् सौहार्दमिति च ॥ तदेष निष्कर्षः—अणि ह्रस्वे सौहृदमिति ष्यञि सौहृदमिति च । प्रकृत्यन्तरं यो 'हृद्' स तु न अणि न वा ष्यञि हृद्, ततः सौहार्दमिति सौहार्दमिति च । एतदेव गूढमुक्तं काव्यालङ्कार-मुद्रवृत्तौ वामनेन "अनणि ह्रस्वात्" इति । एवञ् क्त्वा युवादिगणे ब्राह्मणादिमणे

च सुहृत्सुहृदयश्च्योरुभयोरपि पाठः सङ्गच्छते । आद्यात् सौहार्दसौहार्थौ,
द्वितीयात् सौहृदसौहृदौ भवतः । अन्यतरग्रहणाभावे शब्दद्वयहानिः प्रसज्यते ॥

६६० । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ६।३।५२ ॥

दी— । एषुत्तरपदेषु पादस्य 'पद' इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादा-
भ्यामजतीति पदाजिः । पदातिः । "अज्यतिभ्यां पादे च" [? "अज्यति-
भ्याञ्च" (उ० ४।१३०), "पादे च" (उ० ४।१३१)] इति इण् (? इज्)
प्रत्ययः । अजेर्व्यभावो निपातनात् । पदगः । पदोपहतः ।

पाद becomes पद when आजि, आति, ग or उपहत follows as
उत्तरपद । The substitute is अदन्त । Thus पदाजि etc. a foot-
passenger. The affix is इज् by the उणादि rule "पादे च"—Also
when पाद is the उपपद । This has to be taken along with the
previous rule "अज्यतिभ्याञ्च"—इज् is attached to अज and अत also.
अज does not become वी by निपातन in "पादस्य—" (११०). Also
पदग, travelling on foot ; पदी etc., struck with the feet.

मित— । आजि, आति, ग, उपहत इत्येतेषु उत्तरपदेषु पादशब्दस्य 'पद'
इत्यदन्त आदेशः स्यात् ॥ सूत्रे 'पद' इति लुप्तप्रथमानाम् । तदाह 'अदन्त आदेशः'
इति । तत्र लिङ्गम् उत्तरसूत्रे 'पद' इत्यादेशान्तरकरणम् । यदि इहापि दान्त
आदेशः स्यात् तदा उत्तरत्र "यत्यतदर्थे" इत्येव सूत्रयेत् । किञ्च 'पदगः' 'पदोपहतः'
इति न सिध्येत् ॥ पद अज इज् इति पदाजिः । अस्मिन्नेव सूत्रे 'आजि' इति निपातनात्
अजेर्वीभावो न ॥ इह उणादिषु "अज्यतिभ्यां पादे च" इति सूत्रं नीपलभ्यते ।
सुद्धितेषु पुस्तकेषु "अज्यतिभ्याञ्च" "पादे च" इति हे सूत्रे प्रत्ययश्च इज्, न इण् ॥

६६१ । पदं यत्यतदर्थे ॥ ६।३।५३ ॥

दी— । पादस्य पद् स्यात् अतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्याः
शर्कराः । 'अतदर्थे' किम् ? पादार्थमुदकं पाद्यम् । "पादाघाभ्याञ्च"
(२०६३—५।४।२५) इति यत् ।

पाद becomes पद् when यत् not implying तादर्थ्य follows. Thus पदाः etc.—sugar hurting the feet when trod upon, so big are the crystals. Why say चतुर्दर्थे ? Witness पाद्यन् etc., water for the feet, which does not take the substitute because यत् implies तादर्थ्य । The यत् is by the rule “पादाघा—” (2093).

मित— । पदिति दाक्षिण्यमादेशः । पदाः शर्कराः इत्यत्र “विष्वात्यधनुषा” (१६३५—४।४।८३) इति यत् ॥

दी— । “इके चरतावुपसंख्यानम्” (वार्तिक) । पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् (१५५८) छन् ।

The substitute has to be noted when the affix इक् follows in the sense चरति, walks. Thus पदिक, walks on foot ; the affix is छन् (इक्) because पाद is of the पर्पादि class.

मित— । ‘तेन चरति’ इत्यस्मिन्नर्थे य इक्., ठन्प्रत्ययः इत्यर्थः, तस्मिन् परे पादस्य पद् इत्ययमादेशः स्यात् ॥ पादाभ्यां चरति इति पाद छन् इति स्थिते पादस्य पद् । छनः षकारनकारौ इतौ, ठस्य च इक्. । तेन पदिक इति । इह “पर्पादिभ्यः छन्” (१५५८—४।४।१०) इति छन् । प्रत्ययस्य षित्वात् स्त्रियां पदिकी ॥ वार्तिकमिदं “पादः पञ्च” इति पर्पादिषु गणसूत्रस्यानुवादः ॥

६६२ । हिमकाषिद्धतिषु च ॥ ६।३।५४ ॥

दी— । पद्धिमम् । पत्काषी । पद्धतिः ।

पाद becomes पद् when हिम, काषिन् or हति is the उत्तरपद् । Thus पद्धिम, cold to the feet ; पत्काषिन्, those who hurt their feet ; पद्धति, trod upon with the feet.

मित— । हिम, काषिन्, हति इत्येतेषु उत्तरपदेषु पादस्य पदित्यादेशो भवति ॥ पादयोर्हिमं शीतमिति विग्रहः ॥ पादौ कषतीति पत्काषी पादचारी । “सुध्य-

जातौ—” (२६८८—३।६।७८) इति षिनिः ॥ पादाभ्यां ह्रन्वते इति पञ्चतिः पन्थाः । करणोपपदे क्तिन् ॥

६६३ । ऋचः शे ॥ ६।३।५५ ॥

दी— । ऋचः पादस्य पद् स्याच्छे परे । गायत्रीं पच्छः शंसति । पादं पादमित्यर्थः । ‘ऋचः’ किम् ? पादशः कार्षापणं ददाति ।

पाद of a ऋच becomes पद् when the affix श follows. Thus पच्छः in गायत्रीम् &c., cites a गायत्री a line of it each time. Why say ऋचः ? Witness पादशः without the substitution, in पादशः etc., gives away one कार्षापण measure of cowries a fourth of it each time.

मित— । ‘ऋचः’ इति पादापेक्षया षष्ठी । तदाह ‘ऋचः पादस्य’ इत्यादि ॥ इह ‘पाद’ इति चतुर्थीश्रः । स च परिमाणम्, अतः “संख्येकवचनात्—” (२११०—५।४।४३) इति शस् वीसायाम् ॥ कार्षापणमितान् कपर्दकान् ददाति, तत्र दानं प्रतिवारं चतुर्थीशमितमित्यर्थः ॥

६६४ । वा घोषमित्यशब्देषु ॥ ६।३।५६ ॥

दी— । पादस्य पत् । पद्घोषः—पादघोषः । पन्मिश्रः—पादमिश्रः । पच्छब्दः—पादशब्दः ।

पाद optionally becomes पद् when घोष, मिश्र or शब्द follows as उत्तरपद । Thus पद्घोष etc., the noise of foot-steps ; पन्मिश्र etc., mixed with a quarter ; पच्छब्द etc., the noise of foot-steps, or the word पाद ।

मित— । घोष, मिश्र, शब्द इत्येतेषु उत्तरपदेषु पादस्य ‘पद्’ इत्यादेशः स्यात् । दान्त एवादेशः, ‘पत्’ इति इह इतौ तान्तं प्रथमैकवचने रूपम् ॥ पद्घोष इत्यत्र षष्ठीसमासः, चरणवाची पादशब्दः ॥ पन्मिश्र इत्यत्र पादश्चतुर्थीश्रः । “पूर्वसदृश—”

(१३—२।१।३२) इति समासः ॥ पञ्चदश इति पद्मोप इव । दश—पाद इति शब्दः इत्यर्थं कर्मधारयः ॥

दी—। “निष्के चेति वाच्यम्” (वार्तिक) । पन्निष्कः—पादनिष्कः ।

Also when निष्क is the उत्तरपद । Thus पन्निष्क etc., gold measuring one पाद ।

मित—। निष्कः सुवर्णम् । तस्मिन्नुत्तरपदे पादस्य पञ्च ॥ इह पादः परिमाण-
मेदः, चतुर्थांशो वा । पादश्चासौ निष्कश्च इति कर्मधारयः ॥

६६५ । उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ६।३।२७ ॥

दी—। उदमेघः ।

उदक becomes उद when an उत्तरपद follows, if the compound is a proper name. Thus उदमेघ, the name of some one.

मित—। उदकशब्दस्य ‘उद’ इत्यादेशः स्यादुत्तरपदे परे समुदायश्चेत् संज्ञा भवति ॥ उदकगर्भो मेघः उदकमेघः । तेन वर्षादिभिः सादृश्यात् यदि उदकमेघ इति कस्यचित् संज्ञा क्रियते तदा उदकमेघ इत्यस्य उदमेघ इति रूपं भवति ॥

दी—। “उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्” (वार्तिक) । क्षीरोदः ।

The substitute comes in also when उदक is the उत्तरपद if the whole is a proper name. Thus क्षीरोद, the sea of milk.

मित—। उत्तरपदमिति इह उदकविशेषणम् । उत्तरपदस्य च उदकशब्दस्य उदादेशो भवति संज्ञायाम् ॥ क्षीरमुदकमस्य क्षीरोदः उत्तरसागरस्य संज्ञा ॥ ‘संज्ञायाम्’ किम् ? उदकशोधितः । प्रसन्नोदकं सरः ॥

६६६ । उपेवासवाहनधिषु च ॥ ६।३।५८ ॥

दी—। उदपेधं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिघटः, समुद्रे
सु पूर्वेषु सिद्धम् ।

उदक becomes उद also when पेषम्, वास, वाहन or धि follows as उत्तरपद । Thus उदपेषम् etc., grinds with water ; उदवास, stay in water ; उदवाहन, the carrier of water, *i. e.*, a cloud ; उदधि: etc., a jar in which water is stored (we say घटः because in the case of the sea the compound is available by the previous rule, being a संज्ञा of the sea).

मित— संज्ञायामिति निवृत्तम् । पेषम्, वास, वाहन, धि इत्येतेषु उत्तर-पदेषु च उदकस्य उद इत्यादेशी भवति ॥ उदकेन करणेन पिनष्टि इत्यर्थे उदपेषं पिनष्टि । “स्नेहने पिवः” (३३५९—३४३८) इति णमुल् ॥ उदके वासः उदवासः । “सहस्ररात्रीरुदवासतत्परा” । बहुव्रीहिर्वा ॥ उदकस्य वाहन उद-वाहनी मेघः । उदकं धीयते अस्मिन् उदधिः जलाधारः । स च ह घटः । समुद्रस्य तु उदधिरिति संज्ञा, तेन पूर्वसूत्रेणैव सिध्यति ॥

९९७ । एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ६।३।५९ ॥

दी— उदकुम्भः—उदककुम्भः । ‘एक—’ इति किम् ? उदकस्थाली । ‘पूरयितव्ये’ इति किम् ? उदकपर्वतः ।

उदक optionally becomes उद if the उत्तरपद begins with a single consonant and means something to fill up. Thus, उद-कुम्भ etc., jar of water. Why say एक etc. ? Witness उदक etc., without the change because the उत्तरपद begins with the con-
junct consonant स्त्र । Why say पूरयितव्ये ? Witness उदक etc., a mountain where it rains heavily, without the change because a पर्वत cannot be filled up.

मित— एकः असहायः हलन्तरेण असंयुक्तः हल् आदिर्यस्य तत् एकहलादि । ‘पूरयितव्यं’ पूरणार्हम् । उभयमपि उत्तरपदविशेषणम् ॥ ‘पूरयितव्यं’ पूरयितव्य-वाचि ‘एकहलादि’ असंयोगादि यत् उत्तरपदं तस्मिन् परतः उदकस्य ‘उद’ इत्यादेशी

भवति वा इत्यर्थः ॥ स्खाली इति पूरयितव्यमपि संयोगादि, तेन न उदादिशः । पर्वस इत्यसंयोगादि अपि न पूरयितव्यं तेन न उदादिशः ॥

६६८ । मत्स्यौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवीवधगाह्येषु च ॥

६।३।६० ॥

दी— । उदमन्थः—उदकमन्थः । उदौदनः—उदकौदनः । इत्यादि ।

उदक optionally becomes उद also if the उत्तरपद is मन्थ, श्रीदन, सक्तु, विन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध or गाह्य । Thus उदमन्थ etc., a paste made with water ; उदौदन etc., food mixed with water ; etc.

मित— । मन्थ, श्रीदन, सक्तु, विन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध, गाह्य इत्येतेषु च उत्तरपदेषु उदकस्य उदादिशी वा स्यात् इत्यर्थः ॥ द्रवद्रव्यसंस्कृताः सक्तुवी मन्थः । उदकेन मन्थः । “अन्नेन व्यञ्जनम्” (६६६—२।१।३४) इति समासः ॥ एवम् उदकेन सक्तुः इत्यपि ॥ उदकस्य वज्रः वज्र इव प्राणहर उदकप्रचेप इत्यर्थः ॥ उदकं विभर्तीति उदभारः वारिवाहकः । कर्मण्यण् ॥ एवम् उदकं हरतीति ॥ भारवहनसाधनम् उभयतो बहुशिक्यो वंशदण्डो वीवध इत्युच्यते । शिक्योभारं न्यस्य स्कन्धेन वीवध उच्यते । उदकस्य उदकवहनसाधनम् वीवधः इति विग्रहः ॥ उदकं गाह्यते उदगाह्यः । कर्मण्यण् ॥ एतानि उत्तरपदानि एकहलादीन्वपि न पूरयितव्यानि इति पूर्वेषु अप्राप्ते विधिः ॥

६६९ । इको ङस्त्रोऽङ्यो गालवस्य ॥ ६।३।६१ ॥

दी— । इगन्तस्य अङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् उत्तरपदे । ग्रामशि-
पुत्रः—ग्रामशीपुत्रः । ‘इकः’ किम् ? रमापतिः । ‘अङ्यः’ किम् ? गौरी-
पतिः । ‘गालव’-ग्रहणं पूजार्थम्, ‘अन्यतरस्याम्’ इत्यनुवृत्तेः ।

The learned Galava says ई, ऊ, ऋ except डौ are shortened optionally when an उत्तरपद follows. Thus ग्रामशि etc., son of the headman of the village. Why say इकः ? Witness रमापति

in which the आ is not shortened. Why say अङ्गः ? Witness गौरौपति which does not shorten its ई because the ई is from डी in the feminine. Galava is named to show respect and not to secure optionality because 'अन्यतरस्याम्' comes in here from the preceding rule and allows the option.

मित—। इ उ ऋ लृ इति इक् । तस्य ॥ न डीः अङ्गीः । तस्य अङ्गः । इदम् 'इक्' इत्यस्य विशेषणम् ॥ 'उत्तरपदे' इत्यस्ति 'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्तते ॥ अङ्गः इकी ऋसः स्यात् अन्यतरस्याम् उत्तरपदे परती गालवस्य आचार्यस्य मतेन इत्यर्थः ॥ ग्रामं नयतीति क्विपि ग्रामणीः न ज्यन्तः । तेन ऋस्विकल्पः ॥ 'पूजार्थम्' इति पूज्यं गालवस्य मतमित्यर्थः ॥

दी—। “इयङुवङ्भाविनामव्ययानाञ्च नेति वाच्यम्” (वार्त्तिक) ।
श्रीमदः । भ्रू भङ्गः । शुक्लीभावः ।

The option to shorten does not exist in the case of words that admit इयङ् for इ or उवङ् for उ and of indeclinables. Thus श्री etc., the pride of wealth ; भ्रू etc., a frown ; शुक्ली etc., turning white.

मित—। इयङुवङ्गीभावः भवनमुत्पत्तिरित्यर्थः इयङुवङ्भावः । सः अस्ति एषु इयङुवङ्गभाविनः । इनिर्मल्यर्थे । तेषाम् ॥ 'न' इत्यत्र 'ऋस्वः' इति योज्यम् । तेन वैकल्पिकस्य ऋस्वस्य निषेधः । अतो दीर्घ एव उदाह्रियते ॥ “उर्थ्यादित्त्वि—” (७६२—१।४।६१) इति निपातेषु च्चिः पठ्यते तेन अव्ययत्वम् ॥

दी—। “अभ्रूकुंसादीनामिति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । अभ्रूकुंसः—
अभ्रूकुंसः । अभ्रूकुटिः—अभ्रूकुटिः । अकारः अनेन विधीयते इति व्याख्याना-
न्तरम् । अभ्रूकुंसः । अभ्रूकुटिः । भ्रूवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य स
स्त्रीविषधारी नर्त्तकः । भ्रूवः कुटिः कौटिल्यम् ।

It should be stated that the option is not cancelled with

regard to भ्रुकुंस and the like. Thus भ्रुकुंस etc., one who speaks with his eyebrows, or one who shows well in his eyebrows, *i. e.*, a male dancer in female attire ; भ्रुकुटि &c., curving of the eyebrows. The Varttika is also explained as affixing च् to भ्रु &c., in भ्रुकुंस &c. Thus भ्रुकुंस, भ्रुकुटि ।

मित—। 'अभ्रुकुंसादीनां' भ्रुकुंसादिवर्णितानामित्यर्थः। एतत् पूर्ववार्तिकस्थस्य 'इयडुवड्भावनाम्' इत्यस्य विशेषणम् । भ्रुकुंसादिवर्णितानामियडुवड्भावनां ऋस्वनिषेधः । तेन भ्रुकुंसादीनां पाचिको ऋस्वी भवत्येव ॥ यद्वा अभ्रुकुंसादीनामिति प्रसज्यप्रतिषेधः । भ्रुकुंसादीनां न इत्यर्थः । किमेषां न ? यत् पूर्ववार्तिके उक्तम् । किमुक्तम् ? उवड्भावनां ऋस्वनिषेध उक्तः, भ्रुकुंसादयश्च उवड्भाविनः । एषां ऋस्वनिषेधो न ॥ एवं पथ्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि रूपद्वयं भ्रुकुंसः भ्रुकुंस इति ॥ केचिन्नु वार्तिकेऽस्मिन् अकारस्य विधिं वर्णयन्ति । तेषाम् 'अं' इति लुप्तप्रथमान्तम् । भ्रुकुंसादीनाम् इकः अकार आदेशो भवति, इति च तदा वार्तिकार्थः सम्पद्यते । अयञ्च सूचीकृतस्य ऋस्वस्यापवादः । तेन भ्रुकुंस इति रूपम् । अतस्त्रै रूप्यम्—'भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्त्तकः' इति ॥ इह 'अभ्रुकुंसादीनाम्' इति ऋस्वपाठः प्रामादिकः ॥

१००० । एक तद्धिते च ॥ ६।३।६२ ॥

दी—। एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात् तद्धिते उत्तरपदे (? च) । एकस्याः आगतम् एकरूप्यम् । एकक्षीरम् ।

एका becomes एक when an उत्तरपद follows also when a तद्धिते has to be attached. Thus एकरूप्य with the तद्धिते affix रूप्य attached in the sense तत आगतः—derived from it. Also एक &c., milk of a single cow.

मित—। 'एक' इति लुप्तपठान्तम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकाशब्दस्य अर्थ विधिः । तस्य ऋस्वः । आकारस्तु न इक् अतः पूर्वसूत्रेण न प्राप्तिः ॥ इह

‘उत्तरपदे च’ इति चकारो लिपिकरप्रमादात् स्वलितः ॥ तद्धितमुदाहरति एकव्य-
मिति । यदा ‘एका’ इति काञ्चिन्मानुषीं लक्षयति तदा एकस्या आगतम् एकव्यम् ।
“हेतुमनुष्येभ्यः—” (१४६१—४।३।२) इति व्यप्रत्ययः ॥ उत्तरपदे—एकस्याः
चीरम् एकचीरम् ॥ इह “सर्वनाम्नी वृत्तिमात्रे पुं वद्भावः” (७२८, वा) इत्यपि
सिद्धयति । परं तत् वार्तिकज्ञतो दर्शनं न सूत्रज्ञतः ॥

१००१ । ड्यापोः संज्ञाकन्दसोर्बहुलम् ॥ ६।३।६३ ॥

दी— । रेवतिपुत्रः । अजन्नीरम् ।

Words ending in डी and आप् are irregularly shortened in
proper names and the Vedas when an उत्तरपद follows. Thus
रेवति &c., being the name of some one, has रेवती shortened into
रेवति । Also अज &c., in the Vedas has अज instead of अजा ।

मित— । ज्यन्तस्य आवन्तस्य च ऋस्वः स्यात् बहुलम् उत्तरपदे परतः संज्ञायां
विषये कन्दसि च इत्यर्थः ॥ रेवतिपुत्र इति संज्ञायां रेवत्या ज्यन्ताया इकी ऋस्वः ।
अजायाः चीरमिति कन्दसि ॥

१००२ । त्वे च ॥ ६।३।६४ ॥

दी— । त्वप्रत्यये ड्यापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम्—अजात्वम् । रोहिणि-
त्वम्—रोहिणीत्वम् ।

Words ending in डी or आप् are irregularly shortened in the
Vedas when the affix त्व is attached. Thus अजत्वम् &c.,
रोहिणित्वम् &c.

मित । ‘संज्ञाकन्दसीः’ इत्यनुवृत्तम् । संज्ञा तु त्वप्रत्ययान्ते न सम्भवति । तदेतत्
कन्दस्येव ॥

१००३ । थडः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ ६।३।६३ ॥

दी— । व्यञ्जन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात् पुत्रपत्योर्हृत्तरपदयो-
स्तत्पुरुषे ।

If in a तत्पुरुष the पूर्वपद ends in षड् and the उत्तरपद is पुत्र or पति the षड् will have its य changed into इ (सम्प्रसारण)। Thus कुमुदश्लेषे गन्धोऽस्य gives कुमुदगन्धिः। तस्य गोदापत्यम् gives कौमुदगन्ध with अण्। The अ final here is replaced by षड् which, minus the elisions, is य। This gives कौमुदगन्धः। With आप् added in the feminine we have कौमुदगन्ध्याः। Now कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः will have सम्प्रसारण by this rule. The form then is कौमुदगन्धिपुत्रः। We now look forward.

मित— 'सम्प्रसारणम्' इति यकारादीनामिकारादिरादेशः। 'षड्' इत्यव षकाराङ्कारौ इतौ। 'य' इति शेषः। तदन्तस्य सम्प्रसारणम् षड्'शे यकारस्य इकारादेशः पुत्रशब्दे पतिशब्दे वा उत्तरपदे तत्पुरुषे इत्यर्थः। 'तत्पुरुष' इत्युच्यते। तस्य च हे एव पदे। तत्र 'पुत्रपत्नीः' इति सप्तम्यन्तत्वान् उत्तरपदविशेषणम् षड् इति पूर्वपदान्तम्। तदाह 'षडन्तस्य पूर्वपदस्य' इत्यादि। कुमुदश्लेषे गन्धः अस्य कुमुदगन्धिः। "उपमानाच्च" (८७६—५।४।३७) इति इकारः अन्तादेशः। कुमुदगन्धे गोदापत्यं स्त्री इति कुमुदगन्धि अण् इति स्त्रियां कर्त्तव्ये कौमुदगन्ध इत्यस्त्रीले विधातव्ये "अण्विञोरनार्धयोः—" (११८८—४।१।७८) इति अण्भागस्य षडादेशे कौमुदगन्ध इति रूपम्। ततः "यङश्चाप्" (५२८—४।१।७४) इति स्त्रियां चापि कौमुदगन्ध्या इति जातम्। कौमुदगन्ध्यायाः पुत्र इति वियङ्गे कौमुदगन्ध्या पुत्र इति स्थिते अनेन सम्प्रसारणम्। कौमुदगन्ध इ आ पुत्र इति जाते "सम्प्रसारणाच्च" (३३०—६।१।१०८) इति पूर्वरूपे कौमुदगन्धिपुत्र इति प्राप्ते—

१००४। सम्प्रसारणस्य ॥ ६।३।१३८ ॥

दी—। सम्प्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे। कौमुदगन्ध्यायाः पुलः कौमुदगन्धीपुलः। कौमुदीगन्धीपतिः। व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न॥ "स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न" (परिभाषा) इति तदादिनियमप्रतिषेधात्, परमकारीषगन्धीपुलः। उपसर्जने तु तदादिनियमात् नेह—अतिकारीषगन्ध्यापुलः ॥

A सम्प्रसारण becomes lengthened when an उत्तरपद follows. Hence कौमुदगन्धिपुत्र becomes कौमुदगन्धीपुत्र । Similarly कौमुदगन्धीपति । We do not get optionally a short vowel in गन्धी by “इको ऋस्वः—” (९९९) because the option is restricted, operating in certain cases and not operating in certain others. The सम्प्रसारण is one of the cases where the option does not operate.

How then is it that there is no सम्प्रसारण in अतिकारीषगन्ध्यापुत्र ? This is because the षडन्त word, viz, कारीषगन्ध्या is not the पूर्वपद । The पूर्वपद is अतिकारीषगन्ध्या ; hence no सम्प्रसारण । Well then why परमकारीषगन्धीपुत्र with सम्प्रसारण ? In this case the maxim “स्त्रीप्रत्यये—” interferes. We have the general maxim that when a प्रत्यय is spoken of it stands for the whole word got by attaching the प्रत्यय and not for itself only. Hence when we say षड् takes सम्प्रसारण we mean that the entire षडन्त word takes it in its षड्-portion. Now “स्त्रीप्रत्यये—” modifies this declaring that when a स्त्रीप्रत्यय is not in an उपसर्जन the प्रत्यय will not necessarily mean the प्रत्ययान्त word only, i. e., the विधि then affects the whole word at the end of which the प्रत्यय is seen even though that include more than the अङ्ग of the प्रत्यय । In परमकारीषगन्धीपुत्र the exposition is परमा कारीषगन्ध्या परमकारीषगन्ध्या, तस्याः पुत्रः । Here कारीषगन्ध्या is not an उपसर्जन । Consequently in its case, the rule “षड्ः सम्प्रसारणम्—” (1003) thinks of षड् only no matter where it is. Thus though कारीषगन्ध्या is not the पूर्वपद the सम्प्रसारण comes in yielding परमकारीषगन्धीपुत्रः ।

नित्त— । ‘कौमुदगन्धिपुत्र’ इत्यत्र सम्प्रसारणस्य इकारस्य अनेन दीर्घे कौमुद-गन्धीपुत्रः । एवं कौमुदगन्धीपतिः । “इको ऋस्वी—” (९९९—६३।६१) इति

द्रव्यविकल्पो न भवति । स हि विकल्पो व्यवस्थितः—इह भवति इह न इति तत्र व्यवस्था अस्ति । तेन एतयोर्न द्रव्यः । तदाह 'व्यवस्थितः—' इत्यादि ॥ इह घाडन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं भवति इत्युक्तम् । घाडन्तात् च यावतामन्ते घाड् दृश्यते तावतामेव प्रसक्ता । एतद्धि स्वाभाविकम् । तत्र नियमः क्रियते "प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादित्तदन्तस्य ग्रहणम्" (परिभाषा) इति । अयमर्थः—'प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य' प्रत्ययान्तस्य 'ग्रहणं' भवति 'यस्मात्' अज्ञात् 'सः' प्रत्ययो 'विहितः' तदादिः' तस्य अङ्गस्य आदेर्वर्णादारभ्य । एतेन अङ्गसमेतः प्रत्ययः प्रत्ययान्तम् नाधिकं किञ्चित् इति फलितम् । एष तावत् "तदादिनियमः" । उदाहरणयोः 'कौमुदगन्ध्या' 'कारौषगन्ध्या' इत्येतावत् घाडन्तम् ॥ यद्येवं परमा कारौषगन्ध्या परमकारौषगन्ध्या । परमकारौषगन्ध्यायाः पुत्रः इति विग्रहे घाडन्तं पूर्वपदं नास्ति । 'कारौषगन्ध्या' इत्येतावदेव घाडन्तं पूर्वपदं तु 'परमकारौषगन्ध्या' इति । सम्प्रसारणं तर्हि न प्राप्नोति 'परमकारौषगन्ध्यापुत्रः' इति भवति, इष्यते च 'परमकारौषगन्धीपुत्रः' इति । अत्र समाधिनाह "स्त्रीप्रत्यये—" इत्यादि । अयमर्थः—'अनुपसर्जनं' उपसर्जनव्यतिरिक्ते शब्दे स्थितः यः 'स्त्रीप्रत्ययः' तस्मिन् विषये 'न च' नैव तदादिनियमो भवति । तत्र तु यावतः सङ्घातस्य अन्ते प्रत्ययो दृश्यते तावानेव तत्प्रत्ययान्तः । प्रकृते घाड् इति स्त्रियामादेशः । स च इह अणुप्रत्ययस्य, इति स्थानिद्वारेण स्त्रीप्रत्ययः घाड् । अपि तु परमा कारौषगन्ध्या इति विग्रहे अनुपसर्जनं यः कारौषगन्ध्याशब्दः तत्र स्थितोऽयं स्त्रीप्रत्ययः । तेनात्र तदादिनियमो नास्ति । एवं 'तदादिनियमप्रतिषेधात्' 'परमकारौषगन्ध्यायाः पुत्रः' इत्यत्र समुदाय एव घाडन्तं पूर्वपदम् । ततः सम्प्रसारणं परमकारौषगन्धीपुत्रः ॥ 'अनुपसर्जनं' इत्युक्तम् । अतिक्रान्ता कारौषगन्ध्याम् इति वाक्ये 'कारौषगन्ध्या' इत्युपसर्जनम् । तत्र स्थितः स्त्रीप्रत्ययः घाड् । अतः 'अति-कारौषगन्ध्यायाः पुत्रः' इति विग्रहे अस्यैव तदादिनियमः सम्प्रसारणञ्च न भवति । तदाह 'तदादिनियमान्नेह—अतिकारौषगन्ध्यापुत्रः' इति ॥

१००५ । बन्सुनि बहुव्रीहौ ॥ ६।१।१४ ॥

दी— । बन्सुशब्दे उत्तरपदे प्यङ्गः सम्प्रसारणं स्यात् बहुव्रीहौ ।

कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य कारीषगन्धीबन्धुः । 'बहुव्रीहौ' इति किम् ? कारीषगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः । क्लीवनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया ।

In a बहुव्रीहि with बन्धु as उत्तरपद the ष्यङन्त word immediately preceding will have सम्प्रसारण । Thus कारीष &c., one of whom कारीषगन्ध्या is a friend. Why say बहुव्रीहौ ? Witness कारीषगन्ध्याबन्धु without सम्प्रसारण in a कर्मधारय । In the exposition we have बन्धु in the masculine because the rule does not want बन्धु to be taken in the neuter ; the neuter form is merely with reference to the *form* of the word and does not refer to its *meaning*.

मित— । 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इत्यस्ति । सर्वोपसर्जने बहुव्रीहिः, तदिह उपसर्जने स्थितः ष्यङ् । तेन तदादिनियमोऽस्ति, ष्यङ्ग्रहणे ष्यङन्तमावस्य च ग्रहणं तस्यैव च सम्प्रसारणम् । परन्तु अनेकपदो बहुव्रीहिरिति उत्तरपदेनात् पूर्वपदं नाक्षिप्यते । अतएव ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य इति नोक्तम् ॥ 'बन्धुनि' इति बन्धुशब्दस्य अर्थो न लक्ष्यते तेन क्लीवनिर्देशः । तदाह 'शब्दस्वरूपापेक्षया' इति । विग्रहे तु अर्थापेक्षा अस्ति अती 'बन्धुरस्य' इति पुंसि उच्यते ॥ पूर्वपदस्य अनाक्षेपात् त्रिपदे बहुव्रीह्वावपि परमकारीषगन्धीबन्धुः ॥

दी— । "मातजूमातृकमातृषु वा" (वार्त्तिक) । कारीषगन्धीमातः— कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृक—कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता—कारीषगन्ध्यामाता । अस्मादेव निपातनात् मातृशब्दस्य मातृजादेशः "नष्टृतश्च" (८३३—५।४।१५३) इति कब्रविकल्पश्च ॥ बहुव्रीहवेषेदेम्, नेह—कारीषगन्ध्याया माता कारीषगन्ध्यामाता ॥ चित्तवसामर्थ्यात् चित्तस्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते ॥

The सम्प्रसारण is optional in a बहुव्रीहि if मातृच्, मातृक or मातृ follows. Thus कारीष &c. one whose mother is कारीषगन्ध्या । By

निपातन in this very Vārttika, the कप् guided by “नट्टावत्” (S33) comes in optionally and, when there is no कप्, माट् optionally changes into मातच् । This is in a बहुव्रीहि only. Thus in a षष्ठी-समास, though there is no कप्, माट् does not change and there is no सम्प्रसारण । मातच् drops च hence the pitch is that of चित् in preference to that of a बहुव्रीहि ।

मित— । मातश्चब्दे माट्कश्चब्दे, माट्कश्चब्दे च उत्तरपदे षडन्तस्य सम्प्रसारणं भवति वा बहुव्रीहौ इत्यर्थः ॥ इह बहुव्रीहौ माट्कश्चब्दे एव उत्तरपदम् । ततो “नट्टावत्” (८३३) इति नित्येऽपि कप् इहेव निपातनात् विकल्प्यते । सति क्वपि ‘माट्क’ इति षडः परं भवति । कवभावे ‘माट्’ इति । तस्य च माट्कश्चब्दस्य अत एव निपातनात् मातजादेशी वा ॥ चित्क्वपि षडः सम्प्रसारणं वा । कारीषगन्धीमातः इत्यादि च रूपम् । मातचि चित्स्वरो भवति अन्तोदात्तः न तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

१००६ । इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु ॥६।३।६५।

टी— । इष्टकादीनां तदन्तानाञ्च पूर्वपदानां चितादिषु क्रमाद्दुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् । इष्टकचितम्—पकेष्टकचितम् । इषीकतूलम्—मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारी—उत्पलमालभारी ।

इष्टका, इषीका and माला being the पूर्वपद, or final in the पूर्वपद, shorten their आ if चित्, तूल and भारिन् be the उत्तरपद respectively. Thus इष्टक &c. made of bricks ; पक्क &c. made of burnt bricks ; इषीक &c., cotton from grass ; मुञ्ज &c., cotton from munja grass ; माल &c., carrying a garland ; उत्पल &c, carrying a garland of lotuses.

मित— । ‘ऋस्वः’ इत्यस्ति । आबन्ता एते शब्दाः संज्ञायां ऋन्सि च पूर्वेषु च ऋस्वं प्रयोजयन्ति । असंज्ञार्थं भाषार्थञ्च वचनम् ॥ ‘उत्तरपदे’ इत्यनेन इह पूर्वपदमा- चितम् । इष्टकादयस्तस्य पूर्वपदस्य विशेषणानि । नायं सार्वत्रिकी विशेषविशेषणभावः ।

इह तु इषाते, तथैव व्याख्यानात् ॥ “पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च” इति परिभाषया ङस्त्विवधिरयम् इष्टकादीनां तदन्तानाञ्च भवति । ‘तदुत्तरपदस्य’ तदन्तस्य इत्यर्थः ॥ इष्टकाभिधितम्, इषोकायास्तूलम्, मालां विभक्तिं इत्यादि क्लियङ् ॥

१००७ । कारे सत्यागदस्य ॥ ६।३।७० ॥

दी— । मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः ।

मुम् is the augment of सत्य and अगद when कार follows as उत्तरपद । Thus सत्यङ्कारः, the pronouncement of an oath ; अगदङ्कारः, relief of disease.

मित— । कारशब्दी घञन्तः । “अरुद्धिषत्—” (२९४२—६।३।६७) इत्यती ‘मुम्’ अनुवर्त्तते ॥ सत्यस्य शपथस्य कारः उच्चारणं सत्यङ्कारः । हरदत्तस्तु सत्यस्य समयस्य कार इत्याह । तत्र “सत्यादशपथे” (२१३७—५।४।६६) इति डाच्., परत्वात् मुमा वाधः ॥ गदी रोगः । अगद आरोग्यम् । तस्य कारः करणम् ॥ सत्यं करोति अगदं करोति इत्येवं विग्रहे तु कर्मण्यणि मुम् । अत्र पक्षे अगदङ्कारी वैद्यः ॥

दी— । “अस्तोश्चेति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । अस्तुङ्कारः ।

अस्तु takes मुम् when कार is the उत्तरपद । Thus अस्तुङ्कारः ।

मित— । ‘अस्तु’ इति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं स्त्रीकारे । तस्यानुकरणशब्दात् षष्ठी ॥ ‘कारे’ इत्यस्ति । अस्तु कारः अस्तुङ्कारः स्त्रीकरणम् । यथा अस्तु करोतीति अस्तुङ्कारः अभ्युपगन्ता, देवताविशेषी वा ॥

दी— । “धेनोर्भव्यायाम्” (वार्त्तिक) । धेनुम्भव्या ।

धेनु takes मुम् when भव्या is the उत्तरपद । Thus धेनुम्भव्या, a cow that is nearing her term of delivery.

मित— । भविष्यति इति भव्या भविष्यन्ती । “भव्यगैय—” (२८९४—३।४।६८) इति कर्त्तरि यत् । भव्याशब्दे उत्तरपदे धेनुशब्दस्य मुमागमः स्यात् ॥ भव्या धेनुः धेनुम्भव्या आसन्नप्रसवा गौः । मयूरव्यंसकादित्वात् विशेषणस्य परनिपातः ॥

दी—। “लोकस्य पृष्णे” (वार्त्तिक) । लोकम्पृष्णः । ‘पृष्णः’ इति मूलविभुजादित्वात् कः ।

लोक takes मुम् when पृष्ण is the उत्तरपद । Thus लोकम्पृष्णः, the joy of the world. Here पृष्ण is formed with the affix क because the word लोकम्पृष्ण is of the मूलविभुजादि class.

मित—। पृष्णे उत्तरपदे लोकशब्दस्य सुमागमः स्यात् ॥ लोकं पृष्णति इति विग्रहे मूलविभुजादित्वात् कर्मापपदे क-प्रत्ययः । पृष्णतीति प्रौषणे तुदादिषु—“पृष्णति द्विजदेवताश्च” इति हलायुषः ॥

दी—। “इत्येऽनभ्याशस्य” (वार्त्तिक) । अनभ्याशमित्यः दूरतः परिहर्त्तव्य इत्यर्थः ।

अनभ्याश takes मुम् when इत्य is the उत्तरपद । Thus अनभ्याशमित्यः, not to be approached too close, i. e., one that has to be avoided from a distance.

मित—। अभ्याशः समीपम् । न अभ्याशः अनभ्याशः दूरम् । इत्यः गन्तव्यः उपसर्त्तव्य इत्यर्थः । “एतिसु—” (२८५७—३१११०८) इति क्वप् कर्मणि । अनभ्याशशब्दस्य सुमागमः स्यात् इत्यशब्दे उत्तरपदे ॥ अनभ्याशं यथा तथा इत्यः अनभ्याशमित्यः । सुपसुपा ॥

दी—। “भाष्ट्राग्नेयोरिन्धे” (वार्त्तिक) । भाष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ।

भाष्ट्र and अग्नि take मुम्, when इन्ध is the उत्तरपद । Thus भाष्ट्र &c., burns the pan ; अग्नि &c., lights fire.

मित—। भाष्ट्रशब्दस्य अग्निशब्दस्य च मुम् स्यात् इन्धशब्दे उत्तरपदे ॥ भाष्ट्रो भाजनविशेषः । भाष्ट्रमिन्धे इति भाष्ट्रमिन्धः धी द्वि सुज्ञानविद्ययणैर्न भाष्ट्रं तापयति सः । कर्मण्यण् । एवमग्निमिन्धे प्रज्वलयतीति अग्निमिन्धः ॥

दी—। “गिलेऽगिलस्य” (वार्त्तिक) । तिमिङ्गिलः । ‘अगिलस्य’ किम् ? गिलगिलः ।

Words, except गिल, take मुम् when गिल is the उत्तरपद । Thus तिमि &c., that which swallows a whale. Why say अगिलस्य ? Witness गिल &c., the swallower of the swallower, without मुम् ।

मित— । अगिलस्य गिलभिन्नस्य मुम् स्यात् गिले परे ॥ तिमिं गिलतीति तिमिङ्गिली मख्यभेदः । गिरतिः कः । मूलविभुजादिः । तिमिगृ क इति स्थिते ऋत इत्वे रपरत्वे तिमिगिर् अ इति जाते “अचि विभाषा” (२५४१—८२१२१) इति वैकल्पिके लकारे तिमिगिल इति प्राप्ते अनेन मुमि तिमिङ्गिलः ॥ गिलतीति गिलः, पचाद्यच् । इहैव निपातनात् गुणाभावः । क-प्रत्ययो वा । तं गिलतीति मूल-विभुजादिनात् कः—गिलगिलः । गिलस्य गिल इति षष्ठी समासो वा ॥

दी— । “गिलगिले च” (वार्त्तिक) । तिमिङ्गिलगिलः ।

Words except गिल take मुम् also when गिलगिल is the उत्तर-पद । Thus तिमि &c., swallower of the swallower with respect to a whale, i. e., the whale is a swallower, but this is a swallower of the whale even.

मित— । गिलगिलशब्दे उत्तरपदे अगिलस्य पूर्वपदस्य मुम् स्यात् ॥ गिलं गिलतीति गिलगिलः । तिमिर्गिलगिलः इति षष्ठीसमासे मुम् ॥ कैयटादयस्तु तिमिङ्गिलं गिलतीति व्युत्पत्तौ व्यर्थं वार्त्तिकमिति मन्यन्ते ॥ व्यर्थमेव यदि देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादिष्विव तिमिर्गिलस्तस्य गिल इत्यर्थो भवति । यदा तु गवां दाय्याद इत्यस्य यथा गीरूपं दाय्यादत्ते इत्यर्थः तथा इहापि तिमिर्गिलगिल इत्यस्य तिमिरूपो यो गिलस्तमयं गिलति इत्यर्थे इत्यते तदा सार्थकं वार्त्तिकम् ॥

दी— । “उष्णभद्रयोः करणे” (वार्त्तिक) । उष्णङ्करणाम् । भद्रङ्करणाम् ॥

उष्ण and भद्र take मुम् when करण is the उत्तरपद । Thus उष्णम् &c., the means to make warm ; भद्रम् &c., that which does good.

मित—। उष्णशब्दस्य भद्रशब्दस्य च मुम् स्यात् करणे उत्तरपदे ॥ क्रियते
अनेन इति करणम् । उष्णस्य करणम्, भद्रस्य करणम्, इति विग्रहः ॥

१००८ । रात्रेः क्वति विभाषा ॥ ६।३।७२ ॥

दी—। रात्रिञ्चरः—रात्रिचरः । रात्रिमटः—रात्रिचटः ॥ अस्त्रिदर्थमिदं
सुखम् । खिति तु “अरुर्द्धिषत्—” (२९४२—६।३।६७) इति नित्यमेव
वक्ष्यते । रात्रिमन्मन्यः ।

रात्रि takes मुम् optionally if a कृदन्त word is the उत्तरपद । Thus
रात्रि etc., night-ranger. This rule is only for affixes that do
not drop ख । In the case of खित् affixes the मुम् is com-
pulsory by the rule “अरुर्द्धिषत्—” (2942); thus रात्रिमन्मन्य, one
that considers himself to be night.

मित—। कृदन्ते उत्तरपदे रात्रिसुम् वा स्यात् ॥ ननु “उत्तरपदाधिकारे
तदन्तविधिर्नास्ति” इत्युक्तं प्राक् (९८८), तत् कथं ‘क्वति’ इत्यस्य इह ‘कृदन्ते’ इत्यर्थः ?
उच्यते—प्रातिपदिकात् कृती न भवन्ति, तत् रात्रिशब्दात् कृत् न सम्भवति, तेनैह
‘कृदन्ते’ इत्यर्थः सम्पद्यते ॥ रात्रौ चरतीति विग्रहे “चरेष्टः” (२९३०—३।२।१६)
इति टप्रत्ययः ॥ रात्रौ अटतीति पचाद्यचि मुम् वा ॥ सामान्यतः क्वति अर्थं विधिः.
खिति क्वति तु “अरुर्द्धिषत्—” (२९४२) इत्यनेन बाध्यते । विकल्पश्च न भवति ।
तथा च रात्रिमात्मानं मन्यते इति विग्रहे खश्चि नित्यमेव मुम् । तेन रात्रिमन्मन्य
इत्येव न तु रात्रिमन्मन्य इत्यपि ॥

१००९ । सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ६।३।७८ ॥

दी—। उत्तरपदे । सपलाशम् । ‘संज्ञायाम्’ किम् ? सहयुध्वा ।

सह becomes स when an उत्तरपद follows and the compound
is a proper name. Thus सपलाशम् which is a name of a certain

place having पलाश trees in abundance. Why say संज्ञायाम् ?
Witness सह etc., one that caused another to fight with him.

मित—। सहशब्दस्य सः स्यात् उत्तरपदे परे समुदायश्चेत् संज्ञा भवति ।
पलाशैः सह इत्यर्थे सपलाशम् इति संज्ञाविशेषः ॥ सह योषितवान् युद्धवान् वा इत्यर्थे
“सहे च” (३००६—३।२।६६) इति क्लिपि सहयुष्वा इत्यत्र सभावी न । तत्पुरुषो-
ऽयम् न बहुव्रीहिः, तेन वीपसर्जनस्य” (८४९—६।३।८२) इति नेह प्रवर्तते ॥

१०१० । ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ६।३।७९ ॥

दी—। अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहूर्त्तं ज्योतिष-
मधीते, सद्ग्रीणा खारी ।

सह becomes स also when the उत्तरपद implies the end of a
subject of study or an excess over the proper measure of some-
thing. Thus समुहूर्त्तम् etc., studies Astronomy to the end of
the chapter relating to मुहूर्त्तः; सद्ग्रीणा etc., a खारी with a द्रोण
in excess.

मित—। ग्रन्थान्ताधिके उत्तरपदे इति सम्बन्धः । सहस्य सः स्यात् यदि उत्तर-
पदम् अध्ययस्य ग्रन्थस्य अन्तवचनं भवति यदि वा प्रकृतादधिकं किञ्चिद्वक्ति ॥ ‘अनयोः’
ग्रन्थान्ते अधिके च इत्यर्थः । उत्तरपदविशेषणमेतत् । अनयोः उत्तरपदयोः परयोः
इत्यन्वयः । ‘उत्तरपदे’ इत्येकवचनन्तु अधिकारापेक्षया ॥ मुहूर्त्तान्तं समुहूर्त्तम् अन्त-
वचनेऽव्ययीभावः । मुहूर्त्तमिति मुख्यतः कालवाचि लक्षण्या च कालविषयग्रन्थवाचि ।
तेन “अव्ययीभावे चाकालि” (६६०—६।३।८१) इति न सिध्यति । अप्राप्ते वचनम् ॥
द्रोणेन सह इति विग्रहे द्रोण इह खार्यामधिक इति बोधः । “वीपसर्जनस्य” (८४९)
इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् ॥ ‘मुहूर्त्तं’ इति ग्रन्थान्तः ‘द्रोण’ इति अधिकः ।
तदाह ‘अनयोः परयोः’ इति । परम् अन्तता आधिक्यञ्च सह-शब्देनैव द्योत्यते, तेन
“ग्रन्थान्ते अधिके च वर्त्तमानस्य सहशब्दस्य” इत्यादि वृत्तिकारीषीत् व्याख्यानम् ॥

१०११ । द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ६।३।८० ॥

दी—। अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते ।

सह becomes स when an उत्तरपद follows if the subordinate one has to be inferred not directly perceived. Thus सराक्षसीका etc., night implying the presence of a demoness. The presence of the demoness is not directly perceived but only inferred because it is night.

मित—। सहशब्दः प्रधानेन अप्रधानं योजयति । अप्रधानमिह द्वितीयमित्युक्तम् । उपाख्यायते साक्षादुपलभ्यते इत्युपाख्यम् । कर्मण्यङ्प्रत्ययः । भार्गवः स्त्रीत्वाभावः । घञर्थे कप्रत्ययो वा । न उपाख्यमानुपाख्यम् अनुमेयम् ॥ राक्षसा सह सराक्षसीका । इह निशा प्रधानम् राक्षसी अप्रधानं द्वितीया । “वीपसर्जनस्य” (८४६) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् ॥ निशासु राक्षसी चरति इति निशाप्रवृत्तिं दृष्ट्वा राक्षसी-प्रचारोऽनुमीयते ॥

१०१२ । समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदकेषु ॥ ६।३।८४ ॥

दी—। समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्द्धादिषु । अनु भ्राता सगर्भ्यः । अनु सखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्यः । ‘तल भवः’ इत्यर्थे “सगर्भ-सयूथसनुताद्यन्” (३४६०—४।४।११४) । ‘अमूर्द्धादिषु’ किम् ? समानमूर्द्धा । समानप्रभृत्यः । समानोदकाः ।

समान becomes स in the Vedas when an उत्तरपद other than मूर्द्धन्, प्रभृति or उदकं follows. Thus सगर्भ, ‘the same womb, as in अनु भ्राता सगर्भ्यः; the uterine brother follows; सयूथ, the same herd, as in अनु सखा सयूथ्यः, the companion of the same herd follows; सनुत, similar prayer, as in यो नः सनुत्यः, what comes

unto us from a similar prayer. सगर्थ etc., in these examples, are derived from सगर्भं etc., with the affix यन् in the sense तच् भवः by the rule “सगर्भं—” (3460). Why say अमूर्द्धादिषु ? Witness समानमूर्द्धा, of the same height ; समानप्रभृतयः, equals and others ; समानोदकाः, leading to the same end.

मित— । कन्दीविषयं सूचम् ॥ सगर्भः, सयूथम्, सनुतम् इत्यादय उदाहरणानि । तानि च सगर्भः, सयूथ्यः, सनुत्यः इत्यादिषु प्रयोगेषु उपलभ्यन्ते ॥ समानी गर्भः सगर्भः । तत्र भवः सगर्भ्यः सहोदरः । “सगर्भं—” (३४६०) इति यन् ॥ एव' समानं यूथं सयूथम् । तत्र भवः सयूथ्यः एकयूथविहारी । प्राग्वत् यन् ॥ नुतं नुतिः । भावे क्तः । समानं नुतं सनुतम् । तत्र भवः इति यनि सनुत्यः, तुल्यभक्तिगतया तुल्या लञ्चः । “सनुत्यः प्रसादः” इति पुरुषीत्तमस्वीदाहरणम् ॥ उदकः परिणतिः । समान उदकं एषामिति बहुव्रीहिः ॥

दी— । ‘समानस्य’ इति योगो विभज्यते । तेन सपत्नः, साधर्म्यम्, सजातीयमित्यादि सिद्धमिति काशिका । अथवा सहशब्दः सहशवचनोऽस्ति, सहशः सख्या ससखि इति यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः— समानः पत्नोऽस्य इत्यादि ।

Here the Kāsikā says समानस्य is separated from its connection in the rule and is to be treated as a rule by itself. With the अनुवृत्ति of सः from “सहस्य सः—” (1009—6. 3. 78) this gives—समान becomes स when an उत्तरपद follows both in the Vedas and classical Sanskrit. Thus सपत्नः etc. are obtained with the exposition समानः पत्नः अस्य etc. We may however, get these examples from बहुव्रीहि compounds of सह in the sense ‘similar’ and पत्न etc. Thus when we say समानः पत्नः अस्य we do not mean that समान is compounded, but that समान is given in place of सह

to show that the विग्रह is अस्रपद । सह in the sense 'similar' is seen in the अच्ययीभाव compound समखि (660). The योगविभाग is therefore unnecessary.

मित— । समानः पचः अस्य सपचः ॥ समानी धर्मोऽस्य सधर्मा । तस्य भावः साधर्म्यम् ॥ समाना जातिः जातिरस्या वा सजातिः । सजाति द्रव्यं सजातीयम् । “जात्यन्तात्—” (१०८१—५।४।८) इति वः ॥ अथ कथमेवमादिषु समानस्य सः ? तदाह—समानस्येति योगी विभज्यते । “सहस्य सः—” (१००८) इत्यतः सः इत्यनुवर्तते । क्वत्सि इति तु न सम्बध्यते । तेन लोके विदे च ‘समानस्य सः स्यात्’ इत्यर्थः सम्पद्यते । अतः सिध्यन्त्युदाहरणानि ॥ अयं तु योगविभागी भाष्ये न दृश्यते तत् समाधानान्तरमप्याह—अच्ययीभावेषु सदृशः सस्या इत्यस्रपदविग्रहे सह-शब्दस्य समासी दृश्यते । इहापि सहशब्दस्येव अस्रपदविग्रही बहुव्रीहिरस्तु । विग्रहश्च समानः पचः अस्य, सदृशः पचः अस्य, इत्यादि भवतु । समासि एव अयमर्थः सह-शब्दस्य दृश्यते, न वाक्ये । तेन न्याय्योऽयमस्रपदविग्रहः । मति समासि “वैपसर्जनस्य” (८४८—६।३।८२) इति सहस्य सो वा ॥ ‘तेन’ सहशब्देन ‘अयम्’ एष वक्ष्यमाणः ‘अस्रपदविग्रही बहुव्रीहिः’ इत्यन्वयः ॥

१०१३ । ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगीत्ररूपस्थानवर्ण-
वयोवचनबन्धुषु ॥ ६।३।८५ ॥

दी— । एषु द्वादशसु उत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपदः । इत्यादि ।

saman becomes स when the उत्तरपद is one of the following twelve—ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नामन्, गीत्र, रूप, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन, बन्धु । Thus सज्योतिः, equally brilliant ; सजनपदः, of the same country ; etc.

मित— । ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नामन्, गीत्र, रूप, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन, बन्धु इत्येतेषु उत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् लोके पूर्वसूत्रात् विदे च ।

१०१४ । चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ६।३।८६ ॥

दी—। ब्रह्मचारिणि उत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने । चरणः शाखा । ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म । तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः सः सब्रह्मचारी ।

When ब्रह्मचारिन् is the उत्तरपद, समान becomes स if equality in the matter of Vedic study is implied. चरण is a school of Vedic study. ब्रह्मन् is Veda. By transference of epithets the vow to study the Veda is also ब्रह्मन् । Hence ब्रह्मचारी is the practiser of that vow. Equal ब्रह्मचारी, i. e., equal in the matter of ब्रह्मचर्य is सब्रह्मचारी ।

मित ।—‘समानस्य सः’ इत्यस्ति । उत्तरपदे इति चाधिकृतम् । तत्र ‘चरणे’ इति ‘समानस्य’ इत्यस्य विशेषणम् । चरणे वर्तमानो यः समानशब्दः तस्य इत्यर्थः । समता चेत् चरणे इति फलितम् । तदाह ‘चरणे समानत्वेन गम्यमाने’ इति । ‘ब्रह्मचारिणि’ इति तु ‘उत्तरपदे’ इत्यस्य विशेषणम् ॥ ‘शाखा’ वेदशाखा । ‘तदध्ययनार्थे’ वेदाध्ययनार्थं चरणविशेषाध्ययनार्थमिति भावः ॥ ‘तत् ब्रह्म व्रतमित्यर्थः ‘चरति’ अनुतिष्ठति इति ब्रह्मचारी । “सुव्यजातौ—” (२५८८—३।२।७८) इति णिनिः ॥ ‘समानः सः’ समानी ब्रह्मचारी इति शेषः ‘सब्रह्मचारी’ । व्रतचरणे यस्य तुल्यत्वमस्ति सः । एकामेव शाखामध्येतुं ये व्रतचारिणस्ते सब्रह्मचारिण इत्यर्थः ॥ “समानस्य सः सब्रह्मचारी” इत्यपपाठः ॥

१०१५ । तीर्थे ये ॥ ६।३।८७ ॥

दी—। तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् । सतीर्थ्यः, एकगुरुकः । “समानतीर्थे वासी” (१६५८—४।४।१०७) इति यत्प्रत्ययः ।

समान becomes स when तीर्थे is the उत्तरपद and some तद्धित,

beginning with य, has to be affixed. Thus सतीर्थः, a pupil of the same preceptor. The affix is यत् by the rule "समान—" (1658).

मित—। 'तीर्थ' इति 'उत्तरपदे' इत्यस्य विशेषणम् । 'ये' दे परे इत्यर्थः । परलक्ष उत्तरपदापेक्षया । समासि उत्तरपदात् परं किं नाम स्यात् अन्यत् प्रत्ययात् । तत् 'य' इति प्रत्ययः । परं 'यत्' एव प्रत्यय इह विहितः न 'य' इति । 'यत्' च यादिः प्रत्ययः । तदाह 'यादौ प्रत्यये' इति । 'यति' इत्यनुक्ता लाघवाद्यमुक्ता 'ये' इति ॥ तीर्थं गुरुः । समानम् एकः । समानं तीर्थम् समानतीर्थम् ॥ अत्रयं वसति सेवते इति वासी । आवश्यके णिनिः ॥ समानतीर्थे वासी इति विशिष्टे वैकल्पिक-सृष्टितौ यत्-प्रत्ययः । तद्धितस्य विवक्षायां तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव समानस्य सः—सतीर्थः अविवक्षायां वाक्यमेव, समासी वा समानतीर्थवासी इति ॥

१०१६ । विभाषोदरे ॥ ६।३।८८ ॥

दी—। यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोद्ध्यः—समानोद्ध्यः ।

समान optionally becomes स when उदर is the उत्तरपद and some तद्धित beginning with य has to be affixed. Thus सोद्ध्यः etc. uterine brother, the first with य and the second with यत् ।

मित—। 'ये' इत्यनुवर्त्तते । तदाह 'यादौ प्रत्यये विवक्षिते' इति ॥ 'समानम्' एकम् । समानमुदरं समानोदरम् ॥ समानोदरे श्रयितः इति विशिष्टे वैकल्पिके यत्प्रत्यये कर्त्तव्ये (१६५९—४।४।१०८) प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव समानस्य सभावी वा । असति सादेशे समानोद्ध्यः एकमाहजातः ॥ सादेशे तु सीदरे श्रयित इति जाते "सीदराद्यः" (१६६०—४।४।१०९) इति यत्प्रत्ययस्य अपवादी य-प्रत्ययः—सीद्ध्यः ॥

१०१७ । दृग्दृशवतुषु ॥ ६।३।८९ ॥

दी—। सहक्—सदृशः ।

समान becomes स when दृश्, दृश्, or वतु follows. Thus सदृक् etc., looks like equal.

मित—। ‘विभाषा’ इति नातुवर्त्तते । दृश्-शब्दे, दृश्शब्दे, वतौ च परतः समानस्य सः स्यात् ॥ समानमिव पश्यन्ति जनाः इति विग्रहे “समानान्ययीः—” (२९७४, वा) इति क्तिन्कञौ प्रत्ययौ । क्तिनि सदृक्, कञि सदृशः ॥

दी—। “दृज्ञे चेति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । सदृज्ञः । वतुरुत्तरार्थः ।

समान becomes स also when दृच follows. Thus सदृचः, looking like equal. वतु cannot be attached to समान ; it is mentioned here for the sake of the rule following.

मित—। “क्लोऽपि वाच्यः” (२९७४, वा) इति ल्यदादिषु समानान्ययोश्च दृशेः क्लप्रत्ययोऽपि विहितः । तत्र ‘दृच’ इत्युत्तरपदं भवति । तस्मिन् परतः समानस्य सः स्यात् ॥ दृश्, दृश्, दृच इत्युत्तरपदानि । वतुरिति प्रत्ययः । स च समानशब्दात् न विहितः । तदाह ‘वतुरुत्तरार्थः’ इति । उत्तरसूत्रे वतुग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यति इति तस्यार्थः ॥

१०१८ । इदं किमोरोश्की ॥ ६।३।८० ॥

दी—। दृदृशवतुषु इदम् ईश् किमः की स्यात् । ईदृक्—ईदृशः । कीदृक्—कीदृशः । वतुदाहरणं वक्ष्यते ।

इदम् becomes ई and किम् becomes की when दृश्, दृश् or वतु follows. Thus ईदृक् &c., like this ; कीदृक् &c., like what ? वतु will be illustrated later.

मित—। ‘ईश्की’ इति लुप्तप्रथमादिवचनान्तम् । तौ च यथासंख्यं भवतः ॥ “ल्यदादिषु—” (४२९—३।२।६०) इति दृशेः क्तिन्कञौ । क्तिनि ‘दृश्’ इत्युत्तरपदम्, कञि ‘दृश्’ इति । दृश्शब्दे दृश्शब्दे च उत्तरपदे वतुप्रत्यये च परतः इदम्-शब्दस्य ईश् किमशब्दस्य च की इत्यादिशः स्यात् ॥ ‘ईश्’ इत्यत्र शकार इत् । ‘की’

इति च अनेकाल् । तत् “अनेकालशित्—” (४५—२।१।३५) इति सर्वादेशा-
वेतौ ॥ इदमिव पश्यन्ति जना इमम् इति विग्रहे इदम् इष् किन् इति स्थितं
इंश्भावे ईंङ्क् । एवम् ईंङ्गः, कौंङ्कः, कौंङ्ग इति ॥ ‘वच्चतं’ अनुपदानेव
वच्यते इत्यर्थः ॥

दी— । “इङ्गे चेति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । ईंङ्गः । कौंङ्गः ॥

इदम् becomes ईं and किम् becomes कौ also when इच् is the
उत्तरपद । Thus ईंङ्कः, like this ; कौंङ्कः, like what ?

मित— । ऋप्रत्यये ‘इच्’ इत्युत्तरपदम् । तस्मिन् परिष्पि इदम् ईंश् किमश्च
कौ स्यात् ॥

दी— । “आ सर्वनाम्नः” (४३०—३।३।६१) । “इङ्गे च” (वार्त्तिक) ।
ताट्क्—ताट्शः—तावान्—ताट्ङ्गः ॥ दीर्घः । मत्वोत्वे । अमूट्क्—
अमूट्शः—अमूट्ङ्गः ॥

In the case of a सर्वनाम्, the final letter changes into आ
when ट्क्, ट्श or व्तु follows, also when इच् follows. After आ
is substituted, सर्वर्षदीर्घ follows. Thus ताट्क् &c., like him.
In the case of अदस्, first comes आ, next सर्वर्षदीर्घे giving अदा ट्क्
etc. Now द becomes न and आ becomes ज । Hence finally
अमूट्क् &c., like that.

मित— । सर्वनाम्नः इच्चे इङ्गइश्रवतुषु च परतः आकारः अन्तादेशः स्यात् इति
वार्त्तिकान्वितस्य सूत्रस्यार्थः ॥ तमिव पश्यन्ति जना इममिति विग्रहे तद् इष् किन्
इति स्थिते तदो दकारस्य आकारः । तथा इष् किन् इति जाते सर्वर्षदीर्घे ताट्क् ।
एवं ताट्शः, ताड्कः ॥ “यत्तदित्यर्थः—” (१८४०—५।२।३९) इति वतुपि तद्
वतुप् इति स्थिते आकारादेशे तावान् ॥ अमुमिव पश्यन्ति जना इमम् इति विग्रहे
अदस् इष् किन् इति स्थिते आकारादेशे अद आ इष् किन् इति जाते सर्वर्षदीर्घे

अदादश् किन् इति । “अदसीऽसेः—” (४१९—८१२०) इति दस्य मले आकारस्य च ऊले अमूढक् ॥ एवम् अमूढश्, अमूढचः । वतुप् तु अदसी न भवति ॥ इह ‘अमूढश्—अमूढक्’ इति प्रामादिकी व्यत्यसः पाठः ॥

१०१९ । समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८१३।८० ॥

दी— । अङ्गुलिशब्दात् सङ्गस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात् समासे । अङ्गुलिषङ्गः । ‘समासे’ किम् ? अङ्गुलेः सङ्गः ।

When सङ्ग is compounded with अङ्गुलि leading, its स will become ष । Thus अङ्गुलिषङ्गः, touch with fingers. Why समासे ? Witness अङ्गुलेः सङ्गः with स unchanged when not compounded.

मित— । ‘अङ्गुलेः’ इति पञ्चमी । गम्यमानपरशब्दयोगि पञ्चमी । तेन समासे अङ्गुलिशब्दः पूर्वपदे, सङ्गशब्दश्च उत्तरपदे इत्यायाति ॥ सङ्गः संस्पर्शः । भावे षच् । तस्य । षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ अङ्गुलेः सङ्गः इति विग्रहे सुबुद्धिं किं ‘अङ्गुलि सङ्ग’ इति स्थिति “इण्कोः” (२११—८३।५७) इति प्राप्तं षत्वं “सात्पदाद्योः” (२१२३—८३।१११) इति प्रतिषिद्धम् । तस्यायं प्रतिप्रसवः ॥ असमासे तु ‘अङ्गुलेः सङ्गः’ इत्यत्र “तुम्-बिसर्जनौय—” (४३४—८३।५८) इति प्राप्तस्य षत्वस्य “स्यात्पदाद्योः” इति प्रतिषेध एव ॥

१०२० । भीरोः स्थानम् ॥ ८१३।८१ ॥

दी— । भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात् समासे । भीरुस्थानम् । असमासे तु भीरोः स्थानम् ।

When स्थान is compounded with भीरु leading, its स becomes ष । Thus भीरुस्थानम्, resort of the timid. But if uncompounded स is not changed ; thus भीरोः स्थानम् ।

मित— । स्थानमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । इहापि भीरोः इति पञ्चमी । तेन समासे भीरुशब्दः पूर्वपदे, स्थानशब्दश्च उत्तरपदे स्थितः ॥ प्राग्बन्त् “सात्पदाद्योः”

(२१२३) इत्यस्य प्रतिप्रसवः । सति षत्वे 'भौरुषधानम्' इति स्थिति "दुना दुः"
(११३—८४१४१) इति धकारस्य उकारः ॥ भौरीः स्थानम् इत्यत्र तु प्रतिषिध एव ।

१०२१ । ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८।३।८३ ॥

दी—। आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्द्धन्यः समासे । ज्योतिष्टोमः ।
आयुष्टोमः । 'समासे' किम् ? ज्योतिषः स्तोमः ।

When स्तोम is compounded with ज्योतिस् or आयुस् leading, its स is changed into ष । Thus ज्योतिष्टोमः a kind of sacrifice ; also आयुष्टोमः । Why say समासे ? Witness the absence of ष in ज्योतिषः &c., which is uncompounded.

नित—। स्तोमः राशिः, ऋचां राशिः । तद्द्वारा यज्ञोऽपि स्तोमः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ 'ज्योतिरायुषः' इति इन्द्वेकत्वे पञ्चमी । ज्योतिस्-शब्दः आयुस्-शब्दश्च पूर्वपदे, उत्तरपदे स्तोमशब्दः । "सात्पदाद्यीः" (२१२३) इत्यस्य प्रतिप्रसवः ॥ "खपरं शरि—" (१५१, वा) इति विसर्गखीप रूपम् । पक्षे लोपाभावे ज्योतिःष्टोमः, ज्योतिस्-ष्टोमः । "तुम्विसर्जनौय—" (४३४—८३।५८) इति प्राप्तिः ॥

१०२२ । सुषामादिषु च ॥ ८।३।८८ ॥

दी—। सस्य मूर्द्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषन्धिः ।

Words listed with सुषामन् leading have the स changed into ष । Thus सुषामा, one who chants the सामन् well ; सुषन्धिः, well-jointed or a safe knot.

नित—। सुषामादयः कृतषत्वाः पठ्यन्ते ॥ 'सुषामा' इति "सात्पदाद्यीः"
(२१२३—८३।१११) इत्यस्य प्रतिप्रसवः । सुषन्धिरिति च ॥

१०२३ । एति संज्ञायामगात् ॥ ८।३।८९ ॥

दी—। सस्य मूर्द्धन्यः । हरिषेणः । 'एति' किम् ? हरिसकृथम् ।
'संज्ञायाम्' किम् ? पृथुसेनः । 'अगकारात्' किम् ? विष्वक्सेनः । इष्कोः
इत्येव—सर्वसेनः ।

स changes into ष if followed by ए and comes after इण् or कु, but not after ग, provided the change makes a संज्ञा। Thus हरिषेणः, a proper name. Why say एति ? Witness हरिसङ्घम् which does not change though a संज्ञा because स is here followed by अ not ए। Why say संज्ञायाम् ? Witness पृथुसेनः, a king with a mighty army, which does not change because the word is an ordinary attributive and not a संज्ञा। Why say अगात् ? Witness विष्वक्सेनः which, though a proper name of विष्णु with स followed by ए, does not change because the क in विष्वक् is really ग। For all this the स must have इण् or कु preceding. Witness सर्वसेन which, though a संज्ञा and has ए after स, does not change because इण् or कवर्गे does not precede the स।

नित—। 'इण्को.' 'सस्य षः' इत्यस्ति। 'अगात्' इति 'इण्को.' इत्यस्य विशेषणम् ॥ 'अगात्' गकारवर्जितात् 'इण्को.' परस्य 'सस्य षः' स्यात् 'संज्ञायाम्' गम्यमानायाम्। षत्वेन चेत् संज्ञा गम्यने इत्यर्थः ॥ "सात्पदाद्योः" (२१२३—८३।१११) इत्यस्य प्रतिप्रसवः ॥ हरिषेण इति संज्ञा ॥ हरेः सिंहस्यैव सक्थि हरिसङ्घम्। टच् समासान्तः। संज्ञेया अवयवार्थमनाश्रित्यैव प्रवर्तते ॥ पृथ्वी विपुला सेना अस्य पृथुसेनो राजा ॥ 'विष्वग्' इति गकारान्तमव्ययम्। विष्वक् समन्ततोयायिनी सेना अस्य विष्वक्सेनः। "खरि च" (१२१—८४।५५) इति सकारे परे गकारस्य ककारः। "पूर्ववासिद्धम्" (१२—८०।१) इति षत्वे प्रति ककारस्य असिद्धत्वात् इह गकारादेव परः सकारः, तेन न षत्वम् ॥ सर्वसेन इत्यपि संज्ञा ॥ सुषामादिषु गणसूत्रमिदमिति दौचित्यस्याशय उपरिष्ठात् स्फुटीभविव्यति ॥

१०२४। नक्षत्राद्वा ॥ ८।३।१०० ॥

दी—। एति सस्य संज्ञायाम्गकारात् मूर्द्धन्यो वा। रोहिणीषेणः—रोहिणीसेनः। 'अगकारात्' किम् ? शतभिषक्सेनः। आकृतिगणोऽयम्।

स changes optionally into ष if followed by ए, the cause for the change being in a पूर्वपद designating some star, provided the change makes a संज्ञा। Thus रोहिणी etc. which is a proper name. Why say अगात् ? Witness शत etc. where शतभिषज् changes its ज into ग and the ग changes into क but is regarded here as ग and bars ष। The सूषामादि list is added to from usage.

मित— “एति संज्ञायाम्—” इति सर्वमनुवर्त्तते। तस्य च नचदवाचिनि पूर्वपदे इह विकल्पो विधीयते ॥ भिषज् इति जकारः। तस्य कुत्वेन गकारः। तस्य चर्त्तमित्यादि विषयकत्वेन इव द्रष्टव्यम् ॥ ‘अर्धं’ सूषामादिः ‘आकृतिगणः’। एष ‘सूषामादिषु च’ (१०२२) इति प्रागुक्तस्य सूत्रस्योपसंहारः। तेन “एति संज्ञायाम्—” “नचवाडा” इति तस्यैव अन्तर्गणं सूत्रद्वयमिति दीचितस्याशयः ॥

१०२५। अषष्ठादतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्था-
स्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ ६।३।८८ ॥

दी—। अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यात् आशीरादिषु परेषु। अन्य-
दाशीः। अन्यदाशा। अन्यदास्था। अन्यदास्थितः। अन्यदुत्सुकः।
अन्यदूतिः। अन्यद्रागः। अन्यदीयः। ‘अषष्ठी’ इत्यादि किम् ? अन्यस्य
अन्येन वा आशीः अन्याशीः।

अन्य receives the augment दुक् when the उत्तरपद is आशिस्, आशा, आस्थित, उत्सुक, ऊति, कारक or राग also when ह् is affixed to it, but not if अन्य is षष्ठान्न or ढतीयान्न। Thus अन्यदाशीः with दुक् in the sense अन्या आशीः, अन्यकौ आशीः &c. Similarly अन्या आस्था &c., give अन्यदास्था &c. अन्यदीयः is in the sense अन्यस्मिन् भवः with ह् attached. Why say ‘अषष्ठी’ &c. ? Witness अन्याशीः &c. which have no दुक् after अन्य the sense being अन्यस्य आशीः or अन्येन आशीः &c.

मित—। आशिसु, आशा, आस्था, आस्थित, उत्सुक, जाति, कारक, राग इत्येतेषु उत्तरपदेषु क्प्रत्यये च परतः अन्यशब्दस्य दुर्गागमः स्यात्। षष्ठान्तस्य ढतीयान्तस्य वा अन्यशब्दस्य समासे तु न इत्यर्थः ॥ दुर्गिति ककारोकारौ इतौ। 'किञ्चात् अन्ते आगमः ॥ आस्था आयहः। ऊतिः रक्षा ॥ अन्या आशीः इत्यादि विग्रहः। अन्यः कारकः कर्ता कर्मकारी वा अन्यत्कारकः ॥ अन्यदीय इति तच्च भव इत्यर्थे क्-प्रत्ययः। अन्यशब्दो गद्वादिषु द्रष्टव्यः। गद्वादिराज्जतिगणः ॥ अन्येन आशीः इति हेतुढतीयायाः सुप्सुपेति समासः। कारकढतीयायां तु असामर्थ्यात् समासो न स्यात्। अथवा क्तशब्दाध्याहारिण सामर्थ्यं ततः समासः, अन्यकृता आशीः अन्याशीरिति ॥

दी—। कारके छे च नायं निषेधः। अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः ॥ अन्यस्य अयम् अन्यदीयः। गद्वादिराज्जतिगणत्वात् छः ॥

The prohibition 'but not if &c.' does not apply to क् and the word कारक। Thus अन्यत् &c., another's servant, or the doer of a different thing ; अन्यदीयः belonging to another, the क् being available because the गद्वादि list has to be filled in from usage.

मित—। 'अयं निषेधः' षष्ठीढतीयाविषयको निषेधः 'कारके' कारकशब्दे उत्तरपदे 'क्के' क्-प्रत्यये च परतो 'न'। तत्र षष्ठ्यामपि ढतीयायामपि दुक् इत्यर्थः। अत्र च "अन्यस्वेदमन्यदीयम्। अन्यस्य कारकोऽन्यत्कारकः" इति भाष्यप्रयोगो लिङ्गम् ॥

१०२६। अर्थे विभाषा ॥ ६।३।१०० ॥

दी—। अन्यदर्थः—अन्यायः।

दुक् is optional after अन्य when अर्थे is the उत्तरपद। Thus अन्यदर्थः &c., a different sense.

मित—। अर्थशब्दे उत्तरपदे षष्ठ्याढतीयास्थस्य अन्यशब्दस्य वा दुक्। 'अषष्ठी' इति किम्? अन्यस्य अर्थः अन्येन वा अर्थः अन्यायः ॥

१०२७। कीः कत् तत्पुरुषेऽचि ॥ ६।३।१०१ ॥

दी—। अजादावुत्तरपदे। कुत्सितोऽश्वः कदश्वः। कदश्वम्। 'तत्पुरुषे' किम्? कृष्टो राजा।

• In a तत्पुरुष, if the उत्तरपद begins with a vowel, कु in the पूर्वपद changes into कत्। Thus कदश्वः, an unserviceable horse; कदन्नम् bad food. Why say तत्पुरुषे? Witness कृष्टः without the change in a बहुव्रीहि in कृष्टी राजा, a king with an unserviceable camel corps.

मित—। कु इत्यव्ययं कुत्सितार्थे। तस्य "कुगति—" (७६१—२।२।१८) इति समासे कदादेशः स्यात् अजादि चेदुत्तरपदम् ॥

दी—। "वौ च" (वार्त्तिक)। कुत्सिताश्रयः कतूयः।

Also if वि is the उत्तरपद। Thus कतूयः, the wicked three.

मित—। विश्वे उत्तरपदे च कीः कत् तत्पुरुषे ॥

१०२८। रथवदयोश्च ॥ ६।३।१०२ ॥

दी—। कद्रथः। कद्रदः।

Also when रथ or वद is the उत्तरपद। Thus कद्रथः a bad chariot; कद्रदः a bad speaker.

मित—। रथशब्दे वदशब्दे च उत्तरपदे कीः कत्तत्पुरुषे ॥ वदतीति वदः वक्ता। पचाद्यच्। कुत्सितो वद इति विग्रहः ॥

१०२९। तृणं च जातौ ॥ ६।३।१०३ ॥

दी—। कतृणम्।

Also when तृण is the उत्तरपद provided the compound is a class-name. Thus कतृणम्, a sort of reed.

मित—। वृणश्ब्दे च उत्तरपदे कीः कत्तत्पुरुषे समुदायश्चेत् वृणजाति-
विशेषस्य नाम ॥

१०३०। का पथ्यक्षयोः ॥ ६।३।१०४ ॥

दी—। कापथम्। काक्षः। अक्षशब्देन तत्पुरुषः, अक्षिशब्देन
बहुव्रीहिर्वा ।

कु becomes का if the उत्तरपद is पथिन् or अक्ष। Thus
कापथम्, a bad road ; काक्षः bad eye, or defective axle. The
last is either a तत्पुरुष with अक्ष or बहुव्रीहि with अक्षि ।

मित—। पथिन्शब्दे अक्षशब्दे च परतः कुशब्दस्य कादेशः स्यात् (तत्पुरुषे ?) ।
कुत्सितः पन्थाः इति विग्रहे “ऋक्पूरब्—” (१४०—५।४।७४) इति अपत्यव्यः
समासान्तः। “पथः संख्या—” (८२१, वा । इति नपुंसकम् ॥ अक्षः रथाङ्गम् ।
कुत्सितः अक्षः इति तत्पुरुषः। इन्द्रियार्थे तु अक्षशब्दः क्लीवि तेन समासे काक्षमिति
स्यात् ॥ बहुव्रीहियुक्ते “बहुव्रीहौ—” (८५२—५।४।११३) इति षच्। परन्तु
द्वेयोऽयं पक्षः। ‘तत्पुरुषे’ इति पूर्वं परञ्चानुवर्तते, अत्र तन्न सम्बध्यते इत्यसमञ्जसम्।
‘पथिन्’ इति शुद्धमत्र रूपम् ‘अक्ष’ इति कृतसमासान्तमित्यपि न समीचीनम् ॥

१०३१। ईषदर्थे ॥ ६।३।१०५ ॥

दी—। ईषज्जलं काजलम्। अजादावपि परत्वात् कादेशः—काम्लः।

कु becomes का also when it means ‘slight’, ‘incomplete’ &c.
Thus काजलम्, a little water. In the case of an उत्तरपद begin-
ning with a vowel and कु meaning ईषत्, there is conflict between
rule 1027 and this rule. But this rule, coming later, sets aside
rule 1027. Thus काक्षः, slightly acid, with का instead of कत्।

मित—। ईषदर्थे वर्णमानस्य कुशब्दस्य कादेशः स्यात् तत्पुरुषे ॥ ईषदक्ष

इति विग्रहे अजायुत्तरपदे “कीः कत्—” (१०२७) इति प्रातम् अनेन च ‘का’ इति । परत्वात् कादेश एव भवति । काल इति अक्षशब्द आक्षशब्दो वा ॥ ईषदपूर्णे कुत्सिताङ्गिन्म् । दुष्परिणतं कुत्सितम्, सुपरिणामाभिमुखनपरिणतम् ईषत् इति विवेकः ॥

१०३२ । विभाषा पुरुषे ॥ ६।३।१०६ ॥

दी— । कापुरुषः—कुपुरुषः ॥ अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्व-
विप्रतिषेधाञ्जित्यमेव—ईषत् पुरुषः कापुरुषः ॥

कु optionally becomes का if पुरुष is the उत्तरपद in a तत्पुरुष । Thus कापुरुषः &c., a deformed man. This case is not covered by “ईषदर्थे” (1031) when कु means कुत्सित (not ईषत्) । Hence the option is for an unprovided for case. If कु means ईषत् the का is compulsory setting aside the option allowed by this rule ; thus कापुरुषः, incomplete man.

नित— । कुशब्दस्य विभाषा कादेशो भवति पुरुषशब्दे उत्तरपदे ॥ सामान्येन विधानं कुत्सितार्थे च ईषदर्थे च । तत्र कुत्सितार्थे अप्राप्तः ईषदर्थे पूर्वेण प्राप्तः कादेशः । यः अप्राप्तः कुत्सितार्थे कादेशः तस्य इयं विभाषा । तदाह ‘अप्राप्तविभाषेयम्’ इति । तेन कुत्सितः पुरुषः कापुरुषः कुपुरुषो वा ॥ यस्तु ईषदर्थे पूर्वेण प्राप्तः कादेशः नैयं तस्य विभाषा । स परामपि विभाषानिर्मां वाधते । सीड्यं स्वाभाविकस्य परविप्रतिषेधस्य बाधक इह पूर्वविप्रतिषेधः । तेन ईषत् पुरुष इति विग्रहे नित्ये कादेशे कापुरुष इत्येव ॥

१०३३ । कवञ्चोष्णे ॥ ६।३।१०७ ॥

दी— । उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम्—
कोष्णम्—कदुष्णम् ।

कु becomes का or क्व optionally when उष्ण is the उत्तरपद । Thus कवोष्णम् &c., tepid.

मित—। 'विभाषा' इत्यनुवर्तते। स्वभावादीषदर्थे आदेशः। तत् चकारिण 'का' इत्यस्य समुच्चयः। विभाषया काकवाभ्यां मुक्ते अजादावुत्तरपदे कत् भवति। तेन चौणि रूपाणि।

१०३४। पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ ६।३।१०६ ॥

दी—। पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः। पृषदुदरं पृषोदरम्। तलोपः॥ वारिवाहको वलाहकः। पूर्वपदस्य वः, उत्तरपदादेश्च लत्वम् ॥

भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णाविपर्ययात्।

गुडोत्मा वर्णाविकृतेर्वर्णानाशात् पृषोदरम् ॥

Words like पृषोदर, the belly of a stag, in the form they are pronounced by the older sages, are to be deemed as regular. Thus पृषोदर for पृषदुदर with the elision of त् ; वलाहक for वारिवाहक, water-carrier, with व substituted for वारि and ल for the first letter of the उत्तरपद। Similarly हंस has a letter added, सिंह has letters transposed, गुडोत्मा has a letter substituted and पृषोदर a letter elided.

मित—। पृषोदरम् आदिः प्रकार एषां पृषोदरादीनि पृषोदरसदृशानि इत्यर्थः, लक्षणव्यभिचारवन्ति इति शेषः। यथा उपदिष्टम् इति भिन्ने पदे। उपदिष्टम् उच्चारितम्, शिष्टैः अभियुक्तेः ऋषिभिरित्यर्थः। एवं हि नागेशः॥ प्राचीनास्तु उपदिष्टमिति भावे क्तः। यथोपदिष्टमिति यथार्थेऽव्ययीभावः इत्याहुः। तन्मते शिष्टोच्चारणमनतिक्रम्य साधुता भवति। तेन शिष्टोच्चारणातिक्रमात् पृषदुदरम्, वारिवाहक इत्यादीनामसाधुता प्राप्नोति। तत् नागेशीक्तमेव ज्यायः। उपदिष्टमित्येकवचनन्तु सौमम् ॥ प्रत्येकाभिप्रायेण वा। यत् यत् यथा उच्चारितं तत्तत् तथा इति। 'तथैव' इत्येवशब्दः खलुशब्दार्थे न तु अन्ययीगव्यवच्छेदे ॥ पृषतः हरिणविशेषस्य

उदरं पृषीदरम् । इह इषदुदरम् इत्यस्य तखोपे सति वर्षनाशः ॥ वारिवाहक इत्यत्र वारिशब्दस्य 'व' वाहकस्य 'खाहक' इति वर्षविक्रतिः ॥ सूत्रमिदमखालिषिकस्य साधुतामाह न तु लक्षणात्तस्य असाधुतामपि । तेन वारिवाहकादयोऽपि भवन्ति ॥ हन्ति गच्छति साधुगच्छतीति पचाद्यचि ह्न इति वक्तव्ये सकारागमे हंसः ॥ हिनस्तीति पचाद्यचि हिंस इत्यत्र हकारसकारयोर्विपर्यये सिंहः । गूढः आत्मा अस्य गूढात्मा इत्यत्र आकारस्य श्रीकाररूपे विकारे गूढीत्मा । यद्वा एकादेशात् प्रागेव आत्मा इत्यस्य उत्मा इति विकारे गूढीत्मा इति ॥

दी— । “दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा” (वार्तिकः । दक्षिण-
तारम्—दक्षिणातीरम् । उत्तरतारम्—उत्तरतीरम् ।

तीर optionally becomes तार coming as an उत्तरपद after a दिक्शब्द in the पूर्वपद । Thus दक्षिण etc., the south bank. उत्तर &c, the north bank.

मित— । ‘दिक्शब्देभ्यः’ इति पञ्चमीनिर्देशात् दिक्शब्दानां पूर्वपदत्वम् । उत्तरपदे यस्तीरशब्दः तस्य तारभावी वा दिक्शब्दे पूर्वपदे ॥

दी— । “दुरो दाशनाशदमध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च” (वार्तिकः) ।
दुःखेन दाशयते दूडाशः । दुःखेन नाशयते दूणाशः । दुःखेन दभ्यते दूडभः ।
खलु लिभ्यः । दम्भेर्नलोपो निपात्यते । दुःखेन ध्यायतीति दूद्यः ।
“आतश्च—” (२८८—३११३६) इति कः ॥ ब्रुवन्तोऽस्यां सोदन्तीति
ब्रुसी । ब्रुवच्छब्दस्य ‘बृ’-आदेशः । सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणोऽयम् ॥

The final of दुर् becomes उ when दाश, नाश, दभ, or ध्य is the उत्तरपद and then the first letter of the उत्तरपद changes into the corresponding letter of the टवर्ग । Thus दूडाश, given with

difficulty ; दूषाशः, killed with difficulty ; दूडभः, challenged with difficulty. These three have खल् । दम्भ elides the nasal by निपातन in this very Vārttika. Similarly दूक्कः, meditates with difficulty. Here the affix is क् by the rule “आतञ्चोप—” (2898). One more example of षष्ठीदरादि words is बृसी, seat on which one sits while speaking one's first words, *i. e.*, a seat of Kusa grass offered to guests on arrival. Here ब्रुवन् becomes ब्र । The root सद takes here डट् in the sense of अधिकरण । This गण is determined from usage.

मित— । दुरः इति षष्ठी । दूरः उल्वं भवति, अन्यस्य अली भवति । तेन दु उ दू इति ज्ञातम् ॥ कदा एवं भवति ? दाश, नाश, दभ, ध्य इत्येतेषु परतः, एतेषु उत्तरपदेषु इत्यर्थः । किञ्च उत्तरपदस्य य आदिर्वर्णः तस्य षुल्वं टवर्गादेशी भवति । ततो दूदाश इत्यस्य दूडाश, दूनाश इत्यस्य दूणाश, दूदभ इत्यस्य दूडभ, दूध्य इत्यस्य दूध्य इति रूपम् ॥ व्युत्पत्तिश्च दुःखेन दाशयते दीयते, दुःखेन नाशयते हन्यते, दुःखेन दभयते प्रतिसङ्घटते हिंस्यते वा इति कर्मणि खञि । अन्येतु इहेव निपातनात् अनुनासिकलोपि दूडभ न तु दूडम्भ इति ॥ ब्रुवन्तः अस्यां सीदन्ति इति ब्रुवच्छब्दे उपपदे सौदते डट् अधिकरणे । डिच्चात् टिलोपि स्त्रियां डीपि ब्रसी कुशासनम् । अयमहमागत इति ब्रुवत्येवाभ्यागते भटिति कुशासनं दीयते स च ब्रुवन्नेव तत्रोपविशति तदाह ‘ब्रुवन्तोऽस्याम्’ इत्यादि ॥ अयं षष्ठीदरादिः ‘आगत्या गच्छते’ प्रयोगदर्शनादनुस्त्रियते ॥

१०३५ । संहितायाम् ॥ ६।३।११४ ॥

दी— । अधिकारीऽयम् ।

Henceforth what is said relates to संहिता (euphonic combination).

मित— । वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहिता इत्युच्यते । अनन्तरीक्तानि सूत्राणि संहितायां विषये मन्तव्यानि इत्यर्थः ॥

१०३६ । कर्णे लक्षणस्याविष्टापञ्चमणिभिन्नक्लिन्नक्लिद्र-
सुवस्वस्तिकस्य ॥ ६।३।११५ ॥

दी— । कर्णाशब्दे परे लक्षणावाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । 'लक्षणास्य' किम् ? शोभनकर्णः । 'अविष्टादीनाम्' किम् ? विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । क्लिन्नकर्णः । क्लिद्रकर्णः । सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ।

When कर्ण is the उत्तरपद, the preceding word, if indicating a distinctive mark, has its final lengthened when it is a short vowel. Thus द्विगुणा &c., having its ears doubled. Why say लक्षणस्य ? Witness शोभन &c., having fine ears. Why say अविष्टादीनाम् ? Witness विष्ट etc., having ears smeared with paint (?); अष्ट etc., having eight marks on the ears ; पञ्च etc., having five marks etc. ; मणि etc., having the figure of a gem painted on the ears ; भिन्न etc., having split ears ; क्लिन्न etc., having mutilated ears ; क्लिद्र etc., having ears pierced ; सुव etc., having the representation of a सुव painted on the ears ; स्वस्तिक etc., having the representation of a स्वस्तिक painted on the ears.

मित— । उत्तरपदाधिकारीऽस्ति । परे उत्तरपदे इत्यर्थः । लक्षणं चिह्नम् । यत् पशूनामङ्गे स्वामिपरिज्ञानार्थं क्रियते तत् । 'दीर्घः' इति "द्रुषोपे—" (१७४— ६।३।१११) इत्यतोऽनुवर्त्तते ॥ द्विगुणौ कर्णौ अस्य द्विगुणाकर्णः यस्य कर्णे कर्णाकार- श्यचित्तः सः (?) यस्य वा द्विधा भिन्नौ कर्णौ ॥ शोभनत्वं न स्वामिनः परिचायकं तेन न दीर्घः ॥ विष्टौ व्याप्तौ रञ्जनद्रव्येण कर्णौ यस्य विष्टकर्णः (?) ॥ अष्टौ अष्ट- चिह्नयुक्तौ अष्टधा भिन्नौ वा कर्णौ अस्य अष्टकर्णः ॥ एवं पञ्चकर्णादयः ॥

१०३७ । नह्वतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ ॥

६।३।११६॥

दी— । क्तिबन्तेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् । 'कौ' इति किम् ? परिणहन्म् । "विभाषा पुरुषे" (१०३२) इत्यक्तो मगङ्कण्लुत्या 'विभाषा' अनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थिता । तेन गतिकारकयोरेव । नेह—पटुक्, तिस्ररुक् ।

The final of the पूर्वपद, if a vowel, is lengthened when the roots नह, वृत्, वृष, व्यध, रुच, सह, तन follow with क्तिप् attached. Thus उपानत्, shoes ; नीवृत्, a country ; प्रावृट्, the rains ; मर्मावित्, that which rends the vitals ; नीरुक्, bright ; अभीरुक्, dazzling ; ऋतीषट्, tolerant of censure ; परीतत्, spreading all round. Why say कौ ? Witness परिणहन्म् without lengthening of इ in परि । विभाषा comes in here at a bound like a frog from the rule "विभाषा—" (1032) and the option is restricted, lengthening being allowed when the पूर्वपद is a गति or a कारक and not allowed in other cases. Hence पटुक्, तिस्ररुक् etc., are unchanged because पटु, तिस्र etc., are neither गति nor कारक ।

मित— । 'उत्तरपदे' इत्यस्ति 'दीर्घः' इति च । पूर्वपदञ्चाचित्तमुत्तरपदेन । कौ परे ये नञ्चादयो धातवः तेषु, क्तिबन्तेषु तेषु इत्यर्थः, उत्तरपदेषु पूर्वपदस्य दीर्घः स्यात् ॥ उपनञ्चते पादौ वध्नाति इत्युपानत् । "नही धः" (४४०—दा२।३४) इति धः । जश्लं, चर्लं विकल्पः ॥ नितरां वर्त्तते दति नीवृत् ॥ प्रवर्षतीति प्रावृट् । जश्लं, चर्लं विकल्पः ॥ मर्मं विध्यतीति मर्मावित् । "यद्विध्या—" (२४१२—६।१।१६) इति सम्प्रसारणम् ॥ नितरां रोचते इति नीरुक् ॥ आभिमुख्येन रोचते इत्यभीरुक् ॥ ऋतिमवमाननां सृष्टे इति ऋतीषट् छान्दसं षत्वम् ।

“ही द्वः” (२२४—८।२।३१) इति टः, जश्त्वं, चत्वं विकल्पः ॥ परि समन्तात्
तनुते इति परीतत् । गमादिलान्तलीपः ॥ परिष्पहनम् इत्यत्र सुद्रितेषु पुलकेशु
मूर्धन्वीभावी दृश्यन्ते स च प्रमादजः ॥ ‘सा च व्यवस्थिता’ इत्यस्य अयमर्थः—इह न
हि एकस्मिन्नेवोदाहरणे दीर्घा भवति न च भवति, किन्तु केषुचित् भवति केषुचित् न
गतिकारकयोर्दीर्घा भवति इतरस्य न । तथा च उपानत्, गीञ्त्, प्राष्ट, नौक्.
अमीरुक्, परीतत् इत्येतेषु गतेर्दीर्घः । समावित्, ऋतीयट् इत्येतयोः कारकस्य । पटु-
तिम्न इति न गतिर्नापि कारकम्, तेन न दीर्घः ॥

१०३८ । वणगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् ॥

६।२।११७ ॥

दी— । कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरौ परे च दीर्घः स्यात्
संज्ञायाम् ।

कोटर etc., have दीर्घ when वन follows and किंशुलुक etc. have
it when गिरि follows as the उत्तरपद if the compound is a संज्ञा ।

मित— । वनगिर्योः उत्तरपदयोः इत्यर्थः ॥ कोटरश्च किंशुलुकश्च कोटर-
किंशुलुकौ । तौ च तयोरादयश्च कोटरकिंशुलुकादयः तदन्ता इत्यर्थः । तेषाम् ।
कोटरकिंशुलुकौ आदौ येषामिति तु न । परमुचे कोटरादयो निर्दिष्टा एव न पुनः
कोटरशब्दमादितः क्त्वा ॥ कोटरादयो वनशब्देन किंशुलुकादयो गिरिशब्देन
यथासंख्यं नेशाः ॥ कोटराणां षचविशेषाणां वनम् इति विशदं कोटरावन इति स्थिते—

१०३९ । वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटरा-

श्रेभ्यः ॥ ८।४।४ ॥

दी— । वनशब्दस्य उत्तरपदस्य एभ्य एव श्त्वं नान्येभ्यः । इह
कोटरान्ताः पञ्च द्वौर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदीर्घाणां श्त्व-
विधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्रे शब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावश्चम् । मिश्र-

कावणम् । सिध्रकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । 'एभ्य एव'
इति किम् ? असिपत्नवनम् ॥ वनस्थाये अग्रे वणम् । राजदन्तादिषु निपा-
तनात् सप्तम्या अलुक् । प्रातिपदिकार्थे प्रथमा ॥ किंशुलुकागिरिः ॥

वन in the उत्तरपद will have its न changed into ण when it comes after पुरगा, सिध्रका, शारिका, कोटरा and अग्रे and not in any other case. The five words here ending with कोटरा are referred to by कोटरादि in the rule "वनगिर्योः—" (1038) enjoining दीर्घ of the final. In the rule "वनं पुरगा—" the words occur with the final already lengthened. But the lengthening is in the matter of a संज्ञा only. Hence the णत्व after these five is in the case of a संज्ञा only. Now, the णत्व in a संज्ञा is already secured by the rule "पूर्वपदात्—" (857—8. 4. 3). Hence the present rule is restrictive, *i. e.*, it means that वन final in a संज्ञा will change न into ण only when after the five पुरग etc. In the case of अग्रे, since अग्रेवण is no संज्ञा, the rule is permissive. Thus पुरगा etc. These are all संज्ञा of certain forests. Why say एभ्य एव ? Witness असि etc. without ण though the word is a संज्ञा and the cause for the change exists in the पूर्वपद ! अग्रेवणम् means just beyond the forest. The सप्तमी is retained through निपातन in the राजदन्तादि list and, although the exposition has the sense of the locative prominent in it, that sense is now the sense of the प्रातिपदिक resulting from the समास । Hence we have प्रातिपदिकार्थे प्रथमा in अग्रेवणम् । किंशुलुका etc. the hill of किंशुलुका trees (?).

मित— । वनं वनस्य इत्यर्थः । अष्टम्यर्थे प्रथमा । 'पूर्वपदात्' इत्यनुवर्त्तते ।

पुरगादयः पूर्वपदस्य विशेषणानि । तेन पुरगादिभ्यः पूर्वपदिभ्यः वनस्य ण्वल्' स्यात् इत्यर्थः । किञ्च पुरगादयः "वनगिर्वीः—" (१०३८) इति संज्ञायामेव दीर्घान्ताः । अतो दीर्घेभ्य एतेभ्यो यदिह ण्वल्मुच्यते तत् संज्ञायां ण्वल्म् । संज्ञायाञ्च "पूर्वपदात् संज्ञायाम्गः" (८५७—८५८) इति सिद्धमेव ण्वल्म् । एवं सिद्धे सति अयमारम्भो नियमार्थः—पुरगादिभ्य एव ण्वल्' नाम्नेभ्यः—इति । पुरगावणप्रभृतयो वनविशेषाणां संज्ञाः । असिपववनम् इति नरकावशेषस्य संज्ञा ॥ अश्वेषणमिति न संज्ञा, तदिह अप्राप्तं ण्वल्' विधीयते । सप्तम्यर्थप्रधानोऽयं समासः । स चार्थः सति समासे प्रातिपदिकार्थः संज्ञः । तेन प्रातिपदिकार्थं प्रथमा ॥

१०४० । वल्ले ॥ ६।३।११८ ॥

दी— । वल्लप्रत्यये परे दीर्घः स्यात् संज्ञायाम् । कृषीवलः ।

The final of the stem, if a vowel, is lengthened when वल्लच् is affixed to indicate a संज्ञा. Thus कृषीवलः, a farmer.

मित— । संज्ञायां किम् ? पुत्रवलः ॥

१०४१ । मती बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ ६।३।११९ ॥

दी— । अमरावती । 'अनजिरादीनाम्' किम् ? अजिरवती । बह्वचः किम् ? व्रीहिमती । 'संज्ञायाम्' इत्येव, नेह—वल्लयवती ।

Of a stem of more than two vowels, the final, if a vowel, is lengthened when मत्पु is attached, the whole being a संज्ञा ; but not if the stem is of the अजिरादि class. Thus अमरावती । Why say बह्वचः ? Witness व्रीहिमती which is a संज्ञा, but व्रीहि, having only two vowels, does not lengthen the final. The word must be a संज्ञा । Witness वल्लयवती, provided with a bracelet, which has a stem of more than two vowels, but not being a संज्ञा the stem does not lengthen its final.

मित—। बह्वचः प्रातिपदिकस्य दीर्घः स्यात् मतौ परे संज्ञायां विषये, अजिरादीनां तु न ॥ मस्य बलेऽपि एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् मतुवेव सः ॥

१०४२ । शरादीनाञ्च ॥ ६।३।१२० ॥

दी—। शरावती ।

Words of the शरादि class lengthen their final when मतुप् is attached in the case of a संज्ञा. Thus शरावती । अजिरवती, ब्रीहि-मतौ, शरावती etc. are names of rivers. The first is infested by frogs (अजिर), the second flows through paddy fields, the third passes through reeds (शर) ।

मित—। शरादीनां प्रातिपदिकानां दीर्घः स्यात् मतौ परे संज्ञायां विषये । शरवत्यान्तर्गामिनौ नदी शरावती ॥ पूर्वतुक्ता अजिरवत्यादयोऽपि नदीनामानि एव स्युः । अजिरो भेकः । भेकबहुला नदी अजिरवती । ब्रीहिरखखान्तर्वाहिनौ नदी ब्रीहिनती । इत्यादि ॥ शरादिराकृतिगणः ॥

१०४३ । इको वह्नेऽपीलोः ॥ ६।३।१२१ ॥

दी—। इगन्तस्य दीर्घः स्याद्बहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । 'इकः' किम् ? पिण्डवहम् । 'अपीलोः' किम् ? पीलुवहम् ।

A पूर्वपद ending in इ, उ, ऋ, or लृ lengthens its final when वह् is the उत्तरपद but not if the पूर्वपद is पीलु । Thus ऋषी etc. Why say इकः ? Witness पिण्ड etc. Why say अपीलोः ? Witness पीलु etc. carrying पीलु trees.

मित—। वह्नीति वह् । पचाद्यच् । इगन्तस्य पूर्वपदस्य दीर्घः स्यात् वह्शब्दे उत्तरपदे पीलुशब्दस्य तु न दीर्घः ॥ ऋषीणां वह् इत्यादि षष्ठीसमासः ॥ पीलु-इच्छविशेषः । "यच्च पीलुवनान्मुत्" इति भारते ॥

दी—। “अपील्वादीनामिति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । दाख्वहम् ।

We should say ‘not of words of the पौल्वादि class’. Thus दाख्वहम् does not lengthen the उ of दाख् ।

मित—। आदिशब्दः प्रकारे । पौल्वादीनां पीलुप्रकाराणां न दीर्घः ॥

१०४४ । उपसर्गस्य घञप्रमनुष्ये बहुलम् ॥ ६।३।१२२ ॥

दी—। उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्यात् घञन्ते परे न तु मनुष्ये ।
परीपाकः—परिपाकः । ‘अमनुष्ये’ किम् ? निषादः ।

The final of an उपसर्ग, if a vowel, is lengthened when the root following takes घञ् and the word does not refer to a human being ; but there is no uniformity in the matter. Thus परीपाक etc. Why say अमनुष्ये ? Witness निषाद, a low-class hunter, which does not lengthen नि ।

मित—। निषीदत्यस्मिन् पापं निषादी लुब्धकजातिभेदः । “हलश्च” (३३००—३।३।१२१) इत्यधिकारणे घञ् । अत्र न दीर्घः ॥ बहुलग्रहणात् अनुग्रहे प्रसाद इति घञि न दीर्घः, ह्यर्थे प्रासाद इति न ऋस्वः । सादृश्ये भेदे वा प्रकार इति घञि न दीर्घः, प्राचीरे प्राकार इति न ऋस्वः । इत्येवं मन्यते । अतएव “सादकारयोः क्वचिन्ने” इति वार्त्तिकमिह परिहरति ॥

१०४५ । इकः काशि ॥ ६।३।१२३ ॥

दी—। इगन्तस्य उपसर्गस्य दीर्घः स्यात् काशे । वीकाशः ।
नोकाशः । ‘इकः’ किम् ? प्रकाशः ।

An उपसर्ग ending in इ or उ lengthens its final when काश follows as उत्तरपद । Thus वीकाश etc., that which shines well. Why say इकः ? Witness प्रकाश, that which shines.

मित—। विशेषेण काशते वीकाशः। नितरां काशते नीकाशः। प्रकर्षेण काशते प्रकाशः। सर्वत्र पचाद्यच् ॥ “मुदा विकाशं मुनिमभ्युपेयुषी” इति तु भावे घञ्। बाहुलकात् दीर्घाभावः ॥

१०४६। अष्टनः संज्ञायाम् ॥ ६।३।१२५ ॥

दी—। उत्तरपदे दीर्घः। अष्टापदम्। ‘संज्ञायाम्’ किम्? अष्टपुत्रः।

When an उत्तरपद follows, अष्टन् lengthens its final after the elision of न if the compound is a संज्ञा। Thus अष्टापद gold. Why say संज्ञायाम्? Witness अष्टपुत्र, having eight sons.

मित—। संज्ञायां विषये अष्टन्शब्दस्य पूर्वपदभूतस्य दीर्घः स्यात् उत्तरपदे परे। अष्ट पदानि स्थानानि अस्य अष्टापदम्। सुवर्णस्य संज्ञा ॥

१०४७। चितेः कपि ॥ ६।३।१२७ ॥

दी—। एकचित्तीकः। द्विचित्तीकः।

The word चिति lengthens its final when कप् is attached. Thus एक etc., having one heap of bricks etc.

मित—। एका चितिः चयी राशिः षट्पां वा इष्टकानां वा अस्य इत्यादि विग्रहः। “शेषादिभाषा” (८६१—५।४।१५४) इति कप् ॥

१०४८। नरे संज्ञायाम् ॥ ६।३।१२८ ॥

दी—। विश्वानरः।

The final of the पूर्वपद, if a vowel, lengthens when नर is the उत्तरपद। Thus विश्वानरः, one who deems all men his own.

मित—। ‘विश्वस्य’ इति पूर्वसत्त्वाद्गुणवर्त्तते। नरे उत्तरपदे विश्वस्य पूर्वपदभूतस्य दीर्घः स्यात् संज्ञायां विषये ॥ विश्वे नरा अस्य विश्वानरः कस्यचिन्नाम ॥

१०४८ । मित्रे चर्षौ ॥ ६।३।१३० ॥

द्वी— । विश्वामित्रः । 'ऋषौ' किम् ? विश्वमित्तो माश्रवकः ।

Also when मित्र is the उत्तरपद the compound being a संज्ञा of some ऋषि । Thus विश्वामित्रः a celebrated sage. Why say ऋषौ ? Witness विश्वमित्र in विश्व &c., the little fellow has all for his friend.

मित— । 'विश्वस्य' ब्रह्मस्ति । मित्रे चीत्तरपदे ऋषौ अमिषेदे विश्वशब्दस्य दीर्घः ॥ विश्वं मित्रमस्य विश्वामित्रः कौशिकस्य नाम ॥

द्वी— । “शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णाकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः” (वार्त्तिक) । श्वादन्तः इत्यादि ।

The word श्न् lengthens its final after the elision of न when दन्त &c., are the उत्तरपद । Thus श्वादन्त &c., a dog's tooth &c.

मित— । श्न्-शब्दस्य दीर्घः स्यात् दन्तादिषु उत्तरपदेषु ॥ शुनी दन्तः श्वादन्तः । शुनी दन्त इव दन्तः अस्य इति बहुव्रीहिवर्षा ॥ श्वाकुन्दं कुन्दसदृशस्य पुष्पविशेषस्य नाम (?) ॥ श्वा च वराहश्च श्वावराहम् । इन्द्रः । “वैषाञ्च विरोधः—” (८१३—२।४।८) इति एकवह्नावः ॥ नागेशस्तु प्रयोगत एषां साधुत्वं मन्वते ॥

१०५० । प्रनिरन्तःशरेक्षुप्तान्मकार्षप्रखदिरपीयूक्षाभ्योऽ-
संज्ञायामपि ॥ ८।४।५ ॥

द्वी— । एभ्यो वनस्य शत्वं स्यात् । प्रवशाम् ॥ कार्ष्यवशाम् । इह षात्परत्वात् शत्वम् ।

The न of वन in the उत्तरपद becomes ष also when the compound is not a संज्ञा if प्र, निर्, अन्तर्, शर, इक्षु, इक्ष, आस, कार्ष्यं, खदिर,

पौष्पा are the पूर्वपद । Thus प्रवणम्, deep forest ; काशं &c., forest of *Karshya* (?). In the last the cause for ण is ष, hence काशं with a palatal is a mis-reading.

मित— । पूर्वसूत्रात् 'वनम्' इत्यनुवर्त्तते । 'पूर्वपदात्' इत्यनेन आक्षिप्तमुत्तर-पदमित्युक्तं प्राक् । तेन 'वनम्' इत्युत्तरपदम्, पञ्चम्यन्ताः प्रादयः पूर्वपदानि । 'असंज्ञायामपि' इत्यपिशब्दबलेन सामान्यतः संज्ञायामसंज्ञायाञ्च विधिः ॥ प्रकृष्टं वनं प्रवणम्, निर्गतं निर्मूलं वा वनं निर्वणम् । प्रादिसमासौ ॥ वने इत्यर्थे अन्तर्वणम्, अव्यवीभावः ॥ शरवणादयः षष्ठौसमासाः ॥ इह असंज्ञायां समानपदे विहितं शलं पूर्वपदस्थान्निमित्तान्न प्राप्नोति इति प्रनिरादिभ्यः अप्राप्ते, क्वचिच्च "विभाषौषधि—" (१०५१) इति विकल्पे प्राप्ते विधिः । संज्ञायाञ्च "वनं पुरगा—" (१००९—८४१४) इत्यत्र पुरगादिभ्य एव वननकारस्य शलं विहितं प्रनिरादिस्थी न प्राप्नोति इत्यप्राप्ते एव विधिः ॥ इह 'काशं वणम्' इत्यत्र यदि षकारो शलस्य निमित्तं नाश्रीयते तदा षकारेण व्यवहितो रेफ इति रेफाश्रयं शलमपि न भवति । तदाह 'षात्परत्वात् शलम्' इति ॥

१०५१ । विभाषौषधिवनस्यतिप्रभृतिभ्यः ॥ ८४१६ ॥

दो— । एभ्यो वनस्य शल्वं वा स्यात् । दूर्वावणम्—दूर्वावनम् । शिरीषवणम्—शिरीषवनम् ।

The न of वन optionally changes into ण when herb-names or names of trees are in the पूर्वपद । Thus दूर्वा &c. (herbs); शिरीष &c. (trees).

मित— । औषधयः फलपाकान्ताः । 'वनस्यति' इहमावम् । 'औषधिवचिभ्यः पूर्वपदेभ्यः इहवचिभ्यश्च वननकारस्य शल्वं वा स्यात् ॥ दूर्वेति औषधिः, शिरीष इति इहवः ॥

दी—। “द्वयत्रयजभ्यामेव” (वार्तिक) । नेह—देवदास्वनम् ।

This applies only to a पूर्वपद of two or three vowels. Thus देवदारुवनम् does not take णत्व because देवदारु has four vowels in it.

मित—। पूर्वपदं यदि इच् वाच् वा भवति तदेव षस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः नान्यथा ॥

दी—। “इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः” (वार्तिक) । इरिकावनम् । मिरिकावनम् ।

The न of वन does not change if the पूर्वपद is one of the इरिकादि class. Thus इरिका &c.

मित—। इरिकादयः षीषक्षिविशेषाः । इरिकादिभ्यः परस्य वननकारस्य णत्वं न भवति ॥ इरिकादिराज्ञतिगणः ॥

१०५२ । वाहनमाहितात् ॥ ८।४।८ ॥

दी—। आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थ्यात् निमित्तात् परस्य वाहन-
नकारस्य णत्वं स्यात् । इच्छुवाहणम् । ‘आहितात्’ किम् ? इन्द्रवाहनम् ।
इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहेल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् ।

The न of वाहन becomes ण when the cause for the change is in a पूर्वपद designating what is placed on back and carried. Thus इच्छु &c., draft animal carrying sugar-canes. Why say आहितात् ? Witness इन्द्रवाहनम् without ण the sense being Indra’s mount, and not implying that इन्द्र is actually on its back. In वाहन, there is वृद्धि in वह् with ल्युट् by निपातन in this very rule.

मित—। आहितं पृष्ठे कृतम् ॥ उह्यते अनेन इति वाहनम् । करणे ल्युट् ।
इहैव निपातनात् वृद्धिः । षष्ठार्थे प्रथमा ॥ आहितवाचके पूर्वपदे यदा निमित्तं तदा

वाहनशब्दस्य उत्तरपदभूतस्य नकारस्य णकारः स्यात् ॥ इच्छूषां वाहनम् इच्छुवाहणम् ।
गवा महिषेण वा उच्छमानेषु णत्वम् ॥ इन्द्रस्वामिकं वाहनम्, न हि तदानीमाहित-
स्तस्मिन्निन्द्रः इति न णत्वम् ॥

१०५३ । पानं देशे ॥ ८।४।९ ॥

दी— । पूर्वपदस्थ्यात् निमित्तात् परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्यात्
देशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाया उशीनराः । सुरापायाः प्राच्याः ।
पीयते इति पानम्, कर्मणि ल्युट् ।

When the cause for the change is in a पूर्वपद the न of पान
becomes ण if there is reference to some country. Thus क्षीरपाण
with a ण in क्षीरपायाः &c., the sense being—people of the
country known as उशीनर are milk-drinkers ; also सुरापाण in
सुरापायाः &c., meaning—people of eastern countries are wine-
imbibers. पान in these compounds is derived with ल्युट् in the
कर्मवाच्य and means that which is drunk, *i. e.*, the drink.

मित— । पीयते इति पानम् । बाहुलकात् कर्मणि ल्युट् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥
'देशे' इत्यस्य देशवासिषु इत्यर्थे इति नागेशः ॥

१०५४ । वा भावकरणयोः ॥ ८।४।१० ॥

दी— । 'पानस्य' इत्येव । क्षीरपायाम्—क्षीरपानम् ।

The न of पान with ल्युट् in the भाव or करणवाच्य optionally
changes into ण the cause for the change being in a पूर्वपद ।
Thus क्षीर &c., meaning either 'drinking of milk' (भावे), or a
milk-bowl (करणे) ।

मित— । भावे करणे वा व्युत्पन्नौ यः पानशब्दः तस्य पूर्वपदस्थ्यात् निमित्तात्

परस्य नस्य षः स्यात् ॥ पीयते इति पानं पानक्रिया । ल्युट् भावे ॥ पीयते अनेन इति पानं पानपाठम् । ल्युट् करणे ॥ उभयत्र चौरस्य पानम् इति विग्रहः । भावे करणे च एकमेवीदाहरणम् ॥

दी— । “गिरिनद्यादीनां वा” (वार्तिक) । गिरिनदी—गिरिष्यदी । चक्रनितम्बा—चक्रणितम्बा ।

गिरिनदी &c., optionally change the न into ष । Thus गिरि &c. चक्र &c.

मित— । गिरिनदीप्रथतीनां नस्य षो वा ॥ गिरिर्नदी गिरिनदी गिरिष्यदी वा । चक्रामिव नितम्बो यस्याः सा चक्रनितम्बा चक्रणितम्बा वा ॥

१०५५ । प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च ॥ ८।४।११ ॥

दी— । पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य ष्यु स्थितस्य नस्य षो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते—माषवापिष्यौ । नुमि—त्रीहिवापाषि । विभक्तौ—माषवापेष् । पत्ने माषवापिनौ इत्यादि ॥

If the cause for the change is in a पूर्वपद, the न is optionally changed into ष if it is at the end of the प्रातिपदिक in the उत्तरपद. or in a नुम्, or again in a विभक्ति । Thus माषवापिष्यौ, the 1st case dual of माषवापिन्, has ष because वापिन् is a प्रातिपदिक in the उत्तरपद and it has न at its end ; माषवापाषि, the 1st case plural of माषवाप in the neuter, has ष because the न is in नुम् ; माषवापिष्, the 3rd case singular of the same, has ष because the न is in a विभक्ति । Also optionally माषवापिनौ, माषवापानि and माषवापेन ।

मित— । ‘पूर्वपदात्’ इति वक्तंते । तेन च उत्तरपदमाचिष्यते । तच्च सामर्थ्यात् ‘प्रातिपदिकान्त’ इत्यनेनैव सम्बध्यते न नुमा न वा विभक्त्या, अस्मत्त्वात् ॥ समासस्य

उत्तरपदे यत् प्रातिपदिकं तदन्ते यो नः तस्य, समासात् परी यो नुम् तत्र स्थितस्य च नकारस्य, समासादुत्पन्नार्था विभक्तौ यो नस्तस्यापि यो वा स्यात् ॥ माषः पुनःपुनरुच्यते आभ्यामिति माषवापिणौ माषवापिनौ वा । “बहुलमाभीच्छा” (२६६१—३१२८१) इति णिनिः । इह ‘वापिन्’ इति नान्तं प्रातिपदिकमुत्तरपदम् । सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासः । तेन ‘वापिन्’ इत्यस्य पदत्वाभावेऽपि उत्तरपदसंज्ञा, उत्तरपदं हि समासस्य चरमावयवे ऋढम् । स चावयवः पदं वा प्रातिपदिकं वा उत्तरपदमित्येव कथ्यते ॥ त्रीह्य उच्यन्ते एषु त्रीह्रिवापाणि त्रीह्रिवापानि वा । अघिकरणे घञ् । इह उत्तरपदे ‘वाप’ इति प्रातिपदिकम्, ततो बह्विर्नकारः । तेन ‘प्रातिपदिकान्ते’ इति न प्राप्नोति । अतो ‘नुम्’ इति घृथगृच्छते ॥ एवं माषवापेण इत्यत्रापि प्रातिपदिकाद्बह्विर्भक्तौ स्थितौ नकारः । तस्य चानेन शत्वम् ॥

दी— । उत्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव शत्वम् । नेह—गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अतएव नुमग्रहणां कृतम् । अङ्गस्य नुम्विधानात् तद्भक्तो हि नुम्, न तु उत्तरपदस्य ॥ किञ्च ‘प्रहियवन्’ इत्यादौ ह्रिवे-
नुंभो शत्वार्थमपि नुमग्रहणम् । ‘प्रेन्वनम्’ इत्यादौ तु क्षुभ्नादित्वात् (? न्नः) ।

Here the न at the end of a प्रातिपदिक changes only when the प्रातिपदिक is the उत्तरपद in the compound that is being formed. Thus if we compound with the exposition गर्गाणां भगिनी, the उत्तरपद being भगिनी, which does not end in न, there is no change. Hence it is that नुम् is separately mentioned in the rule. नुम् is enjoined of the entire stem to which the विभक्ति is attached ; it is therefore a part of the whole stem and not of the उत्तरपद । Besides the separate mention of नुम् is necessary for the change in the नुम् that attaches itself to the root ह्रिवि as is seen in प्रहियवन् &c. The नुम् in the root इवि does not change because प्रेन्वनम् &c. that are derived from it are of the क्षुभ्नादि class-

मित—। 'उत्तरपदं यत्' इत्यादि 'पूर्वपदात्' इत्यस्य अनुवर्तनात् लभ्यते इति प्रदर्शितं प्राक् । फलमस्य गर्गाणां भगिनी इति विग्रहे गर्गभगिनी इत्यत्र शलाभावः । इह भगिनी इत्युत्तरपदं न तु तस्य अन्ते नकारः ॥ 'अतएव' प्रातिपदिकस्य उत्तर-पदत्वादेव नुमि अप्राप्तं यत् शलं तदर्थं 'नुम्यङ्गं क्लृते' नुम् पृथगुच्यते इत्यर्थः ॥ ताम-प्राप्तिमेव दर्शयति 'अङ्गस्य' इत्यादिना । 'त्रौहिवापाणि' इत्यत्र त्रौहिवापशब्दान् जस् । जसः शिः । 'त्रौहिवाप इ' इति स्थिते नुमि 'त्रौहिवापन् इ' इति जातम् । इह 'त्रौहि-वाप' इत्येव अङ्गम्, न तु 'वाप' इति । नुम् च अङ्गस्य आगमः । अतः "भागनालङ्कुषी-भूतास्तदग्रहणेन गृह्यन्ते" (परिभाषा) इति त्रौहिवापग्रहणे नुम् गृह्यते वापमात्रग्रहणे तु न गृह्यते उत्तरपदे वापन् इति न लभ्यते । तेन 'प्रातिपदिकान्ते' इति नुमी शलं न प्रयोजयति ॥ नुम्यङ्गस्य प्रयोजनान्तरमप्याह किञ्चेति । द्विषि प्रौषणे इकारित् । तेन नुमि शतरि प्रक्षिणन् इति नुमी शलं दृश्यते । तदर्थमपि नुम्यङ्गं कर्त्तव्यम् ॥ यदेवम् इवि व्याप्तौ इत्यस्यापि नुमः सति निमित्ते शलं स्यात् । 'प्रेन्वनम्' इति च शलाभावी दृश्यते । कथं नाम तत् ? चुद्धादिषु प्रेन्वनमित्येवमादयो द्रष्टव्याः ॥ इह 'चुद्धादित्वात्' इति निर्विसर्गकः पाठो लिपिकरप्रमादजः । यद्वा चुद्धादित्वात् न शकारः इति कथञ्चित् समर्थनीयः ॥

दी—। "शुवादेर्न" (वार्त्तिक) । रम्ययूना । परिपक्कानि ।

If words of the शुवादि class be in the उत्तरपद, the न at the end, or in a नुम्, or again in a विभक्ति does not change into ष । Thus रम्ययूना without ष though न is at the end of the उत्तरपद । Similarly परिपक्कानि does not change the न in its नुम् because पक्क is of the शुवादि class.

मित—। शुवादिः सम्बन्धे "प्रातिपदिकान्त—" (१०५५) इति विविधं स्यात् ॥ 'रम्ययूना' इति प्रादिकान्तनकारस्य शलाभावः । 'परिपक्कानि' इति नुमि स्थितस्य ॥

दी—। "पृकाजुत्तरपदे शाः" (३०७—८१४१२) । नित्यमित्युक्तम् । वृत्तहयौ । हरिं मानयतीति हरिमाप्ती । नुमि—क्षीरपाणि । विभक्तौ—क्षीरपेगा । रम्यविद्या ।

It has been explained under the rule “एकाच्—” (307) that the ण at the end of a प्रातिपदिक etc. is compulsory if the उत्तरपद has only one vowel in it. Thus ब्रह्महृषौ, the उत्तरपद being हृन्, an एकाच् ending in न। Similarly हरिमाषी, worshipper of हरि, the उत्तरपद being मान् also having न final. Again चौरपाणि has ण in नुम् the उत्तरपद being प with only one vowel ; चौरपेण has ण in the विभक्ति। वि is पक्षी ; रम्यविः a fine bird ; the instrumental singular of this is रम्यविणा with ण, the उत्तरपद having only one vowel.

मित—। “एकाजुत्तर—” (३०७) इति “प्रातिपदिकान्—” इत्यस्य विकल्पस्य बाधकः ॥ ब्रह्महृन् इति क्विपि एकाजुत्तरपदम् ॥ हरिमान् इति च क्विपि एकाजुत्तरपदम् ॥ स्त्रियां ङीपि हरिमाषी। मानयतीति मानी इति प्रागेव यदि ङीप् क्रियते तदा हरिमान् इति विद्यते हरिमान् इति तु न शक्यम्। नापि नकारः प्रातिपदिकान्तः न च उत्तरपदमेकाच् ॥ चौरं पिबतीति कप्रत्यये चौरप इत्येकाजुत्तरपदम् ॥ रम्यो विः पक्षी। तेन रम्यविणा ॥

१०५६। कुमति च ॥ ८।४।१३ ॥

दी—। कवर्गावत्युत्तरपदे प्राग्वत्। हरिकामिणौ। हरिकामाणि।

If the उत्तरपद has कवर्ग in it the न at the end of a प्रातिपदिक etc. becomes always ण। Thus हरिकामिणौ with ण at the end of a प्रातिपदिक, हरिकामाणि in नुम्, हरिकामेण in the विभक्ति।

मित—। ‘प्राग्वत्’ इति प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु नित्यं णत्वम् इत्यर्थः। प्रागिति “एकाजुत्तर—” इति वार्तिकं लक्षयति ॥ हरिं कामयेते इति ताच्छील्ये णिनौ हरिकामिणौ। ‘कामिन्’ इत्युत्तरपदम्। तदन्तस्य नस्य णः ॥ हरिं कामयन्ते इति ण-प्रत्यये हरिकामाणि। स्त्रियः पुरुषाश्च इति सामान्ये नपुंसकम्। नुम् स्थितस्य णत्वम् ॥ हरिकामेण इति विभक्तिस्थस्य ॥

१०५७ । पदव्यवायेऽपि ॥ ८।४।३८ ॥

दी—।, पदेन व्यवधानेऽपि शत्वं न स्यात् । मापकुम्भवापेन ।
चतुरङ्गयोगेन ।

The change does not take place when between the न and the cause for the change a whole पद intervenes. Thus माष etc. does not change into ष because between न and ष there is कुम्भ which is a पद । Similarly चतुरङ्ग etc. has no ष because अङ्ग is a पद between न and र ।

नित—। नकारस्य षत्वनिमित्तस्य च मध्ये यत्र पदेन केनचित् व्यवधानमस्ति तत्र षत्वं न भवति ॥ वपनं वापः । भावे षञ् । माषाणां कुम्भः माषकुम्भः । तस्य वापः । तेन । “प्रातिपदिकान्—” (१०५५) इति वैकल्पिकं षत्वं प्राप्तम् । तस्य च प्रतिषेधः ॥ यद्वा—कुम्भस्य वापः कुम्भवापः । माषाणां कुम्भवापः । तेन । “कुम्भत्विच” (१०५६) इति नित्या प्राप्तिः । तस्याश्च प्रतिषेधः ॥ चत्वारि अङ्गानि अस्य चतुरङ्गः । क्रौडाविशेषः, सेना वा । तेन योगः । तेन । “कुम्भत्विच” इत्यस्य प्रतिषेधः ॥ ननु मापकुम्भः चतुरङ्गः इत्यादिषु ‘कुम्भ’ ‘अङ्ग’ इत्यादीनां “उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ” (वार्तिक) इति पदत्वं नास्ति । तत् कथं पदेन व्यवधानम् ? मैवम् । अपदादिविधौ इति पर्युदासः । तेन उत्तरपदस्य यदा आदिभिन्नस्य वर्णस्य किञ्चिद्विधीयते तदेव पदत्वप्रतिषेधः । नेह ‘कुम्भ’ ‘अङ्ग’ इत्यादीनां विधिः, तदस्यैव पदत्वम् षत्वप्रतिषेधश्च भवति ॥

दी—। “अतद्धित इति वाच्यम्” (वार्तिक) । आर्द्रगोमयेष्वा । शुष्कगोमयेष्वा ।

The prohibition does not operate if the intervening पद is a पद because some तद्धित is attached to it. Thus आर्द्र etc. has ष in spite of the prohibition because गो is a पद in connection with the तद्धित affix मयद् ।

मित—। तद्धिते यत् पदं तेन व्यवधाने तु न प्रतिषिधः ॥ गीः पुरीषं
गीमयम् । मयट्प्रत्ययः । तस्मिन् परे गीशब्दस्य पदसंज्ञा । आर्द्रं गीमयम् । तेन ॥

१०५८ । कुस्तुम्बुरुणि जातिः ॥ ६।१।१४३ ॥

दी—। अत्र सुट् निपात्यते । कुस्तुम्बुरुधान्याकम् । क्लोवत्वमतन्त्रम् ।
जातिः किम् ? कुस्तुम्बुरुणि, कुत्सितानि तिन्दुकीफलानि इत्यर्थः ।

The class-name कुस्तुम्बुरु is obtained with a स before त by
निपातन in this rule. कुस्तुम्बुरु is धान्याक, coriander. The gender is
immaterial. Why say जातिः ? Witness कुस्तुम्बुरु without सुट् mean-
ing 'bad तिन्दुकी seeds'.

मित—। कुस्तुम्बुरुणि इत्यत्र क्लोवत्वे अनायङ्गः । तदाह अतन्त्रम् इति ।
तन्त्रं शास्त्रं विधिरित्यर्थः । क्लोवत्वं न विधीयते इति भावः ॥ एवं बहुत्वमपि ।
अतएव 'कुस्तुम्बुरुधान्याकम्' इति पुंसि एकवचनेन निर्देशः ॥ 'अत्र' अस्मिन् कुस्तुम्बुरु-
शब्दे 'सुट् निपात्यते' इहैव सूत्रे निपात्यते इत्यर्थः ॥ कुस्तुम्बुरुणि इत्यत्र "कुगति—"
(७६१—२।२।१८) इति समासः । तुम्बुरुशब्दस्य जातित्वेऽपि कुस्तुम्बुरुशब्दे न
जातिपरः । तेन न सुट् ॥

१०५९ । अपरस्वराः क्रियासातत्ये ॥ ६।१।१४४ ॥

दी—। सुट् निपात्यते । अपरस्वराः सार्था गच्छन्ति । सततम-
विच्छेदेन गच्छन्ति इत्यर्थः । 'क्रिया—' इति किम् ? अपरस्वरा गच्छन्ति ।
अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्ति ।

The word अपरस्वरा has a सुट् by निपातन in this rule when
implying ceaselessness of action. Thus अपरस्वरा; etc., there and
yonder are caravans passing, *i.e.*, passing always without cessa-

tion. Why say क्रिया etc. ? Witness अपरपरा; etc. meaning— others and yet others are passing, *i. e.*, passing simultaneously once only:

मित—। अपरस्यराः इत्यत्र सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने ॥ अपरे च परे च इति विग्रहे “इन्हे च” (२२४—१।१।३१) इति सर्वनामसंज्ञानिषेधः । अपरपराः इति रूपम् । क्रियासातत्ये तु अपरस्यरा इति ॥

१०६० । गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ ६।१।१४४ ॥

दी—। सुट् सस्य षत्वञ्च निपात्यते । गावः पद्यन्ते अस्मिन् देशे स गोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते—अगोष्पदान्यरण्यानि । प्रमाणे— गोष्पदमालं ज्ञेयम् । ‘सेवित—’ इत्यादि किम् ? गोः पदं गोपदम् ।

In the word गोष्पद we have सुट् and the change of स into ष by निपातन in this rule meaning what is frequented, or what is incapable of being frequented, or again the dimensions of an object. Thus a piece of land is गोष्पद meaning thereby that cows are seen on it. Forests are अगोष्पद implying that it is not possible for cows to graze there. A field is a गोष्पद in the sense that it is small in measure,

मित—। ‘सेवित’ इति कर्मणि क्तः ॥ ‘असेवित’ इति भावे क्तः । सेवितं सेवा । अविद्यमानं सेवितमस्मिन् असेवितः यत्र गवां प्रचारी न सम्भवति सः ॥ सेविते असेविते प्रमाणे च द्योत्ये गोष्पदशब्दो निपात्यते । अर्थविशेषे निपातनं न हि अविशेषेण ॥ गावः पद्यन्ते अस्मिन् इति अधिकरणे घः । घञि प्राप्तं निपातनादेव घः । यद्वा “गोष्पदसञ्चर—” (३२८८—३।३।११८) इत्यत्र चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् घः । अथ वा घञो वेङ्ग प्रत्ययः, संज्ञापूर्वकी विधिरनित्य इति ङङ्गाभावः । पदादित्वाद्-प्राप्तं षत्वं निपात्यते ॥ गावो न पद्यन्ते एषु इति तु सन्देहः इह गोप्रचारः प्रतिषिद्ध

समासाश्रयविधयः] द्वितीयो भागः

मित—। अनित्यं कादाचित्कम् अतश्चित्रीकरणम् अद्भुतम्। अद्भुतमित्यस्युत्-
पन्नम्। आङ्पूर्वात् चरतेर्यति सुटा आश्चर्यमिति भवति अद्भुतमिति चेत् तस्यार्थः।
यी न सुङ्क्ते तस्य भोजनमाश्चर्यम्। “शेषे लृडयदौ” (२८०८—३३१३१) इति
चित्रीकरणे सिङ् ॥ अनित्यव्यतिरिक्ते अर्थे यति आश्चर्यमिति भवति। “चरेवाङ्-
चागुरौ” (२८४८, वा) इत्याङ्पूर्वाच्चरतेर्यत् ॥

१०६३। वर्चस्कोऽवस्कारः ॥ ६।१।१४८ ॥

दी—। कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमन्नमलम्। तस्मिन् सुट्। अवकीर्यते
इत्यवस्कारः। ‘वर्चस्के’ किम्? अवकरः।

The word अवस्कार takes सुट् when meaning what is left of
rice sticking to the boiling pot. वर्चस्क is ‘the dregs of rice’
derived from वर्चस् with कन् in the sense कुत्सित। अवस्कार has
the derivative meaning ‘what is scattered.’ Why say वर्चस्के ?
Witness अवकर which with the same derivation has no सुट्।
The difference is, अवकर is any thing that is scattered, while
अवस्कार means the dregs of rice which are also scattered while
cleaning the utensils.

मित—। वर्चः तेजः लक्षण्या तेजस्कारं वस्तु अन्नादिकमित्यर्थः। कुत्सितं
वर्चः वर्चस्कम्। कन् कुत्सिते। “भास्वेषु यत्नं काष्ठादिना अपहृत्य काकादित्यो
विकीर्यते तत् अन्नमलम्” इति हरदत्तः ॥ अवस्कार इति सुट् भवति अन्नमलं चेदर्थः ॥
अवकीर्यते भूमाववचिष्यते। किरतेरप् कर्मणि ॥ अन्नमलव्यतिरिक्ते अर्थे न सुट्,
अवकर इति रूपम् ॥

१०६४। अपस्कारो रथाङ्गम् ॥ ६।१।१४९ ॥

दी—। अपकरः अन्यः।

उत असम्भव इति । आद्ये अगोष्यदानि शस्यचेचाणि इत्येतत् न गोष्यदानि इति नञ्-
समासेनैव सिध्यति न हि तदर्थमसवितग्रहणं कार्यम् । अन्यार्थमसवितग्रहणं क्रियते
तदाह 'अगोष्यदान्यरण्यानि' इति ॥ गोः पदं पदचेपस्थानं गोष्यदं यदि तेन प्रमाणं
गम्यते । अन्यथा गीपदम् । गोष्यदं मात्रा प्रमाणमस्य गोष्यदमात्रम् अल्पप्रमाणमित्यर्थः ।
मात्राशब्दस्य प्रयोगं विनापि सुटा षलेन चेह प्रमाणं गंस्यते । तथा च 'गोष्यदं चैत्रम्'
इत्यव नागशस्य पाठः ॥

१०६१ । आस्यदं प्रतिष्ठायाम् ॥ ६।१।१४६ ॥

दी— । आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते । आस्पदम् । 'प्रतिष्ठा-
याम्' इति किम् ? आ पदात् आपदम् ।

The word आस्यद् takes सुट् by निपातन here in the sense 'foot-
ing for maintenance of self.' Why say प्रतिष्ठायाम् ? Witness the
अव्ययीभाव compound आपदम् without सुट् meaning reaching down
to the foot.

मितं— । प्रतितिष्ठत्यसामिति प्रतिष्ठा स्वनिवासस्थानम् । अङ् अचिकरणे ।
तस्यां द्योत्यायामास्यदमिति निपात्यते ॥ आ समन्तात् पद्यते अस्मिन् आस्यदम्
आत्मयापनाय स्थानम् । आत्मनः शरीरस्य यापनं धारणमात्मयापनं शरीररक्षणम् ।
प्राक्वत् घः घञ् वा अचिकरणे । क्लौवलमपि निपातनादेव ॥

१०६२ । आश्चर्यमनित्ये ॥ ६।१।१४७ ॥

दी— । अद्भुते सुट् । आश्चर्यं यदिदं मुञ्जीत । 'अनित्ये' किम् ?
'आश्चर्यं कर्म शोभनम् ।

The word आश्चर्यं takes सुट् by निपातन here if it means
'wonderful' or some 'rare phenomenon.' Thus आश्चर्यम् etc. I
should be surprised if he ate. Why say अनित्ये ? Witness
'आश्चर्यम् &c. only good acts have to be done.

समासाश्रयविधयः] द्वितीयो भागः

मित—। अनित्यं कादाचित्कम् अतश्चित्रीकारणम् अद्भुतम् । अद्भुतमित्यव्युत्-
पन्नम् । आङ्पूर्वात् चरतेर्यति सुटा आश्रयमिति भवति अद्भुतमिति चेत् तस्यार्थः ।
यो न सुङ्क्ते तस्य भोजनमाश्रयम् । “श्रेष्ठे लृडयदौ” (२८०८—३।१।१५१) इति
चित्रीकारणे लिङ् ॥ अनित्यव्यतिरिक्ते अर्थे यति आचर्यमिति भवति । “चरेवाङ्-
चागुरौ” (२८४८, वा) इत्याङ्पूर्वाच्चरतेर्यत् ॥

१०६३ । वर्चस्कोऽवस्करः ॥ ६।१।१४८ ॥

दी—। कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमन्नमलम् । तस्मिन् सुट् । अवकीर्यन्ते
इत्यवस्करः । ‘वर्चस्के’ किम् ? अवकरः ।

The word अवस्कर takes सुट् when meaning what is left of
rice sticking to the boiling pot. वर्चस्क is ‘the dregs of rice’
derived from वर्चस् with कन् in the sense कुत्सित । अवस्कर has
the derivative meaning ‘what is scattered.’ Why say वर्चस्के ?
Witness अवकर which with the same derivation has no सुट् ।
The difference is, अवकर is any thing that is scattered, while
अवस्कर means the dregs of rice which are also scattered while
cleaning the utensils.

मित—। वर्चः तेजः लक्षण्या तेजस्करं वस्तु अन्नादिकमित्यर्थः । कुत्सितं
वर्चः वर्चस्कम् । कन् कुत्सिते । “भाण्डेषु यल्लपं काष्ठादिना अपहृत्य काकादिभ्यो
विकीर्यते तत् अन्नमलम्” इति ह्ररदत्तः ॥ अवस्कर इति सुट् भवति अन्नमलं चेदर्थः ॥
अवकीर्यते भूमाववक्षिष्यते । किरतेरप् कर्मणि ॥ अन्नमलव्यतिरिक्ते अर्थे न सुट्,
अवकर इति रूपम् ॥

१०६४ । अपस्कारो रथाङ्गम् ॥ ६।१।१४९ ॥

दी—। अपकरः अन्यः ।

The word अपस्तर takes सुट् if meaning 'carriage-wheel.' In other senses we have अपस्तर without सुट् ।

मित— । रथाङ्गं चक्रम् । अपस्तरति वहति अनेन अपस्तरी रथचक्रम् ।
अपस्तरतेः करणे घः ॥

१०६३ । विष्किरः शकुनौ वा ॥ ६।१।१५० ॥

दी— । पक्षे विकिरः । वा वचनेनैव सुट् विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्प्रयोगो मा भूत् इति वृत्तिः । तन्न, भाष्यविरोधात् ।

The word विकिर optionally takes सुट् when meaning a bird. The alternative form is विकिर । Here the Vritti says— The particle वा is enough to make the सुट् optional in the case of a bird ; yet विकिर is directly mentioned in the rule to show that विकिर also is not used except to mean a bird. This goes against the भाष्य and is therefore inadmissible.

मित— । विकिरति विक्षिपति इति विकिरः विकिरी वा । किरतेः कः ।
“परिनिविभ्यः—” (२२७५—८३।७०) इति षत्वम् । तत्र आद्यः शकुनावेव । इतरस्तु शकुनौ अन्यत्रापि ॥ वृत्तिकार आह “विकिरः शकुनौ वा” इत्येतावतैव सुट्टिकल्पी लभ्यते । तथापि सूत्रे विकिरशब्दो गृहीत इत्यादि । एतत् “विकिरः शकुनौ विकिरी वा” इति सूत्रपाठे एव सङ्गच्छते । भाष्ये पुनः “विकिरः शकुनौ विकिरी वा” इति वार्तिकरूपेणोपस्थापितं प्रत्याख्यातञ्च । एवं भाष्यविरोधात् वृत्तेः पाठो नादर्शयः । तन्मूलकं विकिरशब्दस्य शकुतेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् इत्यनुमानञ्च हेयमेव ॥ “विकिरः शकुनौ वा” इत्येव भाष्यसम्मतः सूत्रपाठः प्रतिभाति । अर्थश्च— ‘शकुनौ’ अभिधेये ‘विकिरी वा’ सुट् भवति वा, अन्यत्र सुट्भावः विकिर इति रूपम् ॥

१०६६ । प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ ६।१।१५२ ॥

दी— । ‘क्स गतिशासनयोः’ इत्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट्

निपात्यते षत्वञ्च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । 'कशेः' किम् ? प्रतिगतः कशां प्रतिकशः अश्वः । यद्यपि कशेरेव कशा तथापि 'कशेः' इति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्त्वेरुपसर्गात् ।

The word प्रतिष्कश, when derived directly from the root कश् to move or to check, with प्रति as an उपसर्ग and the affix अश्, takes सुट् and the change into ष । प्रतिष्कश is a companion or one that moves in advance. Why say कशे ? Witness प्रतिष्कशः, a horse, with the derivation प्रतिगतः &c. coming in the way of the whip. But in this derivation कशा comes from the root कश्, then why not सुट् and षत्व here too ? The fact is the root कश् is mentioned to imply that प्रति should be an उपसर्ग to it ; no सुट् if it is an उपसर्ग to some other root in the derivation. The exposition प्रतिगतः etc. makes प्रति an उपसर्ग to the root गन् not to कश् ; hence no सुट् ।

सित— । कशेः कशधातोः प्राप्तः प्रतिष्कशशब्द इह सूत्रे निपातनात् सिद्ध इत्यर्थः ॥ प्रतिकशति प्रतिगच्छति इति प्रतिष्कशः सहायः पुरोयायी वा । पचाद्यच् ; अस्यां व्युत्पत्तौ साक्षात् कशधातीरेव प्राप्तः प्रतिष्कश इति । अत इह सूत्रे निपातनात् सुट् षत्वञ्च ॥ ननु कशति अश्वं प्रति गच्छति इति कशा पचाद्यचि म्निगाम् । प्रतिगतः कशां प्रतिकशः अश्वः इत्यत्र कशेरेव सिद्धे शब्दे कथं न सुट् षत्वञ्च ? उच्यते— सूत्रे 'कशेः' कशधातीर्यः 'प्रतिष्कशः' इति वचनात् 'प्रति' इति कशेरेव उपसर्गो विज्ञायते । तेन यदा स 'धात्वन्तरस्य उपसर्गो' भवति नास्ति तदा सुट् । इह तु 'प्रतिगतः' इत्युक्ते कशेरेव उपसर्गो प्रातिः, न कशेः । तेन न सुट् ॥

१०६७ । प्रस्कग्वहृरिश्चन्द्रावृषो ॥ ६।१।१५३ ॥

दी— । हरिश्चन्द्रग्रहयाममन्त्रार्थम् । 'ऋषी' इति किम् ? प्रकाशो देशः । हरिश्चन्द्रो मायावकः ।

The words प्रकख and हरिचन्द्र take सुट् when referring to sages. हरिचन्द्र is allowable in *Mantras* even when not referring to a sage. This rule sanctions its use outside *Mantras*. Why सुट् ऋषी? Witness प्रकख, etc., a land of unrighteousness; हरिचन्द्रः etc., the urchin is named Harichandra.

मित—। प्रकखशब्दे हरिचन्द्रशब्दे च सुट् निपात्यते ऋषी अभिविधे । ऋषिः प्रकखः; राजर्षिर्हरिचन्द्रः ॥ प्रभूतं कखं पापमखिन् प्रकखी देशः, प्रगतं कखमखादिति वा ॥ “ऋखाचन्द्रोत्तर—” (३५२७—६११५१) इति ऋषिभिर्देशेऽपि हरिचन्द्रः विसृज्यो मन्ते । इह अमन्त्रेऽपि यथा साधुः स्यात् तदर्थं वचनम् ॥

१०६८ । मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥

६११५४ ॥

दी—। मकरशब्दः अव्युत्पन्नः । तस्य सुट् इनिश्च निपात्यते । 'वेणु—' इति किम् ? मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः ।

मस्कर with सुट् in the sense of वेणु, a reed, and मस्करिन् with सुट् and इनि in the sense परिव्राजक, a mendicant, are derived by निपातन in this rule. मकर is a primitive word ; it takes सुट् and इनि by निपातन । Why say वेणु etc. ? Witness मकर meaning 'alligator' and मकरी meaning 'sea' without सुट् ।

मित—। 'मस्कर' इति शब्दरूपं निपात्यते वेणौ वाच्ये 'मस्करिन्' इति च परिव्राजके ॥ वेणोरन्यत्र मकरी ग्राहः ॥ मकराः सन्त्यखिन् इति मत्वर्थीये इनौ मकरी मस्कारी वा । आद्यः समुद्रवाची द्वितीयस्तु इह परिव्राजके निपात्यते ॥ एवं हि मतान्तरं वृत्तिकारः ग्राह । आर्थे तु ना कुर्वत कर्माणि इति भाषणशैली अभिविधे माडि उपपदे कजस्ताच्छील्ये इनिः माडी ऋखः कजः सुट् च निपात्यते इति मस्करिन्शब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता । वृत्तावपि दृश्यते । एवञ्च मकरी इति प्रत्यु-

समासाश्रयविधयः] द्वितीयो भागः

दाहरणं चिन्त्यम् ॥ मस्कार-शब्दाच्च न मस्कारौ । तथा सति मस्कारिन्शब्दश्च व्यर्थं भवति ॥

१०६८ । कास्तौराजस्तुन्दे नगरे ॥ ६।१।१५५ ॥

दी— । ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तौरं नाम नगरम् । अजस्त्येव तुन्दमस्य इति अजस्तुन्दं नाम नगरम् । 'नगरे' किम् ? कातीरम् । अजस्तुन्दम् ॥

The words कास्तौर and अजस्तुन्द are names of two cities and got by निपातन in this rule. कास्तौर is a city with a short length of sea-beach. अजस्तुन्द is another with its middle like that of a goat. Why say नगरे ? Witness कातीर and अजस्तुन्द without स in a different sense.

मित— । "ईषदथे" (१०३१—६।३।१०५) इति कुशब्दस्य कादेशे कातीरा-
दयः ॥

१०७० । कारस्कारो वृक्षः ॥ ६।१।१५६ ॥

दी— । कारं करोतीति कारस्कारो वृक्षः । अन्यत्र कारकरः । केचित्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति न सूत्रेषु ।

The word कारस्कार has सूट् by निपातन in this rule in the sense 'tree'. Thus कारस्कार, that which brings in revenue, *i.e.*, a tree. But कारकर is any thing that adds to the revenue, except trees. Some place this in the कस्कादि list and not among the Sutas.

मित— । कार एव कारः । कारं करोतीति विद्यते कारस्कारः कारकरश्च ।
"दिवाविभा—" (२६३५—३।१।२१) इति टः । वृक्षेभ्यो राजस्वमुत्पद्यते इति वृक्षी-

The words प्रकण्ठ and हरिश्चन्द्र take सुट्, when referring to sages. हरिश्चन्द्र is allowable in *Mantras* even when not referring to a sage. This rule sanctions its use outside *Mantras*. Why इह प्रकण्ठौ? Witness प्रकण्ठः, etc., a land of unrighteousness ; हरिचन्द्रः, etc., the urchin is named Harichandra.

मित—। प्रकण्ठशब्दे हरिश्चन्द्रशब्दे च सुट्, निपात्यते ऋषौ अभिधेये । ऋषिः प्रकण्ठः, राजर्षिर्हरिश्चन्द्रः ॥ प्रभूतं कण्ठं पापमस्मिन् प्रकण्ठो देशः, प्रगतं कण्ठनखादिति वा ॥ “ऋसाचन्द्रोत्तर—” (३५२७—६११५१) इति ऋषिभिन्नेऽपि हरिश्चन्द्रः सिद्धौ मन्वे । इह अमन्वेऽपि यथा साधुः स्यात् तदर्थं वचनम् ॥

१०६८ । मस्करमस्कारिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥

६११५४ ॥

दी—। मकरशब्दः अव्युत्पन्नः । तस्य छट्, इनिश्च निपात्यते । 'वेणु—' इति किम् ? मकरो ग्राहः । मकरो समुद्रः ।

मस्कर with सुट्, in the sense of वेणु, a reed, and मस्करिन् with सुट्, and इनि in the sense परिव्राजक, a mendicant, are derived by निपातन in this rule. मकर is a primitive word ; it takes सुट्, and इनि by निपातन । Why say वेणु etc. ? Witness मकर meaning 'alligator' and मकरौ meaning 'sea' without सुट् ।

मित—। 'मस्कर' इति शब्दरूपं निपात्यते वेणौ वाच्ये 'मस्करिन्' इति च परिव्राजके ॥ वेणोरन्वयच मकरो ग्राहः ॥ मकराः सन्व्यस्मिन् इति मत्वर्थीये इनौ मकरो मस्करौ वा । आद्यः समुद्रवाची द्वितीयस्तु इह परिव्राजके निपात्यते ॥ एवं हि मतान्तरं वृत्तिकारः प्राह । भाष्ये तु मा कुर्वत कर्माणि इति भाषणशीले अभिधेये माडि लपपदे क्वचसाच्छील्ये इनिः माडी ऋस्वः क्वचः सुट्, च निपात्यते इति मस्करिन्शब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता । इत्थावपि दृश्यते । एवञ्च मकरो इति प्रत्य-

समासाश्रयविधयः] द्वितीयो भागः

दाहरणं चिन्त्यम् ॥ मस्कार-शब्दात् न मस्कारौ । तथा सति मस्कारिन्गृह्ये व्यर्थं भवति ॥

१०६६ । कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ ६।१।१५५ ॥

दी— । ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्य इति अजस्तुन्दं नाम नगरम् । 'नगरे' किम् ? कातीरम् । अजस्तुन्दम् ॥

The words कास्तीर and अजस्तुन्द are names of two cities and got by निपातन in this rule. कास्तीर is a city with a short length of sea-beach. अजस्तुन्द is another with its middle like that of a goat. Why say नगरे ? Witness कातीर and अजस्तुन्द without स in a different sense.

मित— । "ईषदये" (१०३१—६।३।१०५) इति कुशब्दस्य कादेशे कातीरा-दयः ॥

१०७० । कारस्कारो वृक्षः ॥ ६।१।१५६ ॥

दी— । कारं करोतीति कारस्कारो वृक्षः । अन्यत्र कारकरः । काचत्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति न सुलुषु ।

The word कारस्कार has सुट् by निपातन in this rule in the sense 'tree'. Thus कारस्कार, that which brings in revenue, i.e., a tree. But कारस्कार is any thing that adds to the revenue, except trees. Some place this in the कस्कादि list and not among the Sutras.

मित— । कार एव कारः । कारं करोतीति विग्रहे कारस्कारः कारस्कारश्च । "दिवाविभा—" (२६३५—३।२।२१) इति टः । वृक्षीभ्यो राजस्वमुत्पद्यते इति वृक्षी-

सिद्धिः कारं करोति । तत्र तु सुटा कारस्कार इति इह निपात्यते ॥ केचित् इत्यशब्दां सूचयति । आदीनां सकारो विसर्गजात इह तु न तथा इत्यशब्दा ॥

१०७१ । पारस्कारप्रभृतौनि च संज्ञायाम् ॥ ६।१।१५७ ॥

दी—। एतानि ससृट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्कारः । किष्किन्धा ।

Words, listed with पारस्कार leading, are obtained by निपातन when they are used as proper names. Thus पारस्कार, name of a country or town ; किष्किन्धा, name of a cave of a mountain.

मित—। संज्ञायां विषये पारस्कारादीनि शब्दरूपाणि ससृट्कानि साधूनि भवन्ति इहैव निपातनात् ॥ पारं करोतीति पारस्कारो देशविशेषः । “कञ्चो हेतु—” (२२३४—३।२।२०) इति हेतौ टः ॥ किम् निन्दायामव्ययम् । बौधायानं द्विले किंकिम् कुत्सितं सर्वम् । किं किं दधाति इति अणि प्राप्ते निपातनात् कः । ततः उपपदस्य पूर्वार्द्धस्य मलोपः, परार्द्धस्य च सृट् षत्वञ्च निपातनात् । स्त्रियां किष्किन्धा पर्वत-विशेषस्य गुह्या ॥

दी—। “तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सृट् तलोपश्च” (गणसूत्र) । तात् पूर्व चत्वेन दकारो बोध्यः ॥ तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते, करपत्योस्तु सृट् । ‘चोरदेवतयोः’ इति समुदायोपाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः ।

When कर and पति are the उत्तरपद respectively, तद् and बृहत् drop their final letter and the उत्तरपद takes सृट् । Here सृट् तलोप is really सृट् द्रतलोपः which becomes सृट् चलोपश्च । The meaning then is तद् drops द and बृहत् drops त while करं and पति take सृट् ।

समासाश्रयविधयः] द्वितीयो भागः

‘चोरदेवतयोः’ is the sense of the entire compound respectively तद् drops द्, कर becomes स्कर and the compound तस्कर with thus results means a thief ; ब्रह्मत् drops त्, पति becomes स्यति and the resultant compound ब्रह्मस्यति refers to a god.

मित—। इतलोपः इत्यस्य चर्ले तूलोपः इति रूपम् । तद्ब्रह्मतीः तूलोपः इति यथासंख्यं नेयम् । तेन तदः दलोपः ब्रह्मतः तलोपः ॥ तद्ब्रह्मतीः करपत्योः इत्यपि यथासंख्यमेव । तेन तदी दलोपः करे परे, ब्रह्मतस्तलोपः पत्यौ परे इत्यर्थः ॥ चोरदेवतयोः अर्थयोः । स चार्थः पूर्वोत्तरपदसमुदायस्य । यथासंख्यञ्च । सुडिति उभयत्र उत्तरपदस्य ॥ तदेवमयमर्थः । तदी दलोपः करे उत्तरपदे करस्य च सुट् चोरशेत् समासार्थः । ब्रह्मतस्तलोपः पत्यौ उत्तरपदे पत्युश्च सुट् देवता चेत् समासार्थः । तत् सर्वजनविदितं निन्दितं कर्म चौर्यमिति शेषः करीतीति तस्करः । ताच्छील्ये “क्लृजो हेतु—” (२२३४) इति टः ॥ ब्रह्मती वाक् । ब्रह्मत्याः पतिः इति विग्रहे “कुक्कुत्यादीनामखादिषु” (७३६, वा) इति पुं वक्त्रावे ‘ब्रह्मत् पति’ इति जाते अनेन ब्रह्मस्यतिः ॥

दी—। “प्रायस्य चित्तिचित्तयोः” (गण्यसूत्र) । प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् ॥ वनस्पतिः । इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

चित्ति and चित्त take सुट् when in the उत्तरपद after प्राय । Thus प्रायश्चित्ति etc., vow for penance. वनस्पति etc., also are in this list which is not a closed one but is added to from usage.

मित—। ‘प्रायस्य—’ इति सूत्रांशभावम् । सूत्रं तु ‘प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वा’ इति । अयमर्थः—चित्तिचित्तयोर्दत्तपदयोः सुट् प्रायस्य पूर्वपदस्य अस्कारो वा । सुडित्यागमः अस् इत्यादेशः । ताभ्यां योगे उभयत्र षष्ठी । चित्ती संज्ञाने । भावे क्तिन् क्ती वा । चित्तिः निश्चयः, चित्तञ्च । प्रायः तपः । प्रायस्य चित्तिः चित्तं वा इति विग्रहे प्रायश्चित्तिः प्रायश्चित्तम् ॥ वनस्य पतिः वनस्पतिः इत्यपि

पारस्करादेषु द्रष्टव्यः । आकृत्या प्रयोगेण पारस्करादयो गण्यन्ते इत्याह 'आकृति
सचयति, धम्' इति ॥

इति श्रीसारदारब्जनविद्याविनोदकृतायां

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां मितभाषिण्यां समासप्रकरणम् ।

समासश्च द्वितीयो भागः ।

व्याख्याने कौमुदीये हरिहरचरणे यातु भागो द्वितीयः
प्रीयन्तां तातपादा विदधतु च धृतिं शेषसम्पूत्तये नः ।
आर्याः कार्ये प्रसन्ना नियतशुभकरीराशिषः संगृह्यन्तु
प्रत्यूहा यान्तु दूरे दिनकरकिरणैर्धाविता वान्धकाराः ॥